Національна академія наук України
Інститут історії України
Центр досліджень історико-культурної спадщини України
Головна редакційна колегія «Зводу пам'яток історії та культури України»
Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР

Матеріали до багатотомного

«Зводу пам'яток історії та культури України: Запорізька область»

Кн. 1

Запоріжжя

Київ 2016

Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Запорізька область. - Кн.1. «Запоріжжя» / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. – К., 2016. – 350 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?libid=11022

Одним із регіонів України, найбільш багатим на відомі об'єкти культурної спадщини, що відображують багатотисячолітню історію розвитку людської цивілізації, є Запорізька область. Станом на 1 січня 2015 р. 393 пам'ятки занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. В області знаходиться 16 пам'яток національного значення. Шість міст Запорізької області включено до Списку історичних населених місць України, у тому числі обласний центр – м. Запоріжжя. В області діють три заповідника: Історико - архітектурний музей–заповідник «Садиба Попова» (м. Василівка, районний центр), Державний історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила» (Мелітопольський р-н, селище Мирне) і Національний заповідник «Хортиця» (м. Запоріжжя), де нараховується близько 70 визначних пам'яток історії та археології, зокрема місця розташування козацьких зимівників, рештки земляних укріплень замку Дмитра Вишневецького (Байди) (сер.16 ст.), військові укріплення козацьких часів та російсько-турецької війни 1735-1739 років.

Важливим етапом збереження культурного надбання краю стала робота над 28-томним енциклопедичним виданням «Звід пам'яток історії та культури України», яка триває з 1982 р. Відповідно до започаткованої державної програми протягом 1982-2016 рр. проводилася організаційна, методична, науково-дослідна робота по дослідженню пам'яток історії та культури та підготовці тому Зводу по Запорізькій області.

Редколегія Зводу по Запорізькій області за сприяння Запорізької обласної державної адміністрації та Запорізької обласної ради, обласного управління культури провела значну роботу з виявлення та наукового вивчення на території області пам'яток історії та культури, підготовки текстових та ілюстративних матеріалів до відповідного тому Зводу. Зокрема, з передбачених у томі за зведеним Словником 4202 пам'яток культури написані статті по 3490 об'єктам культурної спадщини. В тому числі практично повністю укомплектовані текстові та ілюстративні матеріали до кн. 1 тому, присвяченої місту Запоріжжю. Значною мірою успішна праця обласної редколегії Зводу пов'язана з ефективною роботою Робочої групи обласної редколегії, яка діє на базі відділу тому Зводу пам'яток КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР.

Опубліковані на сайті матеріали до тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по м. Запоріжжю у своїй переважній більшості

представлені в авторських варіантах, лише деякі з поданих текстів статей пройшли відповідне редакційне опрацювання у Головній редакції Зводу. Назви вулиць та населених пунктів подані в редакції станом на 1 січня 2015 р., і на даному етапі роботи над томом не включають в себе зміни, що мають місце у зв'язку із вступом у дію законодавчих актів про декомунізацію суспільного простору України.

Матеріали до тому сформовані у вигляді проекту макету книги і включають в себе Передмову, Вступний нарис про м. Запоріжжя, в якому відображений історичний розвиток міста на фоні пам'яток, якими так багатий запорізький край. У рукописі представлені статті про окремі пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, науки і техніки, список статей, поміщених до тому, покажчик використаних джерел та літератури, іменний покажчик, покажчик вулиць, перелік пам'яток, які не увійшли до матеріалів тому.

Упорядкування пропонованих текстових та ілюстративних матеріалів тому здійснили Лариса Малихіна, Світлана Морозова, Тамара Шевченко, Юлія Шитова.

Рукопис матеріалів до кн. 1. м. Запоріжжя тому Зводу по Запорізькій області пройшов апробацію у Центрі досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, на базі якого діє робоча група Головної редакційної колегії «Зводу пам'яток історії та культури України». Проведено додаткове упорядкування, редагування та підготовку матеріалів до публікації на офіційному сайті Інституту історії України НАН України. Ця робота здійснена творчим колективом у складі: к.і.н. С. Кот (керівник), д.і.н. Л. Федорова, к.і.н. Г. Денисенко, к.і.н. Т. Катаргіна, к.і.н. Н. Ковпаненко, к.і.н. П. Скрипник, провідний інженер-дослідник Н. Томіна.

Матеріали до тому «Звід пам'яток історії та культури України. Запорізька область»: книга 1, м. Запоріжжя

В Україні здійснюється масштабний проект в галузі культури – підготовка фундаментального енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», до якого будуть включені відомості про всі нерухомі пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, науки і техніки. Робота має за мету не тільки провести інвентаризацію пам'яток, які стоять на державному обліку, але виявити й дослідити нові об'єкти культурної спадщини, на сучасній науковій базі розкрити визначний потенціал як нашої держави в цілому, так і показати історико-культурну спадщини кожного її регіону.

Як відомо, в Україні понад 140 тисяч пам'яток історії та культури, які повинні увійти до Зводу, який являється науковим підґрунтям Державного реєстру нерухомих пам'яток України і зробить цю інформацію доступною для широких верств громадськості. Це унеможливить руйнування нашого культурного надбання і збереже його для майбутніх поколінь.

Одним із регіонів України, найбільш багатим на відомі об'єкти культурної спадщини, що відображують багатотисячолітню історію розвитку людської цивілізації, є Запорізька область. Станом на 1 січня 2011 р. на державному обліку в Запорізькій області нараховувався 8331 об'єкт культурної спадщини (з урахуванням внутрішньо комплексних), з них археологічних - 6557, історії -1700, моментального мистецтва - 32, архітектури та містобудування - 42. В тому числі в області знаходиться 16 пам'яток національного значення. Станом на 1 січня 2015 р. 393 пам'ятки занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. 6 міст Запорізької області включено до Списку історичних населених місць України, у тому числі обласний центр – м. Запоріжжя. В області діють три

заповідника: Історико - архітектурний музей–заповідник «Садиба Попова» (м. Василівка, районний центр), Державний історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила» (Мелітопольський р-н, селище Мирне) і Національний заповідник «Хортиця» (м. Запоріжжя), де нараховується близько 70 визначних пам'яток історії та археології, зокрема місця розташування козацьких зимівників, рештки земляних укріплень замку Дмитра Вишневецького (Байди) (сер.16 ст.), військові укріплення козацьких часів та російсько-турецької війни 1735-1739 років.

Важливим етапом збереження культурного надбання краю стала робота над 28-томним енциклопедичним виданням «Звід пам'яток історії та культури України», яка триває з 1982 р., коли було затверджено постанову Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по забезпеченню видання томів Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР». Відповідно до започаткованої державної програми протягом 1982-2016 рр. проводилася організаційна, методична, науково-дослідна робота по дослідженню пам'яток історії та культури та підготовці тому Зводу по Запорізькій області.

Значна робота по обстеженню області була проведена у ході підготовки Каталогу-довідника «Памятники истории и культуры Украинской ССР» (К.: Наук. думка, 1987), який став основою для подальшої роботи над Зводом. Результатом роботи обласної редколегії тому і робочої групи за підтримки УТОПІК і участі науковців Інституту історії України НАН України стала підготовка до друку Матеріалів до Зводу «Памятники истории и культуры Запорожской области». Вып.7. (К.,1990).

Редколегія Зводу по Запорізькій області за сприяння Запорізької обласної державної адміністрації та Запорізької обласної ради, обласного управління культури провела значну роботу з виявлення та наукового вивчення на території області пам'яток історії та культури, підготовки текстових та ілюстративних матеріалів до відповідного тому Зводу. Зокрема,

з передбачених у томі за зведеним Словником 4 202 пам'яток культури написані статті по 3 490 об'єктам культурної спадщини. В тому числі практично повністю укомплектовані текстові та ілюстративні матеріали до кн.1 тому, присвяченої місту Запоріжжю. Значною мірою успішна праця обласної редколегії Зводу пов'язана з ефективною роботою Робочої групи обласної редколегії, яка діє на базі відділу тому Зводу пам'яток КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР.

Фронтальне дослідження пам'яток, виявлення нових історико-культурних об'єктів культурної спадщини стало пріоритетним у ході підготовки матеріалів тому Зводу стосовно вивчення та обліку надбань минулого, зосереджених на території обласного центру - м. Запоріжжя. Пам'ятки археології, яких нараховується 51, досліджували науковці Інституту археології НАН України, співробітники Запорізького обласного краєзнавчого музею, а також експедиції Запорізького національного університету. У ході обстеження культурної спадщини області виявлені пам'ятки історії, архітектури і містобудування - будівлі, пов'язані з діяльністю земств, господарською діяльністю населення, церкви, синагоги, кірхи, молитовні будинки, що свідчить про широке представництво різних національностей в регіоні.

Близько 400 пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, науки і техніки зосереджено на території міста Запоріжжя. Індустріальний потенціал регіону та міста представлений переважно пам'ятками промислової архітектури та історії. Символами перебудови суспільства за радянської доби стало будівництво Дніпрогесу, величезного промислового комплексу підприємств чорної та кольорової металургії, що стало можливим завдяки зусиль десятків тисяч людей, які створювали ці гіганти в неймовірно важких умовах.

Серед пам'яток історії значна кількість увічнюють події Української революції поч. 20 ст., громадянської війни, селянський повстанський рух,

уособлений Н. Махном. Пам'ять про жертви голодоморів і політичних репресій увічнюють пам'ятні знаки на могилах і місцях масових страт. Найбільш трагічні сторінки історії Запоріжжя, події Другої світової війни, оборонні і наступальні бойові операції, які проходили на теренах області, рух Опору у місті, представлений радянськими і націоналістичними підпільними організаціями, зафіксовані у чисельних пам'ятниках, пам'ятних знаках, похованнях воїнів, партизанів, підпільників і жертв нацизму.

Запоріжжя – великий науковий і культурний центр України. На житлових будинках, фасадах виробничих будівель та навчальних корпусах вузів, шкіл установлено меморіальні дошки колишнім директорам: «Запоріжсталі» – Л. Юпку, «Дніпроспецсталі» – О. Трегубенку, моторобудівного заводу – В. Омельченку; ректорам: Запорізького машинобудівного інституту – П. Михайлову, Запорізького індустріального інституту – Ю. Потебні, Запорізького медичного університету – А. Візіру; діячам культури: народним артистам В. Магару, А. Морозовій; фундатору Державного історико-культурного заповідника М. Киценку. За останні 15 років в м. Запоріжжі споруджено пам'ятники: Андрію Первозванному, Київському князю Святославу Ігоровичу, російському поету О. Пушкіну, гетьману України Б. Хмельницькому, академіку О. Івченку. Відновлено могилу кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого.

Проголошення незалежності Української держави в 1991 р. як подія визначної історичної ваги відзначене цілою низкою пам'ятників і меморіалів. В центрі уваги перебувають також і зовсім нещодавні події суспільно-політичного життя міста. Дослідження участі жителів Запоріжжя у Революції Гідності 2013-2014 рр., волонтерському русі, добровольчих батальйонах і ЗСУ під час проведення АТО в 2014-2016 роках, увічнення пам'яті про героїв цих подій на порядку денному.

Велику роботу у підготовці рукопису тому Зводу по м. Запоріжжю провела обласна редколегія на чолі із заступником голови обладміністрації

Ю.Г. Пелихом, затверджена розпорядженням голови обладміністрації №471 від 04.10.13 р., авторський колектив у складі 24 авторів, робоча група тому Зводу по Запорізькій області, яку в різний час очолювали начальник відділу обліку пам'яток Л.Ю. Калмукіді, Т.К. Шевченко, Ю. Шитова та інші пам'яткоохоронці, які доклали значних зусиль до підготовки цієї праці про історію рідного краю, відображену в культурній спадщині. До написання статей на різних етапах підготовки тому Зводу були залучені фахівці Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (м. Київ), викладачі історичного факультету Запорізького національного університету, Запорізького національно-технічного університету, Запорізької державної інженерної академії, наукові співробітники Запорізького обласного краєзнавчого музею, Запорізького художнього музею, Національного заповідника «Хортиця», Обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Горького, колишньої Запорізької обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури, Комунального закладу «Обласний центр охорони культурної спадщини» Запорізької обласної ради.

Опубліковані на сайті матеріали до тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по м. Запоріжжю у своїй переважній більшості представлені в авторських варіантах, лише деякі з поданих текстів статей пройшли відповідне редакційне опрацювання у Головній редакції Зводу. Назви вулиць та населених пунктів подані в редакції станом на 1 січня 2015 р., і на даному етапі роботи над томом не включають в себе зміни, що мають місце у зв'язку із вступом у дію законодавчих актів про декомунізацію суспільного простору України.

Матеріали до тому сформовані у вигляді проекту макету книги і включають в себе Передмову, Вступний нарис про м. Запоріжжя, в якому відображений історичний розвиток міста на фоні пам'яток, якими так

багатий запорізький край. У рукописі представлені статті про окремі пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, науки і техніки, список статей, поміщених до тому, покажчик використаних джерел та літератури, іменний покажчик, покажчик вулиць, перелік пам’яток, які не увійшли до матеріалів тому.

Упорядкування пропонованих текстових та ілюстративних матеріалів тому здійснили Лариса Малихіна, Світлана Морозова, Тамара Шевченко, Юлія Шитова.

Рукопис матеріалів до кн. 1. м. Запоріжжя тому Зводу по Запорізькій області пройшов апробацію у Центрі досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, на базі якого діє робоча група Головної редакційної колегії «Зводу пам’яток історії та культури України». Проведено додаткове упорядкування, редагування та підготовку матеріалів до публікації на офіційному сайті Інституту історії України НАН України. Ця робота здійснена творчим колективом у складі: к.і.н. С. Кот (керівник), к.і.н. Г. Денисенко, к.і.н. Т. Катаргіна, к.і.н. Н. Ковпаненко, к.і.н. П. Скрипник, д.і.н. Л. Федорова, провідний інженер-дослідник Н. Томіна.

Публікація даних матеріалів до кн. 1 тому Зводу по Запорізькій області та їх наукова й суспільна апробація підсумовує велику багаторічну працю та увагу до питань підготовки тому Зводу в Запорізькій області.

Водночас цей крок відкриває дорогу до подальшого розгляду даної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Запорізькій області на Головній редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України» на предмет її рекомендації до друку.

Передмова

Пам'ятки історії та культури – це унікальні свідки нашого минулого, важливе джерело історичного досвіду попередніх поколінь. Вони віддзеркалюють пройдений народом історичний шлях, матеріалізують життя та побут минулих епох, рівень соціально-економічного та культурного розвитку. Існування України, як незалежної держави, покладає на неї відповідальність за долю історичних і культурних реліквій різних часів і народів, які мешкають на її території та є невід'ємною складовою частиною світової скарбниці культурних цінностей. Вивчення, охорона та використання пам'яток є важливим напрямом державної політики.

Цим завданням повною мірою відповідають підготовка та видання багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України», які здійснюються на основі урядових рішень ще з 1982 р. Мета Зводу – узагальнити та систематизувати інформацію про історико-культурну спадщину нашої держави, детальний науковий опис її об'єктів. Це перше в історії України фундаментальне енциклопедичне, науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки, що мають історичну, наукову або художню цінність. Видання тому сприятиме втіленню ідеї подальшого вивчення та збереження пам'яток, як частки всієї духовної спадщини нашого народу, що виконує важливу роль у пам'яті поколінь і є незаперечною основою для розвитку національної культури, всіх граней сучасного суспільства, цивілізації в цілому. На Запоріжжі, як і по всіх областях України, проводиться копітка робота щодо створення унікального енциклопедичного видання.

Чільне місце у виданні Зводу пам'яток історії та культури Запорізької області належить тому «Запоріжжя» – обласному центру, який має більш ніж двохсотрічну історію.

Засноване місто у 1770, як одна з російських фортець Дніпровської лінії укріплень, на місці декількох козацьких зимівників між річками Мокрою та Сухою Московками, на лівому березі Дніпра. Фортеця отримала назву Олександрівської за ім'ям командуючого першою російською армією Олександра Голіцина. Фортечний форштадт у вигляді 32-кутової зірки почали будувати навесні 1771. У 1783 р., після приєднання Криму до Росії, Дніпровська укріплена лінія втратила своє оборонне значення, а форштадт Олександрівський у 1775 було перетворено на посад і включено до Новомосковського повіту. В 1802 посад Олександрівський увійшов до складу Катеринославської губернії, а з 1806 став повітовим містом. Трохи пізніше було затверджено і герб Олександрівська. Поступово місто розвивалося, особливо заводи по виробництву сільськогосподарського машинобудування та торговельні заклади. Перед початком Першої світової війни Олександрівськ почав набувати вигляду типового для царської Росії повітового міста. Тут з'явилися поодинокі чотириповерхові будинки, десяток триповерхових та близько 80 двоповерхових. Всього ж налічувалось 8,5 тис. житлових будинків. В місті було дві земські лікарні, лікарня єврейської громади та одна приватна. Діяло механіко-технічне училище, вчительська семінарія, жіночі і чоловічі гімназії, комерційне училище, 26 земських початкових народних шкіл, єврейські та менонітські школи.

Після закінчення громадянської війни, починаючи з кінця 1920, у місті почали відбудовуватися заводи сільгоспвиробництва, які були націоналізовані.

У березні 1921 постановою ВУЦВК перейменовано Олександрівську губернію на Запорізьку, а м. Олександрівськ на м. Запоріжжя, яке згодом стало адміністративним, промисловим, культурним та науковим центром України. В межах сучасного Запоріжжя, посередині Нового і Старого русла Дніпра, розташований острів Хортиця – колиска запорозького козацтва. Рішенням Кабінету Міністрів України в 1993 йому надано статус Національного заповідника.

Біля 400 пам'яток історії та культури зосереджено на території міста, включаючи його географічний центр – острів Хортицю. Унікальними є пам'ятки археології, які розкривають сторінки найдавнішої історії, пов'язані з перебуванням скіфів (скіфське городище 5 – 3 ст. до н. е. на Савутиній скелі), з Вознесенівським табором 10 ст. – імовірним місцем загибелі князя Святослава Ігоровича (972), існуванням поселення «Протовче» (11 – 14 ст.), яке було засноване бродниками – попередниками козацтва і яке згадується в давньоруському літописі «Повість временних

літ» під 1103, 1190 та 1223 роками і ранньою козацькою фортецею середини 16 ст. на острові Байда, що досліджується останнім часом.

У 1843 в місті й на Хортиці побував Т. Г. Шевченко, про що він згадує в листі до свого друга Якова Кухаренка (1844). За переказами, він зупинявся в Олександрівську на вул. Базарній (сучасна вул. Анголенка).

В 1961 на Хортиці нащадками великого Кобзаря було закладено парк ім. Т. Г. Шевченка і встановлено пам'ятний знак. Після відвідин поетом острова залишилась «Тарасова стежка», що огинає по верхній терасі північно-східну і північно-західну окраїни Хортиці. У 2005 на ній встановлені пам'ятні знаки.

У томі «Запоріжжя» представлені пам'ятки, які відображають розвиток м. Олександрівська в 19 – на поч. 20 ст. Збереглися промислові будівлі (територія Запорізького автобудівного заводу), адміністративні будинки – земської повітової та міської управ, міська лікарня тощо. Багато споруд знищено в 30-ті роки 20 ст. Разом з руйнацією пам'яток обкрадалась також історична пам'ять. Знищені Покровський собор, громадянський цвинтар з Пилипівською церквою. Лише дивом збереглася могила кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого, а його дім, що функціонував до кінця 1980-х років, був по-варварському знищений.

На будівлі вокзалу Запоріжжя-2, збудованій у 1901 – 1903, установлено меморіальну дошку видатній українській поетесі Лесі Українці, яка перебувала в нашому місті у 1907.

Запорізький край наприкінці 19 – поч. 20 ст. сучасники називали «педагогічною Меккою». У томі представлені статті про будівлі гімназії, механіко-технічного та комерційного училищ тощо. На жаль, не збереглися дім та могила Якова Павловича Новицького (1846 – 1925) – відомого в краї історика, педагога, етнографа, фольклориста.

Значне місце в томі «Запоріжжя» відводиться пам'яткам історії та культури новітнього часу. Тут представлені статті про цінні архітектурні споруди – промислові, адміністративні, житлові будинки, ансамблі, монументальні скульптури, пам'ятки історії, які відображають події громадянської війни, створення Нового Запоріжжя, будівництво Дніпровської ГЕС та промислового комплексу. Значною за кількістю є група пам'яток, що відбивають події Другої світової війни (братські могили, меморіальні будинки). Репрезентовані в томі пам'ятки архітектури повоєнного часу: театри, палаци культури, спортивні комплекси. Слід зазначити, що відбір пам'яток до Зводу здійснюється з урахуванням історичного, наукового і культурного значення (як міжнародного, так і місцевого), а також художньо-естетичної цінності – для пам'яток архітектури, містобудування та монументального мистецтва. При відборі пам'яток головна увага приділяється принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей.

У 60 – 80 роки 20 ст. істотний вплив на виявлення і відбір пам'яток мала існуюча тоді ідеологічна система, яка диктувала свої вимоги в галузі суспільних наук і визначала критерії у висвітленні культурних процесів. В результаті перелік пам'яток, що були взяті на облік, відображав, головним чином, діяльність партійного керівництва, революційні події і тому подібне. Залишилася без уваги ціла низка історичних явищ, таких, як голодомори 1921 – 1922, 1932 – 1933, 1946 – 1947, масові репресії 1937 – 1940.

У томі «Запоріжжя» вперше до наукового обліку внесені також житлові будинки, поховання знаних у місті людей. Том є складовою частиною тому «Зводу пам'яток історії та культури України» Запорізької області, дає поштовх відродженню духовності та історичної пам'яті наших городян.

У Вступі до тому викладено коротку довідку про адміністративно-територіальне положення міста Запоріжжя, кількість населення, основну спрямованість економічного розвитку. Представлено також короткий нарис розвитку міста, характеристику історико-культурної спадщини, вказується загальна кількість пам'яток та їх класифікація за видами і типами. Вміщуються дані про роботу, яка проводиться щодо подальшого виявлення, вивчення, збереження і використання пам'яток історії та культури. Кожній із представлених у томі пам'ятці присвячена стаття-довідка, яка має свій номер. На пам'ятки, що складають комплекс, ансамбль, забудову найважливіших в історичному та містобудівному аспектах майданів, площ, вулиць, здійснюється опис в

одній статті з розподілом на окремі об'єкти. Статті розміщені за алфавітним принципом.

Бібліографія до тому охоплює значне коло архівів: Державний архів Запорізької області, Російський державний історичний архів, Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. Використана історична і краєзнавча література, матеріали архівів Запорізького обласного краєзнавчого музею, Національного заповідника «Хортиця», Запорізької обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури (тепер Обласний центр охорони культурної спадщини). Іменний покажчик складено за алфавітним принципом. Він містить усі імена, які зустрічаються в тексті, з посиланням на сторінки тому.

Книга 1 тому Зводу «Запоріжжя» підготовлено обласною редакційною колегією Зводу пам'яток історії та культури Запорізької області. До написання статей залучені фахівців Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (м. Київ), науковці – викладачі історичного факультету Запорізького національного університету, Запорізького національно-технічного університету, Запорізької державної інженерної академії, наукові співробітники Запорізького обласного краєзнавчого музею, Національного заповідника «Хортиця», Запорізької обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури (тепер Обласний центр охорони культурної спадщини). Авторський колектив тому налічує 24 дослідника.

Наукове редагування та рецензування матеріалів тому здійснювали у різний час і надавали методичну допомогу авторському колективу науковці Інституту історії України НАН України (доктори історичних наук В. Горбик, Л. Федорова, кандидати історичних наук Г. Денисенко, Т. Катаргіна, Н. Ковпаненко, С. Кот, П. Скрипник, С .Юренко, науковий співробітник Р. Бондаренко), Науково-дослідного Інституту теорії та історії архітектури і містобудівництва Т. Трегубова.

Редакційна колегія висловлює щиру подяку авторам, співробітникам науково-дослідницьких установ, насамперед, Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, Головній редколегії тому «Зводу пам'яток історії та культури України, викладачам історичного факультету Запорізького національного університету, співробітникам Запорізького обласного краєзнавчого музею, Запорізького обласного художнього музею, Національного заповідника «Хортиця», Обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Горького, краєзнавцям за активну участь у підготовці тому.

Тамара Шевченко

Запоріжжя

Запоріжжя (до 1921 – Олександрівськ) – місто, розташоване на обох берегах верхньої частини Нижнього Дніпра, де острів Хортиця розділяє ріку на два русла – Старий та Новий Дніпро. Північно-західна частина території міста досить підвищена над рівнем моря. Окремі ділянки правого берега сягають відмітки 100 м. На лівому березі значне підвищення маємо в районі сучасної телевежі – майже 90 м. Навпроти верхньої частини о. Хортиця з правого берега років 100 тому ще впадала у Дніпро річка Верхня Хортиця. З лівого берега Дніпра, проти нижньої частини острова, впадає річка Московка. Років 50 тому в нижній частині Московки, майже перед впадінням у Дніпро, до неї впадала річка Оріхова. Тепер під впливом антропогенного фактора річки Верхня Хортиця та Оріхова практично зникли. Крім долин цих річок, рельєф території міста характеризують також балки та яри: Капустяна балка, Зелений Яр, Канцерівська та Маркусова балки та інші.

Запоріжжя–адміністративно-політичний, промисловий, культурний та науковий центр України. Місто займає друге місце в державі серед міст з найбільшим зростанням населення за останні 100 років (453 рази), четверте місце за площею території (312, 5 кв. км), шосте місце за чисельністю населення (863,1 тис. чол.). Центральна вулиця міста – проспект Леніна, довжиною близько 16 км – є найдовшою прямою головною вулицею в Європі.

В межах сучасного Запоріжжя, за греблею Дніпрогесу, знаходиться колиска запорозької вольниці – острів Хортиця, витягнутий вниз по течії Дніпра на 12,5 км при середній ширині 2,5 км. За адміністративним поділом місто має 7 районів: Жовтневий, Ленінський, Заводський, Комунарський, Орджонікідзевський, Хортицький та Шевченківський.

І. Археологія

Одним з перших дослідження археологічних пам’яток міста почав Я. Новицький. У 1904 Рада Катеринославського музею ім. О. Поля надала йому право вести розкопки курганів, видавши «Відкритий лист» [1]. Тоді ж Я. Новицький звернувся до Олександрівської міської управи з проханням дозволити розкопки на території міста [2]. Відомо, що у 1904 – 1905 він провів розкопки трьох курганів на правому березі, поблизу селища Кічкас. 20.09.1912 Олександрівська міська управа видала Я.Новицькому «Посвідчення» за № 131 з дозволом провести розкопки курганів на території між християнським цвинтарем і хутором глухонімих [3]. На жаль, результати цих досліджень поки що не виявлено.

Масштабні археологічні дослідження пам’яток на території міста відбулися в 1927 – 1930-х у ході будівництва Дніпрогесу та промислового комплексу. Роботи вела Дніпрогесівська археологічна експедиція Наркомпросу України під керівництвом Д. Яворницького. Нею було відкрито (керівник розкопу А. Добровольський) двошарове поселення часів неоліту-енеоліту на острові Середній Стіг [4] кінця IV - Ш тис. до н.е., що згодом дало назву нової культури – середньостогівської. На правому березі поблизу с. Кічкас експедицією було розкопано близько 50 курганів, більшість поховань яких відносилася до епохи бронзи. Археологами М. Рудинським та А.Добровольським досліджено більш 30 скіфських поховань [5].

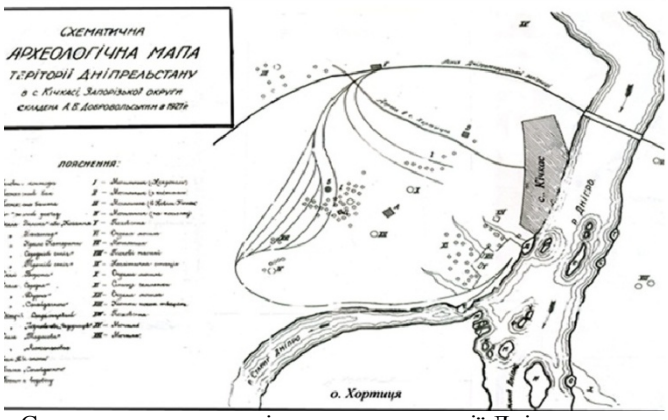

Схематична археологічна мапа території Дніпрельстану. Складена Добровольським А. у 1927 р.

Тоді ж, у 1928, С. Гамченко дослідив на околицях с. Кічкас три впускних поховання зарубинецької культури, насип кургану № 3 могильника Д [6]. Цією ж експедицією було виявлено і частково досліджено два слов’янських поселення 12 – 13 ст. Вони розміщувалися на правому й лівому берегах Дніпра. Поселення на правому березі розташовувалося в районі сучасного машинної

зали Дніпрогесу, а на лівому – там, де тепер судові шлюзи. На правому березі виявлено 57 напівземляних жител. Вони розміщувалися чотирма неправильними рядами вздовж берега ріки [7]. Це поселення мало риси міського центру і було одним з найбільших торговельних пунктів на шляху «з варяг у греки».

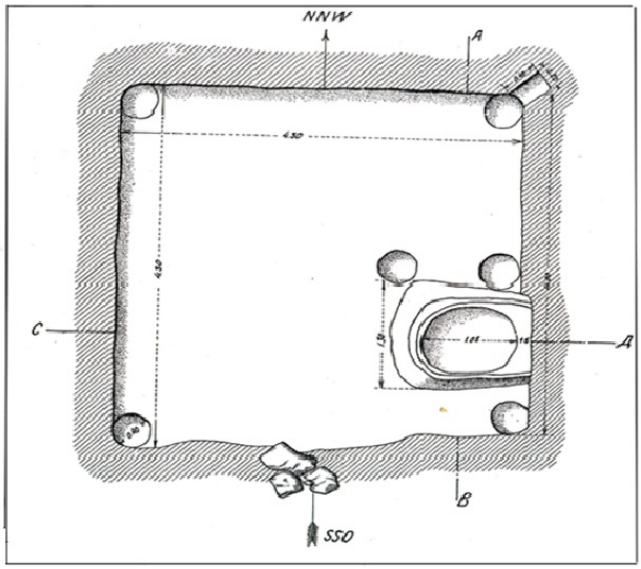

Кічкаске поселення. План землянки.

Під час розкопок А. Добровольський знайшов багато амфор, привезених з міст Північного Причорномор'я водним шляхом. Мешканці поселення контролювали проходження кораблів по Дніпру, забезпечували переправу через ріку [8]. За повідомленням візантійського імператора 10 ст. Костянтина Багрянородного, за часів Київської Русі саме тут, у найвужчому місці Дніпра, на порогах існувала Крарійська переправа [9]. Вона використовувалася протягом кількох століть. Про це свідчив Г. Боплан, який називає її «Кічкас», за назвою однойменної річки, що впадала у Дніпро поруч [10]. У 1902 – 1904 саме на цьому місці було збудовано одноарочний залізничний Кічкаський міст. Залишки його видно дотепер над водами озера, утвореного Дніпрогесом трохи вище річкового порту. Тут у 1928 з дна Дніпра, неподалік від лівобережної частини слов'янського поселення, випадково знайдено п'ять західноєвропейських мечів 10 – 11 ст. Перший дослідник знахідки В. Равдонікас вважав її частиною торговельної партії зброї зі Скандинавії [11].

Надзвичайно цікаву пам'ятку ранньосередньовічного часу, що отримала назву «Вознесенівського скарбу» (від с. Вознесенка, зараз межі м. Запоріжжя), було відкрито в 1930 [12]. Це був поховальний комплекс VII – поч. VIII ст. Пам'ятка являла собою вал з каміння і землі висотою 0,6 м, що оточував прямокутний майдан 62 х 31 м. У східній частині цього майдану було зафіксовано кам'яне кільце діаметром близько 10 м і поблизу дві ями. В першій з них знаходились: зброя, деталі кінської збруї, дорогоцінні прикраси і деталі поясів.

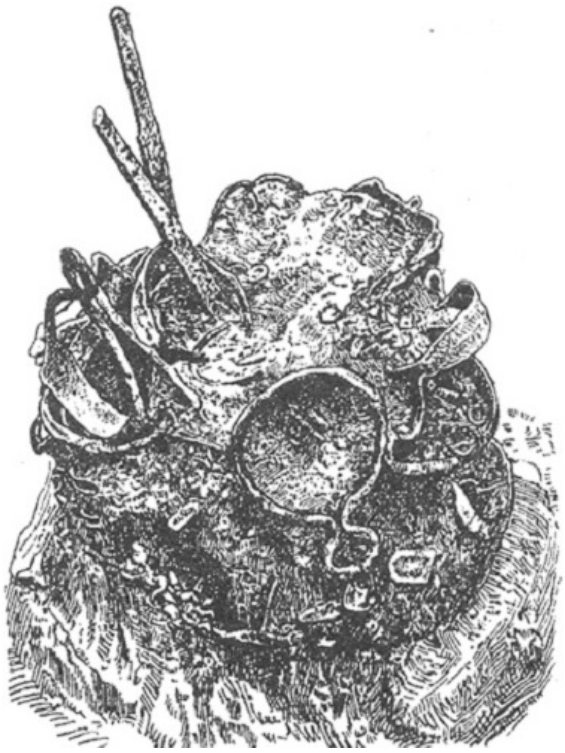

Поховальний комплекс VII – поч. VIII ст. с. Вознесенка, зараз межі м. Запоріжжя. «Вознесенівський скарб».

Особливу увагу серед знахідок привертають срібні фігурки орла і лева – відзнаки римських легіонів.

Поховальний комплекс VII – поч.. VIII ст.

с. Вознесенка, зараз межі м. Запоріжжя. Фігурка орла.

Друга яма містила кістки коней і вістря стріл. Всі речі постраждали від дії вогню.

Вознесенський комплекс досліджувався В. Грінченком, який вважав кам'яний вал військовим табором, а весь матеріал – залишками колективного спалення воїнів [13]. Етнічна належність пам'ятки в подальшому неодноразово переглядалися; її відносили до антів-слов'ян, вважали могилою київського князя Святослава [14], алано-болгар. У 80-х р.р. з'явилася нова думка про належність цієї пам'ятки до тюркського поминального комплексу, присвяченого загиблому знатному хану та залишеного аварами або хазарами [15].

План поховання дослідженого В. Пєшанов в районі сучасної пл. Фестивальної, м. Запоріжжя.

У 1936 – 1937 розкопки курганів на території міста проводив науковий співробітник Запорізького музею Дніпробуду Ф. Камінський. Ним досліджено курганний могильник із трьох насипів на північ від с. Вознесенки. У найбільшому кургані під назвою «Межерова могила» було виявлено кромлех. Курган пограбований у давнину. Невелика кількість знахідок свідчить про скіфське поховання [16]. У 1956 співробітник Запорізького обласного краєзнавчого музею В. Пєшанов розкопав один з курганів курганного могильника з 13 насипів в селищі Павло-Кічкас на перетині вул. Л. Чайкіної та Республіканської. Тоді ж був досліджений насип № 4, який розташовувався за 150 м на захід від кільця трамваю маршруту № 4. Поховання пошкоджене скарбошукачами, датується останніми століттями до н. е. [17].

У 1957, у зв'язку з забудовою центральної частини міста в районі сучасної пл. Фестивальної, В.Пєшанов дослідив могильник з трьох насипів [18]. Кургани розміщувалися по лінії захід – схід завдовжки 100 м. В них досліджено 12 поховань епохи бронзи 3-го – поч.. 1-го тис. до н.е. з яких 4 належали племенам ямної і катакомбної культур, 1–культурі багатопружкової кераміки, 6 датувалися часом пізньої бронзи, 1 поховання залишили кочівниками 11-13 ст.

У 1967 В. Пєшанов дослідив ще один курган з могильника на Павло-Кічкасі по вулиці Республіканській (висота 4 м, діаметр 55 м). У кургані виявлено 14 поховань; вісім з них датовано катакомбною культурою 20 – 16 ст. до н. е., одне – племен багатопружкової кераміки 17 – 15 ст. до н. е., чотири поховання через зруйнацію та погану збереженість датувати не вдалося [19].

У 1968 в селищі Павло-Кічкас науковий співробітник Запорізького обласного краєзнавчого музею А. Ширяєв дослідив зруйнований курган, що отримав назву «Запорізький». У залишках поховання сарматського часу 3 ст. до н. е. – 4 ст. н. е. знайдено золоті інкрустовані предмети: браслет з головами тварин на кінцях, дві платівки зі сценами боротьби звірів і вісім округлих фаларів із зображенням козла та розеток [20].

Дві платівки зі сценами боротьби звірів.

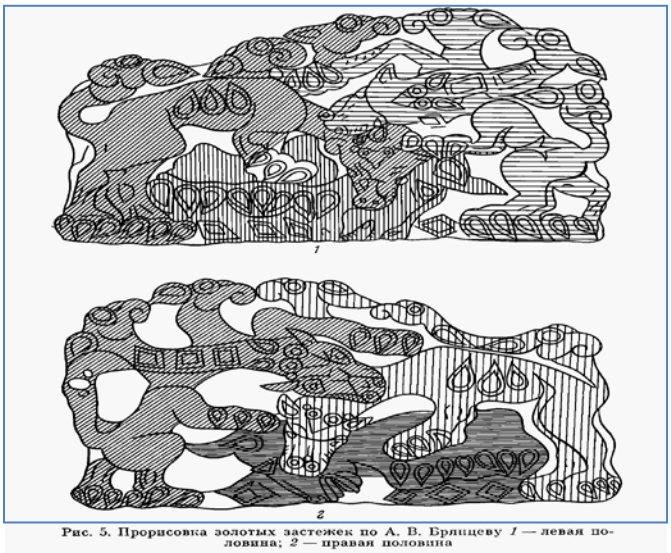

Рис. 5. Прорисовка золотых застежек по А. В. Брянцеву *1* — левая половина; *2* — правая половина

При будівництві Хортицького житлового масиву на правому березі Дніпра у 1969 А. Ширяєв розкопав курган між вулицею Лахтинською та проспектом Ювілейним (район сучасного ринку). Висота насипу 3 м, діаметр 30 м. У кургані виявлено два поховання скіфського часу 4 – 3 ст. до н. е. Одне з них було пограбоване в давнину, друге поховання добре збереглося. В ньому поруч з небіжчиком знайдено два залізні вістря списів, 104 бронзових вістря з дерев'яними залишками стріл, що зберігали синій та червоний кольори, ще два наконечники списів і одна бронзова ворварка. Цікаво, що у похованого скіфа череп був відсутній, але поруч знайдено дерев'яний виріб округлої форми, який дослідник вважав імітацією відсутньої при похованні голови [21].

На території дослідної станції в 1968 – 1969 археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР дослідила один курган з похованнями епохи бронзи 2 – поч. 1 тис. до н. е. та сарматського часу 3 ст. до н. е. – 4 ст. н. е. [22].

В районі заводу високовольтової апаратури в 1969 Б. Мозолевським розкопано курган епохи бронзи [23].

Науковий співробітник Запорізького обласного краєзнавчого музею С. Ляшко в 1976 дослідила залишки кургану на західній околиці міста поблизу вулиці Гудименка. Насип кургану був практично зруйнований розорюванням поля. При розкопках виявлено одне поховання катакомбної культури 20 – 16 ст. до н. е. [24].

У зв'язку зі спорудженням підприємства на західній околиці міста в 1981 – 1982 археологічна експедиція Запорізького обласного краєзнавчого музею під керівництвом З. Попандопуло дослідила низку курганів, що знаходилися на високому плато, розташованому в 1,8 – 6 км на захід від р. Дніпра, вздовж крупної балочної системи, відомої як Верхня Хортиця або Канцерівка. Чотири кургани входили до складу двох могильників, один стояв поодаль. В 1-й курганний могильник мав три компактно розташованих насипи. Найбільший з курганів отримав назву «Бабурський». Досліджено цю групу в 1981. У 2-й могильник, що знаходився за 2,5 км на південний захід від першого, входило 12 насипів, вісім з яких були розкопані в 1982. Сім насипів були споруджені у скіфський час, лише курган № 2, найбільший у групі, насипаний в епоху бронзи. Курган № 1 «Бабурський» – займав крайнє східне положення у групі. Висота його 6,5 м, діаметр 55 м. Насип конічний з пласкою верхівкою, задернований. Курган споруджено у сім заходів: п'ять насипів пов'язані з похованнями ямного типу 2 пол. 3 – поч. 2 тис. до н. е., коли, головним чином склалася висота кургану. Дві останні досипки – катакомбного типу 20 – 16 ст. до н. е. і племен багатопружкової кераміки 17 – 15 ст. до н. е., які збільшили його діаметр (мал. 1.2). Всього в кургані було виявлено 22 поховання, з них: 8 ямних 2 пол. 3 – поч. 2 тис. до н. е., 8 катакомбних 20 – 16 ст. до н. е., 3 – багатопружкової кераміки 17 – 15 ст. до н. е. і 3 зрубних 16 – 12 ст. до н. е. [25].

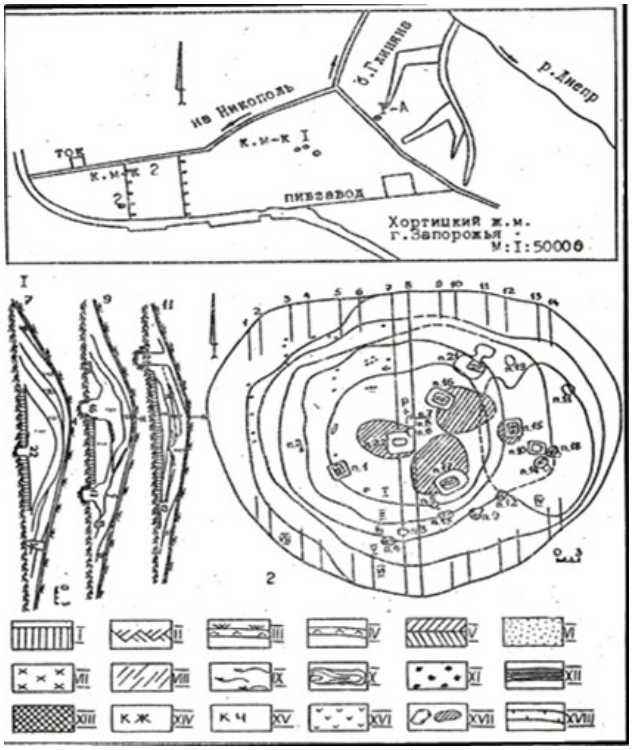

Розташування та план «Бабурського» кургану.

У 1991 археологічною експедицією Запорізького обласного краєзнавчого музею (керівник З. Попандопуло) неподалік від балки Канцерівки відкрито два поселення епохи бронзи [26]. У 1996 по вулиці Сєдова археологічною експедицією Запорізької обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури під керівництвом А. Плешивенко досліджено курган, в якому виявлені поховання від неоліту до пізньої бронзи.

2010-2011 експедиція Запорізького національного університету під керівництвом С. Андрух і Г. Тощева провела археологічні

дослідження в межах міста, по проспекту Радянському. Необхідність цього була викликана планами забудови ділянки. Загальна розкрита площа склала 5100м^2. Розкопано 5 курганів. Насипи з кромлехами № 1, 3-5 містили по 1 скіфському похованню пограбованому в давнину. Курган № 2, зведений над похованням ямної культури з гостродонною посудиною. В насип впущене катакомбне поховання з керамікою ямного вигляду. В ранньоскіфський час в кургані споруджений кромлех. Поховання, яке знаходилося в центрі кромлеха,

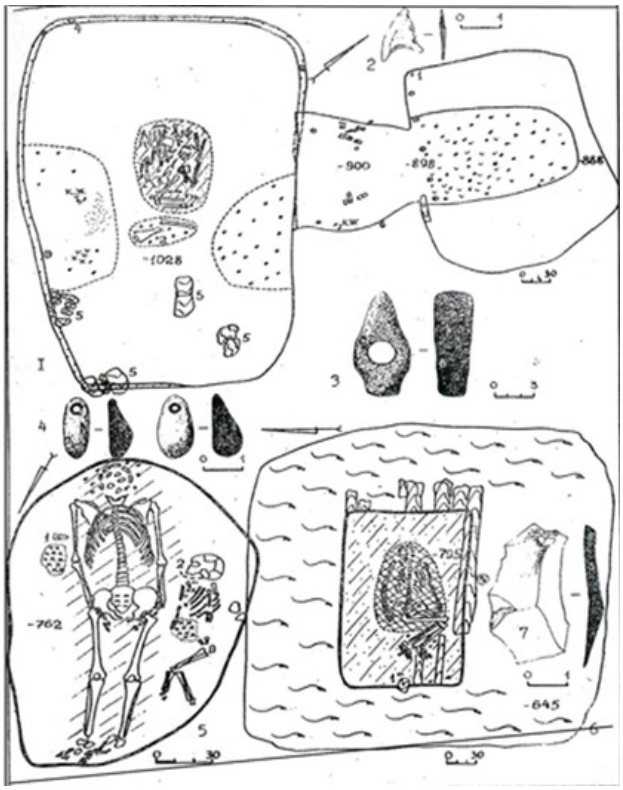

План поховання. «Бабурський» курган.

супроводжувалося кам'яною застібкою, корчагою, кістяними «цвяшками». Особливу увагу привертає антропоморфне зображення, вбудоване в кромлех. Скіфська статуя, яка датується 6 ст. до н.е., була орієнтована на захід, лежала обличчям вгору.

За станом на 01.01.2014 на території міста (включно з о. Хортиця) нараховується 51 пам'ятка археології.

Скіфська статуя
6 ст. до н.е.
Курганний могильник

по проспек. Радянський, м. Запоріжжя.

2. Історія

Наприкінці 18 ст. на карті Запорозького краю з'являється Олександрівськ. Поява міста тісно пов'язана з будівництвом Дніпровської укріпленої лінії між річками Дніпром і Бердою. Лінію було спроектовано таким чином, щоб фортеці розташовувалися вздовж кордону з Кримським ханством. Дніпровська укріплена лінія простягнулася від Дніпра до Азовського моря, складалася із семи окремих фортець на відстані 30 верст (15 км) одна від другої – Олександрівська на Дніпрі, Кирилівська, Микитівська і Григорівська на правому березі річки Кінської та Берди, Олексіївська, Захарівська і Петрівська на лівому березі Берди.

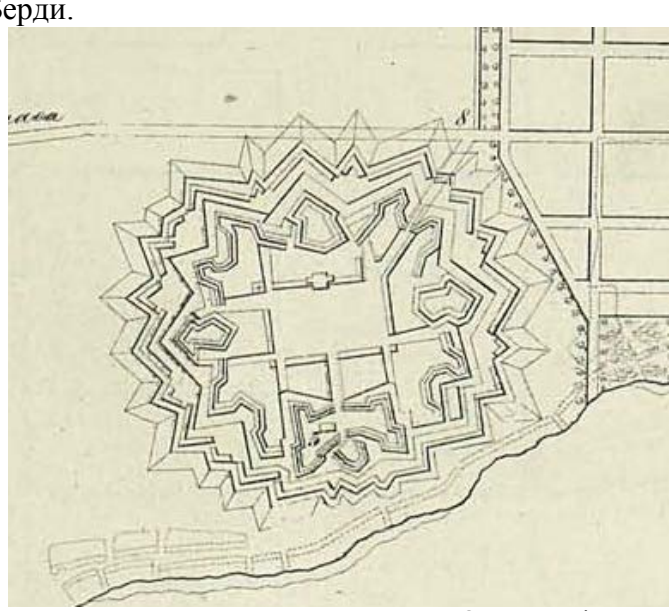

Фрагмент карти м. Олександрівськ, Катеринославської губернії 1823.

Олександрівська фортеця була закладена влітку 1770 в гирлі річки Мокрої Московки і отримала назву Олександрівської за іменем командуючого першою російською армією Олександра Голіцина. Фортеця будувалася державними селянами, солдатами діючої армії, каторжниками. Під час будівництва виселялися козацькі зимівники, а для забезпечення матеріалами вирубувалися навколишні ліси. Однак уже восени виявилися незручності у розташуванні майбутньої фортифікаційної споруди. Річка розлилася та затопила фортецю. Тому у травні наступного року була закладена нова Олександрівська фортеця (між сучасними вулицями Авангардною, Героїв Сталінграда, Запорізькою та проспектом Леніна), яка мала у плані форму 15-кутної зірки і разом з ровами

займала площу 105 десятин, внутрішній двір фортеці мав 58 десятин.

Після приєднання у 1783 Кримського ханства до Російської імперії Дніпровська лінія втратила своє значення. Форштадт Олександрівськ через два роки (1785) перейменовано на посад і включено до Новомосковського повіту Катеринославського намісництва, а з 1798 – до Павлоградського повіту Новоросійської губернії. В 1795 в Олександрівському посаді нараховувалося 96 дворів, мешкало 1230 осіб. Населення займалося скотарством, землеробством та городництвом, мисливським та рибальським промислами. Більш заможні поселенці чумакували. В 1785 у посаді спорудили дерев'яну церкву, був заснований магістрат, повітове казначейство та нижній земський суд [28]. У 1802 Олександрівськ увійшов до Катеринославської губернії, а в 1806 в її складі створено Олександрівський повіт, і посад Олександрівськ став повітовим містом. Було затверджено герб міста: на зеленому полі дві перехрещені рушниці з багнетами, а на малиновому полі – чорний лук з трьома стрілами, спрямованими вниз, як символ слабкості татарської зброї перед російською.

У першій половині 19 ст. Олександрівськ переживає період становлення. Поступово зростає населення міста: якщо в 1824 проживало 1726 осіб, то в 1862 населення зросло до 3729 осіб [29]. Поблизу міста, через р. Суху Московку, розміщувалося с. Вознесенка (тепер це центральна частина міста), яке виникло у 1781 [30]. Крім цього, навколо м. Олександрівська було створено декілька німецьких менонітських колоній: Шенвізе (теперішня територія Запорізького автобудівного заводу) – 1795; в урочищі Хортиця у 1789 утворено 8 колоній, в тому числі на самій Хортиці; у 1790 поблизу Кічкаської переправи три менонітські колонії – Кічкас, Ейнлаге і Кросвейде; пізніше з к.18 – поч. 19 ст. за Хортицею, на правому березі Дніпра, виросло ще 11 колоній німців-менонітів [31].

На поч. 19 ст. в м. Олександрівську з'являються перші промислові підприємства мануфактурного типу: діяли казенні галетна та суконна фабрики, на яких було зайнято 100 осіб роботного люду. Пізніше виникло три цегельні заводи, які у 1861 виробляли 350 тис. штук цегли. У 20-ті роки 19 ст. з'явився салотопний завод. Крім цього, в с. Хортиця (тепер селище Верхня Хортиця, що входить до складу м. Запоріжжя), німецькі підприємці Лепп і Вальман заснували завод з виробництва сільськогосподарських машин (окремі будівлі збереглися).

Незважаючи на те, що Олександрівськ був повітовим містом, він залишався глухим і більше нагадував велике село. Будівлі, головним чином, були дерев'яні та глинобитні. З каменю в місті були збудовані лише адміністративні будівлі, в'язниця і продовольчий склад. Діяли три заїзди, трактир та поштова станція. Вулиці не мали твердого покриття. Відсутність водопроводу та каналізації були причинами частих епідемій.

Під час однієї епідемії холери влітку 1866 помер останній кошовий отаман Задунайської Січі Йосип Гладкий [32], якого було поховано на Пилипівському цвинтарі (вул. Гоголя/Лепіка/Жуковського/Красногвардійськ). Цвинтар зруйновано остаточно в 30-ті роки 20 ст. разом з Пилипівською церквою, але могила збереглася. У 1992 на ній реконструйовано пам'ятник, поставлений нащадками в 1912. На жаль, у 1988 при будівництві пологового будинку зруйновано будинок Й. Гладкого (вул. Свердлова, 4).

У другій половині 19 ст. спостерігається стрімкий ріст капіталістичних відносин, особливо це помітно в сільському господарстві, яке потребувало нових машин і знарядь. Це спонукало розвиток сільськогосподарського машинобудування як у самому місті, так і в прилеглих до нього колоніях. У 1863 німецький колоніст А. Копп відкрив у колонії Хортиця-Розенталь майстерні по виробництву знарядь, наприкінці 19 ст. в колонії Шенвізе він відкрив завод з виробництва сільськогосподарських машин і знарядь. З часом заводи такого самого профілю були відкриті Г. Решпелем (1872), П. Тіссеном і К. Гільдебрандтом (1874).

У зв'язку з тим, що для виробництва сільськогосподарських машин використовувалася велика кількість матеріалів із ковкого чавуну, що ввозився з-за кордону, в 1907 починає виробляти продукцію завод ковкого чавуну Коппа і Гелькера. Це дозволило не тільки задовольнити потреби трьох заводів Коппа (в Олександрівську, Хортиці та Кічкасі), але й виконувати замовлення інших підприємств.

В Олександрівську також розміщувалася низка найбільших заводів – Я. Бадовського (1880), «Леппа і Вальмана» (1887), О. Циглера (1891), І. Кащенка (1894) та інші. Основною продукцією заводів були плуги, сівалки, букери, жниварки. Тут діяло 27 промислових підприємств, які виробляли продукцію на суму 1,4 млн. карбованців. Збереглися споруди ковальського та ливарного цехів заводу Леппа і Вальмана (тепер територія ЗАТ «Запорізький автобудівний завод») та окремі споруди їх заводу по вул. Зачиняєва, 2а та Істоміна 33а у Верхній Хортиці.

Невдовзі після скасування кріпосного права в 1861 почали здійснюватися інші перетворення в країні. Серед головних реформ були: земська – 1864 та місцевого самоврядування – 1870. До нашого часу збереглися: будинок міської управи (тепер будинок народного суду Жовтневого району, вул. Дзержинського, 6) та будинок Олександрівської повітової земської управи (тепер Запорізький обласний краєзнавчий музей, вул. Чекістів, 29).

Значний поштовх економічному розвитку міста надало вирішення транспортної проблеми – початок судноплавства у нижній частині Дніпра та будівництва залізниці. У 1856 було створено «Російське товариство пароплавства і торгівлі», яке закупило п'ять пароплавів в Англії та відкрило дев'ять пароплавних ліній. Через рік-два пароплави «Братець» і «Сестриця» відкрили лінію Олександрівськ-Херсон.

У 1870 розпочалося будівництво залізничної лінії, одна з гілок якої мала з'єднати Лозову з Олександрівськом, через три роки будівництво було завершене і по колії пройшов перший потяг. Наступного року було закінчено залізничну гілку Олександрівськ-Мелітополь. А вже 14.10.1874 Олександрівськ було з'єднано залізничною колією з Сімферополем [33]. Наприкінці 19 ст. на південній станції (тепер Запоріжжя-1) створені депо і залізничні майстерні з 600 робітниками.

В 1910 практично всі машинобудівні заводи Олександрівська і Шенвізе були об'єднані в «Товариство А. Коппа» з річним обсягом промислової продукції на суму 1,5 млн. крб. [34] А через три роки власники заводів сільськогосподарського машинобудування Н. Ген (Одеса), Р. Ельворті (Єлісаветград) і А. Копп (Олександрівськ) створюють акціонерне товариство «Врожай», що налагодило інтенсивні торгові зв'язки не тільки з різними регіонами Російської імперії, але і з країнами Європи та Близького Сходу. Будучи перевальним пунктом сільськогосподарської продукції краю, місто не залишилося осторонь від проблеми її переробки на місці. Найбільших успіхів було досягнуто в розвитку мукомольного виробництва. Серед представників борошняної промисловості в краї була родина Нібурів, яка володіла 20 млинами в Олександрівську і його околицях із добовою продуктивністю понад 11 тис. пудів борошняної продукції (один із парових млинів зберігся по вул. Комсомольській, 32). [35].

Наряду з вищезгаданими галузями промисловості, що одержали розвиток в Олександрівську на к. 19 – поч. 20 ст., розвивалися і ті, що були покликані сприяти розвитку міського будівництва – цегельні заводи Д. і О. Мінаєвих, В. Малєєва, В. Примакова, В. Щекотіхіна. Крім існуючих, в 1881 – 1900 у місті з'явилося ще 17 цегельно-черепичних заводів. Тільки в 1900 цими підприємствами було виготовлено 25 млн. штук цеглин і 5 млн. штук черепиці. [36] Продукція місцевих цегельних заводів збереглася в будівлях старого Олександрівська.

Вироби з дерева постачав городянам лісопильний завод Ф. Мовчановського з річним обсягом випуску продукції понад 128 тис. крб. [37].

Скасування кріпацтва та розвиток капіталістичних відносин у другій половині 19 ст. призвели до створення та поширення революційно-демократичного та народницького руху. Восени 1879 до Олександрівська приїхав організатор та керівник Виконавчого комітету «Народної волі» Андрій Желябов, який оселився під іменем купця Т. Черемісова на одній з центральних вулиць міста. Разом зі своїми однодумцями він таємно зробив підкоп у насипу під залізничною колією та заклав вибухівку з метою підриву потягу, на якому мав їхати з Криму через Олександрівськ імператор Олександр II. Але зіпсований провокатором провід не дав можливості довести задум до бажаного кінця. На розі вулиці Тургенєва і проспекту Леніна на одному з будинків установлена меморіальна дошка, присвячена цій події.

Пожвавлення промислового виробництва сприяло зростанню прошарку

робітників серед населення міста. Важкі умови праці, низька заробітна плата, штрафи штовхали робітників на виступи за свої права. Перший масовий виступ відбувся навесні і влітку 1882. Залізничники Південних майстерень і станції висловили свій протест проти існуючих порядків. Після арешту 11 учасників страйку, 200 робітників майстерень припинили роботу на знак солідарності з заарештованими, але поліції вдалося придушити виступ. Протягом 80 – 90-х років 19 ст. залізничники неодноразово виступали проти важких умов праці. Особливої гостроти набула боротьба під час революційних подій 1905. У відповідь на події Кривавої неділі в Петербурзі, 10.02.1905 в Олександрівську припинили роботу основні підприємства і майстерні. Поблизу «Народного будинку» (тепер вул. Горького, 73) відбувалися численні мітинги. Страйкуючі висунули промисловцям вимоги з 20-ти пунктів. Страйк тривав майже до березня, і власники підприємств змушені були задовольнити значну кількість вимог робітників. Протягом наступних місяців напруження зростало.

10.12.1905 в місті починається політичний страйк, який невдовзі переріс у збройне повстання. Організовані робітничі бойові дружини беруть під контроль залізничні майстерні Катеринінської залізниці (тепер електровозоремонтний завод), а згодом і залізничні станції «Південну» (тепер – Запоріжжя-1) і Катеринінську (тепер – Запоріжжя-2). Через два дні розпочалися запеклі тривалі бої, в яких понад 50 осіб загинули, близько 800 осіб було заарештовано.

У ході слідства до смертної кари було засуджено вісьмох керівників повстання – В. Васильєва, П. Максимовича-Григоренка, І. Биковського, І. Ясенка, С. Тополіна, Ф. Чубанова, В. Михайлова-Щукіна та Мороза (Когана) [38]. І тільки масові виступи пролетарів змусили замінити смертний вирок довічною каторгою. На привокзальній площі залізничного вокзалу Запоріжжя-1 встановлено гранітний обеліск учасникам грудневого повстання 1905.

Економічний розвиток Олександрівська сприяв пожвавленню торгових відносин. У першій половині 19 ст. торгові операції, які здійснювалися в місті, переслідували практично одну мету – задоволення потреб місцевих мешканців. Торговельні заклади розташовували в тимчасових балаганах, кам'яних крамницях, у торгових рядах або магазинах, у житлових будинках крамарів. Торгували «красним» і бакалійними товарами, залізними виробами, прядивом, медом, воском, салом, дьогтем, різною худобою, вовною та іншими товарами. Щорічний обіг ледь перевищував 10 тис. крб. [39]. Пожвавленню торгівлі в другій половині століття сприяли дві вищезгадані події – будівництво річкової пристані в Олександрівську і промислова експлуатація залізничної гілки Лозова – Олександрівськ – Севастополь. На поч. 20 ст. вантажообіг залізничних перевезень становив 215 млн. пудів [40]. Тільки за 1901 через залізничні станції Олександрівська було відправлено: у Ростов – 61 тис. пудів готових виробів сільськогосподарського профілю, в Оренбург – 27 тис. пудів; на станцію Незлобна – 19 тис. пудів; Комишин – 27 тис. пудів [41]. На початку 20 ст. Олександрівськ стає значним торговим центром півдня України. Збільшення товарообігу, необхідність збуту продукції місцевих заводів сільськогосподарського машинобудування, зерна, а також забезпечення місцевих підприємств вугіллям, залізною рудою, лісом – ці та інші чинники призвели до необхідності будівництва нових залізничних гілок і розширення річкової гавані. Готова продукція заводів сільськогосподарського машинобудування краю збувалася в різних регіонах Російської імперії та за її межами.

У квітні 1904 офіційно вступають до ладу лінії Олександрівськ – Апостолово (106 км), Олександрівськ – Царекостянтинівка (105 км), Царекостянтинівка – Волноваха (85 км), що дозволили зв'язати місто з Криворізьким залізорудним і Донецьким вульгільним басейнами, а також морськими портами Бердянськом і Маріуполем.

В 1904 у зв'язку з відкриттям в Олександрівську відділення імператорського товариства судноплавства починаються роботи по розширенню річкового порту і гавані, що дозволило збільшити кількість суден для навантаження сільськогосподарською продукцією. Крім того, гавань була з'єднана залізничною гілкою зі станцією «Олександрівськ». За даними 1905, через гавань вантажилося і відправлялося 18 млн. пудів вантажів, а прибувало і розвантажувалося до 5 млн. пудів [42].

Одним з видів торгівлі була ярмаркова торгівля. Чотири рази на рік в Олександрівську відбувалися ярмарки (Стретенська – 2 лютого, Георгіївська – 23 квітня, Петропавлівська – 29 липня, Покровська – 12 жовтня), кожна з яких тривала тиждень. Середній обіг ярмарок коливався від 300 до 500 тис. карбованців[43].

На поч. 20 ст. в місті нараховувалося чотири купці 1-ї гільдії і 134 – 2-ї гільдії [44].

Для більш раціонального ведення торгівельних справ купецтво об'єднувалося в товариства, створюючи торгівельні будинки. Купці Ю. Біргер, Б. Айгорн, М. Ліфшиць, Б. Мілін, міщани М. і А. Альтзіцери створили в місті «Олександрівське торгово-промислове товариство», що займалося переважно продажем товарів місцевих фабрик і заводів. Вони також були засновниками банківської контори. Змішаною торгівлею в місті займався торговий дім «Борис Самойлович Кернер і Сини». Якщо в 1864 в Олександрівську нараховувалося 3 магазини, 31 крамниця, 1 трактир, 6 штофних крамниць, 6 винних льохів і 20 шинків, то у 1899 торгових закладів було вже більше 300, а напередодні Першої світової війни – понад 440 магазинів і крамниць. Разом із кількісним зростанням збільшувався і товарообіг. Наприкінці 19 ст. товарообіг міських торгових закладів складав більш як 5,8 млн. крб., а напередодні війни перевищив 13 млн. крб. [45].

Розвиток промисловості, інтенсивне будівництво залізниць, пожвавлення торговельних відносин сприяли створенню банківських установ міста. У 1875 при міській думі створено міський громадський банк з основним капіталом 15 тис. крб. Перед банком стояло завдання сприяти розвитку міської промисловості й торгівлі шляхом надання позик і кредитів. Банк здійснював із клієнтами основні види операцій: облік векселів, грошові перекази, відкриття внесків та ін. Поступово втягування Запорізького краю в зовнішньоторговельні операції приводить до створення в Олександрівську відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку. Банк здійснював операції з відділеннями відповідних банків Росії та за кордоном – оплата векселів, рахунків і акредитивів, відкриття кредитів, ввезення потокових рахунків (зберігся будинок банку на розі вулиць Дзержинського, 13 і Чекістів, 27а).

До початку першої світової війни в місті активно діяло понад десяток банків, дві ощадно-позикові каси, два споживчих товариства, декілька банківських контор і будинків. Напередодні Жовтневої революції 1917 найбільшими банківськими фінансовими установами Олександрівська були Олександрівське відділення державного банку, міський громадський банк, Олександрівське відділення Азово-Донського комерційного банку «Банкірський дім С. Юровського» та ін.

Запорізький край наприкінці 19 ст – поч. 20 ст. сучасники називали «педагогічною Меккою», і для цього були відповідні підстави. З другої половини 19 ст. починається новий етап у розвитку освіти і педагогічної думки в історії нашого краю. Пов'язаний він, насамперед, з іменами олександрівського поміщика Дмитра Титовича Гнєдіна і барона Миколи Олександровича Корфа. Корф за короткий термін створив сільські школи для народу (пізніше вони отримали назву «корфовські школи»). У 1867 його обрали членом училищної ради Олександрівського повіту, і протягом п'яти років він займався активною, плідною роботою з організації народної освіти. Про школи повіту заговорили у пресі, багато педагогів приїжджали, щоб ознайомитися з методикою М. Корфа, взяти участь у роботі вчительських з'їздів. Він вів активне листування з педагогічних питань більш ніж із 250 кореспондентами Росії, серед яких були К. Ушинський, Д. Толстой, А. Алчевська, А. Уваров та багато інших. Паралельно з організаторською і педагогічною діяльністю М. Корф займався підготовкою та виданням навчально-методичної літератури. Свого роду практичним керівництвом до дії для вчителів були «Звіти Олександрівської повітової училищної ради», які досконало висвітлювали обладнання шкіл, організацію навчального процесу, зверталася увага на недоліки у викладанні, вказувалися шляхи їх усунення. Слід зазначити, що російське суспільство віднеслося із вдячністю до активної діяльності М. Корфа. В 1871 Московський комітет грамотності обрав його почесним членом, а через деякий час Петербурзький комітет грамотності нагородив М. Корфа золотою медаллю за наукові та методичні праці з народної освіти. Однак із ростом популярності М. Корфа збільшувалася кількість заздрісників і недоброзичливців. У 1872 з'їзд

землевласників Олександрівського повіту забалотував його в земські гласні. Усвідомлюючи, що за таких обставин виникнуть складності в організації народної освіти в повіті, Микола Олександрович виїхав з родиною до Женеви. У наступні роки прихильники народної освіти продовжували справу, розпочату М. Корфом.

На другу половину 19 ст. припадає початок активної освітньої та народознавчої діяльності Якова Павловича Новицького – історика, етнографа, фольклориста, археолога нашого краю. З к. 60-х років 19 ст. за сприяння М. Корфа він почав учителювати у Вознесенівській сільській школі поблизу Олександрівська (тепер центр міста). Разом з учнями подорожував історичними місцями Запорізького краю, збирав історичні розповіді, перекази та легенди. Зібраний матеріал Я. Новицький передав М. Драгоманову для його збірки «Малоросійські народні перекази та оповідання». В 1876 Я. Новицький став дійсним членом створеної в Києві Південно-Західної філії Географічного товариства. З 80-х років 19 ст. до його подорожей приєднується Дмитро Іванович Яворницький.

Злам 19 – 20 ст. характеризувався інтенсивним зростанням населення Олександрівська. Якщо в 1871 в місті проживало 6 тис. осіб, у 1900 – 21,5 тисячі, у 1910 чисельність населення становила 38 тисяч осіб, а напередодні Першої світової війни – 63,5 тисячі осіб [46]. Створення нових підприємств, банківської системи, розвиток торгівлі призводило до необхідності збільшення кількості освічених людей. Міська мережа навчальних закладів, що складалася із міського трикласного училища, трьох початкових шкіл і єврейського училища «Талмуд-Тора» (тепер будинок районної державної податкової адміністрації, вул. Гоголя, 65) не могла задовольнити освітянські потреби міста. Необхідно було створити низку середніх навчальних закладів, що давали б відповідну підготовку для роботи в нових умовах і для вступу до вищих навчальних закладів.

Одним із перших середніх навчальних закладів Олександрівська була жіноча гімназія. Спочатку вона розташовувалась в одноповерховому непристосованому будинку, трохи пізніше навчальний заклад переводиться до спеціально побудованого двоповерхового будинку (тепер навчальний корпус № 3 Запорізького національного університету, вул. Гоголя, 62).

01.07.1900 в місті було відкрито середнє семикласне механіко-технічне училище з ремісничою школою при ньому (тепер – головний корпус Запорізького національного технічного університету, вул. Жуковського, 64). Директором училища був призначений Денис Михайлович Поддєрьогін, відомий у країні інженер і педагог. Завдяки його зусиллям навчальні класи і майстерні були обладнані новими на той час приладами та устаткуванням, заняття проводили досвідчені, талановиті і кваліфіковані педагоги. Навчальний процес в училищі уміло поєднував викладання гуманітарних дисциплін та практичну роботу в механічних, ковальських, столярних, слюсарних, модельних та інших майстернях. В 1904 в навчальному закладі було відкрито один із перших у краї історико-краєзнавчих музеїв, в експозиції якого були виставлені рідкісні книги, археологічні знахідки, предмети побуту та культури [47]. Життєвий та професійний досвід Д. Поддєрьогіна дозволив колективу училища досягти значних успіхів у розвитку навчального закладу. У 2003 перед головним корпусом Запорізького Національного Технічного Університету було відкрито пам’ятник першому директору навчального закладу Д. Поддєрьогіну.

Поруч із чоловічою гімназією, відкритою в 1912 (тепер – головний корпус Запорізького національного університету, вул. Жуковського, 66) розташовувався корпус комерційного училища (будівля зруйнована під час Великої Вітчизняної війни; на цьому місці збудовано навчальний корпус № 2 ЗНУ). На початку серпня 1904 олександрівський міський голова Ф. Мовчановський відвідав Міністерство народної освіти і звернувся з проханням про відкриття у місті семикласного комерційного училища на базі торгової школи, що функціонувала з жовтня 1902. На одному з перших засідань піклувальної ради директором училища був обраний Іван Якович Акінфієв, який мав солідний досвід роботи в Катеринославському комерційному училищі. 08.09.1905 відбулося урочисте відкриття учбового закладу. Випускники училища, які закінчували повний курс навчання, удостоювалися звання особистого почесного громадянина, а ті, які закінчили з відзнакою, –

звання кандидата комерції. Відмінники в навчанні та поведінці одержували золоті і срібні медалі [48].

У 1903 за дві версти від Олександрівська на північному схилі Великої і Широкої балок була відкрита Олександрівська школа-хутір для глухонімих дітей (тепер територія Шевченківського району міста) [49]. У жовтні 1909 в Олександрівському хуторі глухонімих відкрито спеціальний дитячий садок, розрахований на 30 глухонімих дітей віком від 1 до 4 років, а з 1910/1911-го навчального року розпочалася робота спеціальної школи для невстигаючих. Тим самим вперше у світі було здійснено давню педагогічну мрію про окреме навчання порівняно малоздібних глухонімих дітей.

Напередодні Першої світової війни в місті працювало 33 початкові школи [50]. Певні зміни в організації народної освіти відбулися після подій 1917. Крім існуючих навчальних закладів міста, восени 1918. було відкрито Олександрівський народний університет у складі трьох відділень: загальноосвітнього, гуманітарного і природничо-математичного. Приймалися в навчальний заклад громадяни різного рівня підготовки без іспитів і документів про попередню освіту. Слухач мав право відвідувати будь-які предмети на вибір.

Певна увага приділялася земством розвитку охорони здоров'я. В місті було збудовано земську лікарню (збереглися окремі корпуси тепер дитячої обласної лікарні, проспект Леніна); лікарню товариства допомоги бідним євреям (тепер міська лікарня № 1, проспект Леніна), діяла лікарня для залізничників (вул. Барикадна, 19) та приватна лікарня Г. Бера на 25 ліжок (вул. Артема, 27/12) [51].

Введення в 1910 в експлуатацію міської електростанції дозволило подати електрику в частину будинків міста та освітити електричними ліхтарями центральні вулиці (будинок електростанції зберігся, вул. Горького, 75).

Значне пожвавлення економічного життя міста сприяло розвитку містобудування, комунальної сфери, появі культурних закладів тощо. На початок Першої світової війни в місті нараховувалося декілька чотириповерхових будинків, десяток триповерхових, близько 80 двоповерхових та декілька тисяч одноповерхових з цегли та глини. Вулиці центральної частини міста були вимощені гранітом, тротуари – цеглою. В деяких місцях старої частини міста збереглися окремі ділянки тротуару.

Духовні та релігійні потреби мешканці Олександрівська відправляли в православних храмах. У центрі міста підіймався величний Покровський собор (знищений у 1934-1937 роках, відновленний 1993-2007. Арх. Д. Романов), діяло кілька синагог (збереглися), німецькі кірхи. В місті видавалися газети: «Александровский вестник», «Александровские отклики», «Александровский голос», «Александровские новости», «Запорожский край», «Запорожская речь». У 1903 на Пушкінській площі (тепер майдан Волі) при безпосередній участі міського голови Ф. Мовчановського був відкритий «Народний дім», який став для мешканів Олександрівська центром масового дозвілля. Саме в «Народному домі» неурядове легальне товариство «Просвіта» створило бібліотеку української літератури, згодом була відкрита книгарня української книги. У кінематографі «Лотос», «Модерн», «Колізей» (будинок зберігся, вул. Дзержинського, 8) можна було познайомитися з новинками кінематографу, а у театрах Мовчановського та Войталовського – з виставами гастролюючих артистів (у 1909 Олександрівськ відвідала трупа українського театру Карпенко-Карого).

Протягом 19 – на поч. 20 ст. Олександрівськ і острів Хортицю відвідували видатні представники російської та української культури: композитор М. Лисенко (1878), художник І. Рєпін разом з молодим тоді художником В. Сєровим (1880), письменники М. Горький (1891), І. Бунін (1898), М. Коцюбинський (1903). На будівлі вокзалу Запоріжжя-2 установлено меморіальну дошку з нагоди відвідування нашого міста видатною поетесою і громадською діячкою Лесею Українкою (1907). У свою першу подорож на Україну після визволення з кріпацтва у 1843 о. Хортицю і місто відвідав Тарас Шевченко. У літописі життя і творчості Кобзаря занесено: «1843 р. Літо. Побував на острові Хортиці, де колись була Запорозька Січ». [52].

У 1964 на Хортиці нащадки Великого Кобзаря з нагоди 150-річчя від дня народження поета заклали парк ім. Т. Шевченко. Про відвідини Кобзарем Хортиці нагадує нам

пам'ятне місце «Тарасова стежка», яка в'ється понад самими кручами Північної та Північно-Східної частини острова.

Подальше мирне життя Олександрівська було перервано спочатку Першою світовою війною, а потім буремними подіями 1917 – 1920.

З початком Першої світової війни в Олександрівську, як і по всій країні, відбулася мілітаризація економіки, тобто підпорядкування її військовим потребам. Згідно з законами про військово-автомобільну та військово-суднову повинність від 14 та 28 липня 1914, вже на початку серпня почалася передача до військового відомства «саморухливих екіпажів» та дніпровських суден. Із зони наближеної до військових дій до тилу евакуювали промислові підприємства, матеріальні цінності. Наприкінці 1914 з Варшави в Олександрівськ було перебазовано авторемонтні майстерні 3-го відділення Центральних автомайстерень, а в 1915 – завод акціонерного товариства «Борман, Шведе і К^0». У 1915 купівлею ділянки землі в м. Олександрівську Петроградським акціонерним товариством електромеханічних споруд «ДЕКА» (від назви «Дюфлон, Константинович і К^0») розпочалася історія крупного авіаційного підприємства (тепер ВАТ «Мотор-Січ»). У 1916 до Олександрівська з Риги було перевезено дротово-цвяховий завод (завод «Інтернаціонал», тепер ВАТ «Сталепрокатний завод»). На військовий лад переобладнувалися і місцеві підприємства. Найрозвиненіша в нашому краї галузь – сільськогосподарське машинобудування – стала постачальником для фронту кінних повозок, санітарних двоколок, похідних кухонь. На екіпажній і механічній фабриці А. Унгера (колонія Кічкас, затоплена після будівництва Дніпрогесу) виготовляли колеса для двоколок, корпуси снарядів, міни, ручні гранати, тощо. Завод землеробних машин і знарядь товариства Я. Коппа в Олександрівську тільки протягом 1916 виробив для армії 316 бомбометів. На підприємствах міста працювали жінки, підлітки, діти. На поч. 1917 на заводі акціонерного товариства «ДЕКА» було задіяно 70 військовополонених.

Загострення соціальних проблем у зв'язку із зростанням витрат на потреби війни, збуджувало громадську думку. Це неодмінно приводило до думки про антинародний і несправедливий характер війни. Ширилися антивоєнні настрої. Розповсюдженим явищем стало небажання брати до рук зброю та втеча з військових частин. Населення, доведене до відчаю реквізиціями, повинностями, низькою заробітною платою, дорожнечею, голодом вдавалося до найрішучіших форм протесту. У 1915-1916 в Олександрівську прокотилася хвиля стихійних антивоєнних страйків. 05.01.1917 почався страйк на взуттєвій фабриці м. Олександрівська. Страйкарів підтримали робітники залізничних майстерень і швацьких підприємств.

Активізація громадсько-політичного руху сприяла поширенню діяльності нелегальних політичних партій – соціал-демократів, анархистів, єврейських соціалістів (бундівців), есерів, тощо. Гострота невирішених соціально-політичних проблем призвела до розповсюдження найбільш радикальних ідей. У роки війни поширювалась також діяльність національно-орієнтованих українських організацій.

В ніч з 15.04.1915 на катеринославських заводах і в районі лінії Катеринославської залізниці, якою м. Олександрівськ і його регіон сполучався з губернським центром Катеринославом, були розкидані прокламації від імені Української соціал-демократичної робітничої партії, друковані українською мовою. Присвячені триріччю «Ленського розстрілу», вони закінчувалися словами: «Геть війну, геть царів, хай живе революція, хай живе демократична республіка, хай живе автономія України».

Після повалення самодержавства і перемоги демократичної революції у лютому 1917 в Росії, по всій Україні, в тому числі і в Олександрівську, прокотилася хвиля багатотисячних мітингів і демонстрацій. 04.03.1917 один з таких мітингів зібрався біля будинку Земської управи.

Після Лютневої революції кардинальних змін у системі управління державою не відбулося. На всі українські губернії формально поширювалася влада Тимчасового уряду. Згідно постанови 04.03.1917 губернатори та віце-губернатори усувалися з посад, а їхні обов'язки покладалися на голів губернських земських управ – губернських комісарів, котрі в своїй роботі спиралися на губернські, повітові і міські утворення, що залишалися як органи місцевого самоврядування з дореволюційних

часів, а також на громадські комітети, що виникли в перші революційні місяці, як прояв народної ініціативи. В Олександрівську вибори в громадські комітети відбулися в березні 1917 в два етапи. На першому етапі (06.03.1917) на всіх заводах і в установах вибирали депутатів, а на другому – 9 березня мали обрати членів міського комітету. До виборів було допущено 108 делегатів від 37 громадських організацій і 54 делегати від ради робітничих і солдатських депутатів. За результатами голосування у міський виконавчий комітет ввійшло 18 осіб. Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів влади, в умовах Лютневої революції виникли ради робітничих і солдатських депутатів. В Олександрівську – 08.03.1917.

Серед населення найбільшим впливом користувалися українські соціал-демократи і есери. Влітку 1917 відбулися засідання українських національних організацій та «демократичних сил» у м. Олександрівську. На цих засіданнях обговорювалися проблеми поточного моменту, будувалися плани майбутньої діяльності в культурно-національній сфері міста, складалися передвиборчі програми. Широкий відгук отримали Перший та Другий Універсали Центральної Ради. Яскравим проявом активізації українського національного життя було відновлення діяльності товариства «Просвіта». 24.03.1917 з ініціативи місцевих робітників і учнів середніх шкіл було створено філію Катеринославської «Просвіти» в Олександрівську. В перший же вечір до «Просвіти» записалося 150 осіб. Не маючи власного приміщення «Просвіта» вела активну боротьбу за Народний дім (будинок зберігся, вул. Горького, 73). В липні 1917 «Просвіті» спочатку було надано в Народному домі приміщення для бібліотеки-читальні (безкоштовно), а потім, оскільки товариство взяло на себе нагляд за ремонтом зали і сцени Народного дому, воно отримало право розпоряджатися і цими приміщеннями на період ремонту. Але після встановлення в м. Олександрівську радянської влади цей будинок почав використовуватися для потреб радянських установ.

Поряд з просвітянськими створювалися й інші культурні національні товариства. Влітку 1917 в Олександрівську робітники Південних залізничних майстерень Катеринінської залізниці заснували культурно-освітні організації – курені «Січ» та «Хортиця». Весною 1917 в Україні розпочалося формування озброєних об'єктів місцевої самооборони – загонів Вільного козацтва. Після одержання у вересні 1917 Олесандрівською повітовою радою відношення Військового комітету Української Центральної Ради про створення подібних організацій самооборони, у жовтні 1917 в Олександрівську розпочалося формування козацьких організацій [53]. Було створено два курені Вільного козацтва – «Січ» та «Хортиця». Отаманом куреня Вільного козацтва «Хортиця» був І. Оліфер. Ці факти свідчать про популярність ідей державного суверенітету України серед прогресивної частини мешканців Олександрівська.

Утвердження української державності могло бути реалізоване тільки через скликання власного парламенту – Українських Установчих зборів як символу національної єдності. В результаті голосування перемогу отримали списки українських національних партій. Але вибори до Українських Установчих зборів, так і не відбулися через встановлення в Таврійській губернії більшовицької диктатури.

Після повалення Тимчасового уряду та захоплення влади більшовиками у Петрограді, Українська Центральна Рада 07.11.1917 оголосила свій Ш Універсал про створення УНР у складі 9 українських республік, у тому числі Таврійської, але без Криму.

Міська дума м. Олександрівська проводила послідовну політику по відношенню до заколоту більшовиків у Петрограді. Вона звернулася до населення міста із проханням підкорятись розпорядженням тільки міської управи та урядового комісара. Міська дума Олександрівська 27.10.1917 постановила створити при міському управлінні комітет з питань громадської безпеки із представників міської ради, військових організацій, військової частини, соціалістичних партій, громадських організацій.

В листопаді 1917 ситуація в м. Олександрівську ускладнилась. Більшовики міста взяли курс на збройне захоплення влади. Для посилення місцевих більшовиків прибув загін із Києва в складі 30 чоловік під командуванням більшовика О. Анісімова. Почалися арешти без пред'явлення звинувачення. В будинках знатних та поважних громадян проводилися обшуки без дозволу відповідних інстанцій, майно могли

конфіскувати. Ці незаконні дії приймали все більший розмах.

З метою стабілізувати ситуацію в місті в кінці листопада 1917 до Олександрівська прибули збройні частини Центральної Ради, частини 48-го донського козачого полку, кавалерійські ескадрони кримських татар. Місто також захищали загони «Вільного козацтва», військовики третьої ремонтної автомобільної роти. Захисники міста мали на озброєнні бронемашини. Більшовики тим часом продовжували інтенсивну підготовку до збройного повстання. У будинку Я. Лещинського в 1917-1918 розташовувалася Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів (тепер проспект Леніна, 52). Перша спроба встановити радянську владу в Олександрівську відбулася 12.12.1917 уже після початку війни між більшовицьким Раднаркомом і Українською Центральною Радою. Цього ж дня до міста прибув загін чорноморських моряків на чолі з О. Мокроусовим, який був направлений до Севастополя з-під Бєлгорода. Розташувавшись на Південному вокзалі, моряки вирішили надати допомогу місцевим більшовикам у захопленні влади. На засіданні міської Думи було вирішено розпочати переговори між представниками моряків, військами Української Центральної Ради, донських козаків, що розташувалися в місті, та делегатами Рад про уникнення збройного зіткнення. Але керівництво загону виступило проти переговорів. З Південного вокзалу розпочався артилерійський обстріл міста. Матроси захопили пошту, телеграф, електростанцію та водокачку. Обстріл міста відбувався ще декілька разів, але перевага була на боці збройних частин Центральної Ради. Загін матросів був змушений залишити місто. 17 грудня на Пушкінській площі відбулося поховання жертв воєнної авантюри. 02.01.1918 на залізничну станцію міста прибуло чотири ешелони з петроградськими і московськими червоногвардійцями. Повітова Рада була розігнана, українські військові формування роззброєно, встановлено більшовицьку диктатуру. В місті розпочалося запровадження надзвичайних заходів – «воєнного комунізму», які привели до корінної ломки соціально-економічних відносин.

Розбурхана революцією Україна на змогла організувати твердої влади. Це виявилося фатальним для УНР. Весною 1918 вона була окупована австро-німецькими військами, що приходили як союзники на звільненні території від більшовицьких військ. Окупанти мали власні інтереси – використання ресурсів України для зміцнення своїх військово-політичних позицій.

Зміна ситуації на Запоріжжі відбулася не так раптово, як у столиці. Нова влада певний час зволікала з інформацією про своє утвердження, вживаючи заходів для забезпечення військово-політичного контролю над ситуацією. 08.05.1918 населення дізналось про призначення повітових комендантів. 10 травня на території Катеринославської губернії оголосили воєнний стан. 12 травня до волосних земських управ надійшло офіційне повідомлення про те, що «вся влада на Україні з 29 квітня поточного року перейшла Гетьману». Українська Держава (Гетьманат) намагалася не тількі декларувати порядок, а й слідкувала за його дотриманням. Економічна політика Української Держави базувалась на законах приватної власності. Її загальні положення стали відомі після проголошення перших документів – грамоти «До всього українського народу» та «Закону про тимчасовий державний устрій України». Серед перших заходів місцевої адміністрації стало з'ясування збитків, що зазнали власники від більшовиків і повернення відібраного ними майна. Проголосивши намір здійснити земельну реформу, Українська Держава так і не встигла його провести. Підтримка інтересів великих власників і водночас селянства виявилася несумісною. Навесні 1918 всі галузі народного господарства краю знаходилися в тяжкому стані. Переважна більшість заводів і фабрик залишилася без сировини, енергоносіїв, коштів. З приходом до влади П. Скоропадського промисловці регіону спробували впорядкувати цю проблему. Уряд не перешкоджав ініціативі, спрямованій на піднесення промисловості. 15.05.1918 в Олександрівську почало діяти Бюро інженерів, яке об'єднало фахівців різних галузей техніки. Це було надзвичайно важливим за умов зруйнованого господарства, порушення економічних зв'язків, розорення заводів, нестачі сировини, тощо. На 01.11.1918 у місті із 46 підприємств працювало лише 28. Зупинилися найкрупніші виробництва: заводи землеробських машин і знарядь А. Коппа

(514 працівників), «Лепп і Вальман» (303), завод авіаційних двигунів «ДЕКА» (454), завод Акціонерного товариства «Борман, Шведе і К^0» (335) та інші. Міське самоврядування із-за паралічу грошового обігу, змушене було тимчасово запровадити місцеві грошові знаки – бони. Державні органи не перешкоджали подібним заходам.

Розвиток культурно-освітніх процесів на території нашого краю за часів Української держави відзначився суперечливістю. Відбувалися зрушення в сфері освіти. Уряд надавав освіті національного характеру. До шкільних програм вводилися нові дисципліни – українознавство, вивчення історії та географії України. З початком нового навчального року в м. Олександрівську було відкрито Вище початкове училище (2 класи та 5 років навчання (будинок зберігся)) та 2 класи в 1-й Українській початковій школі на Слобідці. Але антиукраїнські налаштовані депутати міської думи залишили відкритим питання про українські навчальні заклади. Розгортання мережі національних шкіл міська дума намагалася проводити, враховуючи чисельність єврейської та німецької меншин.

Відновлювали роботу культурно-освітні установи та організації. Пропонувалося робітникам заводів Олександрівська записуватися в літературно-театральний, ботанічний, спортивний гуртки, духовий та змішаний оркестри, хор. При трьох міських школах для дорослих по вул. Кріпосній, на Слободці і на Карантинці до к. 1918 читалися лекції з суспільствознавства, природознавства, географії та літератури.

Активну участь в культурній роботі брали «Просвіти». Олександрівське товариство знову отримало в користування від міської думи «Народний дім». Справляла вплив на перебіг культурного життя і присутність в Олександрівську легіону Українських січових стрільців під командуванням архикнязя Вільгельма Габсбурга, відомого під іменем Василя Вишиваного – полковника і поета. З 1 травня в м. Олександрівську стала виходити позапартійна демократична газета українських організацій міста та повіту, що мала назву «Січ». Її редакція знаходилась в приміщенні земської управи (тепер Запорізький обласний краєзнавчий музей).

Найбільшого розголосу на території нашого краю набув селянський повстанський рух під проводом Н. Махна, що виник в районі Гуляйполя. Ще напередодні вступу на територію краю австро-німецьких військ ним було створено революційний штаб, який обклав контрибуцією заможну частину населення і провів реквізиції серед заможних німців-колоністів. Цей рух мав анархістське забарвлення, а його учасники називали себе анархістами-комуністами. Він був спрямований проти всіх гнобителів, всілякої нерівності, державних інституцій як породження несправедливості і насилля. Чисельність загонів, очолюваних Н. Махном, збільшилась до 20 тис. чол. Масштабними були і його військові акції. Поширенню цього руху сприяло й відносно швидке та безболісне падіння окупаційного режиму. У будинку Х. Біленького (вул. Чекістів, 27/15) в 1917-1919 розташовувався Олександрівський Союз анархістів, який неодноразово відвідував Н. Махно. У ніч на 16.10.1918 повстанці захопили Гуляйполе. Це був черговий крок до повалення гетьманського режиму. В цей час спалахнуло загальнонаціональне повстання проти гетьмана, яке очолила Директорія. Вже 20 листопада Революційна рада м. Олександрівська, виконуючи наказ Директорії, запропонувала голові міської управи М. Попову, як голові Міської демократичної управи, негайно приступити до виконання своїх обов'язків. Подібного вимагав і Робітничий комітет міста, сформований у підпіллі.

У 20-х числах листопада 1918 підлеглі Директорії підійшли до Олександрівська. Це були частини Катеринославського республіканського Коша під командуванням М. Горобця. Командувати Олександрівським гарнізоном призначили сотника М. Гладніва. 20 листопада 1918 Українська Революційна Рада (місцевий відділ УНС), яка діяла від імені Директорії, за спільною вимогою виконкому Робітничого комітету Олександрівська відновила діяльність міської думи. 02.12.1918 в Олександрівську повітову управу надійшла телеграма за підписом Голови Директорії В. Винниченка про те, що влада на місцях переходить до органів народного самоврядування. Відновлювалася посада комісарів. В Олександрівському повіті комісаром УНР став гласний думи О. Лазаренко.

Місцеве державне будівництво на Катеринославщині відбувалося в тісному зв'язку з державно-політичним життям усієї України. Відновлювалися земські органи. Організовувалася земська міліція. В Олександрівську земство прийнялося за створення дружин самоохорони, які вели боротьбу проти різних грабіжницьких банд. Директорія намагалася стати загальноукраїнським демократичним урядом і спрямувати громадську ініціативу на загальнодержавну користь.

Наприкінці листопада 1918 з південного сходу на територію краю почали проникати війська генерала Денікіна. Анархістський рух спалахнув з новою силою. У лютому – березні 1919 загони Революційної повстанської армії Махна ввійшли до складу Червоної армії. Н. Махно очолив 3-ю бригаду Задніпровської радянської української дивізії під командуванням П. Дибенка. 19 травня бригада Н. Махна була розбита денікінцями із-за невчасного постачання зброї радянським командуванням. Незабаром Махно виступив проти Червоної армії. Після жорстокої поразки від денікінців і репресій від недавніх союзників – більшовиків Революційна повстанська армія Н. Махна знову набирала сили. Просуваючись з Правобережжя на Катеринославщину Махно стрімким 350-кілометровим рейдом пройшов по тилах противника і взяв під контроль значну територію Південної України.

Білогвардійська армія Врангеля, отримавши спорядження і матеріальну допомогу держав Антанти, пішла з території Криму на північ. Це була, так звана, Руська армія, очолена генералом П. Врангелем, який у квітні 1920 змінив на посту головнокомандувача А. Денікіна. 12 вересня Врангель спрямував головний удар на Олександрівську групу радянських військ. Наприкінці вересня вони були вже на кордоні з Донбасом. Але наступ і рейд 51-ї стрілецької дивізії В. Блюхера та 2-ї Кінної армії відтягли частини армії Врангеля від наступу на Донбас. Після чергового військового підкріплення червоних, 21 вересня нарешті було відкрито Південний фронт. Командувачем призначили М. Фрунзе. Як самостійну одиницю до складу фронту включили і Революційну повстанську армію Н. Махна. Укладається нова угода. Бійці-повстанці та їх сім'ї прирівнювалися до червоноармійців. 20 жовтня вони зайняли лінію Оріхів – Пологи. 8 жовтня війська на чолі з П. Врангелем намагались перехопити ініціативу. Переправившись на правий берег Дніпра, вони захопили Нікополь. Однак ліквідувати Каховський плацдарм не вдалося. Провал задніпровської операції армії П.Врангеля поклав початок їх повному розгрому.

05.01.1920 в Олександрівську була остаточно встановлена радянська влада. Майже одночасно із завершенням бойових дій на території Запорізького краю місцеве керівництво проаналізувало стан промисловості. Основні підприємства сільськогосподарського машинобудування не працювали.

Рішенням Українського бюро Вищої ради народного господарства в к. 1920 всі олександрівські підприємства сільськогосподарського машинобудування були націоналізовані. Вони отримали відповідно нові назви – колишній завод «Лепп і Вальман» отримав назву «Завод № 1», «Копп» – «№ 3», «БормАН-Шведе» – «№ 16», «Копп і Гелькер» – «№ 13» тощо. Для того, щоб налагодити і розширити виробництво сільськогосподарських машин та сконцентрувати керівництво невеликими сусідніми підприємствами в одних руках, приймається рішення об'єднати заводи №№ 1, 3, 12, 13 в єдиний. Оскільки ця подія відбулася 18.03.1921, в день 50-річчя Паризької Комуни, то і об'єднаний завод отримав назву «Комунар» [54].

З весни 1921 Запорізький край починає притягувати до себе великі маси голодного населення з Росії. Незважаючи на те, що в Запорізькій губернії голодувало майже 100% населення, вона не була звільнена від продрозкладки.

Перехід до нової економічної політики прискорив промисловий розвиток Запоріжжя. Враховуючи значну географію виробництва сільськогосподарських машин (Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь, Кічкас, Великий Токмак нараховували 20 підприємств спорідненого профілю), а також з метою координації їх діяльності республіканське керівництво в середині 1922 прийняло рішення створити на базі місцевих підприємств Південний трест сільськогосподарських машинобудівних заводів [55].

Не на всіх підприємствах тресту був однаковий стан. Головна увага зосереджувалась на відновленні виробництва на найбільш

значних підприємствах, яким надавалася першочергова фінансова допомога, більш-менш регулярно постачалися сировина і матеріали, йшло забезпечення кваліфікованими кадрами. Такий підхід до вирішення проблем розвитку економіки краю дав відповідний результат. 10.03.1923 Кічкаський завод № 14 виготовив перший трактор, який отримав назву «Запорожець» (селище Кічкас було затоплене після будівництва Дніпрогесу) [56].

Пізніше цей екземпляр був відправлений до Москви на сільськогосподарську виставку, де отримав високу оцінку після низки випробувань. За оригінальну конструкцію та високі показники у виробництві завод був нагороджений дипломом 1-го ступеня.

В сер.20-х років 20 ст. запорізьке авіаційне підприємство «Більшовик № 9» (колишнє «Дека»), виконуючи програму переоснащення військово-повітряних сил країни, розробило та випробувало перший двигун М-6, виготовлений з вітчизняних матеріалів. У грудні 1929 завод було перейменовано в Державний авіаційний завод № 29. За роки передвоєнних п'ятирічок Запорізький авіаційний завод № 29 брав участь у розробці та виробництві двигунів як для військових, так і для пасажирських літаків типів У, Як, ХАУ, ЦАГІ та інших. Випробували літаки В. Чкалов, М. Громов, В. Коккінакі; майбутній генеральний конструктор космічної техніки В. Челомей, майбутній генеральний конструктор Запорізького машинобудівного конструкторського бюро «Прогрес» О. Івченко.

Економічний розвиток Запорізького краю до середини 20-х років характеризувався тими самими процесами, які відбувалися в цілому в республіці. Частина промислових підприємств, головним чином другорядних, знаходилася у стані консервації, а відбудовані заводи час від часу відчували нестачу сировини, палива, кваліфікованих робітників. Тим більше, що господарський комплекс республіки вимагав спеціалізації підприємств на(для) випуск готової продукції, що в цілому привело до підвищення якості та здешевлення продукції. Для успішного функціонування промисловості краю треба було визначити реальний стан діючих заводів і визначити майбутні перспективи економічного розвитку.

Питання про шляхи капітального будівництва, реконструкції та розширення промислових підприємств обговорювалося ще задовго до завершення відбудовчого процесу. У лютому 1920 була створена комісія на чолі з Г. Кржижановським, до складу якої входило близько двохсот видатних учених, інженерів та господарників. Комісія розробила Державний план електрифікації Росії (ГОЕЛРО), де було накреслено головний напрямок створення нових продуктивних сил на базі електричної енергії. Серед 30 електростанцій, що підлягали будівництву, була Дніпровська гідроелектростанція. План ГОЕЛРО передбачав, що електроенергія Дніпрогесу дасть поштовх будівництву енергоємного виробництва, і перш за все металургійному та машинобудівному. Між Катеринославом і Олександрівськом знаходилося дев'ять дніпровських порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовнізький, Будильський, Лишній, Вільний, які майже повністю перегороджували Дніпро. Довжина порожистої частини ріки становила 65 км, а загальне падіння води складало близько 30 м. Дніпровські пороги були значною перешкодою для судноплавства. 01.06.1921 Рада Праці і Оборони схвалила дослідження та проектування Дніпровської станції, для ведення робіт була створена проектна організація – Дніпровське державне будівництво. Проектні роботи очолив відомий інженер-гідротехнік, професор Іван Гаврилович Александров та колектив архітекторів під керівництвом Віктора Олександровича Весніна. Проекти мостів через Дніпро розробляла група під керівництвом інженера-мостовика Миколи Станіславовича Стрелецького. Виконавши попередні роботи, група проектантів у 1924 приступила до безпосередньої роботи по розробці проекту Дніпровської гідроелектростанції. До літа наступного року було закінчено п'ятий варіантів проекту і представлено на експертизу. Висновок про економічну доцільність мали дати транспортна, гірнича, металургійна та інші спеціально створені секції. Враховуючи складну ситуацію, керівництво країни вирішило передати проект на експертизу американським фахівцям, які мали великий досвід спорудження аналогічних гідротехнічних споруд. Найбільшу зацікавленість до проекту виявив керівник однієї з крупних будівельних фірм Хью Купер, завдяки якому були побудовані електростанції на Міссісіпі та Ніагарі й одна з найбільших у світі Вільсонівська електростанція в Теннессі.

Після тривалих переговорів з консультантами на Дніпробуд були запрошені спеціалісти американської фірми «Х. Купер і К» та німецької «Сіменс-Бауніон».

Дніпровську греблю та весь комплекс споруджень було вирішено збудувати між, так званим, Вовчим горлом (200-метровий створ Дніпра) та о. Хортицею, між берегами – по лінії Скелі Кохання на правому березі, через вузькі скелясті острови Великий та Малий і до Скелі Дурної на лівому. Острови давали можливість перегородити русло Дніпра на три протоки. Гребля мала довжину більше 760 м у вигляді дуги радіусом 600 м (це давало можливість збільшити злив води під час паводків). Рівень води у Дніпрі піднімався майже на 40 м, що відчувалося на 110 км уверх за течією, затопленню підлягало 16 тис. га землі, більше 20 поселень і славетні Дніпровські пороги поглиналися назавжди. Наприкінці 1920-х була визначена остаточна потужність електростанції в 810 тис. кінських сил (558 тис. кВт), які повинні були давати 9 агрегатів по 90 тис. кінських сил (62 тис. кВт) кожний. Орієнтовна вартість будівництва визначалася у 220 млн. карбованців.

На початку грудня 1926 Рада Праці і Оборони СРСР ухвалила розпочати будівництво Дніпровської гідроелектростанції. Начальником об'єднаного Дніпровського будівництва було призначено О. Вінтера, головним інженером гідротехнічних споруджень - Б. Веденєєва, а заступником з цивільного будівництва - П. Роттерт.

Перші будівельники прибули на Дніпробуд 15.03.1927. Перед ними стояла низка завдань – виконати великий обсяг підготовчих та підсобних робіт, здійснити основні роботи на греблі та першій черзі гідроелектростанції, побудувати мости через Дніпро і шлюз; завершити роботи, пов'язані з введенням другої черги та забезпечити спорудження ліній електропередач до споживачів. 08.11.1927 відбулася урочиста закладка Дніпровської гідроелектростанції. 1928 – 1929 характеризувались розгорненням робіт на основних гідротехнічних спорудах. У наступному році роботи на ГЕС досягли найбільшого розмаху.

За п'ять років при спорудженні Дніпрогесу було укладено 1,2 млн. $м^3$ бетону, виконано 3,4 млн. $м^3$ земляних робіт. Понад 60% будівельних робіт було виконано під водою.

10.10.1932 відбувся урочистий пуск Дніпровської гідроелектростанції, яка отримала ім'я В. І. Леніна. 16.03.1939 Дніпрогес вийшов на проектну потужність [57].

З 1932 по серпень 1941 було вироблено близько 16 млрд. кіловат-годин електроенергії. Завершення будівництва Дніпровської гідроелектростанції давало можливість застосувати електроенергію в різних галузях господарства. 03.05.1929 Президія Вищої Ради Народного господарства СРСР прийняла постанову про будівництво заводів Дніпрокомбінату. Відповідно до проектних завдань металургійний комбінат повинен був давати на рік понад 1 млн. 230 тис. тонн чавуну, 1 млн. 430 тис. тонн якісних і високоякісних сталей, у тому числі 80 тис. тонн електроплавильної сталі. До складу комбінату входили чотири домни об'ємом 928 $м^3$ кожна, 12 мартенівських печей місткістю по 150 тонн і ряд прокатних цехів, розрахованих на річне виробництво близько 600 тисяч тонн листового металу, близько 300 тисяч тонн високосортної інструментальної сталі та ін. Виробництво такої кількості металу передбачало споживання понад 150 тис. кіловат електроенергії від Дніпровської гідроелектростанції.

До комплексу підприємств чорної металургії входили також коксохімічний, шлакоцементний, механічний та завод вогнетривів (159 тис. т вогнетривів). За своєю продуктивністю коксохімічний завод (1 млн. 300 тис. т коксу та 120 тис. т кокситу) був одним із найпотужніших підприємств у країні. Орієнтовна вартість промислового комплексу становила 850 млн. крб. [58].

Характерною рисою будівельної програми п'ятирічки було те, що вирішальна роль відводилась порівняно невеликій групі новобудов-гігантів. На початку вересня 1930 керівництво країни виділило 54 об'єкти СРСР під спеціальний нагляд Вищої Ради народного господарства. Серед інших був і Дніпробуд. Це означало першочергове забезпечення фінансами, будівельними матеріалами та робочою силою.

10.10.1932 в день офіційного пуску першої черги Дніпрогесу дав першу плавку сталеплавильний цех заводу інструментальних сталей. Цей день вважається днем народження електрометалургійного заводу

«Дніпроспецсталь» [59]. Наступний рік став вирішальним для будівельників і монтажників алюмінієвого, феросплавного та електродного заводів. 10.06.1933 алюмінієвий завод видав першу продукцію, а через десять днів вступає в дію електродний завод комбінату. Через рік після пуску Дніпровської гідроелектростанції випустив першу продукцію і феросплавний завод комбінату. 16.11.1933 перша доменна піч металургійного заводу «Запоріжсталь» видала першу плавку.

Наступні роки характеризувалися введенням у дію окремих цехів та виробництв металургійного комплексу. Протягом 1934 – 1939 стали до ладу коксохімічний завод, прокатні стани, доменні печі «Запоріжсталі».

Кольорова металургія Запорізького регіону в роки довоєнних п'ятирічок була представлена Дніпровським алюмінієвим комбінатом та магнієвим заводом. Протягом будівництва Запорізького індустріального комплексу будівельні майданчики та виробничі цехи неодноразово відвідували і надавали практичну допомогу С. Орджонікідзе, В. Чубарь та інші керівники держави. З введенням в експлуатацію Дніпровської гідроелектростанції та промислового комплексу Запоріжжя стає одним з провідних індустріальних центрів України, а гребля Дніпрогесу поряд з островом Хортицею – одним із символів міста і краю.

Разом з тим, таке форсування індустріалізації на тлі насильницької колективізації селянських господарств призвело до великого голодомору 1932 – 1933. У місто на будівництво промислового комплексу приїжджали тисячі голодуючих із сільської місцевості. Отримуючи пайки, люди часто помирали на місці, за свідченням сучасників. Померлих ховали в загальних могилах на цвинтарі (тепер територія центральної частини міста за цирком по вул. 40 років Радянської України, повністю забудована).

В 1930-ті роки Запоріжжя займало одне з провідних місць в економічному розвитку країни. Напередодні війни у місті діяло 27 підприємств союзного і 45 – республіканського підпорядкування, які виробляли 60 відсотків алюмінію, 40 відсотків комбайнів, 60 – феросплавів, 100 – магнію. У передвоєнний рік підприємства Запоріжжя виробляли валової продукції на суму 1,4 млрд. крб. Інтенсивний промисловий розвиток Запоріжжя дав поштовх житловому та соціально-культурному будівництву. Багаточисельні пропозиції планування і забудови міста, конкурсні проекти супроводжувалися дискусіями з найбільш принципових питань – місцерозташування нової частини міста, зонування і структури території, системи просторової організації, питання економіки та інше. Було запропоновано декілька варіантів структурної організації генерального плану міста, виконаних колективами архітекторів під керівництвом О. Щусєва, Харківським політехнічним інститутом під керівництвом професора М. Сикуліна, московськими архітекторами К. Князєвим, О. Беспрозваним, колективом Дніпроміста УСРР під керівництвом В. Весніна.

У 1928 архітектори В. Веснін, Г. Орлов, М. Коллі та інші завершили створення проекту центрального району «Шостого» селища «Великого Запоріжжя». Воно формувалося як ядро нового міста [57]. Одні з авторів проекту – архітектори Г. Орлов та В. Лавров – запропонували основні елементи головної композиції: вісь – Алея Ентузіастів ім. С. Орджонікідзе (сучасний проспект Металургів) – до Дніпрокомбінату. Ряди житлової забудови чергувалися з будівлями громадського призначення. На площі перед Дніпрогесом та сусідніх вулицях передбачалося розташувати головні громадсько-культурні будівлі: палац культури, будинок громадських організацій, центральний готель, музей Дніпробуду. На центральній частині площі на високому постаменті – пам'ятник В. І. Леніну. Частина житлових будинків та лікарня, як і машинний зал Дніпрогесу, були тиньковані туфом.

Внаслідок широкого обговорення планованих рішень щодо Запоріжжя в березні 1932 найкращим був визнаний проект Дніпроміста, який передбачав єдину структуру міста з розвинутим лінійним центром. Велика увага в плануванні міста приділялась озелененню житлових і громадських кварталів, вулиць, територій промислових підприємств і створенню захисної зеленої зони завширшки від 1 до 6 км навколо головної промислової ділянки. Керівники проекту надавали пріоритетне значення зеленим насадженням, тому що місто будувалося в степовій зоні.

У Запоріжжі був широко запроваджений метод пересадження дорослих 25 – 30-річних дерев, який дав блискучі результати. Ініціатором засадження міста та промислових майданчиків був начальник Дніпробуду О. Вінтер. Розробляючи проекти та втілюючи в життя будівництво Великого Запоріжжя, архітектори мали за мету створити місто нового типу, забезпечити належне обслуговування населення установами комунально-побутового та культурного призначення. Унікальність забудови Запоріжжя полягає в тому, що вперше у практиці містобудівництва був застосований принцип мікрорайонування, впроваджено блочний метод будівництва житлових будинків (60 типорозмірів) тощо. На міжнародній виставці у Нью-Йорку один із варіантів проекту був нагороджений великою золотою медаллю [60].

В архітектурному відношенні місто Запоріжжя ділилося на стару частину (основна територія колишнього Олександрівська) і нову, яка мала декілька назв – Соцмісто, Велике Запоріжжя, Нове місто. Будівельні майданчики нового міста розташовувалися за 8 кілометрів від старої частини, поруч з Дніпрогесом. До початку будівництва тут був степ. Для складення проектів планування та забудови міста в к. 20-х років 20 ст. було створене «Бюро для проектування м. Велике Запоріжжя». Містобудування тих років висунуло і почало здійснювати ідею комплексної забудови кварталів, яка передбачала поділ кварталів на окремі житлові комплекси, що органічно вписувалися в природне середовище і мало відповідні соціально-побутові установи – дитячі садки, ясла, їдальні, пральні, продовольчі магазини тощо.

У проекті планування було визначено сім самостійних, але взаємопов’язаних районів: старе місто (Олександрівськ) – 180 тис. осіб, с. Вознесенка – 160 тис., Дніпрокомбінат – 50 тис., острів Хортиця – 60 тис. та резервний район – Бабурка.

Генеральний проект забудови міста передбачав, що в першу чергу будівельні роботи будуть проводитися у старому місті та Вознесенці, до другої черги були віднесені Павло-Кічкас, Кічкас, до третьої – острів Хортиця.

Будівництво нового міста почалося на правому березі Дніпра, де головним чином зводилися одноповерхові будинки та котеджі. А з к. 1920-х воно поширилося на лівий берег і відповідно до генерального плану розвивалося від так званого Шостого селища в напрямі старого міста. Тут споруджувалися багатоповерхові житлові будинки. За короткий термін було побудовано більш ніж 160 двоквартирних і близько 380 одноквартирних будинків, більше 70 гуртожитків та більше 140 бараків.

У створенні нормальних побутових умов певну роль відігравав транспорт, водопровід, електроосвітлювальна мережа, які повинні були надати відповідний комфорт, скоротити витрати. 17.07.1932 починається регулярне трамвайне сполучення у місті. Протягом наступних років було побудовано ще декілька ліній, які з’єднали основні частини міста з промисловими майданчиками. На початок 40-х років довжина трамвайних колій становила близько 70-ти кілометрів.

В к. 1920-х років основні учбові функції виконували декілька типів загальноосвітніх шкіл: початкова школа, школа-семирічка, дев’ятирічка, школи фабрично-заводського учнівства, школи селянської молоді та ін. У 1929 на Дніпробуді, на базі робітничо-заводської семирічки, було відкрито першу десятирічку в окрузі [61]. Найбільш масовими були початкові школи, які розглядалися як перший щабель виховання дітей. Водночас з будівництвом нових шкіл вирішувалося питання забезпечення навчальних закладів обладнанням, підручниками, письмовим приладдям, відповідною літературою та навчально-методичними посібниками.

Напередодні Другої світової війни тільки в Запоріжжі діяло 13 початкових, 34 середні, 11 семирічних шкіл, в яких навчалося більше 37 тис. учнів і працювало 1720 учителів.

Початок 30-х років для Запоріжжя став періодом відкриття цілої низки вузів. На Дніпробуді відкрилася філія політехнічного інституту з робітфаком і підготовчими курсами на 450 осіб. Водночас працювали і філії будівельного та енергетичного інститутів. Почали свою діяльність вищі навчальні заклади Запоріжжя: інститут сільськогосподарського машинобудування (тепер ЗНТУ), інститут профосвіти (майбутній педагогічний інститут, тепер ЗНУ), завод-ВТУЗ. Науковими розробками різноманітних проблем займалися вчені вищих навчальних закладів нашого краю.

На поч. 1920-х років при Запорізькому губернському відділі політосвіти був створений краєзнавчий музей. Завідуючим було призначено етнографа, історика, археолога, краєзнавця та педагогічного діяча Якова Павловича Новицького. В музеї були розгорнуті археологічний, історичний та нумізматичний відділи. Значний поштовх у розвитку музейної справи, а також вивчення історії краю відбувся після початку будівельних робіт на Дніпрогесі та на Запорізькому індустріальному комплексі. Протягом 1927 – 1932 у зоні майбутнього затоплення земель під керівництвом академіка Д. Яворницького працювала Дніпрогесівська археологічна експедиція, до складу якої входили провідні наукові кадри в галузі археології та етнографії: С. Гамченко – віце-президент Всеукраїнського археологічного відділу комітету, А. Добровольський – завідуючий відділом первісних культур Херсонського музею, П. Матвієвський – науковець Дніпропетровського історико-археологічного музею та П. Смолічев.

12.06.1930 Рада народних комісарів УСРР прийняла рішення про створення музею Дніпровського будівництва [62]. Наприкінці 1930 директором музею було призначено відомого в Україні поета, літератора, художника і краєзнавця Миколу Філянського. Щоденно музей відвідували десятки і сотні екскурсантів з усіх кінців країни. Тільки за три місяці (з 01.05. по 01. 08.) 1936 музей відвідало 7 тис. екскурсантів [63].

Із створенням у січні 1939 Запорізької області музей Дніпробуду отримав статус Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Місто прикрасили палаци культури великих промислових підприємств Запоріжжя – клуб «Металіст» (проспект Леніна, 9), палаци культури комбінату «Запоріжсталь» (вул. 40 років Радянської України), робітників кольорової металургії ім С. М. Кірова (проспект Металургів). З 23.03.1931 в Запоріжжі розпочав роботу драматичний театр М. Заньковецької. Основоположником та художнім керівником театру був народний артист України Б. Романицький. За 10 років театр відвідало 2 млн. глядачів. За цей час трупа театру дала близько 80 прем'єр, серед яких переважали твори українських класиків. Провідним вокальним закладом була славетна хорова капела «Дніпрельстан» на чолі з композитором і диригентом Л. Усачовим. В капелі працювали українські композитори, брати Григорій та Платон Майбороди.

З другої половини 20-х рокві 20 ст. на терені Запорізького краю спостерігалося пожвавлення літературного життя. На підприємствах, будівельних майданчиках, у навчальних закладах виникають літературні гуртки та об'єднання. В 1928 запорізькі початківці почали випускати рукописний збірник «Літаль» («Літературний альманах»), а окружна газета «Селянське життя» друкувала «Літературні сторінки». Найбільш дієвою і чисельною була літературна група багатотиражної газети «Пролетар Дніпробуду». Звідси вийшли такі відомі письменники, як М. Нагнибіда і Я. Баш. До цієї групи належали М. Шпак, М. Сидельников, І. Книш, М. Оліфер, В. Сергієнко, Ю. Костюк, І. Шевченко [64].

В 1930-х роках М. Горький запропонував видавати «Історію фабрик і заводів», у цю серію була включена книга «Історія Дніпрогесу». Для реалізації задуму була створена авторська група, яку очолив В. Кузьмич, а після його від'їзду із Запоріжжя її очолив В. Юрезанський. До складу групи входили В. Дончак, Я. Баш, І. Немзер. В 1937 рукопис було схвалено до друку, але в умовах культу особи та необґрунтованих репресій його видання не відбулося. Стало відомо, що багато з тих, хто згадувався на сторінках історії, виявилися «ворогами народу». І рукопис зник. Мине багато років і в архіві одного з авторів «Історії Дніпрогесу» - В. Юрезанського, знайдуть копію рукопису, і вона побачить світ у 1970 до 200-річчя ювілею Запоріжжя [65]. Серед активістів літературного руху в ці роки були випускники Запорізького педагогічного інституту: О. Сеник (Запорізький), Г. Жученко (Яр Славутич), М. Шлома, І. Манило-Дніпряк та багато інших.

Будівництво Запорізького індустріального комплексу привертало увагу значної кількості видатних письменників та поетів сучасності. В сер. 1928 Дніпробуд відвідав М. Горький, тут збирав матеріал для майбутньої книги «Енергія» Ф. Гладков та інші.

Славили свій рідний край, його людей митці живопису і насамперед художники-запоріжці. Низку жанрових картин, присвячених будівельникам Дніпрогесу, створив учень І. Рєпіна, видатний художник, перший президент художньої академії СРСР

І. Бродський. Відвідавши будівництво Дніпровської гідроелектростанції в 1930, митець був вражений пейзажами нічної будови, роботою в котлованах при світлі прожекторів, потужним силуетом греблі. Дніпрогес став провідною темою і в творчості Олексія Шовкуненка. Дніпробудівська тематика знайшла своє місце і в творчості К. Трохименка, О. Кравченка, К. Богаєвського. Рідним і незабутнім стало Запоріжжя для видатного кінорежисера і письменника Олександра Довженка. На поч. 1930-х років О. Довженко приїздить для зйомок звукового фільму «Іван», у якому він показав людину праці, розмах будівельних робіт.

З початком будівництва Дніпрогесу з ініціативи начальника будівництва О. Вінтера були закладені на правому березі Дніпра парк Енергетиків площею 10 га (частина збереглася), на лівому – парк Металургів площею 15 га. Починається закладка скверів і у старій частині міста (Індустріальний сквер та сквер Піонерів). У 1940 на кожного мешканця міста припадало по 6 м^2 зелених насаджень.

Запоріжжя, як і вся країна, в 20-30-ті роки 20 ст. зазнало від репресій значних втрат. Будівельні майданчики Запорізького індустріального комплексу та промислові підприємства краю знаходились під постійним контролем різноманітних органів – Робітничо-селянської інспекції, ДПУ, партійних та карних структур, завданням яких було виявлення «класових шкідників». Слідом за «Шахтинською справою» на будівництві Дніпрогесу органами ДПУ було «розкрито» низку «організацій. «Терористи» та «монархісти», згідно з обвинуваченням, намагалися налагодити друкарську техніку, розробляли плани організації диверсійних актів, що мали головною метою підірвати головну контору Дніпробуду. Після знешкодження, «терористів» було розстріляно. А п'ятьох відправлено до Харкова.

Новий етап репресій починається після вбивства С. Кірова 1 грудня 1934. В той же день була прийнята постанова ЦВК СРСР, яка передбачала прискорене слідство у справах підготовки і здійснення терористичних актів. Пекельна машина репресій набирала обертів і не давала збоїв. У «буржуазному націоналізмі» було звинувачено маляра з паровозоремонтного заводу Я. Бортенка, «за вихваляння іноземної техніки» отримав десять років таборів головний конструктор магнієвого заводу Д. Огурцов, «ворогом народу» оголосили чергового залізничної станції заводу «Запоріжсталь» А. Ляховича. Було заарештовано, а потім розстріляно директора заводу «Запоріжсталь» І. Рогачевського (встановлено пам'ятник поблизу будинку заводоуправління), на Дніпрогесі – директора В. Гаріна, головного інженера І. Ібатуліна, секретаря парторганізації М. Лейбензона, головного редактора газети «Пролетар Дніпробуду» Маклера, на заводі № 29 (тепер – «Мотор Січ») – директора С. Олександрова, головного інженера Макарука, головного конструктора А. Назарова; парторга ЦК заводу Г. Девдаріані; на «Комунарі» – директора заводу С. Шабашвілі, заступника з виробництва Н. Воробйова, начальника планово-розподільчого бюро складального цеху І. Самсику та багатьох інших [66].

29.09.1938 за постановою «трійки» були розстріляні 264 особи – більшість з яких працівники заводів «Запоріжсталь» і «Комунар». Трагічна доля спіткала колектив Запорізького педагогічного інституту. В різні часи 30-х років були заарештовані викладач Охриця, завідуючий кафедрою української літератури О. Троцюк, доцент М. Криворучко, декан історичного факультету Козирєв та багато інших. Утвердження ідеологічного контролю відбувалося в поєднанні з масовими репресіями (по вул. Дзержинського, 32, в районі колишньої будівлі НКВС, установлено пам'ятний знак жертвам політичних репресій).

Подальший розвиток Запоріжжя був перерваний Другою світовою війною. Стрімке просування ворога привело до того, що вже 18.08.1941 гітлерівцям вдалося захопити правобережну околицю міста Запоріжжя і частину острова Хортиці. Зупинився пошкоджений Дніпрогес. Майже 45 тис. добровольців народного ополчення та 39 тис. осіб загонів протиповітряної оборони вели запеклі бої в межах міста. Бійці 274-ї стрілецької дивізії та 157-го полку НКВС, частини 9-ї та 12-ї армій Південного фронту стримували просування німецьких військ вглиб острова Хортиця. Розвідувальні дані про місцезнаходження німецьких підрозділів надавали учні 43-ї школи, члени молодіжної підпільної організації «Юні чапаєвці». Термінова допомога Червоної армії дозволила

тимчасово очистити Хортицю від німців і ще більше 40 діб утримувати натиск ворога.

18.08.1941 німці зробили спробу захопити острів Хортицю та греблю і з ходу переправитися на лівий берег Дніпра. У другій половині дня були підірвані міст між Хортицею і лівим берегом, а також гребля Дніпрогесу. Такі дії призвели до того, що частина захисників острова та підрозділів Червоної армії, які розташовувались південніше, були змиті водами Дніпра і загинули [67].

З наближенням фронту почалася евакуація промислових підприємств та майна установ. Загальне керівництво евакуацією здійснювали голова Раднаркому УРСР, член військової ради Південного фронту Л. Корнієць та керівники області. Щодоби від 600 до 900 вагонів з обладнанням промислових підприємств та установ Запоріжжя відправлялися вглиб країни. Тільки з металургійних підприємств міста у східні райони країни було вивезено 320 тис. тонн вантажу, для чого було використано 16 тис. залізничних вагонів.

03.10.1941 німецькі війська захопили Запоріжжя.

Після відступу Червоної Армії люди відчули на собі жорстокість гітлерівців. В «Акті Надзвичайної комісії по встановленню і розслідуванню зруйнувань, пограбувань і вбивств, учинених німецько-фашистськими загарбниками та їх прибічникам в місті Запоріжжі 4 жовтня 1941 року – 14 жовтня 1943 року», складеному 20.04.1944, зазначено: «Надзвичайною міською комісією на підставі свідчень і розкриття ям та ровів установлено, що масові знищення – розстріл мирних радянських громадян німці здійснювали не лише на території радгоспу ім. Сталіна, а також в селищі ім. Т. Шевченка, біля бухти на річці Дніпро та біля табору військовополонених. В результаті вчинених кривавих розправ катами та їх спільниками розстріляно і закатовано в місті Запоріжжі 43 тисячі радянських громадян... у тому числі розстріляно, закатовано й виморено голодом військовополонених червоноармійців та офіцерів близько 5 тис. чоловік». А у Висновку судово-медичної експертної комісії наводяться місця найбільш масових убивств: на стадіоні заводу ім. Баранова – 6600 осіб, на старому цвинтарі біля табору військовополонених – 400, північніше приміського господарства м. Запоріжжя – радгоспу ім. Сталіна – 27 000, в кар'єрі № 1 – 7200, на північному сході радгоспу ім. Сталіна, в кар'єрі №2 – 1800 осіб. Всього від рук окупантів у Запоріжжі загинуло більше 43 тис. цивільних осіб та військовополонених [68].

На братських могилах жертв фашизму (вул. Очаківська, 8-го Березня, на правому березі в районі Містзагону) встановлені монументи.

Водночас із планомірним знищенням мирних жителів окупанти вивозили людей на примусові роботи до Німеччини. За роки окупації до Німеччини було вивезено до 58 тис. осіб.

На окупованих територіях розгорнувся партизанський та підпільний рух, зокрема на Запоріжжі він був представлений підпільними групами та діяльністю українських націоналістів. Найбільш чисельні підпільні групи діяли протягом 1942 – 1943. У квітні 1942 була створена група із колишніх працівників заводу «Запоріжсталь» під керівництвом М. Гончара, яка нараховувала близько 40 осіб. Підпільники збирали зброю, проводили антифашистську агітацію, влаштовували диверсії як на підприємстві, так і на шляхах. З наближенням фронту в 1943 підпільники планували підготовку до збройного повстання, але в кінці червня гестапо вдалося натрапити на слід підпільників. Більша частина групи була заарештована і розстріляна, в тому числі й керівники М. Гончар, Гиря і А. Вайнер. На алеї біля центрального в'їзду до комбінату «Запоріжсталь» споруджено монументальний пам'ятник підпільникам (Південне шосе, 72). Збереглися будинки: конспіративної явочної квартири (вул. Жуковського, 29) та будинок, у якому проживав М. Гончар (вул. Електрична, 22) [69].

У грудні 1942 колишні працівники ЦК комсомолу України Л. Ачкасов і Б. Миронов утворили об'єднану організацію «Ревком» з декількох невеликих груп, що діяли на заводах і в робітничих селищах Запоріжжя [70].

На поч. 1943 «Ревком» мав у своєму складі понад 70 осіб. Як і група Гончара, «ревкомовці» збирали зброю і боєприпаси, організовували втечі з таборів військовополонених, проводили антифашистську агітацію. Учасники організації здійснювали також окремі диверсійні акти на паровозоремонтному заводі та на транспорті

(ламали верстати, засипали пісок у букси паровозів тощо). Однак уже в березні 1943 німецькі каральні органи розкрили групу, заарештували близько 50 підпільників і майже всіх їх знищили. У 1965 відкрито пам'ятник підпільникам.

У 1942 сформувалися ще дві групи: за участю працівників Дніпровського алюмінієвого заводу, мешканців прилеглих до нього робітничих селищ і залізничників станції Запоріжжя-2. У вересні 1943 ці групи об'єдналися в партизанський загін № 117 ім. Чапаєва. Підпільники чинили диверсії на алюмінієвому заводі та залізниці, допомагали військовополоненим тікати з концтаборів: давали втікачам притулок, їжу, одяг, забезпечували документами. Більшість членів цього загону гітлерівцями не були виявлені. У Запоріжжі діяло іще декілька дрібних підпільних груп, члени яких виводили з ладу обладнання на підприємствах і транспорті.

На відміну від учасників радянського антифашистського руху представники іншої гілки Опору боролися не лише проти гітлерівців, але мали на меті створення незалежної Української держави. Діяльність їх спрямовувала Організація українських націоналістів (ОУН). У перші місяці війни створені ОУН мобільні похідні групи діяли в багатьох областях України, зокрема, на Запоріжжі. Перші похідні групи ОУН з'явилися на Запоріжжі восени 1941. По прибуттю до Запоріжжя було створено Обласний Провід на чолі з Пастушенком, який діяв під псевдонімом Дмитро Ясенко. В м. Запоріжжі налагодження оунівської мережі відбувалося з великими труднощами. Частина членів ОУН вже в жовтні 1941 німецькою окупаційною владою була заарештована й відправлена до Галичини. За доволі короткий час перебування націоналістів у місті, гестапо провело обшуки на головній квартирі ОУН, реквізувало літературу й затримало декого з активістів. Націоналісти переходять до глибокого підпілля. У місті залишилося кілька підпільників, які відповідали за розбудову організації. В листопаді 1941 з їх ініціативи, у приміщенні педагогічного інституту відбулися збори інтелігенції м. Запоріжжя, на яких розглядалися питання українізації життя міста та навколишній території. В старій частині Запоріжжя вдалося створити ланку в організаційній мережі, до якої увійшли деякі представники наукової інтелігенції. Залучення до ОУН відбувалося і в новій частині міста. В березні 1942 в 6-му селищі відбулася нарада за участю керівництва Обласного Проводу, після якої було прийнято до Організації нових членів з місцевих мешканців. Не зважаючи на арешти, запорізька округа ОУН діяла й намагалася працювати у встановлених вищим керівництвом напрямках. На к. 1942 – на поч. 1943 Запоріжжя відвідав голова Проводу ОУН Південноукраїнських земель В. Кук – «Леміш», який провів кілька зустрічей в осередках як на правобережній, так і на лівобережній частині Запоріжжя. Проведення агітації та поширення агітаційних матеріалів призвело до нових арештів. Під кінець березня 1943 у в'язниці СД у м. Запоріжжі опинилося кілька десятків членів ОУН [71].

Два роки м. Запоріжжя було окуповане нацистами. Його подальша доля вирішувалася за сотні кілометрів на схід. Сталінградська, а далі Курська битва докорінно змінили хід війни. Тим часом, визволивши Донбас, війська Південно-Західного фронту розгорнули наступ у напрямі Запоріжжя та Дніпропетровська. Головні сили фронту, розгромивши ворожі з'єднання в районі Барвінкове – Лозова, розпочали бої за визволення міста Запоріжжя. Під їх натиском ворог до 23.09.1943 відвів свої війська на запорізький плацдарм і організував оборону на заздалегідь підготовленому рубежі. Запорізький плацдарм мав велике воєнно-стратегічне значення. Досить обширний за площею (40 км по фронту і 20 км углиб), він був одним з основних опорних пунктів німецько-фашистських військ на нижньому Дніпрі. Звідси ворог мріяв знову розгорнути наступ. Створена тут оборона являла собою серйозну перешкоду на шляху до таких важливих економічних районів, як Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий басейни, а також прикривала з півночі лівий фланг оборонного рубежу противника на річці Молочній.

На підступах до Запоріжжя нацисти створили міцну оборону, яка включала в себе два обводи – зовнішній і внутрішній, а все місто гітлерівці перетворили на своєрідну фортецю. На зовнішньому оборонному рубежі діяло п'ять ворожих піхотних дивізій, а на внутрішньому – піхота і танкова дивізія 17-го артилерійського корпусу. У глибині оборони

був рухомий резерв – 40-й танковий корпус у складі кількох дивізій.

Для повного розгрому нацистських військ на запорізькому плацдармі командування Південно-Західного фронту створило ударне угрупування військ у складі трьох армій, танкового та механізованого корпусів. У центрі удару завдавала 8-ма гвардійська армія генерала В. Чуйкова, що рухалася від Любимівка – Бекерове в напрямі Мокра – Запоріжжя, праворуч, із північного Сходу, наступала 12-та армія під командуванням генерала О. Данилова, ліворуч, із південного сходу – 3-я гвардійська армія під командуванням генерала Д. Лелюшенка. Армії підтримували 1-й механізований корпус під командуванням генерала І. Русіянова і 23-й танковий корпус під командуванням Ю. Пушкіна, з повітря – 17-та повітряна армія генерала В. Судця [72].

13 жовтня після артилерійської авіаційної підготовки наші війська пішли в наступ. Долаючи шалений опір гітлерівців, радянські війська на кінець дня просунулися лише на 1 – 3 км. Враховуючи ситуацію, Військова рада Південно-Західного фронту 13 жовтня прийняла рішення здійснити нічний штурм. Це був перший в історії Великої Вітчизняної війни нічний штурм великого міста. Виконуючи наказ, радянські частини прорвали оборону ворога і увійшли в Запоріжжя. Одним з перших на вулицях міста з'явився танк лейтенанта М. Яценка. Екіпажу машини вдалося підбити чотири німецькі танки, знищити кілька вогневих точок та понад сотню гітлерівців. Підбитий танк загорівся, але екіпаж до останнього вів вогонь проти ворога. В 1960 на Радянській площі на високому гранітному постаменті встановлено пам'ятник танкістам-визволителям.

Складовою частиною операції була боротьба за збереження греблі Дніпрогесу. Перед військами 12-ї армії було поставлене завдання – взяти острів Хортицю, відвоювати плацдарм на правому березі Дніпра і не дати гітлерівським загарбникам висадити в повітря величезну споруду. Відкинувши німецькі війська з їх позицій на правому березі Дніпра, частини Червоної Армії визволили всю територію Дніпрогесу. Перед відступом гітлерівці підірвали машинну залу, аванкамерний міст, верхню частину греблі та шлюз. Для вибуху греблі в її основу було закладено 3,5 тис. кілограмів толу та сотню авіаційних бомб по 500 кг кожна. Ризикуючи життям, водолази та розвідники 19 окремого гвардійського та 269-го армійського саперного батальйонів під командуванням капітана М. Сошинського обстежили підходи до греблі, визначили місце закладки вибухівки та знешкодили її. На території Дніпрогесу, поблизу машинного залу, поховано Невідомого героя, який врятував греблю від повного знищення. На могилі встановлено пам'ятник.

За звільнення міста 31-е з'єднання і частини отримали почесне звання «Запорізьких». Серед них 203-я та 244-а стрілецькі дивізії, 5-а та 6-а гвардійські авіадивізії (на бульварі Шевченка льотчикам-визволителям встановлено пам'ятник), 7-а та 9-а артилерійські дивізії та інші.

Плацдарми на правому березі Дніпра і на о. Хортиці мали велике значення для остаточного визволення обласного центру. Але головна їх роль полягала в іншому. Вони відтягли на себе значні сили німців. Ворог послабив інші ділянки оборони правого берега. Радянське командування визначило місце головного удару. Ним став Розумовський плацдарм, що дістав назву від села на правому березі, південніше Запоріжжя.

25.11.1943 почалося форсування р. Дніпро на Розумовському плацдармі частинами 60-ї гвардійської та 333-ї стрілецької дивізій 6-ї армії 3-го Українського фронту.

Плацдарми на північ і південь від Запоріжжя вистояли і почали розширюватися. На правий берег висаджувалися свіжі сили. Удари з плацдармів загрожували німцям оточенням, і в ніч на 30.12.1943 р. вони почали відхід від Дніпра. В новому 1944, Запоріжжя було повністю визволене.

Відступаючи під ударами Червоної армії, німецькі окупанти руйнували, спалювали, підривали промислові підприємства, житлові будинки, установи. На руїни були перетворені «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», «Дніпровський алюмінієвий завод», «Комунар» та інші заводи і фабрики. Загальні збитки Запорізького індустріального комплексу становили більше 2,6 млрд. карбованців. Було спалено та знищено дві третини житлового потенціалу міста, комунально-побутові підприємства, освітньо-культурні заклади, магазини, лікарні. Матеріальні збитки міста складали більше 2 млрд. карбованців.

Протягом 1944 Державний Комітет Оборони прийняв декілька постанов, які стосувалися відбудови Дніпровської гідроелектростанції та металургійних підприємств Півдня. На час закінчення війни були створені умови для монтажу першого агрегату станції, але основні роботи розгорнулися вже наприкінці 1945 в окремі дні на станції працювало до 50 тис. осіб. Монтаж, налагодження обладнання, інша кваліфікована робота виконувалися спеціалістами, зібраними з усього Радянського Союзу.

Понад 20 тис. юнаків та дівчат прибули з усіх регіонів тодішньої країни. У зв'язку з нестачею чоловіків, основний тягар робіт, головним чином надважких земляних і бетонних, ліг на жіночі плечі. Протягом ненормованого робочого дня, часто без вихідних, у спеку і холод, під дощем і снігом, у хмарах пилу і цементної суміші вони виконували чоловічі норми. Але у 1946 – 1950 брало верх молоде завзяття. Особливо відзначилися бригади бетонниць П. Шило та П. Коробової. Під час відбудови Дніпрогесу потрібно було виконати не лише великий обсяг робіт, але й роз'язати низку технічних завдань, що постали вперше у практиці світового гідробудування. Але вітчизняні виробники упоралися і з цим завданням. Ключовим у відновленні Дніпрогесу став 1947.

3 березня дав промисловий струм перший агрегат станції. 8 червня запрацював шлюз. Останній агрегат став під промислове навантаження 12 червня 1950.

Відновлення «Запоріжсталі» йшло паралельно з відбудовою Дніпрогесу. В 1946 на демонтажі десятків тисяч тонн конструкцій було задіяно 20 тис. робітників. У 1947 на рівні ЦК ВКП(б) прийняли рішення за будь-яку ціну форсованими темпами відновити «Запоріжсталь». 03.10.1947, через чотири роки після початку відновлювальних робіт, завод почав працювати. Перші ешелони сталевого листа пішли на Горьківський і Московський автозаводи. Одночасно із відбудовою «Запоріжсталі» безупинно йшов процес відновлення діяльності всіх заводів Запорізького індустріального комлексу [73].

Відроджувався й на новій технічній основі добудовувався електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь». Першу післявоєнну плавку електрометалурги провели 27.10.1948, а на кінець п'ятирічки відновили роботу всі цехи заводу. 29.10.1949 став до ладу феросплавний завод, у 1947 запрацював коксохімічний завод. З підприємств кольорової металургії першим, у липні 1945, почав видавати продукцію Дніпровський електродний завод. У сер.1949 ввели в дію першу чергу Дніпровського алюмінієвого заводу. Відроджувалися й інші великі підприємства Запоріжжя. Відбудовувався моторобудівний завод, який уже в 1950 розпочав виробництво турбогвинтових двигунів.

У 1946 розгорнулися роботи з відродження на заводі «Комунар» комбайнового виробництва. У червні 1947 була випущена перша партія нового причепного комбайна С-6 прилаштованого для збирання зернових.

Важливою подією було відновлення паровозоремонтного, судноремонтного, суднобудівного та інших запорізьких заводів. У другій половині 40-х років у Запоріжжі з'явилися й перші післявоєнні промислові новобудови. На місці зруйнованого війною карборундового заводу розгорнулося будівництво найбільшого в СРСР і Європі абразивного комбінату. Почав свою роботу 1949. На кінець 40-х років Запоріжжя знову стало одним із головних постачальників чорних і кольорових металів, продукції машинобудування.

У післявоєнній відбудові всі зусилля керівництво держави зосереджувало на відновленні промисловості, головним чином, важкої. Але ті, хто відбудовував господарство, жили у вкрай важких умовах.

Житло зводили і відновлювали, але низькими темпами. Люди мешкали головним чином у бараках і в квартирах без зручностей, у гуртожитках. На к. 40-х – поч. 50-х років значна частина житла була представлена так званими «фінськими будиночками» (збірні дерев'яні), які не витримували взимку вологого клімату нашого краю. В останньому році «п'ятирічки відбудови» прийнято рішення в Запоріжжі зосередити житлове будівництво на головній магістралі міста (проспект Леніна), щоб хоч вона прикрасила обласний центр.

Оскільки всі ресурси спрямовувалися на важку індустрію, неминучим було відставання виробництва предметів споживання – промислових і продовольчих, які можна було придбати у державній торгівлі до к. 1947 лише по картках, але обмеження карткового

забезпечення особливо зачепило найменш соціально захищені групи запоріжців: пенсіонерів, утриманців, непрацездатних і студентів, частину службовців. Незважаючи на те, що до міста на відбудову Запорізького індустріального комплексу прибували як кваліфіковані робітники, так і вчорашні мешканці села, влада не отримала додаткових карток на новоприбулих [74]. Після скасування карток і проведення грошової реформи залишалася нестача продовольчих та промислових товарів. Матеріальне заохочення намагались підмінити моральним. Замість грошей трудівники діставали звання Героя Соціалістичної Праці, ордени, медалі, почесні грамоти. Лише одним Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.04.1948 ордени і медалі отримали 645 будівельників «Дніпробуду», 1830 будівельників, металургів і керівних працівників за пуск першої черги «Запоріжсталі».

І все ж певні зміни на краще у житті городян поступово відбулися. Місто стало безпечнішим для проживання. У Запоріжжі відновлювалось централізоване водопостачання, на 60% відновили каналізаційну мережу. Поліпшилося транспортне сполучення. В місті до трамвайних ліній додалася перша тролейбусна. Відроджувалися лікарні, школи та інші навчальні заклади, установи культурно-побутового призначення. У травні 1944 до Запоріжжя прибув музично-драматичний театр ім. М. Щорса на чолі з народним артистом СРСР режисером В. Магаром.

Основу промисловості Запоріжжя продовжували визначати чорна і кольорова металургія. З'явилися нові потужності. Зокрема в 1959 на «Дніпроспецсталі» стала до ладу найбільша в Україні електросталеплавильна піч. На початку 1960-х розпочато серійний випуск мікролітражних легкових автомобілів «Запорожець» – ЗАЗ-965 на переобладнаному заводі «Комунар». Продовжувала розвиватися машинобудівна галузь. На моторобудівному заводі виготовляли нові авіадвигуни до літаків Ан-12, ІЛ-18, Ан-24. При цьому в Запоріжжі не лише виготовляли, але й проектували авіадвигуни. На чолі колективу конструкторів стояв академік О. Івченко.

У 50-ті роки швидко розвивалася електротехнічна промисловість. Стали до ладу заводи трансформаторний і високовольтної апаратури. Монополістами з виробництва складної апаратури та засобів зв'язку для річкових та морських суден рибальського, торгівельного і військово-морського флоту став завод «Радіоприлад», створений у 1951.

Однак при високих валових показниках у промисловості Запоріжжя в 50-ті роки минулого століття чітко проявилися вади, що були менш помітними у період повоєнної відбудови. Чим далі, тим помітніше ставало науково-технічне відставання від Заходу. Незважаючи на те, що проблему намагалися розв'язати директивно-наказовим порядком, успіхи були незначні.

Друге життя на початку 80-х років 20 ст. отримала Дніпровська гідроелектростанція. Без зупинки діючого обладнання була побудована друга черга Дніпрогесу. З завершенням цього будівництва енергетична потужність гідроелектростанції зросла більш ніж удвічі, а спорудження однокамерного шлюзу дало можливість суднам доставляти вантажі вверх по Дніпру.

Трудові звершення запоріжців у післявоєнний період були відзначені багатьма державними нагородами. Звання Героя Соціалістичної Праці отримали: директор заводу «Запоріжсталь» Л. Юпко, майстер доменного цеху С. Ципко, генеральний конструктор моторобудівного заводу О. Івченко, сталевар заводу «Запоріжсталь» М. Кінебас, сталевар заводу «Дніпроспецсталь» Д. Галушка, плавильник ДАЗу М. Сьомка та багато інших.

Економічне зростання сприяло подальшому розвитку та благоустрою міста, розширенню житлового фонду, комунальної сфери, навчальних, наукових та медичних закладів. В забудові міста з'явилися нові житлові масиви – Космічний, Бородинський, Осипенківський, Хортицький та Шевченківський.

Навчальні заклади – машинобудівний, педагогічний, медичний та індустріальний інститути готували фахівців для багатьох галузей народного господарства.

Всесоюзний науково-дослідній інститут трансформаторобудування, Всесозний інститут титану, «УкрНДІспецсталь», НДІ заводу «Перетворювач» та інші науково-дослідні заклади Запоріжжя своїми розробками сприяють інтенсифікації виробництва.

На поч. 21-го століття структура промисловості міста охоплює базові галузі – чорну і кольорову металургію, хімію та нафтохімію, машино- і приладобудування, легку та переробну промисловість. Запоріжжя утримує провідні позиції в рейтингу промислових міст України. Так, випуск легкових автомобілів у 2002 склав 56 відсотків всього випуску в державі. У 2003 в цю галузь інвестовано 185 млн. гривень. Питома вага міста у виробництві чавуну складає 11 %, сталі – 12,5 %, з машинобудування – 22 %, силових трансформаторів – 88%.

На кін. 80-х років 20 ст. приходиться формування демократичного руху, який став в опозицію до правлячої комуністичної партії. В Запоріжжі утворилось декілька напрямків. Представники національно-демократичного напрямку знаходилися у жорсткій опозиції до місцевих органів компартії. Соціал-демократи відстоювали проведення економічних та політичних реформ еволюційним шляхом.

Наприкінці 80-х років почала формуватися в суспільстві багатопартійність. Її провісником стало виникнення в 1987 – 1988 «неформальних» груп та об'єднань, які владою протиставлялися «нормальним», радянським – КПРС, профспілкам, комсомолу тощо. У Запоріжжі виникли група «Зелена гілка», згодом об'єднання «За екологічну перебудову», «Лікарі м. Запоріжжя за збереження природи і людини». Масовий екологічний рух примусив директорів металургійних та хімічних заводів менше ігнорувати природоохоронні заходи. На середину 1989 діяло півтори тисячі аматорських об'єднань і клубів за інтересами. Серед них активно заявило про себе товариство «Реабілітація», що тісно контактувало з загальносоюзним об'єднанням «Меморіал». Було засноване Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка. Центром громадського руху було Запоріжжя, де, крім вищеназваних об'єднань, помітним був історико-політичний і суспільно-філософський клуб «Січ».

З 1989 почалося утворення політичних партій: Республіканська партія, міжпартійне об'єднання Народний Рух України. В 1990 – 1991 відбулася структуризація «неформальних» об'єднань. У 1990 – 1991 були часи, коли національно-патріотичні організації відкрито висунули гасла української державності.

У березні 1990 відбулися нові вибори до Верховної Ради УРСР. 16 липня новообраний парламент ухвалив Декларацію про Державний суверенітет України, що стало великим кроком на шляху незалежності. 24.08.1991 республіканський парламент прийняв історичний документ – «Акт проголошення незалежності України», який 01.12.1991 на референдумі запоріжці підтримали майже одноголосно, як і вся держава в цілому.

На зламі нового століття економіка області почала відроджуватися. Валова додана вартість збільшилася за 2000 на 7%. На сер. 2001 промисловість міста першою серед регіонів України відновила рівень 1990. Подолавши кризу, місто залишалося потужним промисловим центром. Першими хто став на шлях відновлення економіки, були машинобудівні підприємства. Помітно нарощувало випуск основної продукції об'єднання «Мотор Січ». На його долю припадає понад 40% сукупного продажу авіадвигунів на ринку СНД. Завод здійснює переговори про поставки авіадвигунів з Індією, Китаєм, Чехією. Запрацювало і відкрите акціонерне товариство «Запоріжтрансформатор». Останні роки підприємство відчуває труднощі з реалізацією продукції на внутрішньому ринку. Але керівництво «ЗТР» наполегливо реалізувало політику розширення закордонних ринків збуту. Сьогодні трансформаторобудівники постачають продукцію 75 країнам світу.

Запорізький автобудівний завод у 2004 збільшив виробництво на 80%. На заводі освоїли повномасштабне виробництво автомобілів «Опель Астра» і ВАЗ-2109, розпочали серійний випуск «Ланосів». Завод «Дніпроспецсталь» за 2004 забезпечив приріст випуску металу більш ніж на 40%.

Поліпшення економічної ситуації на зламі століть все ж таки стимулювало початок поступового зростання матеріальних прибутків. На провідних підприємствах металургії та машинобудування зарплатня значно вища. Сталевари високої кваліфікації у 2005 отримували на «Запоріжсталі» у середньому щомісяця понад 3,5 тис. гривень. Дещо підвищилася оплата праці лікарів, учителів, працівників культури.

Продовжується розвиток міста Запоріжжя не тільки як великого промислового центру України, але й осередку активного наукового і культурного життя.

Одним з визначних центрів культури в місті є музично-драматичний театр ім. В. Магара (ім'я його головного режисера з 1944 по 1965 присвоєно в дні святкування 70-річчя театру, що заснований в 1929, в 1930-ті працював у Житомирі). У 1953 для театру ввели в експлуатацію нову будівлю, яку звели на місці зруйнованої під час війни старої. Ще одним культурним центром є концертний зал ім. М. Глінки, приміщення якого було збудовано в тому ж таки 1953.

З 1979 почав працювати Театр юного глядача, постійне приміщення врешті-решт отримав у 2005 (колишній Палац культури будівельників). В місті працюють громадські творчі спілки: Спілка письменників України та Спілка художників України.

В 1965 Постановою Ради Міністрів УРСР острів Хортицю оголошено Державним історико-культурним заповідником запорозького козацтва. Його натхненником був заступник голови Запорізького облвиконкому М. Киценко, безмежно закоханий у придніпровський край, його історію [75]. Остаточно план комплексу затвердили в 1970 і в наступні два роки повним ходом йшли будівельні роботи. Але невдовзі розпочався новий період боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Роботи в заповідному комплексі призупинили. Недобудований музей історії козацтва перепрофілювали в музей історії м. Запоріжжя, експозиція якого була відкрита в день святкування 40-річчя визволення Запоріжжя від німецько-нацистських загарбників 14.10.1983. Тепер відновлено похований на початку 70-х років історико-культурний комплекс «Запорозька Січ». У 1993 заповіднику «Хортиця» присвоєно статус Національного.

Професійні діячі культури живляться народною творчістю, для розвитку якої з'явились кращі можливості. Самодіяльні колективи, серед яких виділяється хор «Запорозькі козаки», популяризують національні пісні і танці. Відроджуються традиції кобзарства. В Україні відомі твори запорізьких майстрів прикладного мистецтва В. Харлової, Ф. Сполітак, І. Папазова, Т. Мазур та інших.

За останні роки зусиллями Запорізької обласної організації «Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в Запоріжжі» на житлових будинках, фасадах виробничих будівель та навчальних корпусах вузів, шкіл установлено меморіальні дошки колишнім директорам: «Запоріжсталі» – Л. Юпку, «Дніпроспецсталі» – О. Трегубенку, моторобудівного заводу – В. Омельченку; ректорам: Запорізького машинобудівного інституту – П. Михайлову, Запорізького індустріального інституту – Ю. Потебні, Запорізького медичного університету – А. Візіру; діячам культури: народним артистам В. Магару, А. Морозовій; фундатору Державного історико-культурного заповідника М. Киценку. За останні 15 років в м. Запоріжжі споруджено пам'ятники: Андрію Первозванному, Київському князю Святославу Ігоровичу, великому російському поету О. Пушкіну, гетьману України Б. Хмельницькому, академіку О. Івченку.

У зв'язку з 50-річчям закінчення Другої світової війни вийшов І том «Книги пам'яті України. М. Запоріжжя» у двох томах, в яку включено 20.636 імен мешканців міста, які загинули чи зникли без вісті під час війни. У 2004 вийшов друком перший том фундаментального видання «Реабілітовані історією» про незаконно репресованих протягом сталінської доби громадян Запоріжжя.

У 2001 був затверджений новий герб та прапор м. Запоріжжя.

Історія нашого міста залишила чимало свідків реальних подій – пам'ятних місць, будинків, споруд, поховань видатних людей тощо. Значну частину цих подій і персоналій увічнено в монументах, стелах, обелісках, меморіальних дошках, що мають художню цінність, а також у пам'ятних знаках. Виявлення і дослідження пам'яток історії отримало сьогодні новий імпульс у зв'язку з досягненнями новітньої української історіографії. Це дає змогу відновити в пам'яті народу багато забутих сторінок і постатей нашої історії.

Близько 400 пам'яток історії та культури, архітектури та містобудування зосереджено на території міста.

У книзі будуть репрезентовані всі типи пам'яток історії:

– пам'ятки державного устрою і суспільного життя: адміністративні будинки, державні та громадські установи, поховання відомих у місті людей;

– пам’ятки соціальних та національно-визвольних рухів: конспіративні квартири, поховання учасників боротьби з російським царатом, жертв політичних репресій тоталітарного режиму, будинки, в яких жили або працювали зазначені персоналії, місця збройних виступів, страйків;

– пам’ятки воєнної історії: військові укріплення, пам’ятні місця, об’єкти, головним чином, часів Другої світової війни, явочні і конспіративні квартири підпільних організацій, місця масових страт військовополонених, мирних жителів, місця розташування концтаборів, військові цвинтарі, братські та одиночні поховання воїнів, підпільників;

– пам’ятки виробництва і техніки: промислові споруди, місця, пов’язані з розвитком торгівлі, фінансово-економічних структур, поховання визначних виробничників, Героїв Соціалістичної Праці та будинки, пов’язані з їх життям та діяльністю;

– пам’ятки історії та культури: споруди наукових, навчальних, культурно-освітніх, лікувальних закладів, житлові будинки, в яких народилися, жили, працювали відомі у місті вчені, письменники, артисти, художники, їх поховання.

Певна частина пам’яток історії та культури має комплексний характер, оскільки містить ознаки й інших видів нерухомих пам’яток (археології, архітектури, монументального мистецтва).

Віктор Ткаченко к.і.н.
Федір Турченко, д.і.н.
Георгій Шаповалов д.і.н.

Джерела та література:

1. ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису – Ф. 202 – спр. 13.
2. Там само – Ф. 202 – спр. 14, 15.
3. Там само – Ф. 202 – спр. 17.
4. Добровольський А. В. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану. р. 1927 // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1929 – т. 1 – С. 103-160.
5. Там само – С. 203..
6. Сміленко А. Т. Поховання в с. Кічкас. До питання про формування черняхівської культури // Слов'яно-руські старожитності. – К. 1969. – с. 13.
7. Добровольський А. В. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану. р. 1927 // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1929 – т. 1 – С. 209-220.
8. Добровольський А. В. Сліди перебування слов'ян XII – XIII ст. у Надпоріжжі. – АП. – К., 1949 – т. 1 – С. 91 – 95.
9. Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982 – С. 272.
10. Боплан Л. Опис України. – К., 1990. – С. 42 – 43.
11. Равдоникас В. И. Надписи и знаки на мечах из Днепростроя ИГАМК – М., № 933 – № 100 – С. 598-616.
12. Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі. – Археологія. – К., 1950 – т. 3 – С. 37.
13. Там само – С. 37-63.
14. Міллер М. Могила князя Святослава / М. Міллер // Старожитності. - № 9-10. – 1993. – С. 9-10.
15. Амброз А.К. О Вознесеновском комплексе VШ в. на Днепре – вопрос интерпретации / А.К.Амброз // Древности епохи великого переселения народов V – VШ вв. Советско-венгерский сб. – М., Наука, 1982. – С. 204-222.
16. Каминский Ф. Т. Раскопки кургана «Межерова могила» на северной окраине села Вознесеновка /Территория города Запорожья / Архив ЗКМ, спр. №119 – стр. 6 – 10.
17. Пешанов В. Ф. Материалы раскопок кургана «А» на территории Запорожья за 1956 г. // Архів ЗКМ – спр. 111; СА – М., 1957 – № 4 – с. 283; Тощев Г. Н. Попандопуло З. А. Из истории археологических исследований в Запорожской области. // По материалам архива Запорожского областного краеведческого музея – Запорожье, 1990 – С. 3 – 5.
18. Пешанов В. Ф. Материалы раскопок курганов на территории Запорожья за 1957 г. // Архів ЗКМ – спр. 113; Тощев Г. Н. Попандопуло З. А. Из истории археологических исследований в Запорожской области. // По материалам архива Запорожского областного краеведческого музея – Запорожье, 1990 – С. 8 – 12.
19. Пешанов В. Ф. Дневник археологических работ отдела дореволюционной истории края Запорожского краеведческого музея в 1967 году// Архів ЗКМ – спр. 1326; Тощев Г. Н., Попандопуло З. А. Из истории археологических исследований в Запорожской области. // По материалам архива Запорожского областного краеведческого музея – Запорожье, 1990 – С. 5 – 7.

20. Манцович А. П. До питання про «Сибірську колекцію» Петра І – Археологія, К., 1973 – № 8 – С. 9 – 27 ; Там же. Находка в Запорожском кургане // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве Евразии. – М., 1976 – С. 164 – 193; Шилов В. П. Запорожский курган /к вопросу о погребении аорской знати/ – //СА – М., 1983.
21. Тощев Г. Н., Попандопуло З. Х. Из истории археологических исследований в Запорожской области в 50 – 60-х годах // По материалам архива Запорожского областного краеведческого музея. – Запорожье, 1990. – С. 16 – 17.
22. Тощев Г. Н., Ельников М. В., Дровосекова О. В. Древности Запорожского края – Запорожье, 2003. – С. 40.
23. Мозолевский Б. Н., Тощев Г. Н. Курган эпохи бронзы на территории г. Запорожья // ССПК – Запоріжжя, 2000. – Т. 8 – С. 125
24. Ляшко С. Н. Дневник раскопок по ул. Гудыменко, г. Запорожье, в 1976 г. // Архів ХКМ.
25. Попандопуло З. Х. Курганы эпохи меди – бронзы Бабурского могильника // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1993. – Т. 4 – С. 79 – 101.
26. Попандопуло З. Х. Об исследованиях Запорожского краеведческого музея // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. – Луцьк, 1993.
27. Тощев Г.Н. Раскопки в г. Запорожье на проспекте Советский // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К. - Полтава, 2011. – С. 353.
28. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К., 1981. – С. 69 – 70.
29. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 г. – 1. – СПб., 1963. – С. 7.
30. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. – СПб, 1862. – С. 313; Новицкий Я. П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770 – 1806) – Александровск, 1905. – с. 170.
31. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб, 1969. – Вып. 1 – С. 31.
32. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя, 2002, – С. 103.
33. Карагодин А. И. История Запорожского края (1770 – 1917). – Запорожье, 2001. – С. 137.
34. «Коммунару» 100 лет. – Запорожье, 1963. – С. 9.
35. Свод статистических данных о действующих в Европейской России мельницах. – СПб, 1895. – С. 27 – 30.
36. Запоріжжю 200 років. Історико-публіцистичний нарис. – Дніпропетровськ, 1970. – С. 17.
37. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб, 1903. – С. 191.
38. На баррикадах. 1905 год в Александровске // Сборник воспоминаний, документов и материалов. – Запорожье, 1925. – С. 91.
39. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К., 1981. – С. 78.
40. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – ОП. 1. – Спр. 140. – Арк. 23зв.
41. Материалы по вопросу о сельскохозяйственных машинах и орудиях в России. – СПб, 1907. – С. 12.
42. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – ОП. 1. – Спр. 191. – Арк. 114.

43. Отчет Александровского городского общественного управления за 1899 год. – Александровск, 1901. – С. 311.
44. Отчет Александровского городского общественного управления за 1901 год. – Александровск, 1903. – С. 245.
45. Вся Екатеринославская губерния. – Екатеринослав, 1916. – С. 12.
46. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии за 1901 год. – Екатеринослав, 1900. – Вып. 2. – С. 181; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. – Екатеринослав, 1910. – С. 34; ДЛЗО – Ф. Р. – 2030. – ОП. 2 – Спр. 225 – Арк. 31.
47. Запорізький державний технічний університет. Історичний нарис (1900 – 2000). – Запоріжжя, 2000. – С. 17.
48. Ткаченко В. Г. Учебные заведения Александровска в конце XIX – начале 20 века // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1995. – Вип. 2 – С. 17.
49. Отчет Александровского отдела попечительства Государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых, состоящего под Августейшим покровительством их Императорских Величеств за 1903 год. – Александровск, 1904. – С. 7 – 57.
50. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р. – Оп. 1 – Спр. 428 – Арк. 15.
51. Вся Екатеринославская губерния. 1913 год. – Екатеринослав, 1913. – С. 29.
52. Шевченко Т. Г. Зібрання творів в 6 томах. – К., 2003 – Т. 6 – С. 31.
53. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р. – 2030 – Оп. 2 – Спр. 66. – Арк. 2 – 2, зв. 69.
54. «Коммунару» 100 лет. – Запорожье, 1963. – С. 25 – 30; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства, 1921 – 1925 // Сборник документов и материалов. – К., 1964 – С. 559.
55. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р. – 3204 – Оп. 1 – Арк. 47 – 48.
56. Энергетическое строительство в СССР за 40 лет. – М. Л., 1958 – С. 40.
57. Энергетика Запорожья: история и современность. – Запорожье, 1988 – С. 9.
58. «Запорожсталь». Краткий очерк истории Запорожского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции металлургического завода «Запорожсталь» им. Серго Орджоникидзе – предприятия коммунистического труда. – Днепропетровск, 1973. – С. 14.
59. Правофланговый электрометаллургии. Очерк истории ордена Октябрьской Революции и ордена Трудового Красного Знамени электрометаллургического завода «Днепроспецсталь». – Днепропетровск, 1983. – С. 17.
60. Полякова Л. А. Зодчие братья Веснины. – Верхне-Волжское книжное издательство. Ивановское отделение, 1989. – С. 175.
61. Там же. – С. 176.
62. Вітаємо навчальне вогнище на великій ділянці соціалістичного будівництва // Червоне Запоріжжя. – 1926. – 14 грудня.
63. В музей Дніпробуду // Червоне Запоріжжя, 1936. – 3 серпня.
64. Шевченко В. І. До історії Дніпробудівського музею // Музейний вісник – Запоріжжя, 2006 – вип. 6 – С. 41 – 112.
65. Шевченко В. І. Вони були // Слово і час. – К., 1995. – № 8 – С. 77 – 80.
66. Шевченко В. И. Под сенью музы терпеливой. – Днепропетровск: «Сич» – 1992 – С. 164 – 168.

67. Шевченко В. И. Взрыв плотины был преждевременным // «Перекур» – 1995 – 19 августа.
68. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1954 г. г.) // Сборник документов – Запорожье, 1959. – С. 131.
69. Запорізький архів. Народна війна 1941 – 1945. Антифашистський рух опору на території Запорізької області. – Запоріжжя, 2005. – С. 58 – 59, 63 – 65.
70. Там же. – С. 74 – 78; Мороко В. М., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю (11 кл.) – Запоріжжя, 2006. – С. 24.
71. Щур Ю. І. Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації (1941 – 1943 р.) // Музейний вісник Запорізького обласного краєзнавчого музею №5 – Запоріжжя, 2005. – С. 133 – 139.
72. Запорізька область. Книга пам'яті України. – т. 1, кн. 1. – Дніпропетровськ: Січ – 1994 – С. 22 – 24.
73. Мороко В. М., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю (11 кл.) – Запоріжжя, 2006. – С. 43 – 46.
74. Мороко В. М. Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К. – Донецьк, 2001. – С. 13 – 50.
75. Апанович О. Син козацького степу // Киценко М. Н. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ, 1991.

1. Цех локомотивного депо, в якому працював К. Великий, 1941-1943 (іст.). Вул. Аваліані, 1. На території локомотивного депо залізничної станції «Запоріжжя-2». Будівля одноповерхова, цегляна, видовженої форми, дах під залізом.

Тут з 1941 по 1943 працював Великий Костянтин Трохимович (1923–1943) – Герой Радянського Союзу, розвідник партизанського загону № 117 ім. Чапаєва, уродженець м. Запоріжжя. Активіст підпільної організації, що діяла на залізничному транспорті. 10.09.1943 підпільні групи під керівництвом Великого та Полковниченка зірвали відправку на фронт шести вагонів з технікою на станції Запоріжжя-2. Підпільники порушували плани ремонту потягів, проводили диверсії.

К. Великий – гвардії рядовий, розвідник 178-го гвардійського стрілецького полку 60-ї гвардійської стрілецької дивізії 12-ї армії 3-го Українського фронту, брав участь у форсуванні Дніпра в боях на Розумовському плацдармі, де й загинув. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 19.03.1944 посмертно. Похований у братській могилі в с. Розумівка Запорізького р-ну.

У 1965 на будівлі цеху відкрито гранітну меморіальну дошку з написом, одна з вулиць міста носить ім'я К. Великого (в районі станції Запоріжжя-2). [1].

РегінаЧендиріна
Юлія Шитова

2. Пам`ятне місце Олександрівської фортеці, 1771-1800 (іст.). Між вул. Авангардною, Героїв Сталінграду, Запорізькою та просп. Леніна.

Чотирицитадельна правофлангова фортеця замикала Дніпровську лінію укріплень. Першу Олександрівську фортецю почали будувати у 1770 між річками Мокрою Московкою (лівий берег) і Кушугумом (правий берег). У весняну повінь наступного року обставини підтвердили невдалий вибір місця. Нове місце було обрано ближче до Дніпра між річками Мокрою та Сухою Московками в районі «мініховського ретраншементу», спорудженого графом Мініхом у 1736, який своїми східними валами проходив поблизу нинішньої обласної воєнної комендатури (нині вул. Жовтнева). Я. Новицький зазначає: «15 августа 1771 в день Успения Богородицы Фридездорф был уже на реке Московке и, заняв Миниховский ретраншемент и несколько бывших здесь запорожских зимовников, утвердился лагерем…». Фортецю названо Олександрівською, за іменем Олександра Голіцина – командуючого 1-ю російською армією на початку війни з турками (1768-1774).

У плані фортеця мала форму 15-кутної зірки і разом з ровами займала площу 105 десятин, внутрішній двір фортеці мав 58 десятин. Головне управління – цитадель апостола Іоанна звернена на південний захід у бік Дніпра з двома равелінами (тепер колегіум № 98) з північного заходу – бастіон апостола Матфея (тепер ЗТТУ), з північного сходу – апостола Марка (перехрестя вул. Грязнова і Героїв Сталінграду), бастіон апостола Луки (на місці сучасної обласної бібліотеки). До середини 1775 роботи зі спорудження фортеці були закінчені. Вали обнесені глибокими ровами з гласіксами. У фортеці збудували кам`яні і дерев`яні будинки для коменданта та офіцерів, вісім казарм для гарнізона, церкву, аптеку, шпиталь, школу, запасний продовольчий магазин, цейхгауз і в`язницю. В казармах фортеці розміщувалися прикордонний батальйон, інженерна, артилерійська та інвалідна команди. Вони називалися «Олександрівськими». У фортеці розташовувалися також командування всією Дніпровською лінією фортець, Азовський піхотний полк. З 1776 тут містилася Олександрівська прикордонна митна застава, яку після приєднання Криму, в червні 1783, скасували. Фортеця діяла до 1800, тепер на цьому місці – забудова м. Запоріжжя [2]

Маргарита Ширяєва
Тамара Шевченко

3. Анголенка вулиця, злам 19 – 20 ст. (архіт., іст., містобуд.). В історичному центрі міста, на перетині проспекту Леніна, поступово понижується в бік Дніпра.

Первісна назва – вулиця Базарна, вливається у вулицю Жуковського. За існуючою нумерацією, довжина вулиці невелика: близько 500 м. Характер її забудови визначають риси архітектури класицизму, виконані в характерному для міста, так званому, «цегляному стилі» – аттики, ризаліти, пілястри з сухариками та інші. Вулиця Базарна з Базарною площею (тепер сквер) була забудована, головним чином, прибутковими

будинками та невеликими готелями, які привертали велику кількість приїжджих людей.

Деякі з прибуткових будинків збереглися. На розі вулиці Анголенка, 8 і Артема був прибутковий будинок Л. Певзнера, збудований за проектом олександрівського техніка Г. Кацина. У цьому будинку в 1908 – 1909 роках діяла жіноча приватна гімназія Т. Павленко (тепер торгова фірма «Селена»), під № 2 – будинок міського початкового училища, збудований у 1913 на кошти земства (тепер обласна військова комендатура); під № 25 – прибутковий будинок сестер Л. Лур'є і Ц. Вірник (поч. 20 ст.), збудований за проектом олександрівського інженера Ф. Пекутовського (тепер магазин торгової фірми «Селена»). На розі вулиць Анголенка, 7 і Горького розташований прибутковий будинок з аптекою Ріхтера (поч. 20 ст.), збудований з керамічної червоної цегли, обличкований високоякісною місцевою цеглою. В архітектурному рішенні представляє стиль пізньої еклектики і несе на собі відбиток художньої спадщини ренесансу і класики (тепер тут управління «Зеленбуду»). На більшій частині вулиці старі будинки замінені забудовою 1950 – 1960-х років [3].

Тамара Шевченко

3.1. Міська садиба, к. 19 ст. Фото 2014.

3.1. Міська садиба, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Анголенка, 1/32 – 1 А. Складається з двох будинків.

1) На червоній лінії перехрестя вулиць Анголенка і Артема. Одноповерховий, цегляний, «Г»-подібний у плані, дах чотирисхилий під голландською черепицею. Пластика фасаду виконана у трансформованих класичних формах. Фасади декоровані рустованими пілястрами.

Вікна обрамлені наличниками простого профілю, увінчані лиштвою. Підвіконна площина заповнена фільонкою. Фасади увінчує невеликий карниз із сухариками.

Арка-виїзд увінчана фронтоном, з'єднує сусідній будинок.

2) Одноповерховий, цегляний, прямокутної у плані форми, дах трисхилий під черепицею. На червоній лінії забудови вулиці. Фасад виконано з використанням класичних архітектурних елементів. Композиція головного фасаду – симетрично-осьова. Фасад ритмічно розбитий рустованими пілястрами. Площина стіни розчленована фільонками, що допоміжно збагачують пластику фасаду [4].

Наталія Сабатюк

3.2. Міське початкове училище, 1913 (архіт.). Вул. Анголенка, 2. На червоній лінії забудови вулиці.

Двоповерхова, цегляна, прямокутна у плані будівля. Побудована у «цегляному стилі» з елементами функціоналізму. Композиція головного фасаду центрально-осьова. Основна вісь акцентована невеликим ризалітом і декоративним фронтоном. По центральній осі організовано вхід до будинку, виконаний у вигляді арки з замковим каменем. Вікна прямокутної форми з підвіконними поличками, фільонками, перемичками. Простінки на рівні другого поверху заповнені чітким геометричним орнаментом. Фасад будинку завершується строгим карнизом.

3.2. Міське початкове училище, 1913. Фото 2014.

Внутрішнє планування повністю змінено. Тепер тут розміщується міська військова комендатура.

Міське початкове училище було відкрите в 1913 на кошти земства [5].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

3.3. Прибутковий будинок з аптекою Ріхтера А., поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Анголенка, 7.

Вздовж червоної лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані будинок з підвалом, який переходить в цокольний поверх при пониженні рельєфу в бік р. Дніпра.

Збудований із керамічної червоної цегли, облицьований високоякісною обличковою цеглою. В архітектурному рішенні представляє в цілому «цегляний стиль» пізньої еклектики і несе на собі відбиток художньої спадщини ренесансу і класики. Рішення фасадів будинку А. Ріхтера є яскравим взірцем еклектики. «Цегляний стиль» став символом практичних напрямків століття, матеріалом і стилем масового дешевого будівництва у провінції. Відмовившись від ордерності та штукатурки, за допомогою цегляної кладки трактуються форми традиційних стилів: ті ж прийоми розміщення, симетрично-осьова композиція фронтальності. Можливості цегляної кладки стали засобом художньої виразності, стилестворюючим фактором первісної важливості, що виражають смак і суспільну течію відповідного часу.

За основу композиції головного фасаду покладено класичний прийом у вигляді тричасної композиції з виділенням головної центральної – ризалітом, акцентованим балконом і аттиком. Традиційне рішення першого поверху з більш грубою обробкою рустом, другого – в більш тонкій пластиці.

Площина головного фасаду має чітко виражене горизонтальне членування. Цоколь не оштукатурений, виконаний із цегли «під розшивку швів». Дверні та віконні прорізи цокольного поверху мають клінкерні перемички променевого силуету. Цокольна частина відокремлена від площини першого поверху багатоступінчастим карнизним поясом. Гладенька підвіконна частина першого поверху відокремлена від рустованої горизонтальним поясом. Вікна першого поверху прямокутної форми без наличників, прикрашені потрійним замковим каменем. Перший поверх закінчується поясом у вигляді виступаючого карнизу.

3.3. Прибутковий будинок Ріхтера А. Фото 2014.

Площина другого поверху збагачена великою кількістю архітектурних деталей. Центральна частина вирішена у три осі: великі прямокутні вікна і балконні двері між ними. Праворуч і ліворуч від ризаліту вікна згруповані попарно і декоровані наличниками, пілястрами з клинчастими перемичками. Ритм вікон підкреслений пласкими лопатками. Кути будинку і ризаліту на другому поверсі виділені пілястрами з вертикальними канелюрами.

Прикраса будинку - балкон другого поверху з кованою металевою огорожею і з мереживним навісом на витончених кованих стовпчиках. Ковка подібного малюнку раніше прикрашала входи в будинок – головний вхід праворуч і вхід в цокольний поверх ліворуч (закладений). Ошатності будинку раніше надавав аттик над ризалітом (частково втрачений). Трипролітний аттик був прикрашений виступаючою круглою розеткою по центру (не збереглася). Над вікнами другого поверху виконано фриз, на якому розміщено напис «Аптека», на боковому фасаді на цьому ж рівні був напис «Аптека А. Є. Ріхтера» (тепер його закриває пізніше прибудований п’ятиповерховий будинок). Увінчує будинок карниз з великим вильотом, який підтримують сухарики.

Дах первісно був вкритий металом. Тепер металеві листи замінені на листи з хвилястого азбестоцементного шифера.

Планування коридорне. На фоні скромних провінційних будівель прибутковий будинок Ріхтера виділявся своєю монументальністю. В архівних матеріалах знайдені перші свідчення про будинок за 1908. Крім придбання медикаментів в аптеці Ріхтера можна було скористатися медичними послугами лікаря І. Кроніка.

Після 1917 будинок Ріхтера націоналізували і розмістили в ньому Увійськкомдез. 12.05.1921 в будинку розмістилося Управління з обліку і розподілення робочої сили, а 6 червня того ж року тут розпочала свою роботу повітова комісія з боротьби з трудовим дезертирством.

Тепер тут розташовано Запорізький «Зеленбуд» [6].

Олена Кузьменко

3.4. Прибутковий будинок Л. Певзнера, в якому розташовувалася жіноча гімназія Т. Павленко, 1908-1909 (архіт.). На розі вулиць Анголенка,8 та Артема,6.

3.4. Прибутковий будинок Л. Певзнера. Фото поч. 20 ст.

На червоній лінії забудови вулиць. Збудований на кошти купця Л. Певзнера як прибутковий будинок за проектом

олександрівського техніка Г. Кацина. Двоповерховий, цегляний. Виконаний у трансформованих класичних формах. Композиція фасаду з боку вулиці Анголенка – симетрично-осьова. Центральна вісь виділена фронтоном прямокутної форми і балконом на рівні другого поверху. Наріжний кут будинку зрізаний у плані та акцентований аналогічним фронтоном. Площина стін першого поверху рустована над гладеньким цоколем. Другий поверх відокремлений двома поясками. Вікна декоровані рустованими наличниками, невеличкими поличками. Фасад увінчується розвинутим карнизом з кронштейнами.

У 1908 дружина статського радника Павленко Тетяна Георгіївна вирішила відкрити приватну жіночу гімназію. Вона звернулася до Олександрівської міської управи з проханням здати в найм будинок, який до цього займало комерційне училище і який перебував у власності міста, на певних умовах. Але питання не було вирішено. В 1909 Т. Павленко орендувала під гімназію будинок купця Певзнера. Він був обраний Павленко через те, що за площею і плануванням відповідав навчальному закладу.

3.4. Сучасний вигляд будівлі. Фото 2014.

Тепер тут розміщується адміністрація

виробничо-торгової фірми «Селена» [7].

Клара Карафін

3.5. Прибутковий будинок Л. Лурьє і Ц. Вірник (готель «Гранд-отель»), к. 19 ст., 1910 (архіт.). Вул. Анголенка, 12. На перетині вул. Катеринославської (тепер вул. Горького) і Базарної (тепер вул. Анголенка) по лінії забудови кварталу збудовано цегляний, одноповерховий будинок. Перебудований в 1909-1910 за проектом Ф. Пекутовського в цегляному стилі з елементами раннього модерну.

3.5. Прибутковий будинок Л. Лурьє і Ц. Вірник. Фото 2014.

Двоповерховий, дах під черепицею. Головний фасад будинку звернений в бік вул. Горького і має довжину в дев’ять віконних вісей, згрупованих по три. Ритм вікон другого поверху продовжив рішення першого. На другому поверсі по центру бокових груп вікон раніше були улаштовані балкони невеликого розміру з кованою металевою огорожею. Карниз, що залишився від одноповерхового будинку, перетворився в міжповерховий профільний пояс. Тонкі горизонтальні пояси проходять на рівні підвіконної частини другого поверху і відокремлюють карнизну частину від площини стіни фасаду. Вікна першого поверху раніше були оформлені наличниками з поличками. Заокруглені сандрики були підняті над вікнами, створюючи високий фриз. Групи вікон розділяли лопатки з фільонками. На сьогодні фасад першого поверху не зберіг автентичності. Вікна пізнішого другого поверху архітектурно оформлені більш декоративно. Віконні наличники мають горизонтальну рустовку, звужену у верхній частині. Над віконною перемичкою – поличкою виконаний трикутної форми сандрик. Увінчує будинок легкий карниз на оригінальної форми модульйонах, що розставлені в ритмі вікон. Над карнизом по центральній осі головного фасаду первісно був виконаний прямокутної форми аттик з трикутним фронтоном. На аттику знаходився напис «Номера Гранд-готель». Боковий фасад будинку з боку вул. Анголенка повторює архітектурні прийоми оформлення головного фасаду. Довжина бокового фасаду значно коротша головного – в чотири віконні

осі. Ритм вікон другого поверху повторює перший, за винятком центральної частини, де введено додаткове третє вікно. Торці будинку – глухі брандмауерні стіни.

Внутрішнє планування - секційно-коридорне.

Добудований двоповерховий будинок було вирішено використовувати під готель. У 1912 в будинку за постановою Олександрівської міської Думи відкрився трактир. У 1918 тут розміщувався комітет громадської безпеки, в березні 1921 - Губкустарно-промисловий відділ. З 1929 – будинок передається житловому фонду. Тепер тут розташована соціальна аптека № 7 [8].

Олена Кузьменко

4. Артема вулиця, к. 19 ст. (архіт., містобуд.). Розташована між майданом Волі та Транспортною площею, починається від просп. Леніна, на місці його повороту на з'єднанні з вул. Кірова.

Головне її спрямування – вздовж течії Дніпра і відповідає лінійному принципу містобудування. Первісна назва – Миколаївська (на цій вулиці була розташована церква Св. Миколая, зруйнована у 1930-х). У 1922 постановою міськради 29 вулиць міста було перейменовано, і вона отримала назву вул. Артема. Пов'язана вона з ім'ям Артема (Сергеєва), котрий перебував у місті на поч. 20 ст. і проводив революційну роботу в одному з марксистських гуртків. Безпосередньо на цій вулиці відсутні пам'ятки історії цього періоду, але зберігся вигляд вулиці старого Олександрівська. Характерний колорит вулиці надають житлові будинки, розташовані на протязі всієї вулиці. У вигляді одноповерхових будинків середини і головним чином к. 19 ст. проступають риси архітектури класицизму, збудовані в т. зв. характерному для міста «цегляному стилі» – білі площини стін, строгого малюнку віконні наличники, іноді рустовані пілястри. Карнизи з сухариками, валиками, фільонками. В числі об'єктів, які заслуговують на увагу і розташовані на цій вулиці, є три зразки стиля модерн (колишня лікарня Г. Бера – тепер пологовий будинок № 1; особняк Бетхера, прибутковий будинок Тівоніуса). На більшій частині вулиці старі будинки замінені забудовою 1950 – 1960-х років [9].

Раїса Бондаренко

4.1. Прибутковий будинок Когана П.А. (готель «Великий московський готель»), 1911 (архіт.). Вул. Артема, 1 / просп.Леніна, 29. Збудований Коганом П.А. в районі перетину вул. Ковальської (тепер просп. Леніна) і вул. Миколаївської (тепер. вул. Артема).

4.1. Прибутковий будинок Когана П.А. Фото поч. 20 ст.

Двоповерховий, фланкує кутову ділянку. Рельєф місцевості мав значне зниження в бік річки Мокрої Московки. Це і визначило архітектурне рішення будівлі. Головний фасад будинку звернений в бік проспекту Леніна. Зниження рельєфу дало можливість побудувати нижню частину будинку триповерховою і при цьому мати підвальні приміщення. Будинок побудований в стилі модерну. Лицьові фасади обличковані високоякісною силікатною цеглою. Кладка і шви відрізняються правильністю і ретельністю виконання, це мало практичне і естетичне значення. Домінуючим елементом будівлі є кутова частина з невисокою вежею. Статична горизонталь головного фасаду перебивається трьома виступаючими ризалітами. Щипці ризалитів формують силует будинку. Центральний ризаліт, де розташований головний вхід, вивершується вгору

і завершується щипцем складної форми. У ньому розміщений додатковий ярус вікон для освітлення внутрішнього горища. Кути будинку і ризалитів окреслені пілонами з традиційними канелюрами, прикрашеними вертикальними боріздками різної довжини. При вимальовці декору фасаду мали місце мотиви віденського модерну – сецессіону. Бокові, більш широкі ризаліти завершуються пологими трикутними щипцями з геометричним малюнком декору. Головний вхід акцентований високим напівциркульним прорізом зі замковим каменем і металевим козирком над входом, який спирається на ковані металеві опори (не зберігся). Кутова частина і бокові ризаліти на другому поверсі первісно мали балкони великого вильоту з кованою огорожею типу «корзини» (не збереглися). Площина фасаду другого поверху відокремлена горизонталлю вітрин і широких вікон нижньої частини будинку. Для виконання прийомів великого вильоту використані металеві перемички – нововведення стилю модерн. Пластика оформлення вікон – замість сандриків – трапецієвидні перемички з вушками.

Боковий фасад будинку по вул. Артема вирішений в тих самих архітектурних прийомах, подібних головному фасаду. У місці примикання до сусідньої споруди виконаний крізний проїзд у вигляді арки коробчастого перетину із замковим каменем.

4.1. Вигляд будівлі вздовж просп. Леніна. Фото 2008.

У 1911 П. Коган отримав посвідчення на право відкриття готелю «Великий Московський». У 1917 в будівлі розмістився військовий штаб з охорони міста, створений при міському органі самоуправління. З листопада 1917 частину приміщень зайняла канцелярія начальника гарнізону м. Олександрівська. В повоєнний час тут розташовувалися заводський гуртожиток, їдальня і аптека. Тепер тут міститься Запорізька філія Київського агентства повітряних ліній «Кий Авіа», аптека КП «Примула» та приватний магазин.

4.1. Вигляд будівлі вздовж вул. Артема.Фото 2008.

Прибутковий будинок П. Когана – є пам’яткою архітектури [10].

Олена Кузьменко

4.2. Особняк, к. 19 – поч. 20 ст. (архіт.) Вул. Артема, 4 А. На червоній лінії забудови вулиці.

Двоповерховий з напівпідвалом, цегляний, прямокутний у плані будинок. Композиція головного фасаду – асиметрично-осьова. Наріжні кутові частини виділені різними за формою і пластикою фронтонами. Пластичне рішення фасадів відповідає цегляному стилю. Цоколь обличкований природним каменем під руст. Віконні прорізи на рівні першого поверху з променевими перемичками, обрамлені простим сандриком з фільонками. В декоративному убранстві фасадів має місце керамічна майолікова плитка блакитного кольору. Фасад завершується простим профільованим карнизом. Внутрішнє планування секційно-коридорне. Поверхи з’єднані металевими сходинками.

Тепер тут розміщено агенцію з нерухомості [11].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

4.3. Особняк Бетхера Ф. М., 1910 (архіт.). Вул. Артема, 6.

4.3. Особняк Бетхера Ф. М. Фото 2008.

Збудований у стилі модерн. Двоповерховий «Г»-подібний у плані з підвалом будинок зведений по лінії забудови вулиці. Характер типової забудови 19 ст. – невисокі будинки в один-два поверхи з розривом – на поч. 20 ст. втрачає свою актуальність. Еволюція планування будинків демонструє поступове переродження внутрішньоквартальної забудови. Відмічається зникнення традиційної садибної забудови та поява регулярної периметральної. Виходячи саме з цих принципів автор запроектував особняк Ф. Бетхера у межах існуючої ділянки, одночасно передбачаючи брандмауерні стіни в торцях. Будинок має продовження у глибину двору в вигляді двоповерхового дворового флігеля, який розташовано в межах сусіднього дворового місця.

Раціонально спланований, зручний, компактний, прекрасно функціонально продуманий будинок розрахований на комфортне життя. Для стилю модерн, особливо пізнього, характерно те, що комфорт і зручність надихаються і переводяться у план вищих духовних цінностей. Простір стає живим і рухомим, стіни виконують функцію захисту простору. Внутрішнім стрижнем у плануванні будинку є сходинки, навколо яких групуються приміщення першого і другого поверхів. Турбуючись в першу чергу про зручність, спостерігається відмова від симетрично-осьової композиції на користь функціональності, яка стала видимою при вирішенні фасаду. Композиція фасаду динамічна, вільна від усього зайвого, функціонально невиправданого. Чільний фасад будинку являє собою тричастинну композицію по горизонталі, яку підкреслюють оригінальної форми фронтони. Парадний вхід до будинку розташовано праворуч, він акцентується вузьким трикутним фронтоном. Освітлення кожної кімнати продумано індивідуально. Вікна прямокутні, різних пропорцій з клинчастими цегляними перемичками. Підвіконні частини площини стіни мають оригінальне оформлення. На першому поверсі підвіконні елементи мають закруглений поясок з поличкою та фільонкою прямокутної форми. На другому поверсі підвіконні частини вирішені триступінчастим пояском і виступом з плавним вигином по вертикалі. Лопатки другого поверху декоровані прорізами по вертикалі. Елемент казковості присутній в оформленні фризу і фронтонів будинку. Архітектор віртуозно оперує виразністю площини фасаду, силуету і ритму, кольорових плям, фактурою матеріалів. Наново відкриваються можливості традиційних будівельних матеріалів. Високоякісна облицювальна силікатна цегла використовується не просто як утилітарний засіб – одночасно він є і засобом прикраси. Відсутність спеціальної системи декора у прикрашенні фриза, скорочення кількості деталей перетворюють не тільки особливо функціональні елементи у вигляді облицювання, але навіть рівень оброблювальних робіт у носія естетичних якостей. Позитивність самої кладки, малюнок швів, ретельна зачистка розчину, контраст кольору цегли і полив'яної керамічної плитки набувають первісного значення в загальній системі художніх прийомів. Фронтони правої та лівої частин фасаду є не просто елементами силуету фасаду, вони вирішують проблему освітлення простору горища. Праворуч кругле вікно – люкерна, ліворуч – горизонтальне вікно з коробовою перемичкою. Площини фронтонів фігурно облицьовані полив'яною керамічною плиткою синього кольору. Такою ж плиткою заповнені площини прямокутних фільонок, які прикрашають фриз. Цінною прикрасою фасаду є напівкруглий балкон другого поверху в лівій частині фасаду. Фігурне огородження нагадує мереживо із завитків-волют, виконаних із кованого металу. Контрастом тонкої проробки площини фасаду є цоколь, облицьований буардовими гранітними блоками. Вікна підвалу

мають прямокутну і напівциркульну форми. Напівциркульні вікна оформлені замковим каменем.

4.3. Дворовой фасад. Фото 2008.

Дворовий фасад особняка і фасади дворового флігеля вирішені в більш простих формах. Архітектурному рішенню надають завершеності красиві за пропорціями прямокутні вікна, оригінальної форми підвіконні частини, клинчасті перемички, прикрашені замковим каменем із червоної керамічної цегли. Фриз виділений горизонтальними тягами, оформлений цегляною кладкою в шаховому порядку із сірої силікатної цегли і червоної керамічної. Карниз підкреслений поясом із сухариків заокругленої форми. Фриз флігеля значно вужчий. Сам флігель вищий за особняк. З боку двору в кутовій частині можна прочитати сліди відсутнього кутового балкону, який нависав над другим входом у будинок. Цоколь будинку з боку двору виконано із керамічної цегли. Дах двосхилий, вкритий шифером. Торцевий фасад з лівого боку виконаний у вигляді глухої брандмауерної стіни, трикутний фронтон, що виділений багатоступінчастим карнизом, прикрашеним сухариками. Вище карнизу є вікно на горище, з коробовою перемичкою, розсічене посередині цегляним пілоном.

Рішення фасадів чітко визначає функціональне використання будинку. Частину особняка, що виходила на вул. Артема, займав сам господар і його сім'я. Дворовий флігель був призначений для здачі внайми мебльованих кімнат.

В радянські часи в будинку розташовувалися різні громадські організації, пізніше – банк «Оранта». Тепер приміщення зайняті під офтальмологічний центр «Прозріння» і Запорізьку організацію союзу рекламістів [12].

Олена Кузьменко

4.4. Житловий будинок, к. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Артема, 14/27.

Двоповерховий, цегляний, на підвалі, прямокутний у плані будинок. Збудований у стилі еклектики з запровадженням трансформованих елементів класичної архітектури. Композиція фасадів асиметрична. Кутові елементи будинку виділені гладенькими лопатками. Віконні прорізи з променевими перемичками злегка заглиблені у стінку. В їх декорі використані наличники складного профілю і малюнку та фільонки. У простінках – декоративні розетки. Поверхи розчленовані потужним профільованим поясом. Завершується фасад будинку карнизом на кронштейнах. Вхід у приміщення організований в одній із бокових вісей дворового фасаду.

Внутрішнє планування будинку зазнало змін. Тепер воно коридорне. Поверхи з'єднані бетонними сходинками з дерев'яними перилами.

Тепер тут вечірня школа для глухонімих [13].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

4.5. Житловий будинок, 1900 (архіт.). Вул. Артема, 26. На червоній лінії забудови вулиці.

4.5. Житловий будинок. Фото 2008.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані будинок з напівпідвалом. Дах чотирисхилий під шифером. Збудований в «цегляному стилі» з використанням трансформованих архітектурних елементів класики. Композиція фасаду симетрично-осьова в шість віконних прорізів. Вхід до будинку з боку двору, в напівпідвал – з вулиці. Площина стіни напівпідвалу – гладенька, прорізи увінчані стилізованими променевими сандриками, виконаними із лекальної цегли. Площина першого поверху розсічена фільончастими пілястрами, рустована. Вікна першого поверху обрамлені наличниками. Використовується за призначенням [14].

Анатолій Казабаш

4.6. Будинок лікарні пологового притулку Г. Б. Бера, 1911 – 1912 (архіт.). Вул. Артема, 27. На розі вулиць Артема і Свердлова.

4.6. Будинок лікарні пологового притулку Г. Б. Бера. Перехрестя вул. Артема та Свердлова. Фото 2014.

Заснована лікарем Г. Бером, який у 1910 отримав дозвіл Катеринославського губернського правління на спорудження приватної лікарні у м. Олександрівську. Проект забудови власної садиби під № 210 на розі вулиць Миколаївської (Артема) та Покровської (Свердлова) подано на затвердження до Олександрівської міської управи 12.05.1911. Проектом передбачено зведення двоповерхового мурованого корпусу з підвалами для розміщення лікарні, квартири та надвірних служб (не збереглися). З боку вул. Миколаївської корпус приліг до суміжного двоповерхового будинку селянина-власника Г. Келлера, реконструйованого у 1909 (згодом цей будинок приєднано до лікарні).

4.6. Вигляд будинку вздовж вул. Артема. Фото 2014.

У лікарні проводилися хірургічні операції (у тому числі очні), діяло гінекологічне відділення. Її часто відвідували мешканці менонітської колонії Шенвізе (тепер район автобудівельного заводу). 1914 у списку медичних закладів м. Олександрівська, що використовувалися під шпиталі, зазначена дана лікарня, в якій могло розміститися 50 ліжок для молодших офіцерів. Під керівництвом лікаря Г. Бера та опікою Шенвізької менонітської громади тут надавалася хірургічна допомога пораненим воїнам. За радянських часів перетворена на пологовий будинок. У повоєнні десятиріччя, до торця з боку вулиці Свердлова, добудоване одноповерхове цегляне приміщення котельні. Двоповерхова, з напівпідвалом в тильній частині, цегляна, «П»-подібна у плані, з заокругленим наріжжям будівля. Складається з двох розташованих під прямим кутом, різновеликих прямокутних у плані крил на червоній лінії забудови кварталу та частково надбудованого до трьох поверхів колишнього житлового блоку, що утворює північно-східний ризаліт на дворовому фасаді. Внутрішнє планування коридорне (двобічне в основному крилі вздовж вул. Артема і однобічне – по вул. Свердлова), у житловому блоці – секційного типу. Між основним крилом і житловим блоком з боку подвір'я вписано терасу на цегляному підмурку, над якою влаштовано балкон на круглих металевих опорах. Має два входи з боку вул. Артема і один з двору (в житловій частині) та пов'язані з ними трисходові клітки з двомаршевими кам'яними сходами. Перекриття пласкі по балках, що спираються на поздовжені стіни. Дах вальмовий, залізний на дерев'яних кроквах. Фасади з відкритого цегляного мурування, складеного за готичною (хрещатою) системою, цокольна частина обличкована гранітними

блоками з колотою поверхнею. Вирішений у формах пізнього модерну, побудованих на стилізації романсько-готичної архітектурної спадщини. Композиція споруди асиметрична. Домінуючим елементом вуличних фасадів виступає заокруглена наріжна частина під стрімким конусоподібним дахом, установленим на приземкуватому круглому барабані й завершеним цибулястою маківкою. Акцентними елементами є кріповки сходових кліток із трьома вертикальними смугами засклення. Її композиційну роль підкреслено підвищеними трапецієвидними щипцями із стилізованими волютами і круглими слуховими віконцями (три щипця – на наріжжі, два – над сходовими клітками). Різні за шириною вертикалі неглибоких кріповок проміжних площин вінчають прості та на бічних стовпчиках трикутні фронтони. Горизонтальні членування формують сірий гранітний цоколь, лінії вікон і вінцевий карниз спрощеного профілю. Важливу роль в архітектурі фасадів відіграють різні за формою, розміром, способом групування віконні прорізи: на першому поверсі – з напівциркульними перемичками (одно-, дво-, тристулкові), на другому поверсі – прямокутні (переважно двостулкові, на наріжжі – тристулкові). Поодинокі, парисні та трійчасті вікна першого поверху окреслені пласкими архівольтами з фактурного тиньку, вікна другого поверху – своєрідними трикутними сандриками з того ж матеріалу, поєднаними міжвіконними горизонтальними смугами. Темно-сірі тиньковані облямування понад вікнами утворюють чіткий графічний малюнок на тлі вохристої цегляної поверхні фасадів. Привертає увагу оригінальна конструкція підвіконь другого поверху у вигляді виступних похилих площин. Проміж вінцевого карнизу і зубчастої лінії віконних облямувань обличкована глазурованою керамічною плиткою вохристого кольору. Ліпний декор складається з віночків та стрічок на вінцевих трикутних фронтонах, гірлянд з китицями у міжвіконнях другого поверху. В оформленні прямокутних вхідних порталів з боку вул. Артема застосовано призматичні та квадратні гранітні блоки. Невеличкі вікна верхнього світла над наближеним до наріжжя головним входом вирішено у вигляді п’ятипрофільної аркатурки, виділеної темним тинькуванням.

4.6. Вигляд будинку вздовж вул. Артема. Фото 2014.

В іншому характері, наближеному до цегляного стилю, вирішено дворовий фасад. У його оздобленні застосовано двокольорову цеглу. Торець крила по вул. Свердлова увінчано трикутним фронтоном, підвищений виступний об’єм сходової клітки колишнього житлового блоку – таким самим щипцем із трикутним горішнім віконцем. Вікна завершено променевими клинчастими перемичками, цоколь гранітний, перший і другий поверхи розділено гуртом у вигляді гладенького фризу з темно-червоної цегли, що виділяється на тлі основних вохристих площин. Викладено декор другого поверху: міжвіконні лопатки – лізени з хрещатими прорізами, замкові камені та пано в поребрику понад вікнами, зубчасті «фартушки» у підвіконнях.

Інтер’єри медичного закладу оформлено раціонально. Підлога шестигранного у плані вестибюлю і майданчиків головних сходів викладена з трикольорової метлахської плитки, що в бордюрі вестибюлю містить меандровий орнамент. Прикрашена накладними розетками металева огорожа сходів складається з характерного для стилю модерн мотиву потрійних вертикалей. У сходовій клітці на другому поверсі вміщена фігурна пам’ятна дошка з написом: «1879 г. – 1938 г. 1-е послеродовое отделение имени доктора Татаринова И. Н.».

Будинок – одна із кращих споруд міста у стилі модерн, що відзначається високими для свого часу архітектурно-планувальними якостями.

Тепер використовується відділом патології вагітних пологового будинку № 1 [15].

Клара Карафін
Тетяна Трегубова

4.7. Жіноче парафіяльне училище, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Артема, 29/11. На червоній лінії вулиць Артема і Свердлова.

4.7. Жіноче парафіяльне училище. Фото 2014.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах двосхилий під шифером. Фасади виконані з використанням архітектурних елементів класики. Композиція обох фасадів – симетрично-осьова. Центральна вісь з боку вулиці Свердлова акцентована віконними прорізами, франкованими пілястрами, декорована складними сандриками і профільованими поличками з розкрепованим над ними карнизом.

Аналогічні віконні прорізи акцентують бокові вісі другого фасаду. Всі його вікна обрамлені профільованими наличниками та трикутними сандриками [16].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

4.8. Житловий будинок, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Артема, 30. На червоній лінії забудови вулиці.

4.8. Житловий будинок . Фото 2014.

Будинок одноповерховий , прямокутний в плані, дах чотирисхилий вкритий шифером. Вікна житлових приміщень виконані в прямокутній формі. Підвіконні полички та мандрики слабо виділені. Віконна лінія складається з шести вікон, згрупованих у три пари. Окремо виділяється центральна пара, яка підкреслюється пілястрами, що створюють загальне враження підтримки даху та додають пишності будівлі. Таке вираження центральної групи вікон, розташованої за центральною віссю створює додатковий візуальний ефект чіткої симетрії будинку.

Нарядності будинку надає карнизний пояс в верхній частині будівлі з виступаючих рядів цегляної кладки.

Цоколь будівлі високий. Планування коридорне. Використовується за призначенням [17].

Анатолій Казабаш

4.9. Міська садиба, 1890 (архіт.). Вул. Артема, 31 – 31/14. Складається з двох житлових будинків, з’єднаних з аркою-виїздом.

4.9. Житловий будинок, вул. Артема, 31. Фото 2014.

1) Житловий будинок, вул. Артема, 31. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах чотирисхилий під шифером. Збудовано в трансформованих класичних формах. Композиція вуличного фасаду – асиметрична. Вхід у будинок організований з вулиці, з правого боку фасад обрамлений фільончастими пілястрами. На вуличний фасад виходить шість віконних прорізів, два центральних виділені слабко виступаючим

ризалітом, який фланкований аналогічними пілястрами. Центральні два вікна циркульні, інші – прямокутні, обрамлені наличниками простого профілю. Площина стіни розрізана смугами. Надвіконна площина розшита на фільонки. Фасад увінчаний невеликим карнизом.

2) Житловий будинок к. 19 ст. Вул. Артема, 31/14. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, прямокутний у плані, цегляний. Дах чотирисхилий під шифером. Збудовано у трансформованих класичних формах. Композиція головного фасаду – симетрично-осьова. Будинок має два входи, які акцентують бокові вісі. Дверні прорізи обрамлені рустованими пілястрами, аналогічні пілястри фланкують фасад. Вікна обрамлені наличниками простого профілю та увінчані прямокутними сандриками. Підвіконний простір декорований фільонками.

3) Арка – виїзд, к. 19 ст. Два житлові будинки фасадами з'єднані між собою цегляною циркульною аркою, яку увінчує невеличкий фронтон [18].

Наталія Сабатюк
АллаЧеремис

4.10. Особняк Євтушенка С. Ф., 1910 (архіт.). Вул. Артема, 39. На червоній лінії забудови вулиці.

4.10. Особняк Євтушенка С. Ф. Фото 2014.

Двоповерховий, прямокутний у плані, цегляний будинок, дах двосхилий під шифером. Збудований С. Євтушенко в «цегляному стилі» з використанням архітектурних елементів стилю модерн. Композиція головного фасаду – симетрично-осьова. Центральна вісь акцентована слабко виступаючим ризалітом. Фасад обрамовують пілястри з канелюрами. По центральній вісі розташовано вхід. Вікна декоровані стилізованими поличками, підвіконними фільонками. Увінчує фасад невеликий карниз. Тепер тут розташована громадська установа. [19].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

4.11. Будинок мирового суду, 1900 (архіт.). Вул. Артема, 50/19. На червоній лінії забудови вулиць Артема та Леппіка.

4.11. Будинок мирового суду. Фото 2014.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах двосхилий під шифером. Збудовано у стилі неокласики. Композиція головних фасадів асиметрична. Площина стін розсічена віконними прорізами. Фасади завершуються багатошаровим карнизом. В декоративному оздобленні фасадів мають місце фігурні розетки [20]. Тепер тут обласний суд.

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

4.12. Будинок міської водокачки, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Артема, 61/4. На червоній лінії вулиці Артема.

4.12. Будинок міської водокачки. Фото 2014.

Одноповерховий, квадратний у плані будинок. Композиція центрально-осьова. На фасаді чотири прямокутних за формою вікна, які декоровані ліпними наличниками з

замковими каменями і підвіконними поличками. Площина стін під вікнами декорована геометричним орнаментом. Фасад завершується профільованим карнизом. Внутрішнє планування секційно-коридорне.

4.12. Дошка на честь 100-річчя підприємста. Фото 2014**.**

Тепер тут розміщується міське управління «Водоканал» [21].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

5. Кладовище німецьких військовополонених, 1954 (іст.). Вул. Базова. Поряд з трасою Харків – Сімферополь.

5. Загальній вигляд на кладовище німецьких військовополонених.

Військовополонені різних національностей (німці, румуни, японці), що померли в 1944-1945 були поховані на двох кладовищах табірного управління № 100 та спецшпиталю № 1149 в 2180 спільних могилах. В середині 50-х років 20 ст. їх останки з території селища 10 (зараз Заводський район) були перепоховані в селище ім. Пушкіна (зараз Шевченківський район).

Кладовище займає територію біля 1 га. Загальна кількість похованих складає понад 6 тис. В центрі кладовища – хрест з граніту та гранітна плита з текстом посвяти на двох мовах (українській та німецькій). На спільних могилах хрести з граніту [22].

Людмила Калмукіді

5. Гранітна плита в центрі кладовища**.**

6. Могила Єрмоліна П. Я., 1943 (іст.). Вул. Барикадна, 19. У сквері залізничної лікарні.

Єрмолін Петро Якимович (1922 – 1943) – рядовий, розвідник, уродженець с. Старобогданівка Мелітопольського (тепер Михайлівського) району Запорізької області. Загинув 14.10.1943 при визволенні м. Запоріжжя від німецьких загарбників. У 1953 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, який замінено у 1981 гранітним обеліском з надгробною гранітною плитою [23].

Людмила Калмукіді

7. Пам`ятник борцям революції, 1930 (іст.). Вул. Барикадна.

Пам`ятник встановлено згідно з рішенням Запорозького окружного виконкому – в ознаменування 25-ї річниці першої російської революції.

07.12.1905 у Москві почався загальний політичний страйк, хвиля якого прокотилася по всій країні. Відгукнулися й робітники Олександрівська. Першими виступили залізничники. 11.12.1905 на мітингу робочих Катеринінських майстерень було прийнято рішення – розпочати збройне повстання. На його подавлення уряд направив війська. 14 грудня урядові війська оточили район Південного вокзалу – саме тут відбувалися найзапекліші бої, жертвами яких стало більше 50 робітників. Повстання було подавлене.

У листопаді 1906 рішенням царського суду 8 активістів були засуджені до страти. Пізніше вирок замінили на довічне ув`язнення.

Пам`ятник являє собою обеліск, встановлений на триступінчатому чотиригранному постаменті. На кожній із сторін обеліска, у верхній частині зображення зірки, серпа і молота та напис [24].

Лариса Малихіна

8. Братська могила учасників грудневого збройного повстання, 1905 (іст.). Вул. Барикадна, 26.

Поблизу Запорізького механічного заводу поховано учасників грудневого збройного повстання в м. Олександрівську, які загинули під час бою з козаками, солдатами та чорносотенцями 14.12.1905. Повстання почалося страйком робітників залізничних майстерень. 11 грудня було створено Бойовий страйковий комітет на чолі з В. Васильєвим. 12 грудня залізничними майстернями і станціями оволоділи робітники. 13 грудня урядові війська і козаки захопили Катеринінський вокзал. Повсталі робітники зібралися біля вокзалу «Південний» Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці. Озброєних робітників було понад 300 осіб. 14 грудня бій на барикадах тривав майже 6 годин. У бою загинуло 13 робітників, 25 було поранено. На четвертий день після розгрому повстання вбитих було поховано на околиці цвинтаря у братській могилі.

В 1930 на могилі встановлено гранітний обеліск у формі стилізованої урни на двоступінчастій основі. У 1980 на лицьовому боці пам'ятника прикріплено мармурову меморіальну дошку з написом [25].

Маргарита Ширяєва

9. Пам'ятник робітникам-залізничникам, які загинули в Другій світовій війні, 1975 (іст.). Вул. Барикадна (територія вагонного депо станції «Запоріжжя-1»).

Споруджено в пам'ять про загиблих робітників-залізничників на честь 30-річчя Перемоги над Німеччиною. Пам'ятник спроектований і виготовлений групою робітників вагонного депо у складі: Н. Кухтіна, С. Буряка, С. Сенніка, Ю. Патрикеєва, Б. Федотова, В. Клейменова.

В роки війни багато робітників вагонного депо станції «Запоріжжя-1» воювали з німецькими загарбниками на різних фронтах, 12 з них загинули. Пам'ятник являє собою гранітний камінь з полірованою лицевою стороною, у верхній частині якої викарбовано зірку і лаврову гілочку та текст і прізвища 12 загиблих [26].

Тамара Шевченко

10. Курган (археол.). Вул. Бородинська, 12 – 12а.

10. Курган. Фото 2013.

На правому березі р. Дніпра, на північно-східній околиці міста, в глибині міського двору. Належав до складу курганного могильника, знищеного в процесі забудови кварталу. За 0,7 – 2,5 км від нього розміщувалися курганні могильники № 1, 2, 3, 4, досліджені Дніпровською експедицією 1927 – 1929. Обстежила І. Тіхомолова, 1990. Насип конічної форми, заввишки 4,5 м, діаметром 50 м. Задернований [27].

Ірина Тіхомолова

11. Могила Лущенка Г. А., 1977 (іст.) Вул. Братська.

На Осипенківському цвинтарі поховано Лущенка Григорія Андрійовича (1906 – 1977), Героя Радянського Союзу, уродженця села Баранівки (тепер Глухівський район Сумської обл.). В армії з 1929. У 1931 закінчив Оренбурзьку військову школу пілотів та пілотів-спостерегачів. На фронтах Другої світової війни з травня 1942. Штурман ескадрильї 20 гвардійського бомбардувального авіаполку 13-ї гвардійської бомбардувальної дивізії 2-го гвардійського бомбардувального корпусу 18-ї повітряної армії гвардії капітан Лущенко здійснив 208 нічних бойових вильотів. Брав участь у нальотах на Ясси (місто на р. Бахлуй в Румунії), Будапешт (Угорщина), Кенігсберг (Калінінград), Берлін (Німеччина). Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15.05.1946. У 1948 закінчив Вищу офіцерську

льотно-тактичну школу командирів частин ВПС.

Нагороджений 3 орд. Червоного Прапора, 2 орд. Червоної Зірки, орд-ми Леніна, О. Невського, Вітчизняної війни 1 ст., медалями. З 1953 у запасі. Г. Лущенко жив і працював у Запоріжжі.

Помер у 1977. На могилі встановлено металевий обеліск [28].

Регіна Чендиріна
Юлія Шитова

12. Могила Мужайла М. Т., 1981 (іст.). Вул. Братська.

На Осипенківському цвинтарі поховано Мужайла Миколу Тимофійовича (1917 – 1981) – Героя Радянського Союзу, уродженця села Озера Кобиляцького району Полтавської області. У 1939 закінчив Харківський педагогічний інститут, працював вчителем. В армії з 1939, закінчив школу повітряних стрільців-радистів у 1940. На фронтах Другої світової війни з червня 1941. Воював на Південному, Центральному, 1-му Білоруському фронтах. Під час війни – начальник зв'язку 2-ї ескадрильї 8-го гвардійського бомбардувального авіаполку 221-ї бомбардувальної авіадивізії 16-ї повітряної армії. Гвардії лейтенант М. Мужайло здійснив 332 бойові вильоти, провів 45 повітряних боїв, особисто збив 10 ворожих літаків. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15.05.1946.

З 1946 Н. Мужайло в запасі. У 1953 закінчив Харківське авіаційне училище зв'язку, жив і працював у м. Запоріжжі. Нагороджений орд-ми Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1 ст., медалями. Зарахований почесним членом бригади заводу «Запоріжтрансформатор». Помер у 1981. На могилі встановлено бронзовий бюст на гранітному постаменті.

Ск. Ф. Зайцев, В. Олійник [29].

Регіна Чендиріна
Юлія Шитова

13. Могила Поляка О.В., 2003 (іст.). Вул. Братська.

На Осипенківському цвинтарі поховано Поляка Олександра Володимировича (1948-2003) – міський голова м. Запоріжжя.

13. Могила Поляка О.В.

О. Поляк корінний запорожець. Закінчив Запорізький гідротехнічний технікум (1968) і Саратовську спеціальну школу міліції МВС СРСР за спеціальністю «правознавство». З 1973 – слідчий, старший слідчий, начальник слідчого відділення Куйбишевського та Вільнянського РВВС у Запорізькій області. З 1979 по 1985 – начальник слідчої частини, заступник начальника слідчого управління УВС Запорізького облвиконкому, начальник ГУВС Запоріжжя. 1992–1998 роки – перший заступник начальника управління – начальник кримінальної міліції УВС Запорізької області.

З липня 1970 працював в органах внутрішніх справ, пройшовши шлях від рядового міліціонера до генерал-майора міліції. Магістр юридичних наук. У 1998 вийшов у запас.

1998 — кандидат у мери Запоріжжя. У червні 2000 на позачергових виборах обраний міським головою Запоріжжя, в березні 2002 став міським головою повторно (його підтримали 252 000 запорожців, майже 40% виборців). Перебуваючи на посаді здійснив реконструкцію проспекту Леніна, в ході якої, зокрема, було демонтовано трамвайну колію, а також створено нову площу, яка 2005 отримала його ім'я. Помер 2003.

У 2004 на могилі встановлений пам'ятник. Він являє собою стелу з білого і чорного лабрадориту, розколоту ударом блискавки.

Арх. К. Чудновський, ск. П. Антип [30].

Світлана Морозова

14. Їдальня, 1934-1939 (архіт.). Вул. Брюлова, 7. Приміщення їдальні побудоване на кошти заводу № 29.

14. Їдальня. Головний вхід. Фото 2008.

Будівля їдальні одноповерхова. Головним архітектурним рішенням будинку є ризаліт, розташований з боку вулиці. Кути ризаліту та будівля по периметру прикрашені зображеннями колон**.** На відміну від головного планування будинку ризаліт двоповерховий. Ризаліт з основною масою будинку складає єдине ціле. Низ будинку до рівня п'ятдесяти сантиметрів рустовано гранітним каменем.

Будинок має прямокутну форму. Під дахом розміщено карниз, який завершує архітектурне рішення даху, декорований прямокутною ліпниною. Дах будівлі двосхилий.

14. Вид з боку. Фото 2008.

Вікна розташовані по всьому периметру симетрично та прикрашені сандриками. Протягом існування об'єкту проводилися ремонтні роботи. Будинок має додаткові виходи з метою дотримання протипожежної безпеки.

Використовується за призначенням [31].

15. Будинок, у якому проживав Васильєв В. Л., 1902 (іст.). Вул. Васильєва, 15. Одноповерховий, цегляний, дах двосхилий під шифером. Збудований В. Васильєвим у 1902.

Васильєв Володимир Львович (1863 – 1912) – голова Бойового страйкового комітету грудневого збройного повстання в Олександрівську (м. Запоріжжі) 1905. До 1905 працював в Олександрівських залізничних майстернях. 11.12.1905 був обраний головою Бойового страйкового комітету. Під час підготовки до збройного повстання керував виготовленням зброї, формував робітничі дружини. У будинку В. Васильєва неодноразово збиралися члени БСК. У ніч на 13 грудня В. Васильєв був заарештований, а в листопаді судом Одеського військового округу був засуджений до смертної кари, заміненої пізніше довічною каторгою.

Помер у 1912 в Кутамаровській каторжній в'язниці. Дружину Васильєва Наталію Яківну з шістьома молодшими дітьми (їх було восьмеро) було заслано в Архангельську губернію, після повернення в 1914 вона оселилася в цьому будинку. На відзнаку 80-річчя грудневого збройного повстання в Олександрівську у грудні 1985 тут було відкрито музей революції 1905 – 1907. Тепер музей не працює [32].

Маргарита Ширяєва

16. Залізничний вокзал станції «Олександрівськ» Катеринінської залізниці, 1904 (архіт., іст.). Вул. К. Великого, 1.

Уздовж залізничної колії, паралельно до вулиці. Розрахований на круговий огляд. Зведений під час спорудження Другої Катеринінської залізниці довжиною 581 верст, що з'єднала станції Долгінцево і Волноваху. Будівництво залізниці в 1902 – 1905 здійснило Окреме будівельне управління під керівництвом інженера Ріппаса Б. У 1907 – 1908 злучений зі станціями Південної залізниці «Олександрівськ» і «Передаточна», що перетворило місто на значний вузол пасажирських і вантажних перевезень з загальною довжиною шляхів сполучення 9936 верст (понад 10 тис. км). В північній частині будинку містилися службові приміщення, медпункт, кухня і буфет, в середині – білетна зала, зала очікування, пошта, довідкове бюро, в

південній – адміністративні приміщення і камера схову. Використовувався за призначенням до відкриття в 1981 нового приміщення вокзалу «Запоріжжя-2» Придніпровської залізниці, розташованого по сусідству на місці знесеного пакгауза. Після того первісне внутрішнє розпланування загального типу було зінине встановленням нових стін і перегородок у зв'язку з сучасним використанням.

16. Залізничний вокзал станції «Олександрівськ». Стара будівля. Фото поч. 20 ст.

Побудований за технологічною береговою схемою з розміщенням інших станційних споруд по один бік колії. Одноповерховий з невеликою двоповерховою північною частиною, цегляний, фарбований (декор виділено білим кольором на теракотовому тлі), у плані прямокутний з кількома ризалітами на фасадах. Загальна довжина – 92 м, ширина (без ризалітів) – 10 м. Перекриття пласкі, двосхилі і пірамідальні дахи вкриті покрівельним залізом. Цоколь обличковано гранітними блоками з колотою поверхнею. Вирішення у модернізованих формах історизму із застосуванням цегляного декору. Лінійна за структурою будівля має асиметричну композицію. Основні входи (два з перону, два – з боку вулиці) оформлено у вигляді підвищених квадратових веж з лучковими вінцевими шатрами в оточенні фігурних аттиків, що складаються зі стилізованих бароккових фронтончиків із напівкруглими блендами. Аналогічні фронтончики увінчують середні виступні частини розірваних трикутних щипців над трьома ризалітами (один з боку перону, два – з боку вулиці). Горищні віконця у щипцях, обрамлених ступінчастими зубцями, фланкують навислі канелюровані пілястрочки, що підтримують прямий розкрепований карниз. Північний двоповерховий об'єм завершує проста карнизна тяга.

Основним мотивом архітектурного оздоблення фасадних площин виступають однотипні за формою часто розставлені віконні та дверні прорізи. Їхні стиснуті коробові перемички облямовані пласкими лиштвами із замковими каменями, що, не доходячи до рівня підвіконня, поєднуються гладенькими горизонтальними смугами. Завдяки пофарбуванню в білий колір облямування сприймаються як великомасштабний кривулястий орнамент, що обігає будинок. Його ритму відповідають потрійні зубці, розташовані по осі простінків під високим побіленим карнизом. Інші декоративні елементи – прямокутні підвіконні нішки, зубці і сухарики, пояски поребрика в міжвіконнях західного (вуличного) фасаду – характерні для цегляного стилю. Натомість у криволінійних фільонках на торцях західних ризалітів, у формі завершень вхідних веж відчувається вплив модерну. Первісне оформлення інтер'єрів не збереглося.

16. Нова будівля вокзалу. Фото 2013.

У період революції 1905 територія станції була одним з центрів збройного повстання в Олександрівську. 10 грудня на станції Олександрівськ Катеринінської залізниці та в залізничних майстернях було оголошено страйк. 11 грудня відбувся мітинг, на якому обрано Бойовий страйковий комітет, почали готуватись до збройного повстання; робітники виготовляли саморобні піки, бомби та інше. 13 грудня біля будинку вокзалу з'явилися перші в місті барикади. О 9-й годині вечора того ж дня жандармські та козацькі загони під командуванням ротмістра Будаговського та справника Неровні атакували

вокзал і зайняли барикади. 14 робітників було вбито, 20 поранено.

У серпні 1907, подорожуючи залізницею на південь, на вокзалі перебувала видатна українська поетеса Леся Українка. На честь цієї події на фасаді будинку 08.10.1995 встановлено гранітну меморіальну дошку (ск. В. В'ялий) з мідним барельєфним портретом поетеси та написом. Будинок вокзалу є оригінальним за формою архітектурним твором поч. 20 ст.

16. Мемориальна дошка на будівлі вокзалу.

Тепер використовується підприємством «Південінтертранс», торговим комплексом і магазинами, пунктом охорони громадського порядку № 2 Придніпровської залізниці [33].

Клара Карафін
Тетяна Трегубова
Маргарита Ширяєва

17. Пам'ятник робітникам Запорізького електровозоремонтного заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1975 (іст.). Вул. К. Великого, 2, біля будівлі заводоуправління. Споруджено у зв'язку з відзначенням 30-річчя Перемоги над Німеччиною.

В 1941 з початком війни на фронт було мобілізовано декілька сот робітників і службовців паровозоремонтного заводу (тепер ЗЕРЗ). Понад 100 осіб не повернулися з фронтів Другої світової війни. Серед них льотчик В. Пойденко, літак якого було збито в листопаді 1941 під Москвою. В 1966 поблизу станції Апрелєвки виявлено залишки літака і останки льотчика, які були доставлені в Запоріжжя і поховані з почестями на військовому цвинтарі.

Пам'ятник являє собою залізобетонну стелу з горельєфом і меморіальними плитами. В лівій частині стели на виступі – горельєфне зображення голови воїна. В правій частині стели закріплено п'ять меморіальних плит із сірого полірованого граніту та 88-ми прізвищами загиблих [34].

Ск. О. Балакальчук.

Людмила Калмукіді

18. Дніпровська гідроелектростанція, 1927-32; 1943-47; 1971-82 (архіт., іст.). Бул. Вінтера, 1. У північно-східній частині міста, поєднує два береги р. Дніпра.

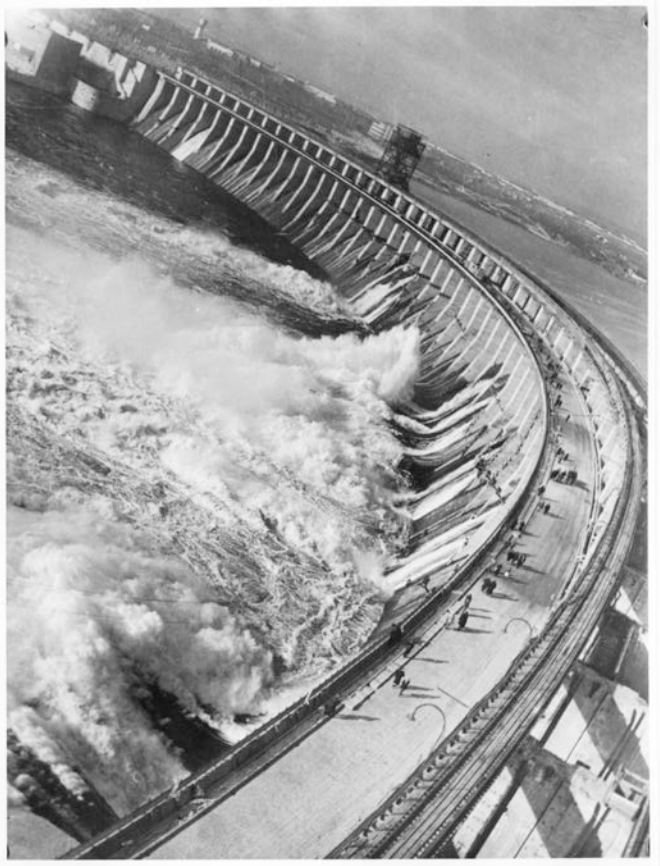

18. Дніпровська гідроелектростанція ім В. І. Леніна.

Являє собою складний гідротехнічний, будівельний комплекс, до якого входять: ГЕС-1, ГЕС-2, щитова стіна, водозливна та глуха греблі, судноплавні споруди, відкритий розподільчий пристрій. Мостом через греблю й естакадою над шлюзами проходить автодорога з тротуарами. Є однією з найбільших складових частин Дніпровського каскаду гідроелектростанцій.

Довгим видався шлях ідеї греблі. Ще 1795 інженер Фадєєв почав роботи по спорудженню каналів і шлюзів в обхід порогів для полегшення судноплавства. Історія налічує 16 проектів, починаючи з 1900 – від підняття рівня Дніпра і побудови шлюзіві та поєднання греблі з електростанцією до плану зрошення сухих чорноморських степів. Останній дореволюційний проект (автор І. Розов) затверджений у 1916, передбачав будівництво

двох гребель – біля о. Таволжаного і с. Павло-Кічкаса. Але події громадянської війни відтягли його закінчення.

У 1920 професор І. Александров провів розвідувальні роботи на Дніпрі та виконав технічний проект греблі та шлюзу. Його затвердили і створили Державне Дніпровське будівництво (Дніпробуд).

Останній проект, авторами якого окрім І. Александрова була архітектурна група на чолі з академіком Весніним В. О., затвердили 29.10.1926 на першій Всеукраїнській конференції КП(б)У в Харкові. Будівництвом керував інженер О. Вінтер. У конкурсі на краще архітектурне рішення електростанції переміг проект В. Весніна, розроблений під його керівництвом колективом архітекторів (М. Коллі, Г. Орлов, С. Андрієвський). Хоча формально автором вважався Віктор Олександрович, який уже мав досвід будівництва Шатурської електростанції, та Олександр Олександрович, який зробив ескіз відомого еркера. Вихідним пунктом Весніни вважали комплексне рішення архітектури всіх основних споруд гідровузла як єдиного ансамблю, його тісний зв'язок з ландшафтом та навколишнім середовищем. Було знайдене вдале поєднання утилітарної інженерної споруди з високими естетичними якостями архітектури. Плавна дуга могутньої дамби, розчленована мірним ритмом бетонних засад, зв'язала в одне ціле електростанцію з одного боку і шлюзи – з іншого. Крупний масштаб, прості, чіткі архітектурні об'єми, позбавлені дріб'язкової деталізації, створюють в цілому величний архітектурний ансамбль, який символізує боротьбу людини із стихійними силами природи, перемогу над ними. Архітектурне рішення відрізняється лаконічністю і чіткістю форм. Північний фасад прорізаний двома горизонталями освітлення. Верхня вузька смуга освітлює приміщення для механізмів пересувних кранів. Нижня горизонталь освітлення турбінної зали вирішена суцільним виступаючим еркером, який рятує приміщення від перегріву сонячними променями. Зовнішня обробка вирішена на контрасті грубо обробленого темно-рожевого вірменського артикського туфу і легкості дзеркального скла, в якому відображається небо і гладінь води. Для облицювання фасадів Веснін відмовився від граніту і віддав перевагу туфу. Цей легкий і міцний будівельний матеріал вулканічного походження володіє нетеплопровідністю – якістю необхідною для будівництва в жаркому кліматі.

Офіційно Дніпрельстан народився 08.10.1927, але роботи по спорудженню електровелетня розпочалися раніше. В загальному обсязі робіт на Дніпрогесі переважала фізична праця. Особливо відчувався брак виконавців, оскільки в Україні залишилась лише четверта частина чоловіків від їх довоєнної кількості. Тож основний тягар робіт ліг на плечі жінок. Тут працювало 130 жіночих бригад. Ще у травні приступили до зведення греблі, що мала підперезати Дніпро бетонним поясом довжиною 766 м у вигляді дуги радіусом 600 м. Рівень води у Дніпрі піднявся на 37 м. Підняття відчувалося на 170 км вгору за течією.

18. Будівництво Дніпрогесу.

Спочатку греблю планувалося звести з буту і облицювати камінням, але американський інженер Х. Купер, який керував представництвом американської консультації, категорично наполіг на спорудженні з більш міцного та надійного бетону.

До підйому води у верхньому б'єфі з боку Лівого берега побудували гавань.

Окрім вітчизняних фахівців працювало багато іноземних, які мали багатий досвід в спорудженні гідроелектростанцій. Головними консультантами і постачальниками були фірми: «Х.Л. Купер і Ко» з Нью-Йорка і «Сіменс Бау-Уніон» з Берліна. Серед інших постачальників були: Німеччина – «Крупп», «Цейс», «Сіменс-Гальське»; Америка-«Ньоюпорт-Ньюс», «Дженерал-моторс», «Дженерал-електрик»; Італія –«Фіа», «Лянча»; Франція – «Монріше», «Лагауз Глазмак»; Швеція – «Атлас Дизель»,

«Сандвік»; Чехословакія – Вітковіцкі заводи, «Керн і До». Турбіни замовляли в США. Ліс йшов з Білорусії і північних районів Росії. Каспійська нафта з Азербайджану. Вугілля з Донецького басейну. Сталеві конструкції з Харкова. Електроустаткування поставляв Московський завод «Динамо». Ленінградський завод «Електросила» виготовив 4 генератори потужністю по 62 тис. квт. Більше 1 млн. карбованців надійшло пожертвувань від населення.

Окрім австрійських паровозів, шведських бурів, чеських компресорів і сталевих конструкцій, італійської і французької гідроарматури, працювали американські парові екскаватори, деррики, локомотивні крани і т.п. Будівельників обслуговувала механізована фабрика-кухня на 8000 обідів в день.

Бетонування дамби велося 5 років і в березні 1932 було завершено.

01.05.1932 на 7 місяців раніше запланованого терміну був запущено перший генератор Дніпрогесу.

10.10.1932 дніпробудівці святкували пуск першої черги гідровузла. На прохання будівельників станція була названа на честь засновника комуністичної партії В.І.Леніна.

У 1934 році по дамбі була прокладена трамвайна колія.

На правому березі, ліворуч греблі – ГЕС міститься електричне серце Дніпрельстану – турбінна зала. 28.03.1935 у гребінку Дніпровської греблі було покладено останній з 704 тис. м^3 бетону. 01.05.1933 через Дніпровський шлюз пройшли перші пароплави – «Софія Перовська», «25 Жовтня». Першим директором (до 1969) був Іванов П. І.

З початком німецької навали в місті розгорнулися драматичні події: вибухнув міст, що з'єднував о. Хортицю з лівим берегом, надалі у лівобережну частину Запоріжжя можна було потрапити через греблю Дніпрогесу. Тому 18.08.1941 було прийнято рішення про підрив греблі Дніпрогесу та спалення генераторів гідростанції, що й було виконано.

У жовтні 1943, відступаючи, німці підірвали 32 з 49 биків греблі, кілька водозливних прогонів шлюзу.

Відновлювальні роботи на Дніпрогесі розпочалися у березні 1944 під керівництвом архітектора І. Орлова та за консультацією О. Весніна. Монтаж, налагодження обладнання та інша висококваліфікована робота виконувалась спеціалістами, зібраними з усього Радянського Союзу. До земляних робіт залучали десятки тисяч колгоспників із Запорізької та сусідніх областей, яких мобілізували через воєнкомати, по лінії комсомолу

Під час відбудови потрібно було виконати не лише значний обсяг робіт, а й розв'язати низку технічних завдань, що постали вперше у практиці світового гідробудування. У якийсь момент виникла криза у зв'язку з припиненням поставок для станції турбін і генераторів фірмою із США. До виконання робіт підключились машинобудівники Краматорська та Ленінграда. Починаючи з четвертої машини, всі наступні агрегати були створені ними. Особливо відповідальну роботу виконав Новокраматорський завод важкого машинобудування – поставив турбіни таких розмірів, яких раніше в СРСР не виробляли. Ключовим у відновленні Дніпрогесу став 1947 – 5 березня дав промисловий струм перший агрегат станції, 8 червня запрацював шлюз; 23 жовтня став під промислове навантаження другий агрегат Дніпрогесу; 13 грудня – третій. Останній агрегат став до ладу 12.06.1950. По 11 лініях електропередачі станція щорічно видавала 35 млрд. кВт/г електроенергії.

18.4. Дніпрогес. Машинна зала. Фото 30-х рр.

У 1950 на адміністративному будинку встановлено меморіальну дошку з чорного мармуру на честь відбудови Дніпрогесу.

У 1970 на будинку першої машинної зали встановлено дві меморіальні дошки з білого мармуру та бронзи – в ознаменування приїзду М. Калініна та Г. (Серго) Орджонікідзе у 1932 на мітинг, присвячений відкриттю Дніпрогесу та на честь 50-річчя плану ГОЕЛРО.

Дефіцит пікової потужності ОЕС України, необхідність підвищення ефективності

використання гідроенергоресурсів стимулювали розширення Дніпровської ГЕС шляхом спорудження восьми додаткових агрегатів загальною потужністю 900 МВт. Начальником будівництва призначили Б. Кузьменко.

У 1969 почалось будівництво станції та нового суднохідного шлюзу, яке очолив Микола Олександрович Дубовець. У 1974 він став керівником Дніпровської ГЕС-2, а пізніше і об'єднаного комплексу. М. Дубовець – заслужений енергетик України, кавалер ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня, очолював Дніпровську ГРЕС до жовтня 2003. У 1980 – по закінченні будівництва ГЕС-2 – колектив було нагороджено орденом Леніна.

У 1996 компанія «Дніпрогідроенерго» почала ретельну реконструкцію Дніпровського гідровузла.

01.06.2002 завершився перший етап оновлення. У результаті реконструкції потужність ГЕС зросла на 40 МВт, ККД – на 3%. Це дало змогу щорічно виробляти 79 млн. кВт/год. додаткової електроенергії. Нині загальна потужність Дніпрогесу становить 1538,0 МВт.

18.1. Водозливна гребля. Довжина по гребеню 766 м, дугоподібна (радіус 600 м). Найбільша висота по водозливу 41,6 м, по бичку – 69,5 м. Оглядові потерни в тілі греблі (верхня – 3,5х3,3; нижня – 1,5х1,5 м) використовуються для контролю стану греблі й дренажу.

18.2. Глуха гребля. Довжина по гребеню 251 м замикає напірний фронт споруд від щитової стіни до ухилу правого берега.

18.3. Будівлі ГЕС-1, аванкамера, щитова стіна. Будівля ГЕС-1 пригребельного типу, розташована на правому березі поза напором, за бетонною щитовою стіною. В стіні довжиною 216,5 м містяться прямокутні водозабірні отвори (6,5х9,5 м) з гратами для затримання сміття та швидкодіючими затворами. Вода до турбін подається дев'ятьма водоводами діаметром 7,62 м. Спіральні камери – металеві, відсмоктуючі труби – бетонні (облицьовані металом тільки в їх верхніх частинах).

18.4. Дніпрогес. Машинна зала. Фото 2008.

18.4. Машинна зала. В машинній залі ГЕС-1 (231х24 м, висота – 18 м) встановлено дев'ять вертикальних гідроагрегатів потужністю по 72 МВт та допоміжний агрегат – 2,6 МВт. Кожний з основних гідрогенераторів підключено до трьох однофазних трансформаторів потужністю 3х30 МВА, напругою 13,8/154 кВ, які містяться між будівлею ГЕС та щитовою стіною.

18.5. Будівля ГЕС-2. Пригребельного типу, за 30 м від низової грані водозливної греблі в межах 18-ти лівобережних водозливних прогонів. Для водозабору ГЕС-2 слугують 16 водозливів греблі. У машинній залі ГЕС-2 встановлено 8 гідроагрегатів: два з обертово-лопастевими (107 МВт) та шість – із пропелерними турбінами (115 МВт). Вода до гідротурбін надходить скісними залізобетонними водоводами (по два на агрегат) прямокутного перетину 9,4х7,5 м, які спираються на водозливи греблі. Конструктивна пов'язаність будівлі ГЕС-2 з греблею вплинула на її компоновку. Криволінійна у плані, вона складається з восьми секцій, розділених широкими прогонами.

18.6. Судноплавні споруди. На лівому березі. Сюди входять: аванпорт на верхньому б'єфі, трикамерний та однокамерний шлюзи й низовий підхідний канал. Конструктивно шлюз є скельною виїмкою з бетонним обличкуванням, а вище від скелі – у вигляді підпірних стінок (загальна висота 52 м). Заповнення камери відбувається через водозабірник у верхній голові. Стік – через водоскиди галереї в нижній голові та боковий тунельний водоспуск у правій стіні камери [35].

Олена Кузьменко
Лариса Малихіна

19. Могила невідомого солдата, 1943 (іст.). Бул. Вінтера, 1.

На території Дніпрогесу, поряд з машинною залою поховано солдата 203-ї чи 244-ї стрілецької дивізії 12-ї армії 3-го Українського фронту, який загинув у жовтні-листопаді 1943, рятуючи греблю Дніпрогесу від вибуху.

У 1944 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1947 гранітним з трьох блоків. На верхньому блоці закріплений бронзовий вінок із зіркою в центрі [36].

Світлана Морозова

20. Будинок Головного управління Дніпробуду (адміністративний будинок «Дніпроенерго»), 1927, 1951 (архіт.). Бул. Вінтера, 10.

20. Будинок Головного управління Дніпробуду. Фото 2008.

Будівлю Головного управління Дніпробуду було закладено поряд з греблею Дніпрогесу. Автори проекту архітектори С. Кравець, М. Фельгер.

Кутова ділянка для будівництва будівлі управління Дніпробуду визначила об'ємно-планувальне рішення. Головний фасад будівлі був обернений у бік греблі Дніпрогесу, що будувалась. Вхід виділений вертикаллю внутрішніх сходів, що представляє виступаючий ризаліт з вертикальним ритмом вітражів, що освітлюють внутрішній простір сходів. Праве крило будівлі виходило на бул. Вінтера, продовжувало вертикальну тему рішення фасаду ритмом міжвіконних пілонів. Ліве крило плавно огинало кут повороту будівлі і розташовувалося уздовж вул. Гребельної. Фасад цієї частини будівлі представляв суцільну горизонтальну тягу балконів на всіх поверхах. Кутова частина будівлі акцентувалася надбудовою четвертого поверху. Вертикаль сходової клітки мала продовження у вигляді пірамідальної металевої конструкції. Принцип архітектурної композиції будувався на контрасті, що додавало будівлі особливої динаміки. Гладко оштукатурений фасад набував особливої легкості на зіставленні з цокольною частиною будівлі. Цоколь був фанерований гранітними блоками грубої обробки по типу «скеля». Подвійні арки віконних отворів цокольного поверху підсилювали ефект контрасту.

20. Стара будівля Головного управління Дніпробуду. Фото 30-х рр.

Планування будівлі було коридорно-зальним. З вікон кабінетів відкривався чудовий вигляд на ріку Дніпро і панораму Дніпрогесу.

У період війни будівля Дніпробуду зазнала значної руйнації. У 1951 будівля була наново відбудована. Проект реконструкції виконав архітектор Г. Орлов. Зберігся зовнішній контур будівлі і місце розташування головного входу. Рішення архітектури фасадів автор підпорядкував симетрії, ввів на торцях і кутовому елементі тему виступаючих ризалітів з улаштуванням балконів. Основні площини фасадів представлені ритмом пілонів. Цоколь зберігся від першої споруди. Верхня частина будівлі оформлена широким антаблементом, великого вильоту карнизом на модульйонах і гратами огорожі даху. Центральна частина підкреслена встановленням гранованого бельведера зі шпилем. Підвіконні частини другого поверху прикрашені квадратними фільонкам, третього – круглими розетками.

Будівля одержала новий фасад співзвучний стилю Ар Деко. Для зовнішньої обробки фасадів Г. Орлов застосував теразитову штукатурку. Пізніше з боку

бул. Вінтера була виконана прибудова, що повторює архітектуру існуючого корпусу. В даний час теразитова штукатурка фасадів після останнього ремонту покрита декоративним шаром типу «накиду». Будинок «Дніпроенерго» є пам'ятником архітектури і містобудування м. Запоріжжя [37].

Олена Кузьменко

20. Фасад будівлі по вул. Гребельна. Фото 2008.

21. Пам’ятне місце форсування Дніпра радянськими військами, 1943 (іст.). Бул. Вінтера, 10. Перед будинком управління «Дніпроенерго».

У ніч на 25.10.1943 610-й стрілецький полк 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного (3-го Українського) фронту форсував Дніпро в районі селища Кічкас. Ввечері 25 жовтня полк повністю переправився на правий берег. 30 жовтня Дніпро форсували 907, 913 стрілецькі полки 244-ї стрілецької дивізії та один батальйон 911-го стрілецького полку.

В результаті кровопролитних боїв радянські війська зайняли вузьку смугу правого берега по фронту 2 км, глибиною 0,5 – 1,0 км. До 12 грудня радянські воїни утримували невеликий плацдарм на так званій «Малій Землі». В боях загинули тисячі солдатів. Серед загиблих Герої Радянського Союзу С. Смоленський, М. Бєгєнов, Є. Дудикін. Загиблі воїни поховані у братській могилі по вул. Гребельній.

У 1985 на місці плацдарму на «Малій Землі» встановлено гранітну брилу з меморіальним написом [38].

Світлана Морозова

22. Пам’ятник Вінтеру О.В., 1966 (мист.). Бул. Вінтера, 12, перед сквером.

22. Пам’ятник Вінтеру О.В. Фото 2013.

Споруджено за проектом скульптора А. Аллабердянца та архітектора А. Завардіна. Гранітний бюст О. Вінтера встановлено на чотиригранному гранітному постаменті, який формою нагадує один із блоків греблі.

Вінтер Олександр Васильович (1878-1958) – радянський енергетик, академік АН СРСР (1932), уродженець селища Старосельці (тепер Польща). З 1899-1912 навчався в Київському та Петербурзькому політехнічних інститутах. Керував будівництвом великих електростанцій, зокрема 1927-1932 був начальником Дніпробуду. 1945-1958 працював в Енергетичному інституті АН СРСР. Нагороджений орденом Леніна та іншими урядовими нагородами.

Постамент встановлено на триступінчатому стилобаті, складеному із гранітних блоків, форма яких нагадує вигин греблі Дніпрогесу. Постамент розширюється до верху і несе на собі ставний бюст, який відрізняється класичною строгістю вирішення. Портрет виконано реалістичними пластичними засобами. Рішення образу характеризується чіткістю та стриманістю.

Пам’ятник розміщений на підвищенні, над магістраллю бульвару на тлі зелених насаджень і акцентується чіткою вертикаллю [39].

Тамара Шевченко

23. Палац енергетиків, 1949 (архіт.). Бул. Вінтера, 16. Розташований в історичній частині Запоріжжя, з якої починалося будівництво найбільшого в Європі гідровузла – Дніпрогесу.

23. Палац енергетиків. Фото 2008.

Автори проекту архітектори І. Купеціо, В. Алферов. Будівництво в Запоріжжі Палацу енергетиків припало на період, коли в радянській архітектурній практиці широкого поширення набуло пряме звернення до прийомів і принципів ретроспективізму, орієнтованого на класичну спадщину.

Двоповерхова цегляна «П» – подібна в плані будівля Будинку культури побудована по червоній лінії бульвару Вінтера. Композиція головного фасаду асиметрична, що відповідає внутрішньому плануванню будівлі. Головне приміщення в будинку – зал для глядачів, що продиктував центрально-осьове планування цієї частини, характерне для класичних театрів. По цій осі автори і розмістили головний вхід, оформивши його плоским портиком з аркадою, що завершується трикутним щипцем. Центральна частина тимпану прикрашена ліпним картушем. Вхідна частина в будинок оформлена глибокою нішею. Якщо зовнішні арки позбавлені всілякого обрамлення, то внутрішні – пишно декоровані і нагадують фрагмент інтер'єру, ніж екстер'єру. Напівциркульні архітрави отворів входів першого поверху окреслюють великі напівкруглі вікна з балконними дверима. Балкони невеликого вильоту. Під балконами розміщені ліпні картуші з елементами радянської геральдики – п'ятикутними зірками і гілками лавра. Архивольти прикрашені скульптурним орнаментом з волют з пальметами, плетінкою і ритмом дрібних розеток. Багатоступінчатий ганок виконаний на три сторони з урахуванням падіння рельєфу місцевості у напрямі до Дніпра. Проміжний майданчик ганку утворює протяжний по фасаду подіум і обмежується підпірними стінами – парапетами з вазонами. Права частина фасаду вирішена рівномірним ритмом віконних отворів. По першому поверху великі, прямокутної форми вікна з наличниками, прикрашеними ліпним узором з пальмет. На другому поверсі – частіший ритм напівциркульных отворів вікон і балконних дверей, об'єднаних одним довгим балконом.

Бічний фасад, що виходить на бульвар Вінтера, вирішений чергуванням арочних порталів на два поверхи і прямокутних вікон , що повторюють оформлення головного фасаду. На одній вісі з цими вікнами на рівні другого поверху розміщені восьмигранної форми вікна, аналогічні вікнам головного порталу.

Високий цоколь будинку фанерований блоками туфу грубої обробки. Завершує будівлю легкий профільний карниз і над ним гратчаста бетонна огорожа похилої покрівлі. Над дахом підноситься колосникова коробка головного залу для глядачів.

Палац енергетиків є пам'яткою архітектури і містобудування кінця 1940-х років [40].

Олена Кузьменко

23. Палац енергетиків. Фото к. 40-х рр.

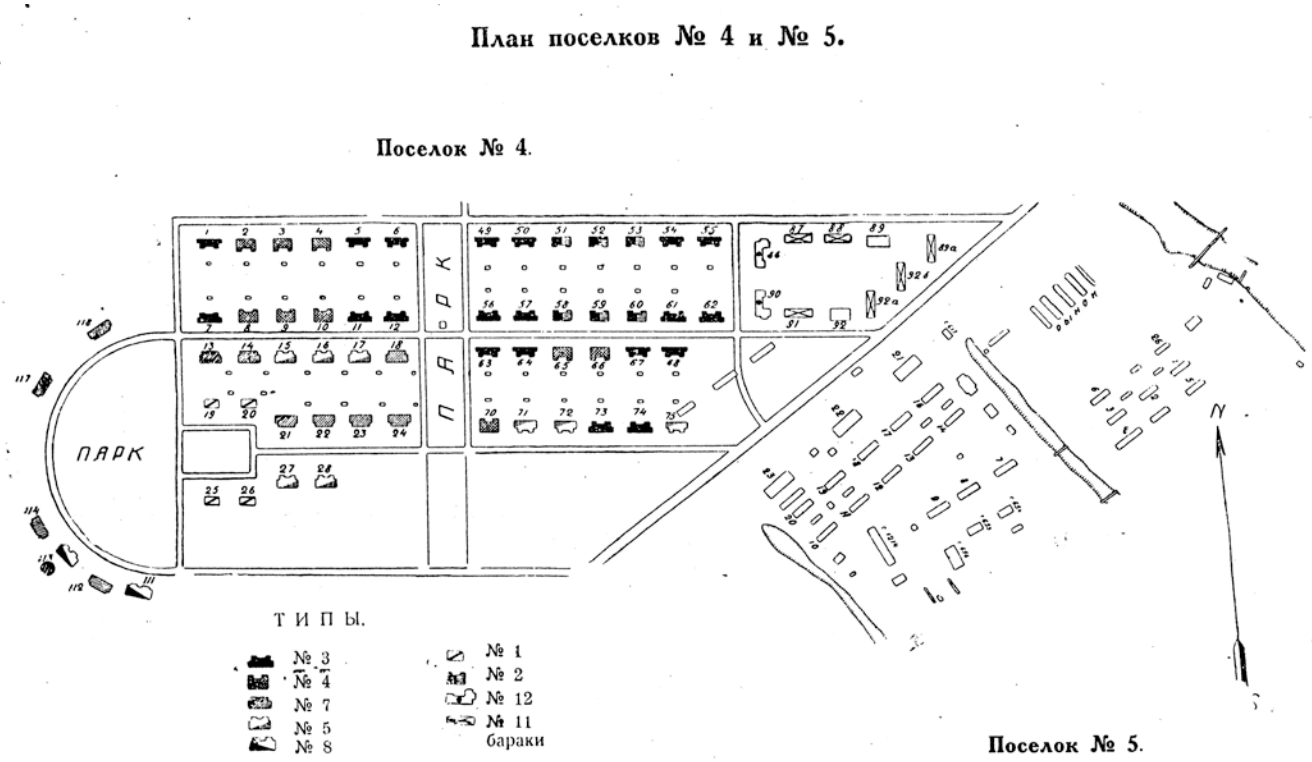

24. План-схема Четвертого селища.

24. Четверте селище, 1927-1928 (архіт., містоб.). Бул. Вінтера, вул. академіка Весніна, вул. Кияшко.

Масштаби будівельних робіт Дніпробуду вимагали залучення величезної кількості людей. Для розселення були побудовані робітничі селища, що одержали назви згідно номерів. Одним з перших капітальних селищ було селище № 4. Його побудували на території правого берега ріки Дніпро, поблизу Дніпрогесу.

У листопаді 1926 Політбюро ЦК КП(б) У утворило Комітет сприяння Дніпробуду при ВУЦВК на чолі з В. Чубарем. У 1926-1927 Раднарком СРСР і Рада Праці і Оборони ухвалили рішення про початок будівництва Дніпрогесу, віднісши його до першочергового будівництва країни. Сформоване в лютому 1927 Управління Головного інженера Дніпробуду негайно приступило до допоміжних робіт. У перших будівельників не було часу забезпечити себе достатнім житловим фондом. Для розміщення робітників використовувалися різні приміщення, що були в селищі Кічкас (затоплене).

Початок проектування і будівництво Четвертого селища Дніпробуду співпало з часом проведення містобудівних дискусій зосереджених на пошуках типу житлового будинку для робітників – авангарду країни. Розглядалися дві крайні тенденції – орієнтація на особняк і орієнтація на робітничу казарму.

Орієнтація на особняк явно була пов'язана з концепцією міста-саду і прагненням перш за все представити добротне у функціонально-побутовому і здорове в санітарно-гігієнічному відношенні житло. Саме цей тип житла був вибраний архітекторами.

Головним архітектором Дніпробуду в 1927 був призначений начальник Московського бюро – Віктор Олександрович Веснін (1882-1950). До моменту початка будівництва Дніпрогесу архітектори брати Весніни вже мали досвід проектування і будівництва «міст-садів» при Каширській електростанції, риси «міста-саду» проступали в створеному проекті робітничих селищ в Шатурі (1918), Подольську (1922). Весніни створили комплекс, що складався із стандартних житлових будинків, школи, лікарні, ринку, дошкільних закладів, побутового комбінату. Селище було чітко зоноване, в ньому зручно серед зелені розташувалися житлові будинки і окремі громадські будівлі. Композиційно був виділений громадський центр у вигляді площі зі сквером, народним будинком, спортивним майданчиком зручно пов'язаними зі всіма житловими кварталами. У 1923 брати Весніни одержали 1-у премію у Всесоюзному конкурсі на проект селища «Грознафта» для Ново-

Грозненських промислів. У 1924-1925 Весніни спільно з архітектором А. Іваніцким розробили схему генерального планування м. Баку і його околиць з метою наближення його до типу «міста-саду». Такий колосальний досвід дозволив Віктору Весніну при проектуванні Четвертого селища в м. Запоріжжі використати перевірені містобудівні рішення і врахувати попередні недоліки. У архітектурно-будівельному відділі Дніпробуду під керівництвом В. Весніна працювали архітектори – М. Коллі, Г. Орлов, С. Андрієвський та інші.

В основу планувального рішення селища був покладений принцип комплексної забудови. До невеликої центральної площі для громадських будівель примикав напівкруглий в плані парк. Забудова житлових кварталів регулярна. Кожен будинок зі своїм внутрішнім двором був органічною частиною об'ємно-просторової композиції селища. Ряди одноповерхових житлових будинків відокремлені один від одного достатнім простором для розведення зелених насаджень. У житловій забудові влаштовувався додатковий парк у вигляді широкого бульвару.

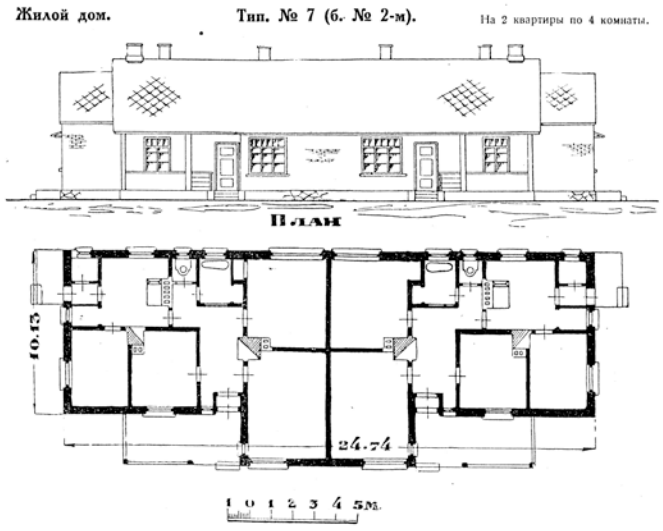

24. План типового житлового будинку.

Споруджувати будинки було вирішено напівкапітального типу. Будівництво одноповерхових напівкапітальних будівель дало можливість швидкого отримання житлоплощі для безперервно прибуваючих робітників.

У більшій частині будинків встановлювали пічне опалювання. Централізоване опалення передбачалося тільки в деяких гуртожитках. В «Американському» селищі в кожному будинку було влаштоване індивідуальне опалювання.

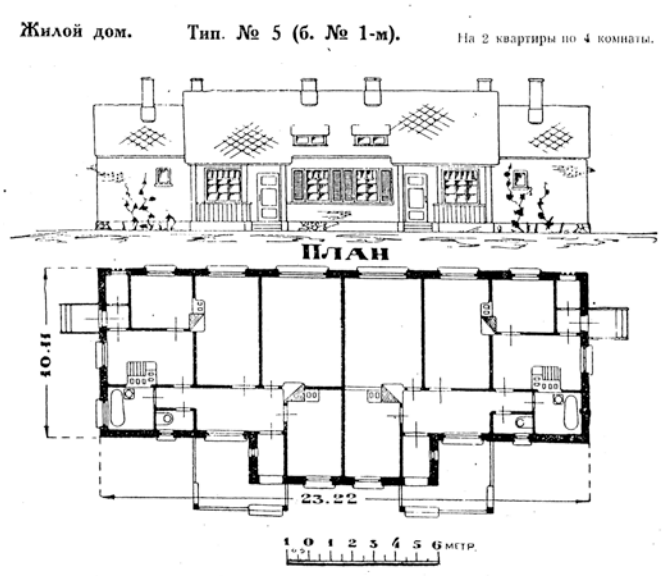

24. План типового житлового будинку.

Будівельним нововведенням при спорудженні будинків стало застосування стандартизованих типів віконних і дверних блоків. Роботи по житловому будівництву велися господарством спеціально організованим відділом «Будівельний». Кількість розроблених типів житлових будинків Дніпробуду досягла дев'ятнадцяти. Кожному типу був привласнений особистий номер. Під номерами 1, 2, 3 були проекти одноповерхових житлових будинків, що блокуються, з 2-х або 3-и кімнатних квартир. У 4-х і 5-ти кімнатних квартирах для ІТП передбачалася кімната для прислуги. Для розселення неодружених будувалися гуртожитки типу «бунгало».

До літа 1929 р. кількість працівників Дніпробуду була – 9583. Загальна площа житлових приміщень склала – 60313 кв. метрів. Мешканці Четвертого селища були забезпечені умовами для проживання на достатньому рівні. Для постачання водою збудували водонапірну башту і фільтраційну станцію. Діяли електричні підстанції і пожежне депо. У школі - семирічці навчалося 800 учнів. Культурні заходи проводилися в літньому театрі. Велика увага приділялася впорядкуванню, дорожньому будівництву і озелененню. Крім молодих дерев, висаджувалися 10-30 літні дерева різних хвойних і листяних порід.

У створенні побутових зручностей для робітників велику роль зіграв начальник будівництва Дніпробуду О. Вінтер (1878-1959). Такого рівня заходи з організації побуту робітників проводилися вперше в світі на подібних будівництвах.

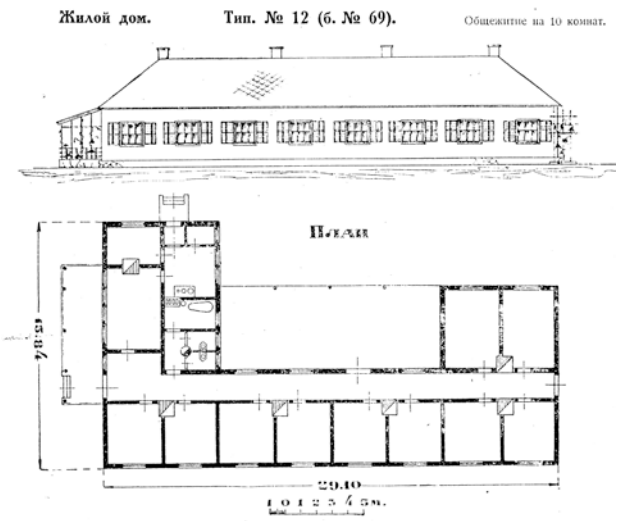

24. План типового житлового будинку.

У 1944 під час звільнення Правого берега Дніпра від гітлерівців багато будівель селища було зруйновано. У перші післявоєнні роки селище було відновлене. Одна з вулиць Четвертого селища названа на честь академіка архітектури В. Весніна. Бульвар одержав ім'я О. Вінтера. Четверте селище є пам'яткою архітектури та містобудування [41].

Олена Кузьменко

25. Міське чоловіче початкове училище, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Військоматська, 5. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах під шифером. Композиція головного фасаду у 12 віконних осей. Стиль – еклектика. Вхід по центральній осі бокового фасаду. Вікна обрамлені ліпними наличниками, лопатками. Завершується будинок карнизом із сухариками. Внутрішнє планування коридорне. Тепер тут медичний заклад [42].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

26. Особняк, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Військоматська, 20. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах двосхилий під шифером. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. На вулицю виходить три вікна. Під вікнами і над ними цегляний поясок. Кути закріплені лопатками. Фронтон дерев'яний, з червоним вікном. Тепер це житловий будинок [43].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

27. Братська могила бійців винищувального батальйону, 1941 (іст.). Майдан Волі, у сквері.

Поховано 10 бійців винищувального батальйону, які загинули 01–02.09.1941 під час обстрілу міста німецькою артилерією. У 1943 на могилі встановлено надмогильну гранітну плиту із прізвищами загиблих та меморіальним написом [44].

Регіна Чендиріна
Юлія Шитова

28. Братська могила учасників боротьби за радянську владу, 1917, 1918, 1919, 1921, 1936 (іст.). Майдан Волі.

28. Братська могила. Фото 2013.

У сквері поховано учасників боротьби за встановлення радянської влади у м. Олександрівську, загиблих на фронтах громадянської війни: сімох матросів із загону чорноморських моряків; двох гайдамаків, загиблих 12–14.10.1917 від час збройного повстання у місті; голову військової організації РСДРП(б) тилових автомайстерень Кононіна, який загинув 05.04.1918; секретаря Олександрівського більшовицького комітету М. Кравцова; бійців першого Олександрівського радянського полку, загиблих від рук бандитів у травні 1919; члена Олександрівського ревкому В. Груніна, одного з організаторів Олександрівської організації РКСМ В. Осіта; заступника голови Запорізького губвиконкому О. Анголенка, вбитого бандитами 11 вересня 1921 та Ї. Леппіка, який помер у квітні 1936 р.

У 1927 на могилі встановлено гранітний обеліск з мармуровою дошкою. У 1944, 1969, 1970 територія навколо могили упорядковувалася [45].

29. Житлові будинки, 1934-1939 (архіт.). Вул. Вороніхіна, 3, 4, 6, 8, 9.

29. Житловий будинок по вул. Вороніхіна. Фото 2010.

ер жавний авіаційний завод № 29 ім. П. І. Баранова у передвоєнний період розгорнув великі будівельні роботи на майдані Шевченка і в районі Чарівного хутора. Для своїх працівників підприємство збудувало житловий масив з чотириповерхових будинків (вулиці Омська, Вороніхіна, Кругова). Цей масив під час війни був пошкоджений та відбудований у 1950-ті рр.

Будинки прямокутні в плані, мають по чотири поверхи. Дахи будинків двосхилі. Фасадні частини першого поверху на всіх будинках відокремлені від другого поясами. На двох будівлях пояси також відокремлюють четвертий від п'ятого поверхів. Вертикальне освітлення внутрішніх сходин компонується з чітким розташуванням вікон, розміщених симетрично по периметру будинку, які в окремих випадках підкреслені кронштейнами. Балкони створюють візуальний ефект додаткової симетрії та подекуди підкреслені строгими кронштейнами.

В архітектурному рішенні будинків характерним є наявність карнизів, які виступаючи, відокремлюють площину даху від вертикальної площини стін, підкреслюючи форми будівель. Карнизи виконані в прямокутних композиціях.

На одному з будинків, на рівнях під'їздів між другим і третім поверхами, розміщено чотирикутні ліплені зображення символів Радянського Союзу, головних пріоритетів та сфер розвитку держави, її збройних сил та греблі Дніпрогесу. Також вікна сходинкових площадок декоровані арками, розташованими в верхній площині вікон.

29. Ліплене зображення на фасаді будинку.

Три з будинків до рівня одного метра, а два інші повністю рустовані гранітним каменем, що додає будинкам більшої величі та могутності в зовнішньому вигляді. Входи до всіх будинків розташовані з боку вулиці.

Використовуються за призначенням [46].

Анатолій Казабаш

30. Братська могила жертв нацистських окупантів, 1941 – 1943 рр. (іст.). Вул. 8-го Березня, 5-7.

У сквері (на території колишнього стадіону заводу ім. Баранова) поховано 6600 мирних громадян, розстріляних німецькими загарбниками у 1941 – 1943 під час тимчасової окупації міста. У 1994 проведено повну реконструкцію: гранітна брила на могилі замінена гранітним пілоном у вигляді православного хреста. На лицьовому боці пілона викарбувано меморіальний напис. Ліворуч – скульптура старої жінки з залізобетону, окута міддю.

Ск. І. Носенко, архіт. Ю. Бірюков [47].

Тамара Шевченко

31. Пам'ятник на честь робітників заводу «Мотор Січ», які загинули під час Другої світової війни, 1995 (іст.). Вул. 8-го Березня, 13 (нині просп. Моторобудівників) / Колективна.

Встановлено на честь 182 працівників заводу, загиблих на фронтах Другої світової війни та до 50-річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною. Пам'ятник являє собою залізобетонний пілон у формі пропелера, окутий пластинами з нержавіючої сталі. Обабіч пілона встановлені гранітні стели з меморіальним написом та прізвищами загиблих.

Архіт. А. Касьян [48].

Лариса Малихіна

32. Будівля заводоуправління Запорізького моторобудівного заводу, де працював Омельченко В.І. 1916, 1945 (іст.). Вул. 8 Березня, 15.

Будівля з цегли, бетону та металоконструкцій. На поч. 20 ст. олександрівські купці – брати Монзаїми придбали на північно-східній околиці міста ділянку для будівництва заводу сільськогосподарських машин та інструментів і звели декілька корпусів. 1915 за браком коштів змушені були продати землю Петербурзькому акціонерному товариству «Дюфлон, Константинович и К°». Ця угода поклала початок в Олександрівську авіапідприємству, що отримало назву «Дека». Невдовзі збудували адміністративне приміщення; силову станцію; механічний, ковальський та випробувальний цехи; столярне, модельне, ремонтне відділення; склади. За площею завод перевершив усі моторні заводи царської Росії, а за устаткуванням був найкращим.

У лютому 1916 завод підписав контракт з технічним відділом Головного військово-технічного управління Росії, згідно з яким мав постачати військовому відомству 150 авіадвигунів. Випуском робочих креслень керував інженер Воробйов, брав участь студент МВТУ В. Клімов – майбутній генеральний конструктор авіадвигунів.

Спочатку завод займався лише складанням та випробуванням двигунів, а всі основні деталі та вузли надходили з Петербурга.

Перший виріб – вертикальний однорядний шестициліндровий двигун «Мерседес» водяного охолодження потужністю 100 к. с. – М-10 – зібрали у серпні 1916. Ця дата вважається датою народження заводу. На М-10, зібраному олександрівським заводом, працював перший у світі серійний бомбардувальник «Ілля Муромець», створений І. Сікорським у 1913.

У 1920 його націоналізували і перетворили на «Державний авіаційний завод № 29», у тому ж році почалась відбудова, яку очолив колишній судовий механік Балтійського флоту К. Кампін. У грудні 1920 завод перейменовано на «Більшовик № 29», а з 1923 відновлено серійний випуск авіадвигунів. У 1933 заводу присвоєно ім'я Баранова П. І. – начальника Головного управління авіапрому. Загалом, з цього моменту і до Другої світової війни було сконструйовано і налагоджено випуск нових модифікацій авіадвигунів, а саме: М-6 (на 300 к.с.), М-6Т12, М-58 (690 к.с.), М-85, 86 та інші.

На літаках з запорізькими авіадвигунами було встановлено декілька світових рекордів. У вересні 1938 на літаку АНТ-37 (двигун М-86) В. Гризодубова, П. Осипенко, М. Раскова встановили рекорд дальності польотів для жінок – 5908 км за 26 год. 29 хв. з Москви до сел. Кербі (Далекий Схід). За цей переліт усі учасники були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. У квітні 1938 на літаку «Москва» (двигун М-86) В. Коккінакі та М. Гордієнко здійснили безпосадочний переліт з Москви до о. Міскоу (США) – 8 тис. км за 22 год. 56 хв.

Під час Другої світової війни завод евакуювали до Омська. В короткий термін було налагоджено виробництво (жовтень 1941). В цей період підприємство очолив М. Лукін. Під його керівництвом збирали двигуни, що монтувалися на винищувачі Ла-5, Ла-7, бомбардувальники Ту-2, Іл-4, Пе-8. На Ла-5 під час війни виконував польоти майбутній тричі Герой Радянського Союзу І. Кожедуб. На Запоріжжі в окупаційний період було практично зруйновано і виведено з ладу 48% діючих комунікацій. Відновлювальні роботи розпочалися ще в 1943. В 1944 почалася евакуація заводу з Омська.

05.05.1945 наказом № 193 Мінавіапрому на базі машинобудівного заводу створено Дослідно-конструкторське бюро № 478 з розробки нових та модернізації раніше створених авіадвигунів для цивільної авіації. Очолив ДКБ Івченко О. Г.

У 50 – 60 р. р. 20 ст. на відновленому заводі успішно проектуються та впроваджуються у виробництво нові модифікації двигунів. 1953 освоєно випуск газотурбінних двигунів РД-45Ф, РД-500 для літаків МІГ-45, Як-23; 1955 – турбогвинтовий АІ-20 для Ан-10, БЕ-12. За цю модель колектив заводу отримав Ленінську премію.

У 1958 завод очолив В. Омельченко.

Омельченко Василь Іванович (1918 – 1988) – уродженець с. Благовіщенка Лозовського району на Харківщині, з сім'ї селянина. Закінчив Запорізький авіаційний технікум, працював техніком-експериментатором. У 1941–1945 – на фронті. Після війни закінчив Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування (тепер ЗНТУ). На ЗМЗ пройшов шлях від майстра до генерального директора, на посаді якого працював 30 років. Заслужений діяч УРСР, професор, лауреат Державної премії, орденоносець, Герой Соціалістичної Праці (1966). Був автором та ініціатором впровадження прогресивних технологічних процесів: лиття деталей в кокіль, штампування вибухом, виготовлення заготовок лопаток компресора з титанових сплавів і легованих сталей періодичною прокаткою, ультразвукового зміцнення важко навантажених деталей, використання авіадвигунів в народному господарстві. Під його керівництвом у 1977 створено перший тривальний двоконтурний турбовентиляторний двигун Д-36. З 1986 його монтують на Ан-74 – літак, що використовується для роботи у важкодоступних районах.

У 80-ті роки 20 ст. з'явилися Д-18Т – двоконтурний турбореактивний двигун, який установлюють на супергіганти Ан-124 «Руслан» та Ан-225 «Мрія».

У 1971 завод реорганізований в об'єднання, а в 1995 – акціонерне об'єднання «Мотор Січ», яке з 1988 очолює В. Богуслаєв – доктор технічних наук, академік НАН України, Герой України [49].

Лариса Малихіна

33. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1989 (мист.). Вул. 8-го Березня, біля будинку держадміністрації Шевченківського району.

Споруджений скульптором В. Олійником у зв'язку з відзначенням 175-річчя з дня народження Т. Шевченка (1814-1861) – геніального українського поета і художника. Його творчість невід'ємна від історії нашого краю. 70 разів у творах поета згадується Запоріжжя та Запорізька Січ і 5 разів – острів Хортиця. У 1843, влітку, будучи вже вільним, Т. Шевченко відвідав Запоріжжя, місця Запорізьких Січей, Хортицю.

Бронзове погруддя Тараса Шевченка вивищується на призматичному постаменті із сірого полірованого граніту. Постамент установлено на двоступінчатому стилобаті з того ж матеріалу. В основу образного вирішення автор вклав думку про творчу особистість, наділену геніальними здібностями. Зображене задумливе, натхненне обличчя сповнене глибоких переживань. Красиво окреслене високе чоло. Добре простежується рух, що фіксується енергійно, різко утвореними банками плаща. Розміри і об'єми чотиригранного постаменту і стилобату співвіднесені зі скульптурою в строгих і гармонійних пропорціях. Невеликі масштаби площі, обмеженість забудовою з одного боку та транспортною магістраллю з іншого обумовили дещо камерний характер пам'ятника [50].

Тамара Шевченко

34. Житловий будинок, 1939 (архіт.). Вул. 8-го Березня, 64/18.

34. Житловий будинок з кутовою баштою. Фото 2010.

У кінці 1930-х років Державний моторобудівний завод № 29 ім. Баранова (сучасне ВАТ «Мотор–Січ») здійснював забудову на майдані Шевченка і в районі Чарівного хутора (для продовження вулиці 8-го Березня зводились триповерхові житлові будинки, сама вулиця була заасфальтована). На розі вулиць 8-го Березня та МОПРа (сучасна Іванова) було зведено п'ятиповерховий будинок

на 112 квартир. Під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу цей будинок, як і багато інших, зазнав значних пошкоджень. Відновлення житлового фонду у прилеглому районі здійснював моторобудівний завод.

Характерною ознакою будинку став оригінальний архітектурний прийом – кутова башта.

Ризаліти розташовані з обох боків будівлі, підкреслюючи основну її частину. На ризаліті що розташований з правого боку будинку виступає башта, яка в своєму стилі є оригінальною та незвичайною. Шестикутна в плані, на кутах якої зображені колони з фігурними елементами в верхній їх частині. Більшою своєю частиною виступає за територію будинку. Декорована чотирма карнизами, розташованими рівномірно по всій висоті башти. Там, де башта виступає з будинку вгору, нижня частина закрита, з маленькими віконцями. На рівень вище, симетрично кутам башти розташовані вікна. На обох еркерах на рівнях третього, четвертого та п'ятого поверхів розташовані балкони.

В центральній частині будинку вбудовані лоджії, виконані в арочному стилі. Арка об'єднує лоджії третього та четвертого поверхів. Між дугами арки для надання більшої краси та пишності будинку розташовані круглі декоровані елементи.

На фасаді будинку виконано два карнизи. Один завершує архітектурне рішення даху будинку, декорований кронштейнами. Другий відокремлює нижні два поверхи від трьох верхніх, та підкреслює основні форми будівлі.

Низ будинку до рівня першого карниза рустовано прямокутними плитками, розташованими в шаховому порядку, що надає масивність будинку.

На сьогодні перший поверх будинку зі сторони вул. 8-го Березня займають заклади комерційної діяльності та відділення РАГС Шевченківського району. Всі інші поверхи використовуються під житло. Зі сторони вул. Іванова на будинку розміщено меморіальну дошку Герою Радянського Союзу льотчику Іванову П.М. (1913 – 1943), який загинув у повітряному бою під час звільнення м. Запоріжжя від німецьких військ у 1943 і на честь якого названо вулицю [51].

Анатолій Казабаш

35. Парафіяльне училище № 2, 1905 (архіт., іст.). Вул. Героїв Сталінграда, 21.

Збудоване за типовим проектом. Одноповерхове, цегляне, дах двосхилий під шифером. Вікна прямокутні, видовженої форми, прикрашені сандриками. Має два входи, центральний – з боку вулиці. Внутрішнє планування коридорне.

Тут, на валах колишньої Олександрівської фортеці було відкрито один із перших міських учбових закладів – трикласне чоловіче парафіяльне училище № 2. В 1905-1906 учбовому році тут навчалося 190 хлопчиків і викладало 4 педагоги. Серед перших учнів – Тумаринко Іван Ілліч, який у 1920-ті рр. повернувся до школи вчителем математики, а у 1925 став завідуючим училищем.

У 1914 до училища було прийнято 32 дівчинки, і воно стало училищем змішаного типу на Слобідці. З 1920 училище перетворене на семирічну трудову школу, яка до 1925 носила ім`я М. Горького. Навчання велося російською мовою, а з 1926 – українською, і школа стала носити ім`я Лесі Українки. В 1930-ті рр. 2-а та 3-я школи декілька раз об`єднувалися в навчальний комбінат.

В період німецької окупації (1941-1943) школа працювала в звичайному режимі. Викладачі та учні школи були членами підпільних організацій міста: Г. Коломоєць, П. Нестерова («Ревком»), М. Борокович (ім. Гончара), В. Півнєв («Юні чапаєвці»).

У 1944 школа отримала статус середньої жіночої, а з 1955 в ній разом з дівчатками навчалися й хлопчики. У 1963 школа реорганізована у восьмирічну.

У 1979 – в Міжнародний рік дитини учні школи отримали у подарунок нову будівлю, а школа отримала статус середньої. У 1992 СШ № 2 реорганізована в гімназію з офіційною назвою «Освітній комплекс-гімназія № 2 ім. Лесі Українки І-ІІІ ступеня».

Нині будівля колишньої школи «на валах» використовується як крамниця [52].

Світлана Морозова

36. Майстерні з виробництва сільськогосподарських машин А. Коппа, 1863 (іст.). Вул. Гладкого, 2. У Ленінському районі міста, на території селища Верхньої Хортиці.

Комплекс промислових споруд з бетону, металоконструкцій, цегли. Одне із найстаріших підприємств, що виникло на основі започаткованої у 1863 майстерні з виробництва сільськогосподарських знарядь праці. Організував її у с. Верхній Хортиці Катеринославського повіту голландський підприємець А. Копп. Спочатку в майстерні працювало два робітника, на кінець 1870 виробництво значно розширили: виготовляли саморізки, залізні знаряддя для вітряків, віялки, букери, жниварки та ін.

У 1920 підприємство А. Коппа було націоналізовано. Завод продовжував випускати господарську техніку. З 1924 його перейменовано на завод «Запоріжкабель» ім. Ф. Енгельса. У 1925 освоєно виробництво сепараторів для переробки молока, а з 1930 – запчастин для тракторів, вимірювального інструменту та вибухівки.

Після Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу продукцією відновленого заводу були: ліхтарі «Летюча миша», протигази, керосинові лампи та алюмінієвий посуд. Враховуючи великий попит електротехнічних підприємств на обмоточний дріт для ліній електропередач, з березня 1960 завод ім. Енгельса почав освоювати випуск цієї продукції. В короткі строки колектив заводу виготовив дослідні обмоткові машини і в серпні того ж року випустив перші тонни обмоткових дротів. Основним споживачем став Запорізький трансформаторний завод. У 1961 завод ім. Енгельса перейменовано на «Запоріжкабель»; сьогодні – це ВАТ «Запорізький кабельний завод».

Сьогодні завод є єдиним підприємством на пострадянському просторі, що виготовляє транспоновані підрозділені проводи з підсиленою ізоляцією, які використовують у трансформаторобудуванні. На заводі виготовляються також електропроводи для міксерів, кавомолок, запальнички для газових плит.

У 1924 – 26 в ливарному цеху заводу працював Проскуров Іван Йосипович (1907 – 1941) – Герой Радянського Союзу. Народився в с. Малій Токмачці Оріхівського району Запорізької області. У 1914 сім'я переїхала до с. Верхньої Хортиці. І. Проскуров навчається в залізничній школі в м. Олександрівську, а потім працює на заводі ім. Енгельса. З 1926 навчався на рабфаці. Після закінчення військової школи льотчиків у 1933 – льотчик-інспектор 2-ї легкобомбардувальної авіаескадрильї Військово-повітряної академії ім. М. Жуковського; командир корабля 90-ї важкої бомбардувальної авіаескадрильї; командир 54-ї швидкісної бомбардувальної авіабригади. У 1936 брав участь у боях з фашистами в Іспанії. За проявлений героїзм у боях 27.06.1937 Проскурову І.Й. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У 1938 його призначено заступником Наркома оборони СРСР, з 1940 – заступником командуючого ВПС Далекосхідного фронту, помічником начальника Головного управління ВПС по дальньобомбардувальній авіації, з 7 травня 1941 – командуючим ВПС 7-ї армії. Заарештований органами НКВС за обвинуваченням в антирадянській змові. Розстріляний 28 жовтня 1941 без вироку суду за особистою вказівкою Берії. Постановою Генеральної Прокуратури СРСР від 11 травня 1954 справу І. Проскурова припинено за відсутністю складу злочину.

У 1978 на одній із будівель заводу встановлено меморіальну дошку з написом [53].

Клара Карафін

37. Пам'ятник робітникам заводу «Запоріжкабель», які загинули під час Другої світової війни, 1975 (іст.). Вул. Гладкого, праворуч від корпусу № 2 заводу «Запоріжкабель».

Встановлений на честь 16 працівників заводу, загиблих на фронтах Другої світової війни. Автор пам'ятника – художник І. Конопкін. Пам'ятник являє собою гранітну брилу (вис. 2, 65 м), на лицьовому шліфованому боці якої викарбувано зображення воїна та меморіальний напис. Територія навколо пам'ятника викладена бетонною плиткою [54].

Лариса Малихіна,
Тетяна Кригульська

38. Пам'ятник робітникам суднобудівного-судноремонтного заводу, які загинули під час Другої світової війни, 1967 (іст.). Вул. Глісерна, 14, за 50 м на північ від центральної прохідної заводу.

На честь 20 працівників заводу, загиблих на фронтах Другої світової війни, встановлено пам'ятник. У 1980 проведено реконструкцію. Пам'ятник являє собою залізобетонний пілон (вис. 8,2 м), на якому укріплено металеву меморіальну дошку з написом. З обох боків до

пілону примикають 2 залізобетонні стели трапецієвидної форми [55].

Лариса Малихіна

39. Гоголя вулиця, злам 19 – 20 ст. (іст., архіт., містобуд.). Вздовж русла Дніпра, на північний схід від головної магістралі. З'єднує вул. Жовтневу на південному сході з вул. Першотравневою на північному заході.

Спочатку називалася Садовою. 14.02.1902 на засіданні міської управи було обговорено і прийнято низку пропозицій міського голови Ф. Мовчановського стосовно заходів на відзначення 50-річчя з дня смерті письменника М. Гоголя, зокрема: перейменувати вулицю Садову на Гоголівську (з 1921 – вул. Гоголя). 26.03.1902 було надруковане офіційне оголошення про перейменування вул. Садової на Гоголівську, а Ярмаркової – на Жуковського. Вулиця має достатньо велику довжину, включає більш як 100 номерів і велику ширину в червоних лініях (50 м). Виконує роль магістральної вулиці з проходженням у середній її частині пасажирських ліній автобусних і тролейбусних маршрутів.

Забудова вулиці кін. 19 – поч. 20 ст. збереглася в північно-західній її частині. Майже посередині збереглися будинки серед. 19 ст.: збереглася черепиця на схилому даху, з завищеним кутом нахилу, що характерно для раннього періоду забудови м. Олександрівська.

Починаючи з № 47 по № 99 розташувалися будинки адміністративного і громадського призначення, які добре збереглися і репрезентують цінну забудову, в тому числі будинок колишньої жіночої гімназії (№ 62), 1901. У 1920 р. тут базувався штаб 30-ї Іркутської дивізії. Тепер – корпус №3 Запорізького національного університету. Цей будинок є комплексною пам'яткою історії та культури.

У будинку № 47 наприкінці 19 ст. розміщувалося парафіяльне училище. Тепер тут міститься міська музична школа № 1.

З архітектурної точки зору цікавий будинок кін. 19 – поч. 20 ст. (№ 55/33), де тепер розташована СШ № 5. Забудова вул. Гоголя і найближчих кварталів, вірогідно, проводилася під керівництвом інж. М. Н. Кондратьєва. Активна забудова цієї вулиці проводилася в першому десятилітті 20 ст. і представлена головним чином будинками в стилі модерн. Загалом, на ній збереглося до десятка об'єктів, які мають архітектурну та історичну цінність [56].

Раїса Бондаренко

39.1. Міська садиба з булочною Бухмана Ш.Я., кін. 19 ст., 1914 (архіт.). Вул. Гоголя, 25/12, вул. Жовтнева, 8-10. Розташована на перетині вулиць Гоголя і Жовтневої.

39.1. Міська садиба з булочною Бухмана Ш.Я. Фото 2008.

Одно-, двоповерхові будинки мали кутове рішення в плані і розташування входів з кута. Будівля булочної Ш. Бухмана відрізнялася новизною архітектурної концепції. На тлі будівель, збудованих у цегляному стилі, з'явився будинок в стилі модерн. Наріжному куту будинку надана форма ризаліту, який вивищується над боковими крилами. Створенню враження солідності одноповерховому будинку допомагає високий аттик над ризалітом, який утворений продовженням кутових пілонів. Дверний проріз, піднятий на рівень відмітки бокових вітрин, перерізав ажурний металевий зонт – навіс (не зберігся). Простінки між вітринами продовжують тему пілонів на кутовому ризаліті. Композиція фасадів в цілому відзначається своєю елегантністю, площинне тло - графічним трактуванням форм і тонким малюнком деталей. Автор пластично збагатив фасади гранованими виступами і нішами, обкреслив вітрини і завершення стін тонким профільним контуром. Неповторну своєрідність надало будинку огородження металевого даху. Замість традиційної металевої решітки, автор використав металевий ланцюг, що повторює вигин ліпних гірлянд під аттиком. Розкріпований цоколь продовжує тему вертикалей. Фасади облицьовані високоякісною керамічною цеглою жовтого кольору.

Заміна металевої крівлі на шифер, знищення елементів аттика і огородження даху, відсутність козирка над входом і багаторазове вапнякове білення фасадів не дають можливості правильного поцінування рівня архітектури будівлі, яка є пам'яткою архітектури [57].

Олена Кузьменко

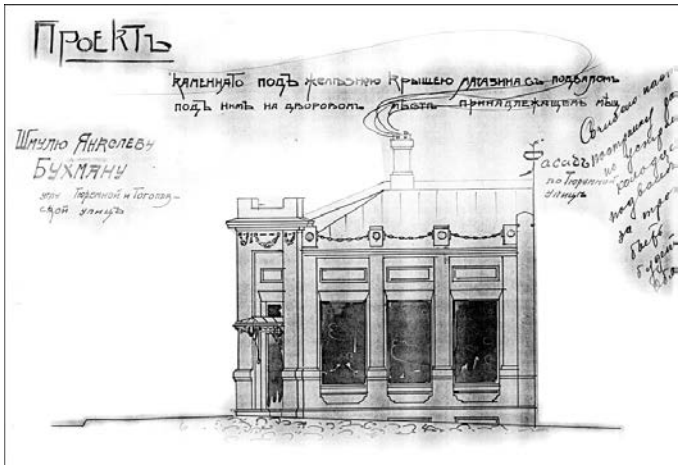

39.1. Проект міської садиби.

39.2. Особняк, рубіж 19 – 20 ст. (архіт.). Вул. Гоголя, 44/35. Вздовж червоної лінії забудови вулиці.

Будинок одноповерховий, цегляний, на високому цоколі, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Головна вісь акцентована надбудованим другим поверхом, завершеним трикутним фронтоном. Вікна прямокутні, обрамлені наличниками простого профілю. Вхід з боку вул. Гоголя. Будинок завершено широким виступаючим карнизом. Внутрішнє планування коридорне. Дах під шифером. Зараз використовується різними комерційними організаціями [58].

Наталія Сабатюк,
Алла Черемис

39.3. Парафіяльне училище, 1900 (архіт.). Вул. Гоголя, 47. На червоній лінії забудови вулиці.

Будинок двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Виконаний з елементами стилю модерн. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. З правого боку слабо-виступаючий ризаліт. Вікна та двері першого поверху увінчані стилізованими полицями, другого – декоровані у класичному стилі.

39.3. Парафіяльне училище. Фото 2014.

Тепер тут міська музична школа № 1 [59].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

39.4. Пошта, рубіж 19 – 20 ст. (архіт.). Вул. Гоголя 55/33. Вздовж червоної лінії забудови вулиці.

39.4. Пошта. Фото 2014.

Будинок двоповерховий, цегляний, П-подібної форми, з підвалом. Композиція головного фасаду асиметрична. Головний вхід організований з боку вул. Гоголя. Площина фасадів ритмічно прорізана віконними отворами, які мають прямокутну форму і злегка заглиблені у площину стін, обрамлені ліпними наличниками. В декорі вікон першого поверху використані полички на кронштейнах і підвіконні фільонки. Вікна другого поверху не мають декору. Поверхи розсічені поясками і сухариками. Завершується фасад профільованим карнизом. Внутрішнє планування коридорне. Поверхи з'єднуються бетонними східцями з дерев'яними поручнями.

У 1930-х рр. надбудовано другий поверх та здійснено прибудову. Тепер тут СШ № 5 [60].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

39.5. Житловий будинок Золотницького В. О., рубіж 19 – 20 ст. (архіт.).

Вул. Гоголя, 57. На червоній лінії забудови кварталу.

39.5. Житловий будинок. Фото 2014.

Цегляний, одноповерховий, прямокутний у плані. Виконаний у цегляному стилі. Первісна композиція головного фасаду складалася з 8 віконних осей та входу у будинок з боку двору. Зараз 7 віконних осей та вхід організовано зі сторони вул. Гоголя. Вікна декоровані променевими трикутними сандриками. Фасад завершений профільованим карнизом на спарених сухариках. Дах двосхилий, під шифером. Зараз використовується одним з відділів банку «Райффайзен Банк Аваль» [61].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

39.6. Прибутковий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Гоголя, 59.

39.6. Прибутковий будинок. Фото 2014.

Головний фасад виходить на червону лінію забудови кварталу. Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Виконаний в неокласичних формах. Композиція головного фасаду асиметрична. Вхід виконаний у вигляді арки і розташований у правому крилі об'єму. Вікна прямокутної форми з простими наличниками. Бокові вісі на рівні другого поверху виділені невеликими балконами. Завершується будинок профільованим карнизом із сухариками. Внутрішнє планування коридорне. Поверхи з'єднані двомаршовими сходами. Тепер тут Управління хлібопродуктів [62].

Наталія Сабатюк,
Алла Черемис

39.7. Палац піонерів, 1950-ті рр. (архіт.). Вул. Гоголя, 60. Розташований у парковій зоні, в глибині ділянки.

Двоповерховий, цегляний, Т-подібний у плані. Виконаний у стилі радянського класицизму. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Головна вісь виділена потужними колонами і трикутним декорованим фронтоном. Тут же організовано головний вхід у палац. Віконні прорізи прямокутної форми і завершуються простими наличниками. В декорованому вбранні віконних прорізів використані трикутні сандрики і надвіконні полички. Дах двосхилий. Під шифером. Внутрішнє планування коридорне, поверхи з'єднуються мармуровими сходами. Тепер тут міститься обласний ляльковий театр [63].

Наталія Сабатюк,
Алла Черемис

39.7. Палац піонерів. Фото 2014.

39.8. Жіноча гімназія, 1902-1903 (архіт., іст.)**.** Вул. Гоголя 62/33. Є домінантою перетину вулиць Гоголя та Леппіка, яка ефективно сприймається у середовищі сусідньої 2 – 3-поверхової забудови кін. 19 ст. – першої третини 20 ст. й паркового оточення суміжного кварталу перехрестя.

Побудована протягом 1902 – 1903, підрядчиками були брати Мінаєви, власники цегляно-черепичних заводів. 1920 у будинку колишньої жіночої гімназії розміщувався штаб 30-ї стрілецької дивізії. Після цього у травні 1921 тут розміщувався 1058-й евакошпиталь, саме у ці часи було вирубано весь сад при

гімназії. 1926 будинок передано Запорізькому педагогічному технікуму; з 1950-х і до поч. 1980-х рр. тут розміщувалась СШ № 65, а після цього – Запорізький педінститут, який 1985 отримав статус державного, а 2004 – національного університету.

Як засвідчують старі фотографії, протягом окресленого періоду зовнішній вигляд будівлі дещо змінився. Первісно палісадник перед будинком було огороджено ажурними металевими ґратами з центральною кам'яною брамою, які донині не збереглися. Не збереглося також чотиригранне шатро зі слуховими віконцями, яке висотно акцентувало споруду в її середній частині, розміщуючись позаду центрального аттика. Не збереглися також і високі старфажні стовпчики з фігурними завершеннями, ритм яких помітно увиразнював лінеарний силует будівлі вздовж периметра її карниза.

39.8. Жіноча гімназія. Фото поч. 20 ст.

Споруда двоповерхова, з цокольним напівпідвалом. Мури цегляні, фасади не потиньковані, перекриття – пласкі. Поверхи пов'язані головними двомаршовими кам'яними сходами в центральній частині й такої ж кількості маршів, але меншими за розмірами, двома допоміжними сходами у бічних компартиментах. Будову завершує система вальмових та двосхилих дахів з шиферним покриттям. Споруда Т-подібна у плані, на центральній (продольній) осі розташований рівновисокий видовженому по вул. Гоголя основному об'єму, прямокутний у плані дворовий корпус. Бічні, симетричні центральній осі, компартименти вирішені як взаємоідентичні невеликі корпуси, які створюють сильновинесені ризаліти дворового і слабовинесені – чільного фасадів зі входами з боку подвір'я. Поверхові внутрішні планування ідентичні й побудовані на основі однобічно-коридорної схеми з винесеним у бік вулиці рядом великих парадних кімнат (первісно – класів, потім – аудиторій) та коридором з боку подвір'я. Кімнати дещо дрібнішої нарізки (лабораторії, кабінети, санвузли, допоміжні сходи тощо), переважною більшістю винесені у бічні компартименти. Окремою й важливою частиною споруди є центрально-розташований дворовий корпус. Його другий поверх розміщено у рівні міжмаршового сходового тамбура головного корпусу, звідки здійснюється вхід до цього головного поверху. Переважна більшість його внутрішнього поверху – нерозчленована, загального типу: первісно тут була розташована домова церква, нині – зоологічний музей. У низьких, з глухими вікнами, приміщеннях першого поверху знаходиться віварій. Досить виразне стильове рішення будинку гімназії витримане у дусі неоренесансу.

39.8. Жіноча гімназія. Фото 2014.

Великою репрезентативністю відрізняються пластично домінантні у забудові перехрестя вулиць форми чільного і торцевого (з боку вул. Лепніка) фасадів. Перший із них чітко скомпонований за центрально-осьовою схемою, а виділенням центрального значно розкріпованого й симетрично розташованих двох слабовинесених бічних ризалітів. Середня, завершена високим прямим аттиком, кріповка центрального ризаліту трактована як урочистий портал головного входу, до якого підведено високий ступінчастий ґанок. Отвір входу є трицентровою великою аркою, акцентованою виразним кільовим архівольтом, п'яти арки спираються на невеличкі виразні діжкоподібні колони на високих тумбах, що фланкують вхід. Заданий архівольтом мотив кільової арки закріплений його ритмічним повторенням в обрамуваннях великих напівциркульних вікон, які є основним мотивом членування вуличних та дворових фасадів. При цьому другий поверх вуличних та дворових фасадів трактовані як основні: вікна тут помітно більшого розміру, їх архівольти є дрібнопрофільованими, поверх завершено виразним пластично пророблеим повним антаблементом з рельєфним фризом та декоративною аркатурою, яка підкреслює лінію карниза. Ще однією потужною горизонталлю є широкий міжповерховий гурт, пластику якого збагачено щільним профілюванням, задрібненим ритмом дентикул.

Дещо простіше виглядає прорізаний вікнами меншого розміру перший поверх. Тектоніку споруди підкреслено простінковими й кутовими (у ризалітах та кріповках) лопатками, оформлення яких носить поверховий характер, а в першому поверсі акцентовано додатковим горизонтальним рустуванням цих елементів. Значно спрощеніше виглядають дворові фасади, де зберігаються номенклатура й характер отворів, гуртів та інших головних елементів, але пластичне рішення обмежене простішим характером профілювань, відсутністю рустування в нижній частині і т. п.

В інтер'єрі вхідна частина приміщень при головному вході представлена великим розподільним холом, розділеним системою напівциркульних арок. В центральній частині розміщено велику сучасну гіпсову статую, яка символізує розквіт науки та знань і є алегоричною фігурою дівчини з глобусом та книгою в руках. Через хол здійснюється вхід до головних парадних розпашних сходів та великого наскрізного коридору центральної частини. У деяких з розміщених вздовж нього аудиторій збереглися ліпні плафонні розетки й старі металеві люстри.

У 1920 в будинку розташувався штаб 30-ї стрілецької дивізії, що прибула з Уралу на Південний фронт для боротьби з Врангелем. З жовтня 1920 по квітень 1921 дивізія входила до складу 4-ї армії, брала участь у визволенні краю від врангелівців, у Перекопсько-Чонгарській операції, у взятті Криму, в боях з Повстанською армією Н. Махна. За заслуги в розгромі Врангеля першою з частин Червоної Армії була удостоєна почесного звання «імені ВЦВК», нагороджена орденом Червоного Прапора

(1921). Командиром дивізії в цих боях був Грязнов І. К. (1897 – 1940). З 1918 він брав участь у формуванні дивізії. Пройшов шлях від командира полку до начальника дивізії. В 1922, у зв'язку з від'їздом І. Грязнова на Вищі академічні курси, Запорізький виконком прийняв постанову про призначення його стипендіатом Запорізької губернії на весь час навчання та про перейменування вул. Кріпосної на вул. Грязнова.

У 1930-ті рр. комкор І. Грязнов командував Забайкальським військовим округом, був членом Військової ради Наркомату оборони СРСР, членом ВЦВК СРСР, репресований у 1938.

У громадській забудові старого Олександрівська будинок є типологічно цінною пам'яткою архітектури учбового призначення, з яскраво вираженими стильовими ознаками, він є також пам'яткою історії, пов'язаною з революційними подіями поч. 1920-х рр.

39.8. Жіноча гімназія. Фото 2014.

Нині використовується як корпус № 3 Запорізького національного університету, де розміщується біологічний факультет [64].

Клара Карафін,
Олександр Тищенко

39.9. Ремісничa школа «Талмуд-Тора», 1914 (архіт.). Вул. Гоголя, 65, вул. Леппіка, 34. Будівля розташована у центральній частині старого міста (кол. м. Олександрівськ), на перехресті вулиць – колишніх Гоголівської (Гоголя) та Дніпровської (Леппіка), виходячи головними фасадами на обидві вулиці.

25.10.1889 міською управою м. Олександрівська було прийнято рішення про виділення місця у 60-му кварталі під №1 площею 600 сажнів під будівництво єврейського ремісничого училища, класифікація якого була затверджена Міністерством народної освіти від 24.03.1873. У 1904 будівництво було завершене. Утримувалося училище на громадських засадах, на приватні пожертви та асигновану міською управою щорічну допомогу в розмірі 200 крб. В училищі навчалося 55 хлопчиків і діяла вечірня жіноча школа на 85 учениць, яку утримували на приватні пожертви. 21.01.1914 опікунська рада єврейського громадського училища «Талмуд-Тора» звернулася до міської управи з проханням дозволити будівництво ремісничої школи для безкоштовного навчання ремеслам бідних єврейських дітей у дворі Єврейського товариства, де знаходилося єврейське училище «Талмуд-Тора» на розі Гоголівської та Дніпровської вулиць (тепер Гоголя і Леппіка). Проект ремісничої школи «Талмуд-Тора» виконав інж. Кацин Г.М., автор багатьох проектів у м. Олександрівську. 12.03.1914 міська управа затвердила допоміжний проект підвалу ремісничої школи для громадських приміщень та для збереження продукції, виготовленої учнями.

39.9. Ремісничa школа «Талмуд-Тора». Перетин вулиць Гоголя та Леппіка. Фото 2014.

Будівля цегляна, одно- і двоповерхова (в кутовому об'ємі), з підвалами, прямокутна у плані, видовжена з заходу на схід вздовж вул. Гоголя з незначним виступом у південній частині західного об'єму. У композиційному вирішенні фасадів акцентну роль відіграє кутовий ризаліт, прорізаний парою вузьких вікон та увінчаний аттиковою коронкою, нагадуючи строгі романські форми середньовіччя. Однак декоративні деталі: вертикальні та горизонтальні смуги-жолобки,

пілястри та легкі контрфорси пом'якшують загальну суворість зовнішнього вистрою. В цьому визначальну роль відіграє фактура силікатної цегли, якою облицьовані фасади. Головний вхід до будинку влаштований від фасаду подвір'я з ґанком і широким маршем сходів. Інтер'єри в цілому втратили аутентичні елементи. Про первісний характер будівлі свідчить сходова клітка в східному об'ємі з характерним для пізнього модерну заокругленням сходів. Стіни тиньковані, підлога покрита лінолеумом. У стильовому відношенні пам'ятка становить приклад архітектури модерну в неороманській ретроспективі. Покрівля – металочерепиця, дахові конструкції – дерев'яні крокви.

39.9. Ремісничa школа «Талмуд-Тора». Дворовий фасад.

У 1920 один з будинків училища використовувався під гуртожиток спілки будівельників. В повоєнні роки у приміщенні ремісничої школи розміщувався дитячий садок. Тепер тут податкова інспекція Жовтневого району м. Запоріжжя [65].

Олена Кузьменко,
Іван Сьомочкін

39.10. Особняк Кацина Г. М., 1908 (архіт.). Вул. Гоголя, 71. Вздовж червоної лінії забудови вулиці.

39.10. Особняк Кацина Г. М. Фото2014.

Кацин Григорій Миколайович – олександрійський технік. За його проектами велося будівництво багатьох будинків в Олександрівську (наприклад, прибутковий будинок Певзнера Л.Ш.).

Будинок двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Виконаний в стилі модерн. Композиція головного фасаду асиметрична у 5 віконних осей. Справа вхідний блок зі сходинками, виділений на фасаді слабовиступаючим ризалітом, увінчаний прямокутним фронтоном. Вікна декоровані стилізованими поличками, наличниками. Площина стін розшита поясками, заповнена фільонками, декоративною ліпниною, орнаментом у вигляді канелюр. Дах чотирисхилий під залізом.

Тепер тут обласний лікарський фізкультурний диспансер [66].

Наталія Сабатюк,
Алла Черемис

39.11. Житловий будинок, 1900-ті рр. (архіт.). Вул. Гоголя, 81/36. На перехресті червоних ліній забудови.

39.11. Житловий будинок. Фото2014.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Виконаний у цегляному стилі з використанням архітектурних елементів ренесансу. Площина фасаду ритмічно розсічена пілястрами і віконними прорізами, прямокутними на рівні першого поверху, циркульними – на рівні другого поверху. Вікна першого поверху увінчані стилізованими поличками. Вхід організований з боку вул. Гоголя. Дах чотирисхилий, під шифером.

Тепер тут розміщується фізкультурно-спортивне товариство «Динамо» [67].

Наталія Сабатюк,
Алла Черемис

39.12. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Гоголя, 99. На червоній лінії забудови вулиці.

39.12. Житловий будинок. Фото 2014.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Фасади виконані в цегляному стилі. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Центральна вісь виділена арочним проїздом у двір і входами в будинки на флангах. Віконні прорізи прямокутної форми. У пластичному рішенні фасаду використовуються трансформовані класичні елементи. Завершується будинок тягнутим карнизом. Використовується за призначенням [68].

Наталія Сабатю,
Алла Черемис

40. Горького вулиця, 19 – 20 ст. (архіт., іст., містобуд.). У старій частині міста, паралельно центральній вулиці міста – просп. Леніна, з'єднує пл. Пушкіна, майдан Волі і Транспортну пл., зливається поблизу останньої з вул. Артема.

Колишня назва – Катеринославська (з 1922 – Т. Міхеловича, з 1928 – М. Горького). Відбиває належність міста Олександрівська до Катеринославської губернії. Напрямок вулиці співпадає з напрямком Великого трактового шляху в місто Новомосковськ. Маючи важливий напрямок, вона поєднувала функції житлової та магістральної вулиці, по якій тепер розташована лінія громадського транспорту (трамвая).

Характерна забудова періоду формування вулиці зберегла 18 об'єктів, які представляють історико-архітектурну цінність. Найбільш визначні серед них – будинок купця Захар'їна П.Л. (№ 18), міська садиба Хазана Р. А. (№ 38), Народний будинок (№ 71).

На порівняно короткому відрізку (12 номерів) зосереджено різностильові, різночасові будинки, що визначають характер вулиці як пам'ятки містобудування [70].

Раїса Бондаренко

40.1. Громадська споруда, поч. 20 ст. (архіт). Вул. Горького, 4-а. Споруда збудована на вулиці, що носила назву Катеринославська, і розпочиналася біля Тюремної пл., де знаходилася в'язниця.

40.1. Громадська споруда. Фото 2010.

Будинок побудовано в цегляному стилі, характерному загальноросійському стилю кін. 19 – поч. 20 ст. Будівля одноповерхова, прямокутна в плані, дах будівлі двосхилий, вкритий шифером. Фасадна частина виходить на вул. Горького, будинок розташовано на червоній лінії забудови.

Вікна житлових приміщень виконані в прямокутній формі. Підвіконні полички та сандрики слабо виділені.

40.1. Громадська споруда. Фото 2010.

Віконна лінія складається з семи вікон, три вікна виділені з єдиної лінії трикутним аттиком, що наближає архітектурний стиль будівлі до модерну. Цоколь будівлі високий. Планування коридорне. Додаткова симетрія будинку надається ризалітом, розташованим за центральною віссю.

Зараз у цьому приміщенні розташовується обласна організація Товариства Червоного Хреста [71].

Анатолій Казабаш

40.2. Будинок Захар'їна П. Л, сер. 19 ст. (архіт.). Вул. Горького, 18/21. На перехресті вул. Горького (колишня Катеринославська) і Свердлова (кол. Покровська, перейменована у 1923) стоїть будинок купця 2-ї гільдії, бургомістра, з 1872 міського голови Олександрівська – П. Л. Захар'їна.

40.2. Будинок купця Захар'їна. Вигляд будинку вздовж вул. Свердлова. Фото 2008.

Точна дата побудови будинку невідома. Будинок багато разів перебудовувався для пристосування до різних потреб. Первісно П-подібний у плані будинок з підвалом був одноповерховий. Головний чільний фасад виходив на вул. Покровську з виглядом на Свято-Покровський собор, боковий фасад виходив на лінію забудови вул. Катеринославської. Вхід у будинок розміщувався по другій віконній осі від торця будинку по вул. Катеринославській. Перша капітальна перебудова будинку проводилася в 1860-ті рр. – надбудували другий поверх. Архітектурне рішення надбудови виявилося дуже гармонійним. Для більш повного сприйняття всієї будови головні фасади будинку потинькували. Для підйому на другий

поверх з боку двору прибудували два відкриті зовнішні сходи. В ті роки це був найбільш поширений прийом при надбудові других поверхів. У результаті в центрі міста з'явився великий місткий дім, який було вигідно здавати в оренду для міських громадських потреб.

У 1866 в місті Олександрівську було сформовано місцевий орган самоуправління – повітове земство. На перших порах земство не мало власного приміщення та орендувало будинок у П. Захар'їна. Садиба Захар'їна на той час складалася із двоповерхового критого залізом кам'яного будинку, двох одноповерхових будинків – кам'яного та дерев'яного зрубного і двох комор. До 1875 Управа розташовувалася за цією адресою. Пізніше тут розміститься повітово-телеграфна контора. Будинок продовжуватимуть перебудовувати. З'явиться ще одна двоповерхова надбудова до правого крила будинку з боку вул. Покровської. Вхід із боку вул. Катеринославської пізніше буде закладено і виконано два нових входи з боку вул. Покровської, що збільшить дисгармонію. Нову надбудову передадуть в оренду олександрівському нотаріусу О. А. Ланшину на час будівництва його власного прибуткового будинку по вул. Соборній (нині просп. Леніна, 48). Пізніше перебудують дворові сходи: праву розберуть, а ліву замінять на капітальну, прибудувавши двоповерховий об'єм.

У роки Першої світової війни в будинку розташовувався військовий шпиталь. В роки Другої світової війни, під час окупації в 1942-1943, тут також був шпиталь, але для німецьких військових офіцерського складу. Після війни будинок знову пристосували для поштового відділення.

40.2. Будинок купця Захар'їна. Вигляд будинку вздовж вул. Горького. Фото 2008.

Головний фасад представлений тричасною композицією, не рахуючи пізньої прибудови. Права і ліва частини головного фасаду вирішені в тих же формах, що і боковий фасад. Ритм вирішений чергуванням віконних прорізів і простінкових пілястрів на два поверхи. Вікна першого поверху напівциркульні з ліпними наличниками, прикрашені підвіконною поличкою і прямокутною фільонкою під вікном. Вікна другого поверху прямокутні, облямовані профільним наличником з «плічками» і з променевим сандриком на кронштейнах. Карниз, який залишився від будівлі, коли вона була одноповерхова, перетворився на нижню частину міжповерхового карнизного пояска. Пілястри, виконані між вікнами, на першому поверсі рустовані; на рівні другого поверху декоровані фільонками з розміщенням круглих розеток посередині. Кути будівлі та центральна частина виділені рустованими лопатками.

40.2. Будинок купця Захар'їна. Дворовий фасад.

Центральна частина головного фасаду представлена композицією з трьох віконних осей. Вікна першого поверху прості за оформленням, з променевою перемичкою та профільним наличником. Вікна другого поверху цієї частини мають парадне оформлення. Форма вікон напівциркульна. Наличники простого профілю, але достатньо рельєфні, у вигляді портальної арки. Над вікнами пластичний збагачений архівольт, який повторює форму наличників, з круглими розетками над стиканням дуг. Увінчує будівлю карниз з сухариками, які по формі нагадують маленькі модульйони. Дах двосхилий під залізом. Фасади потиньковані, в тому числі цоколь пофарбований фасадною фарбою. Декор

виділений фарбою білого кольору. Технічний стан незадовільний [72].

Олена Кузьменко

40.3. Особняк Щедровича Л. І., 1910 (архіт.). Вул. Горького, 21/2. На червоній лінії забудови вул. Горького.

40.3. Особняк Щедровича Л. І.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані, з підвалом. Виконано у трансформованих класичних формах. Композиція фасаду асиметрична. Симетрію порушує з правого боку площина стіни, яка обрамлена пілястрами і в якій організовано вхід. Інша частина симетрична. На рівні другого поверху по центру – балкон. Вікна декоровані простими наличниками та стилізованими поличками. Фасад завершується двома аттиками. Тепер на першому поверсі крамниця, на другому – ВРЕЖО № 2 [73].

Наталія Усова

40.4. Прибутковий будинок Бетхера Ф. М., 1910 (архіт.). Вул. Горького, 23. На червоній лінії забудови вул. Горького.

40.4. Прибутковий будинок Бетхера Ф. М. Фото 2013.

Двоповерховий, цегляний, виконаний в стилі неокласики. Композиція головного фасаду – симетрично-осева. Центральна вісь акцентована ризалітами з вхідним прорізом циркульного завершення і циркульними віконними прорізами другого ярусу. Вхід декорований трикутним фронтоном. Площина стіни першого ярусу горизонтально рустована. На цьому фоні виділяються перемички прямокутної форми вікон. Вікна другого ярусу багато декоровані напівколонами, трикутними сандриками, підвіконними фільонками. Завершує фасад карниз зі стилізованими машикулями. Дах трискатний, під шифером. Побудований за проектом техніка А. Куштусова. У 1914 будівлю орендував під магазини купець М. Хазанов. У 1921 будинок було націоналізовано, після чого тут розміщувався склад повітового військкомату.

Тепер тут розташовані різні комерційні установи [74].

Клара Карафін

40.5. Прибутковий будинок Шенделя Ф. А., 1911 – 1912 (архіт.). Вул. Горького, 25. На червоній лінії забудови вул. Горького.

40.5. Прибутковий будинок Шенделя Ф. А. Фото 2014.

Двоповерховий. Належав пруському підданому Ф. А. Шенделю. Розташований на місці згорілого двоповерхового житлового будинку, побудованого в 1888, новий будинок у стилі модерн з елементами ретроспективізму був побудований у 1912 для розміщення невеликих магазинів на першому поверсі та готелю на другому. Готель отримав назву «Росія». Прямокутний у плані будинок зведено з червоної керамічної цегли (пізніше побілений вапном). Для кін. 19 – поч. 20 ст. характерне використання металевих конструкцій у будівництві. Металеві стояки, перемички дозволяли збільшити розміри вікон, розміщувати скляні вітрини, виконувати виносні конструкції. Всі ці досягнення можна побачити в рішенні першого поверху прибуткового будинку Ф. Шенделя. Композиція

головного фасаду, який виходить на вул. Горького, центрально-осьова. Первісно на центральній вісі розташовувався парадний вхід у будинок. По обидва боки від входу розміщувалися магазини. Архітектурне рішення першого поверху представляло собою ритм цегляних пілонів і вітрин магазинів. Двері були дерев'яними, фільончастими зі склом. Перемички над вітринами і стійки-імпости для дверей виконані з металевого профілю на клепкових з'єднаннях. Другий поверх, відокремлений від першого широким горизонтальним пояском, призначався для розміщення реклами магазинів. Над парадним входом на рівні другого поверху був обладнаний великий виносний балкон – тераса на витончених чавунних стовпах. Балкон одночасно слугував навісом над входом і був особливо зручним для постояльців у непогожі дні. Балкон мав красиве коване металеве огородження та легку ажурну конструкцію. Балкон не зберігся.

Архітектура другого поверху відрізнялась урочистістю і монументальністю, представленими рівномірним ритмом високих прямокутних вікон, прикрашених вузьким профільним наличником, який переходить у широкий плаский сандрик з невеликими плечиками і крупним замковим каменем у центрі. Між вікнами – лопатки з простою квадратною фільонкою в верхній частині та широким горизонтальним поясом на рівні середини вікна. Кожна пара вікон створює додатковий ритм. На рівні підвіконної частини простінки прикрашають вертикальні прорізи. Посередині простінка проходить горизонтальний пояс, аналогічний поясу на лопатках. На рівні поясу кріпляться масивні бетонні модульйони, які зорово підтримують ступінчасті кронштейни. Вище карниза раніше були встановлені цегляні стовпчики з округлим верхом. До стовпчиків кріпилася ажурна кована металева решітка для огородження даху. В центрі металевої решітки були встановлені витонченої форми невеликі цегляні тумби із скульптурними декоративними формами. Особливу парадність будівлі надавав складної форми аттик, який підкреслював його центральну вісь. В центрі аттика у прямокутний фільонці розміщувався напис «Отель Россія». По краях аттика знаходилися тумби із цегляної кладки із встановленими на них декоративними вазами. Увінчував аттик розкріпований фронтон зі шпилем у центрі.

Перший поверх здавався в оренду під магазини. Більша частина елементів фасаду не збереглася до наших днів. Будинок знаходиться в незадовільному стані. При черговому ремонті даху – заміні металевих листів на шифер – будівельники збили всі декоративні елементи, які знаходилися вище карнизів. Втрачена більша частина модульйонів. Входи з вулиці закладені цеглою. Закладені цеглою вітрини. Збереглися в оригінальному виконанні двоє дерев'яних дверей, які нагадують про високу майстерність їх виконання. З 1922 у будинку колишнього готелю «Росія» розміщувався «Усельбудинок».

Тепер будинок належить виробничо-торговому підприємству «Селена» [75].

Олена Кузьменко

40.5. Фото будинку поч. 20 ст.

40.6. Гуртожиток заводу «Комунар», 1949 (архіт.). Вул. Горького, 27/9, 27а, 29/22.

Збудований по червоній лінії забудови вулиці. Арх. Л. Штейнфаєр.

40.6. Гуртожиток заводу «Комунар». Фото 50-х рр.

Архітектурному образу будівлі заводського гуртожитку було приділено особливу увагу. Розбитий попереду сквер робив будівлю такою, що добре проглядається з головного проспекту міста – просп. Леніна і набувала значущості важливого об'ємного акценту у формуванні нового центру історичної частини міста.

Цегляна триповерхова будівля гуртожитку має Ш-подібну форму плану. Головний фасад має симетричну тридільну композицію. Автор проекту заглибив центральну частину фасаду, де розмістився головний вхід в гуртожиток і його парадний вестибюль. Було приділено належну увагу розвитку інфраструктури міста. Симетрично входу до першого поверху розмістилися два вбудовані магазини. У центральній частині будинку з винесенням на внутрішньодворову територію запроектовано велику актову залу.

40.6. Сучасний вигляд будівлі. На перетині вулиць Горького та Анголенка. Фото 2008.

Житлова частина має коридорну систему з відособленими блоками загальних побутових приміщень. Додаткові евакуаційні виходи з будівлі виконані в кутових частинах крил корпусу.

Будинок має горизонтальне розчленовування на два яруси тонким поясочком в рівні підвіконної частини третього поверху. Головний центральний вхід в гуртожиток вирішений у вигляді триосьового двоповерхового порталу з заокругленим фронтоном. Пілони порталу декоровані фільонками з малюнком ліпного рослинного орнаменту і ритмом невеликих розеток навколо дверного отвору. Центральна частина третього поверху одержала довгу заглиблену лоджію, оформлену ритмічною аркадою, з елементами

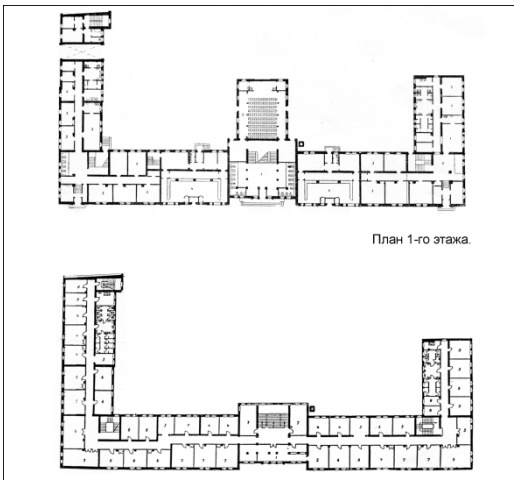

стилізованого корінфського ордера.

40.6. План першого та другого поверху гуртожитку

Архітектуру крил будинку визначає ритм спарених вікон простої прямокутної форми без наличників і спарених балкончиків, декорованих колонками, що спираються на них арками. Яскравими елементами фасадів стали розміщені на наріжжях третього поверху балкони. Дверний балконний отвір вирішений у формі «французького вікна». Невеликий напівкруглий балкон підтримується по центру напівкруглою гвинтовою консоллю. Дверний отвір обрамляють півколони корінфського ордера, що спираються на тумби з кронштейнами. Колони підтримують складної форми антамблемент, що перерізує виступаючий карниз будинку. Над дверним отвором – високий фризок. У центрі фронтону – кругле вікно, яке освітлює горищний простір. Верх фронтону має силует двох симетрично виконаних волют. Стіни навколо балконних дверей тиньковані «накидом» і пофарбовані кольором теракоти, що поєднується зі світлою облицювальною силікатною цеглою будівлі. Вікна першого поверху, розташовані по одній осі з балкончиками на бічних фасадах, вирізняються від інших присутністю наличника і

горизонтальної полички – сандрика на кронштейнах над фризками.

Входи в магазини і бічні евакуаційні виходи з гуртожитку оформлені по типу головного входу. Портали входів мають прямокутну форму з антаблементами, прикрашеними розетками і пілястрами з орнаментованими фільонками. Цоколь будівлі завершений горизонтальним валиком, гладко оштукатурений [76].

Олена Кузьменко

40.7. Будинок реального училища, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Горького, 31. На червоній лінії забудови вулиці.

За розкладною книгою Управи за 1910, це місце числиться за Куржуповим. У кварталі навпроти раніше знаходився Свято-Покровський собор. Вхід до собору розміщувався з боку вул. Горького. Треба відзначити, що будинок Куржупова був запроектований і побудований по одній вісі з собором. Місце центральне, публічне, добре до всіх доступне, було вдалим для вкладення в будівлю прибуткового будинку. Куржупов багато будував для потреб міста в галузі освіти. Він збудував комплекс учительської семінарії (вул. Олександрівська, нині Дзержинського, 8). Побудований будинок по вул. Горького (Катеринославській) було надано в оренду місту для розміщення Олександрівського реального училища. Шкільна реформа 1864 поділила гімназії на класичні та реальні. Документ про закінчення реальної гімназії не надавав права доступу в університет. Пізніше реальні гімназії перетворилися на реальні училища з шестирічним строком навчання. Крім звичайних шкільних предметів, у них вивчали комерцію, техніку та механіку. Реальні училища відвідували діти різних станів. Платили за навчання 28 крб. на рік. 20.11.1913 «Новости Александровска» інформували про відкриття підготовчого училища для дівчаток і хлопчиків у середньому навчальному закладі і репетицій. Крім двоповерхового будинку, на ділянці знаходився ще житловий флігель для наймання та дерев'яний павільйон для фотографій.

40.7. Будинок реального училища. Фото 2008.

Двоповерховий Т-подібний у плані будинок з підвалом побудований з керамічної червоної цегли в цегляному стилі, що розвивався в загальному руслі архітектури еклектики кін. 19 ст. Раціональний підхід в архітектурі віддавав перевагу цегляному облицюванню фасаду перед тинькованим обробленням його. Будівлі з цегляним облицюванням у нашому кліматі мають більшу тривкість і споруджуються в короткий строк. Крім того, вона коштує більш дешево. Головний фасад будинку, що виходить на вул. Горького, має симетрично-осьову композицію. Центральна частина виділена виступаючим ризалітом і прикрашена складної форми аттиком з круглою розеткою. Аттик продовжується до кутів розкріповки ризаліту огородженням даху у вигляді цегляних стовпчиків. Архітектура першого поверху представлена рівномірним ритмом чергування прямокутних вікон і пілястр, декорованих фільонками складного малюнка. Підвіконна частина прикрашена прямокутними фільонками простої форми. Простінки рустовані.

Між першим і другим поверхами виконано узорчастий поясок, який нагадує народну вишиванку. Пояс центральної частини відрізняється більш простим мотивом, ніж на бокових крилах будинку. Архітектурне рішення другого поверху виконано в різних прийомах. Другий поверх ризаліту представлений в шість віконних осей з рівномірним ритмом. Вікна прямокутної форми з'єднані підвіконним поясом, прикрашені наличниками з плечиками і сандриками трикутної форми. Простінки заповнені прямокутними фільонками з виступаючим ромбом по центру. Наличники виконані у формі тонких колонок, які

спираються на підвіконну поличку, нижче вони завершуються «гирьками». Під кожним вікном по центру виконана квадратна вставка. Оригінально оформлені кути ризаліту на другому поверсі – пілястра з напівкруглою колонкою, що має напівсферичне завершення й закінчується конусом. Рішення фасаду правої та лівої частини від ризаліту другого поверху більш суворе. Прямокутні вікна окантовані простим наличником з плечиками, що переходять у трикутний сандрик. Підвіконна частина підкреслена горизонтальним пояском. Під вікнами виконані фільонки прямокутної форми. Крайні вікна другого поверху раніше були балконними дверима (тепер віконні частини закладено цеглою). Балкони були невеликими, прямокутної форми з кованим огородженням (не збереглися). Одночасно балкони виконували роль навісу над головним входом (ліворуч (закладений) і праворуч над каретним в'їздом (закладений)). Балконні двері на фасаді прикрашені складними сандриками у формі кокошників з зірками.

40.7. Частина декору будинку.

Площина стін другого поверху підвіконної частини рустована. Кути будівлі також оброблені рустом. Карниз, що увінчує будівлю, прикрашений кладкою з цегли «на ребро ялинкою». Нижня частина карниза оформлена аркатурним поясом. Дах металевий з візерунчастим огородженням і фігурними цегляними стовпчиками. Цегляна орнаментика фасаду трактується подібно формам традиційного стилю і нагадує візерунки вишивки хрестом, мотив «бігунець». Багатогранність декору, строкатість, вигадливість візерунків – це імпонувало смаку купців і міських низів.

Багатьом поколінням прослужив прибутковий будинок І. Куржупова. 09.06.1917 тут розташувалася контора газети «Единение» Олександрівської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. В роки Першої світової війни у ньому знайшли притулок біженці із західних губерній. У роки громадянської війни приміщення були зайняті для постою військ різних армій, які були у місті. У 1921 будинку повернули первісне призначення, але це вже були учні 16-ї радянської трудової школи імені 1 Травня. Після цього приміщення зайняла школа ДТРААФ.

Тепер у будинку розміщена біржа нерухомості, а приміщення першого поверху надані в оренду під магазини [77].

Олена Кузьменко

40.8. Будинок, в якому проживали Морозова А. І. і Трощановський А.Ф., 1957 р. (іст.). Вул. Горького, 32-а. На червоній лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий з білої силікатної цегли, з напівпідвальним приміщенням. З 1957 по 1984 у будинку проживала Морозова Анастасія Іванівна (29.12.1906/11.01.1907 – 09.02.1984) – актриса, заслужена артистка України (1943), народна артистка УРСР (1954). Народилася в селищі Суліна (тепер м. Красний Сулін Ростовської області). Навчалася в Державному інституті театрального мистецтва ім. А. В. Луначарського в Москві. Працювала в театрах Донбасу, Вінниці, з 1936 – в м. Житомирі в музично-драматичному театрі ім. Щорса (з 1944 – в м. Запоріжжі). Серед ролей, які зіграла Морозова, – Анна («Украдене щастя» І. Франка), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Васса («Васса Желєзнова» М. Горького), Лауренсія («Овеча криниця» Лопе де Вега). Померла 9 лютого 1984. Похована на Південному цвинтарі.

З 1957 по 1986 в будинку проживав Трощановський Аркадій Федорович (21.01.1914 – 10.05.1986) – актор, режисер, народний артист УРСР (1973). Народився в с. Семенівці (тепер Сумська обл.). У 1934 закінчив театральну студію при Державному українському театрі РРФСР у Москві. З 1942 – 1977 працював в українському музично-драматичному театрі ім. М. Щорса (з 1944 – у Запоріжжі). Серед створених ролей: Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Хлєстаков («Ревізор» М. Гоголя), Зелків «Хто сміється останнім» Крапиви). Підготував вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського (грав роль Петра), «Лимерівна» Панаса Мирного та ін. Знявся у фільмах «Родина Коцюбинських» (1970, В. І. Ленін), «Дума про Ковпака» (1973) на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Помер 10 травня 1986, похований на Південному кладовищі.

1997 на будинку встановлено меморіальні дошки із рожевого граніту з бронзовим барельєфним зображенням портретів акторів. Автор – ск. О. Башкатов [78].

Лариса Малихіна

40.9. Міська садиба Хазана Р. А., кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Горького, 38/17. Формує перехрестя вул. Горького та вул. Тургенєва, розташована в оточенні старої кін. 19 – поч. 20 ст. та сучасної 1–9-поверхової забудови. Займає кутову граничну ділянку у плануванні великого скверу, на тлі зелені якого ефектно сприймається з різних точок перехрестя.

Складається з: 1) садибного будинку; 2) житлового флігеля. Споруди садиби були зведені наприкінці 19 – на поч. 20 ст. Вірогідніше за все, її первісним власником був Брунштейн, від якого садиба протягом 1908 – 1910 перейшла до Р. Хазана. З огляду на це, більш коректною була б назва, пов'язана з іменем її вірогідного первісного володаря Брунштейна. Але ця відома у місті садиба, принаймні до 1920-х рр., належала Хазану, що міцно закріпилося в її назві, й фігурує у багатьох архівних справах, публікаціях та ін. Надалі її споруди використовувалися під установи, частково – під житло. Є відомості про розміщення у садибі наприкінці 1918 – на поч. 1919 військ армії С. Петлюри, а в післявоєнний період – музею народної творчості та етнографії. Будови садиби створюють компактний замкнений огороджений простір із внутрішнім подвір'ям усередині.

40.9. Міська садиба Хазана Р. А. Фото 2014.

40.9.а. Садибний будинок – формує ріг перетину вулиць, невеликий за архітектурним масштабом.

За наявними даними, вже побудований наприкінці 1890-х, на поч. 1900-х рр. садибний будинок було куплено Р. Хазаном у домовласника Брунштейна між 1908 і 1910 у 14 кварталі, на розі вулиць Катеринославської і Тургенєвської, № 50/12 за старою нумерацією. За оціночною відомістю 1918, вартість будинку складала 2911 крб., в його квартирах, що здавалися в оренду, мешкало 85 осіб. Усі наявні, за період існування споруди, незначні зміни її вигляду стосувалися здебільшого внутрішніх перепланувань окремих компартиментів у зв'язку з їх відмінним від первісного (житлового) характеру використанням під казарми, музей народної творчості та етнографії, низку нинішніх пристосувань.

Первісно будинок був одноповерховим, із червоної цегли в цегляному стилі. У 1910-ті рр. новий власник будинку Р. Хазан надбудував другий поверх із силікатної цегли.

Двоповерховий, на підвалах та стрічковому підмурку, фасади цегляні непотиньковані, побілені. Двомаршовими кам'яними внутрішніми сходами обладнано

середню частину крила вздовж вул. Тургенєва та торцеву частину крила вздовж вул. Горького, кожна з них обслуговує окрему секцію вуличних крил. Додаткові «чорні сходи» виведено у подвір'я з обох секцій, у першому випадку – через дерев'яну галерею другого поверху. Міжповерхові перекриття – пласкі, залізобетонними плитами, виноси яких створюють вуличні балкони другого поверху. Дах вальмовий, вкритий шифером. Планувальна пляма Г-подібна, з сильновинесеним крайнім бічним дворовим ризалітом. У середній частині фасаду вздовж вул. Горького влаштовано наскрізний проїзд у подвір'я, а з паркового боку обладнано ще один вхід до магазину «Навчальна книга». Кутовий компартимент першого поверху рогу вулиць займає кафе «Запорожець», протилежний кутовий компартимент – рогу паркового фасаду й вул. Тургенєва – державний центр дозвілля «Запорожець», решта приміщень використовується під квартири. Стильове рішення – у модернізованих формах неоренесансу. Композиції вуличних фасадів створено синтезом одних і тих самих елементів. Головним мотивом членувань є поповерховий щільний ритм дещо видовжених прямокутних вікон. Звертають на себе увагу відмінності у поповерховому застосуванні засобів. Переважну більшість вікон першого поверху вписано в урочистий високий портал з двох бічних фланкуючих пілястр (кожну з них прикрашено ритмом рельєфних пасків), на які спирається прямокутний сандрик, підвіконні частини акцентовані профільованими фільонками. Вікна другого поверху декоровані, відчутним тут є вплив модернізованих елементів: підкреслено високих, стилізованих клинчастих перемичок із замковими каменями, геометризованих «фартушків»; застосування «поребрику» у фактурі фриза та підвіконних фільонок. Проїзд та обидва входи на вуличних фасадах фланковані модернізованого малюнку широкими лопатками на всю поверхню, одинарні та вузькі подвійні вікна другого поверху, тут – підкреслено-видовжених модернізованих форм, значно модернізовані й рішення двох високих фігурних аттиків, що вінчаються навіть над проїздом та головним (з боку вул. Тургенєва) входом. Положення головного входу на вказаному чільному фасаді будинку дає змогу відзначити про застосування тут центрально-осьової композиційної схеми, в той час як фасад вздовж вул. Горького є прикладом асиметричного рішення, обумовленого положенням входу та проїзду парною кількістю створів. Дворові фасади вкрай спрощені, майже утилітарні за характером: вузькі вікна завершені променевими клинчастими перемичками, лінії міжповерхового гурту та карниза підкреслено ритмом сухариків. Значну оригінальність і загостреність вносить наявність на тильному фасаді крила вздовж вул. Тургенєва дерев'яної двоповерхової галереї з різним огородженням, дерев'яними маршами і сходинками. Споруда є стилістично виразним прикладом міського садибного будинку в забудові центральної частини старого міста. Нині первісну функцію житлової споруди частково змінено на громадську й промислову.

40.9.б. Житловий флігель – приблокований до торцю крила садибного будинку по вул. Горького й орієнтований вздовж червоної лінії забудови вулиці. З паркового боку до будинку прилягає огороджена присадибна ділянка. Побудований наприкінці 1890 – на поч. 1900. Використовувався як житловий. Одноповерховий, на підвалах, цегляний, фасади непотиньковані, дах вальмовий, вкритий шифером. Планувальна пляма – майже квадратного абрису, входи з боку подвір'я. Внутрішнє планування тяжіє до дворядкового. Стильове акцентування є слабо визначеним. Чільний (з боку вулиці) фасад прорізано трьома невеликими прямокутними вікнами, облямованими рамочною лиштвою, малого заглиблення підвіконні фільонки й стрічка широкого фриза – гладкі, масивний мало профільований карниз акцентовано ритмом сухариків. Парковому і дворовому фасадам властивий спрощений утилітарний характер.

Є характерним житловим флігелем міської садиби, її невід'ємним елементом. Споруда зберегла первісний характер пристосування.

У садибному будинку з 1922 по 1924 жив Гаврилов Іван Андрійович (1886 – 1940) – державний та партійний діяч, уродженець с. Буличі, Лихвінського повіту, Калузької губернії, учасник революційного руху з 1903. У 1917 – голова профспілок будівельників, у 1918 – голова Олександрівського підпільного партійного комітету, комісар постачання 58-ї дивізії (1919). У 1920 Гаврилов – комісар

продовольства Олександрівської губернії, у 1922 – голова Запорізького окрвиконкому. У 1924 у зв'язку з обранням головою Катеринославського облвиконкому Гаврилов від'їжджає із Запоріжжя. З 1929 – керівник Укрколгоспцентру, в 1932 – 1933 – нарком комунального господарства республіки. У серпні 1933 обраний головою Всеукраїнської кооперативної спілки. В 1937 Гаврилов був заарештований і засуджений Військовою колегією на 10 років. Розстріляний 24.05.1940. 26.03.1957 Військова колегія Верховного Суду СРСР анулювала вирок за відсутністю складу злочину. У 1957 поновлено в партії та реабілітовано.

До літа 1921 до від'їзду до Москви на навчання у будинку мешкала П. Жемчужина, член Олександрівської організації РКП(б), а з 1918 – перша завідуюча Олександрівським губжінвідділом (1920 – 1921), згодом дружина міністра іноземних справ СРСР В. Молотова. Репресована (1949) і реабілітована (1953).

Комплекс є зразком міської садибної забудови кін. 19 – поч. 20 ст. середнього масштабу в центрі старого Олександрівська. Історична цінність пов'язана з проживанням тут відомих партійних і державних діячів СРСР. Садибний будинок тепер використовується під житло (квартири) та інші громадські організації [79]. Клара Карафін, Олександр Тищенко

40.10. Житловий будинок С. Рац, 1890 (архіт.). Вул. Горького, 41/20, на розі вулиць Горького і Чекістів.

40.10. Житловий будинок С. Рац. Фото 2014.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, з напівпідвалом. Дах двосхилий, під шифером. Композиція фасадів – симетрично-осьова. Площина стін ритмічно розсічена пілястрами та двома профільованими поясками. Вікна увінчані стилізованими поличками. Невеликий карниз відокремлює торцевий фасад від фронтону з невеликим прорізом прямокутної форми, обрамлений простим наличником. Тепер тут магазин «Обнова» [80]. Наталія Сабатюк, Алла Черемис

40.11. Житловий будинок з медичним закладом, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Горького, 45. На червоній лінії забудови вулиці.

40.11. Житловий будинок з медичним закладом. Фото 2014.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Вхід, розташований по центральній вісі, виділений пілястрами і декоративним фронтоном складної форми. Первісно на першому поверсі розташовувалися службові приміщення і гаражі для карет швидкої допомоги. Приміщення другого поверху вірогідно призначалися для надання медичної допомоги. Внутрішнє планування повністю призначалося під житло. Квартири розташовані секційно. Класичне вирішення фасадів стримане, поєднує в собі стилі модерн і функціоналізм. Віконні прорізи прямокутні у плані, в обрамленні перемичок з замковим камінням і підвіконними фільонками, торцеві частини будинку виділені канелюрованими пілястрами. Фасад прикрашено профільованим карнизом. Тепер тут розташована станція швидкої допомоги [81].

Наталія Сабатюк, Алла Черемис

40.12. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Горького, 53/18. Житловий будинок знаходиться на розі вуиць. Горького та

Тургенєва (колиш. Катеринославська та Тургенєвська).

40.12. Житловий будинок. Фото 2014.

За списками домовласників, за цією адресою мешкав міщанин та підприємець Я. М. Гладков. Він утримував кондитерську по вулиці Соборній у будинку Медведкого. До його закладу навіть ходив транспорт – парокінні десятимісні повозки (лінійки). Також по вул. Соборній у будинку Тулуба Гладков утримував хлібопекарню.

Будівля одноповерхова, прямокутна в плані, дах чотирисхилий, вкритий шифером. Фасадна частина виходить на вул. Горького, будинок розташовано на червоній лінії, побудовано в цегляному стилі. Вікна житлових приміщень виконані в прямокутній формі. Віконна лінія складається з семи вікон, дві групи по три вікна виділені з єдиної лінії пілястрами, що наближає архітектурний стиль будівлі до модерну.

Планування коридорне. Підвіконні полички та сандрики яскраво виділені великою кількістю декоративних елементів, які створюють загально візуальний ефект багатства його архітектурних форм. Нарядність будинку надає широкий карнизний пояс в верхній та нижній частині будівлі з виступаючих рядів цегляної кладки. Зараз цей житловий будинок являє собою ознаку колориту забудови міста поч. 20 ст. Використовується за призначенням [82].

Анатолій Казабаш

40.13. Народний будинок, 1901 (архіт., іст.). Вул. Горького, 71. Формує ріг важливого у плановому відношенні перехрестя вулиць Горького та Леппіка.

Споруджений протягом 1901 – 1902 на кошти міської Думи, виділені Комітету піклування про народну тверезість для побудови народної аудиторії на ділянці у 600 кв. саж. (вона мала називатися Пушкінською). У глядацькій залі ставилися спектаклі та читалися лекції, а з серпня 1901 почав працювати сінематограф. У червні 1917 міська Дума, залишивши будинок у розпорядженні міста, прийняла постанову щодо його використання для проведення читань, лекцій і т. п., цією ж постановою виділялося безкоштовне приміщення у будинку товариству «Просвіта». Із будівлею Народного дому та товариством «Просвіта» пов’язана діяльність в Олександрівську Українських січових стрільців (1918), які допомагали олександрійській

40.13. Народний будинок. Фото поч. 20 ст.

«Просвіті» у справі українізації міста, брали участь у випуску українського тижневика «Січ» та налагодженні роботи театру. У січні 1919 тут відбулися збори молоді, на яких було утворено соціалістичну спілку робітничої молоді м. Олександрівська. Секретарем організації було обрано Л. Мальцева. У квітні 1919 у будинку був відкритий червоноармійський та робітничий клуб ім. Леніна. У жовтні 1920 тут було розміщено музей та архів міста, які очолив відомий краєзнавець Я. Новицький. У 1927 Народному будинку присвоєно ім'я В. Леніна. У 1928 в цьому будинку виступав поет В. Маяковський. За даними післявоєнного періоду тут розміщувався кінотеатр (до 1990) та деякий час будівля використовувалася православною релігійною громадою як діюча культова споруда. Протягом останнього десятиліття 20 ст. її стан було значно погіршено у зв'язку з використанням більшості приміщень у якості господарчих складів.

Однією з найбільш значних втрат є висока сценічна коробка з двосхилим дахом, яка добре помітна на старих світлинах. Одноповерховий, на підвалах та цоколі, що підвищується за характером рельєфу вздовж вул. Леппіка. Цегляний, фасади не потиньковані, перекриття пласкі, дерево-балочні. Дахи вальмові та двосхилі, вкриті покрівельним залізом. План близький до Н-подібного. Головний вхід – з боку вул. Горького, розташований у центральному ризаліті з відкритою галереєю на п'ять арок. Центральними входами обладнано також обидва бічні фасади. Внутрішня планувальна схема базується на наявності композиційного центру – прямокутної у плані глядацької зали на 440 місць. Раніше вертикально розкритий простір сценічної коробки нині є висотно не виділеним, він завершений спільним з об'ємом глядацької зали двосхилим дахом. Вхідна група приміщень репрезентована вестибюлями та фойє. З тильного боку розташовані бічні сильно винесені в плані споруди і симетричні її повздовжній осі «кармани» і т. зв. ар'єрна сцена в центральній частині тильного торця. Високий (за рельєфом ділянки) цоколь в тильній частині споруди має характер окремого поверху, приміщення якого (як і приміщення «карманів») та вестибюльної групи) використовуються під господарчі склади з окремими додатковими входами. Репрезентований за центрально-осьовою (11 осей) симетричною схемою. Основою його членувань є мотив вписаного у велику прямокутну нішу малого вікна з виразним прямокутно-сітчастим заскленням. П'ять арок центрального ризаліту мають завершення складного модернізованого абрису, основу якого складає широка променева цегляна перемичка. Центральну арку виділено порталом з двох бічних лопаток, що несуть стилізований трикутний фронтон на тлі монументального високого прямого аттика, бічні від нього ділянки завершені повним антаблементом з гладким фризом та профільованим карнизом. В ризалітній частині останній підкреслює задрібнений ритм дентикул, мотив яких повторюється також у верхніх частинах віконних ніш бічних компартиментів.

40.13. Сучасний вигляд будівлі. Фото 2013.

Подібні ж засоби, з додержанням зафіксованої положенням входів центрально-осьової схеми, властиві й організації обох

видовжених бічних фасадів, центральні частини яких створюють з обох боків споруди глибокі курдонери. Помітну роль відіграє ритм лопаток й відповідних їм на гладкому фризі подвійних ліпних кронштейнів, які в центральних частинах рівномірно членують простір стін і слугують п'ятами перекинутих між ними виразних, у дусі ампіру, напівциркульних архівольтів. Звертає на себе увагу слабо виражений променевий характер клинчастих перемичок вікон, ще більш модернізованим він є на чільному фасаді. Тут до цих ознак додаються також орнаментальні елементи у вигляді рельєфних колоподібних розеток з висульками, вже вказаного, модерністського характеру арочні завершення та рішення порталу. До центрального входу підведено високий кам'яний ґанок з широкими маршами сходів. Це довершує сприйняття лаконічного монументального образу цієї доволі репрезентабельної будівлі, яка розташована у планувальному вузлі та сприймається з багатьох дальніх оглядових точок.

У 1966, 1987 на фасаді будинку встановлено мармурову та гранітну меморіальні дошки з текстом. Будинок має неабияке значення як чи не єдиний у місті Народний будинок з рисами, властивими театральним спорудам передреволюційних часів. Змістовний він і як пам'ятка історії, пов'язана з визначними політичними подіями та діячами культури першої половини 20 ст.

2005 проведено капітальний ремонт будівлі. Зараз не використовується [83].

Клара Карафін,
Олександр Тищенко

40.14. Електрична станція (архіт., іст.). Вул. Горького, 73. Станційний будинок є домінантою перехрестя вулиць Горького і Радянської, фронти точок ефектного сприйняття комплексу знаходяться також у поряд розташованому парку та у просторі майдану Волі.

Головна споруда формує огороджене велике подвір'я, де поряд з сучасними спорудами знаходяться старі, дотепер збережені будови електричної станції. До складу комплексу входять: 1) станційний будинок 2) флігель 3) павільйон. Побудова станційного будинку та допоміжних споруд, а також найбільш важливі добудови відбулися протягом 1910-х рр. У 1909 міська управа прийняла рішення про будівництво споруд міської електростанції. Було оголошено конкурс на проектування електростанції та електричного освітлення в місті. 18.06.1909 міська управа затвердила проект і кошторис, які склала артіль російських інженерів у Харкові. Проектна потужність розраховувалася на 120 духових вуличних ліхтарів та 7500 лампочок розжарювання. Проектна вартість будівництва була 172898 крб. 55 коп.

У жовтні 1909 міська Дума вирішила здійснити устрій електричного освітлення господарчим засобом. Технічний нагляд за улаштуванням міського освітлення Дума доручила С. Лизкову. Електростанція почала роботу на початку 1911, але добудова станційного будинку відбувалася ще протягом низки наступних років (до 1916). Значні добудови головної споруди, що постраждала під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, проведені також у 1954.

40.14. Електрична станція. Фото поч. 20 ст.

40.14.а. Станційний будинок, 1910. Разом із сучасним приворотним павільйоном виходить на червону лінію забудови вул. Горького, між ними встановлено фрагмент сучасного огородження з залізобетонних плит, яке оперезає увесь периметр станційної ділянки.

Будівництво, що розпочалося 1910, було закінчено 01.09.1910, тоді ж були підготовлені фундаменти під двигуни. На поч. 1911 електростанція почала роботу. У станційному будинку було встановлено два газогенераторних двигуни з генератором постійного струму по 100 квт кожний. 09.02.1911 спеціальною комісією були оглянуті

усі міські електроосвітлювальні споруди, причому було відмічено, що центральну станцію побудовано міцно і правильно, але без сходів на другий поверх і на башту, не встановлено огородження маховиків усіх чотирьох машин і т. п. Після цього у період між 1911 та 1916 з лівого боку до вже існуючого об'єму було прибудовано ще одну башту з такою ж самою параболічною банею. Споруда значно постраждала в роки війни. Торцевий двоповерховий компартимент з боку вул. Радянської було повністю знищено попаданням бомби або снаряду. Його відбудували майже в первісному об'ємі 1954, але у спрощених утилітарних формах. Не відновлювалася також і втрачена в роки війни параболічна баня нової (1911 – 1916) башти.

40.14. Сучасний вигляд станції.

Споруда одноповерхова, з рівновеликими дво-, триповерховими баштами. Мури цегляні. Фасади не потиньковані, перекриття поверхів – пласкі з залізобетонних плит. Дахи вальмові та двосхилі, вкриті шифером (первісно дах був залізний із світовими ліхтарями), купольне покриття однієї з башт – металевою бляхою із цинку. У баштах розташовані клітини старих двомаршових кам'яних сходів. Споруда майже прямокутна у плані, з крайніми бічними кріповкою і ризалітом дворового фасаду. Наявність ризаліту пов'язана з післявоєнною добудовою торцю будинку з боку вул. Радянської двоповерхового об'єму. Її поверхи пов'язані сходами башти з банею, поповерхове внутрішнє планування добудови є двобічно-коридорним. Одноповерховий основний об'єм старої станції розділено в середній частині повздовжньою стіною-перемичкою на дві приблизно рівні частини. Частина з торцем у бік вул. Леппіка – зального типу, нерозчленована, тут розташоване станційне електричне устаткування, головний вхід (його отвір вирішений як велика в'їзна брама) – фіксує положення повздовжньої осі на торцевому фасаді. Первісні два входи в обидві частини будинку з боку вулиці знаходяться в кожній з башт. Значна частина будинку з торців у бік вул. Радянської є цехом по ремонту обладнання, тут є одноповерхові, розділені перебірками. Ділянки старої споруди та два поверхи післявоєнної прибудови, внутрішнє планування яких є двобічно-коридорним, з виходом у ризаліті з боку подвір'я. Стилістику будинку витримано у модернізованих формах неоренесансу.

На старих світлинах первісна композиційна схема чільного фасаду включала лише одну (з банею) башту, яка займала бічне положення, до неї примикає двоповерхова первісна (не збереглася) торцева частина, що разом із баштою закріплювала асиметричний характер композиції. Добудова у 1911–16 протилежної частини будинку другою баштою візуально збалансувала первісно асиметричні боки споруди, надавши її образу врівноваженості й монументальної статичності. Деталізація й рішення окремих елементів відрізняються оригінальністю й виваженістю пропорцій. Основу членувань одноповерхової частини складає виразний ритм розділених імпостами потрійних великих вікон, окреслених у верхній частині спільною променевою перемичкою кожне. Імпости надбудовано високими лопатками з виразним ритмом стовпчикоподібних завершень над лінією карниза. Кожен з них увінчано декоративною цибулеподібною банею, що разом з завершеннями великих башт створює мотив вертикального акцентування з виразним насиченим силуетом. Домінантами цього акцентування є дві квадратні у плані великі

башти. Одну з них нині завершує пологий шатровий дах, іншу – ренесансна параболічна гранчаста баня зі складної форми масивними навершями та круглими слуховими віконцями. Потужне вертикальне акцентування врівноважує лінеарний характер низького рустованого цоколю, потужні горизонталі масивного антаблементу з виразним ренесансним аркатурним фризом, мотив якого присутній і в станових завершеннях башт. Рішення торцевого (з боку вул. Леппіка) і старої частини дворового фасаду є дещо спрощеним у деталізації повторенням рішення чільного фасаду. Поповерхово прорізані прямокутні вікна. Фасади торцевої прибудови з боку вул. Радянської носять вкрай спрощений утилітарний характер.

40.14. Сучасний вигляд станції.

В інтер'єрі звертає на себе увагу дотепер збережене старе металеве ажурне огородження баштових сходів. Будинок має важливе типологічне значення як одна з небагатьох донині збережених старих інженерних споруд з яскраво вираженим стильовим рішенням. Нині використовується за первісним призначенням.

40.14.б. Флігель, 1910-ті рр. Окремо розташована з боку подвір'я споруда неподалік від станційного будинку, повздовжні осі будівель паралельні. Зведений, вірогідно, разом зі станційним будинком. Використовується під адміністративні служби, що відповідає також і первісному призначенню будинку. Одноповерховий, цегляний, дах вальмовий, вкритий шифером. Зовнішній абрис планування близький до прямокутника, чільним є фасад, обернений до тильного муру станційного будинку. Завдяки декільком розкріпуванням його стіна має «ступінчастий» характер, у крайній бічній розкріповці розміщено головний вхід. В інтер'єрі до нього веде Г-подібний у плані коридор, характер внутрішнього планування є двобічно-коридорним. Нечітко виражені стильові форми близькі до модерну.

У більшій мірі це стосується чільного фасаду. Обидва торцеві фасади вирішені у центрально-осьових схемах, при цьому центральні вісі (що співпадають з повздовжньою віссю будинку) зафіксовано положенням прямокутних, акцентованих променевими клинчастими перемичками, вікон, кожне з яких фланковано симетрично розташованими «сліпими» вікнами. Певне, у дусі модерну, стильове забарвлення має і прорізаний ритмом таких вікон видовжений тильний фасад. Первісне внутрішнє оздоблення інтер'єрів повністю втрачене. Використовується для адміністративних служб.

40.14.в. Павільйон, 1910-ті рр. Окремо розташований, але має спільну з флігелем повздовжню вісь, тобто формує дворовий ряд старої забудови станції. Одноповерховий, дах вальмовий під шифером. Будівля майже квадратна у плані, її чільний фасад, як і у флігелі, звернений у бік станційного будинку, тут розташовано і єдиний вихід. Внутрішнє приміщення однокамерне, нерозчленоване. Фасади прорізані сліпими віконцями з широкими, у дусі модерну, клинчастими перемичками променевої форми.

З Олександрівською міською електростанцією пов'язані події грудня 1917. У ніч з 13 на 14.12.1917 в місті почалося збройне повстання за встановлення радянської влади. Більшовики при підтримці загонів чорноморських моряків під командуванням О. Мокроусова захопили електростанцію, пошту, телеграф та інші адміністративні установи. Пізно ввечері обидві сторони пішли на переговори про обмін військовополоненими та припинення вогню. Переговори проходили за участю представників міської управи. Українська сторона вимагала звільнення військовополонених і негайного від'їзду більшовицьких військ із міста. Ввечері 12 грудня вокзал було звільнено. Бої тривали до 15 грудня, закінчились перемогою сил Української Центральної Ради, але більшовики отримали підкріплення, і бої продовжувалися. Більшовицька влада в м. Олександрівську остаточно була встановлена 02.01.1918 внаслідок прямої інтервенції московських загонів Червоної Гвардії.

Пам'ятка становить велику топологічну цінність як комплекс зі старими спорудами

інженерного призначення, що мають вдале і стилістично визначене архітектурне рішення. Тепер використовується Запорізьким підприємством міських електромереж [84].

Клара Карафін,
Олександр Тищенко,
Маргарита Ширяєва

40.15. Пам'ятне місце форштадта Олександрівської фортеці та заснування м. Олександрівська (іст.). Вулиці Горького, Чекістів, Жуковського, Тургенєва, Жовтнева.

Фортечний форштадт – передове поселення для розташування обслуги, яка не перебувала на військовій службі. Як і фортецю, форштадт почали будувати навесні 1771. По контуру він мав вигляд 32-кутної зірки.

Перші землянки були закладені в районі сучасних вулиць Дзержинського, Ілліча та Чекістів. У 1777 форштадт Олександрівської фортеці став центром Павловської (за ім'ям спадкоємця престолу) провінції Азовської губернії, і в ньому перебували як духовне правління, так і комісар провінції. З 1779 Олександрівський форштадт входив до складу спершу Кінсьководівського, а потім – Павлоградівського повітів, а з 1782 по 1784 він став знову центром повіту, на цей раз Олександрівського (утвореного з південної частини колишнього Павлоградського повіту). В «Описании городов Азовской губернии» читаємо: «...в укрепленном форштандте, при оной крепости, церков Фаферковая одна (тобто має подвійні стіни) із ряда досок и ряда кирпичей. Купцов 7, мещан 329, разного звания 41». У 1785 форштадт був перетворений на Олександрівський посад, яким керувала посадська ратуша на чолі з бургомістром – «городовим отаманом». Населення посаду швидко зростало, і до 1790 налічувало близько 1800 мешканців. Наприкінці 18 ст. через посад пролягав великий шлях на Маріуполь з Новоросійська як тоді звелів називати Катеринослав імператор Павло I, що хотів знищити все, що могло нагадувати про його матір Катерину II. Олександрівська фортеця на околиці великого посаду в 1800 була ліквідована через непотрібність, а від колишнього її гарнізону залишилася тільки інвалідна команда. Посад поступово перетворювався на місто. Виникли нові адміністративні установи, з'явилася посада городничого, відкрилась поштова експедиція, для урядових установ споруджувалися дерев'яні й цегляні будинки. Відставні солдати колишнього гарнізону заселили передмістя, утворивши т. зв. Солдатську слобідку. У 1802 посад Олександрівський увійшов до складу Катеринославської губернії, а в 1806 став повітовим містом, центром однойменного повіту. Через 5 років місто отримало свій герб. Проект герба розроблявся на місці. Слід віддати належне тому, що автори використали традиційну для символіки українського козацтва малинову барву, що підсилило історичний зміст герба.

У 1860-80-ті рр. в Олександрівську та його передмістях з'явилися промислові підприємства, через місто була прокладена залізниця, збудовано річкову пристань. На поч. 20 ст. Олександрівськ став одним із центрів сільськогосподарського машинобудування та важливим транспортним вузлом. У 1917 тут мешкало 56 тис. жителів [85].

Маргарита Ширяєва

41. Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, які загинули під час форсування Дніпра в 1943 (іст., мист.). Вул. Гребельна, у сквері.

Поховано радянських воїнів 60-ї, 203-ї, 244-ї стрілецьких дивізій 12-ї армії 3-го Українського фронту, які утримували плацдарм до 12 грудня 1943. Відомі прізвища 1448 загиблих. Серед похованих Герої Радянського Союзу С. Смоленський, М. Бєгєнов, Є. Дудикін.

Смоленський Сергій Михайлович (1913–1943) – рядовий, стрілок 610-го стрілецького полку 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії 3-го Українського фронту. Уродженець с. Чемерине Волоконівського району Білгородської області (Росія). На фронті з 1942. 25.10.1943 С. Смоленський, діючи у складі взводу, в рукопашному бою в траншеях ворога знищив 7 гітлерівців. Залишившись без командира, взяв командування на себе – відбив три атаки. Загинув у цьому бою. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22 .02.1944 посмертно.

Бєгєнов Маді Кайбієвич (1916–1943) – сержант, командир відділення 619 стрілецького полку 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії 3-го Українського фронту, уродженець с-ща Петропавлівського (тепер м. Ахтубінськ Астраханської обл. (Росія)). На фронті з 1942. Відзначився 25.10.1943 під час форсування

правого берега Дніпра в районі Дніпрогесу. Під час атаки на правобережному плацдармі першим увірвався у траншею ворога і в рукопашному бою знищив кілька гітлерівців. Загинув 01.11.1943. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22.03.1944 посмертно.

Дудикін Євген Петрович (1921–1943) – рядовий, сапер саперного полку 592-го стрілецького полку 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії 3-го Українського фронту, уродженець Тащинського району Ростовської області (Росія). На фронті з 1942. 27.09.1944 Є. Дудикін переправився на правий берег Дніпра в районі с. Петро-Свистунове Вільнянського району Запорізької області. Брав участь у розмінуванні поля поряд з переднім краєм ворога, що забезпечило утримання плацдарму. 02.10.1943 на замінованій ним ділянці перед позиціями полку підірвались два ворожі танки. Загинув Є. Дудикін 30.10.1943 на плацдармі «Мала земля». Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 19.03.1944 посмертно.

У 1959 на могилі встановлено пам'ятник. У 1975 проведена реконструкція: на могилі встановлено плиту з полірованого граніту. У центрі височіє бронзова скульптура Батьківщини-матері. Ліворуч від могили – похила бетонна стела, на якій укріплено 40 гранітних плит з прізвищами похованих. Перед стелою – залізобетонні, обкладені гранітними плитами блоки, на яких укріплені залізобетонні цифри, за ними на гранітній плиті бронзовий лавровий вінок.

Поблизу скверу на транспортній зупинці встановлена артилерійська гармата «Гаубиця», на невеликому майданчику, вкритому гранітом [86].

Ск. В. Дубінін.

Лариса Малихіна

42. Пам'ятник робітникам-залізничникам, які загинули у Другій світовій війні, 1971 (іст.). Вул. Грязнова, поблизу будинку управління Запорізької дільниці енергопостачання.

У роки Другої світової війни на фронтах загинуло 9 працівників Запорізької дільниці енергопостачання. На їх честь встановлено пам'ятник – гранітна трапецієвидна стела на гранітному цоколі. На лицьовому боці стели викарбовано меморіальний напис, прізвища загиблих та п'ятикутну зірку з гвардійською стрічкою [87].

Тамара Шевченко

43. Дзержинського вулиця, рубіж 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Починається від вул. Анголенка і закінчується вул. Запорізькою. Розташована паралельно головній магістралі міста – просп. Леніна. Одна з головних вулиць міста, довжиною близько 2,5 км.

Формування сучасного вигляду вулиці почалось наприкінці 19 –на поч. 20 ст. Первісна назва – вул. Олександрівська. У 1919 була перейменована на вул. Рози Люксембург, з 1952 – Дзержинського. Вулицю перетинають вулиці Свердлова, Чекістів, Тургенєва, Леппіка, Радянська, Червоногвардійська, Пролетарська, Грязнова, Франка та Комунарівська.

Головним чином вулиця забудована одноповерховими міськими садибами та особняками, виконаними в цегляному стилі, кін. 19 – поч. 20 ст. Забудова вулиці зберегла низку об'єктів, які представляють історико-архітектурну цінність. Під № 6 розташований будинок земської повітової управи (старої), збудований у 1870-ті рр., на розі вулиць Дзержинського та Свердлова, 30 стоїть двоповерховий особняк Тагаєвського. Навпроти, під № 8 – прибутковий будинок І. Куржупова – збудований за проектом земського техніка А. Алексєєва з темно-червоної цегли в цегляному стилі. В цьому будинку на поч. 20 ст. розміщувалася вчительська семінарія. Привертає увагу двоповерховий будинок під № 48 – особняк Рош (1912–1913), виконаний у стилі модерн з елементами функціоналізму. Далі, через площу, на розі вулиць Дзержинського, 52 та Радянської, 23, розташована двоповерхова будівля – прибутковий будинок з заїздом купця і власника цегляно-черепичних заводів у м. Олександрівську О. Мінаєва. Збудований у 1908 за проектом земського інж. І. Башинського у псевдоруському стилі.

В повоєнні роки вулиця забудовувалася сучасними триповерховими житловими й адміністративними будинками. Серед них – будинок СБУ (1950), виконаний у стилі радянської класики.

Загалом різностильові й різночасові будинки визначають характер вулиці як пам'ятки містобудування [88].

Тамара Шевченко

43.1. Прибутковий будинок Корсунського, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Дзержинського, 4. Віддалений від червоної лінії забудови вулиці.

43.1. Прибутковий будинок Корсунського. Фото 2013.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах чотирисхилий під шифером. Композиція головного фасаду центрально-осьова. Головна вісь виділена рустованими пілястрами. Пластичне рішення фасадів витримане у цегляному стилі. Вікна прямокутні. Обрамлені ліпними наличниками, поличками та фільонками. Фасад завершується профільованим карнизом на кронштейнах. Тепер тут розміщується управління МВС Жовтневого району [89].

Наталія Сабатюк

43.2. Особняк Тагаєвського, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Дзержинського, 5/37. На червоній

лінії забудови вулиці.

43.2. Особняк Тагаєвського. Фото 2014.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Виконаний у цегляному стилі. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Бокові вісі акцентовані виступаючими ризалітами, увінчаними глухими аттиками на рівні даху. Поверхи діляться подвійними поясками. Вікна прямокутні, декоровані поличками, фільонками, фігурними пілястрами. Завершується профільованим карнизом. Площина стін пофарбована. Тепер тут розташована Державна реєстраційна служба Головного управління юстиції у Запорізькій області [90].

Наталія Сабатюк,
Алла Черемис

43.3. Земська повітова управа (стара), 2-а пол. 19 ст. (архіт., іст.). Вул. Дзержинського, 6/39. Споруди комплексу активно формують забудову перехрестя вулиць Дзержинського та Ілліча, знаходячись в оточенні двоповерхової, ідентичної за часом старої забудови.

43.3.а. Будинок повітової земської Управи (старої) Фото 2013.

Складається з будівель: 1) будинку повітової земської управи; 2) книжкової крамниці та складів; 3) сільськогосподарських складів. Розбудова комплексу почалась зведенням наприкінці 1860-х – на поч. 1870-х рр. 19 ст. земської управи на розі вулиць Олександрівської та Благовіщенської. Згідно з оціночними відомостями 1878, будинок оцінювався у 12 тис. крб. На дворовому місці земської управи було зведено також земську книжкову крамницю зі складом та сільськогосподарські склади. Вони сформували компактне прямокутне у плані подвір’я, де з боку, протилежного крамниці зі складом, були ще й служби (не збереглись). 1909, після подання від 24.03.1909 повітової земської управи у міську управу про затвердження проекту розширення

сільськогосподарських складів та побудови кам'яних, критих залізом, служб (не збереглися), створилася ситуація, за якої планування подвір'я комплексу суттєво не змінювалося, за виключенням зносу служб та зведення на їх місці сучасних будівель. 1915, після переведення земської управи в новий просторий будинок на сучасній вул. Чекістів, 29 – у головному будинку розмістилися мирові судді, а після цього мала місце низка інших пристосувань. При цьому, в 1950-х рр. (коли тут розміщувалося медучилище) було добудовано другий поверх. У 1970-х рр. другим житловим поверхом було добудовано і крамниці зі складами. Споруди комплексу земської повітової управи (старої), що збереглися, разом з низкою сучасних господарчих споруд – утворюють тепер прямокутне у плані подвір'я, яке нині розділене сучасним металевим огородженням на дві частини й відокремлюють прилеглу до головної площі споруди невелику площу подвір'я.

43.3.а. Будинок повітової земської управи (старої) кін. 1860 – поч. 1870. Є головною спорудою комплексу і домінантою забудови перехрестя вулиць Дзержинського та Ілліча. З сусіднім будинком № 8/28 по вул. Дзержинського поєднаний двостулковою металевою брамою з сучасним металевим ажурним огородженням. Побудований наприкінці 1860 – на поч. 1870. За вищевказаними оціночними відомостями 1878 щодо податку з нерухомого майна, це був кам'яний будинок на два світла, вкритий залізом. 1905 до споруди було прибудовано архів і влаштовано браму (не збереглася). При цьому підведені до входів три ґанки, які виходили на міську тротуарну землю, були знесені. Площа будинку земської управи складала 600 кв. саж. й у 1910-х рр. перестала влаштовувати земство. 1911–1912 були розроблені плани надбудови другого поверху (до цього часу двоповерховою була тільки центральна, з великою залою на два світла, частина), але вони не були здійснені, оскільки можливості ділянки для подальшого розширення були вичерпані, і земство вирішило звести новий будинок повітової земської управи на розі вулиць Олександрівської та Троїцької (нині вул. Чекістів, 29). З 1915 в будинку розміщувалися мирові судді, а з 1921 – комісія допомоги хворим та пораненим червоноармійцям. У 1920-х рр. будинок було пристосовано під Народний суд, а 1926 сюди переїжджають редакції газет «Красное Запорожье» та «Селянське життя». З серед. 1940-х до 1970-х рр. тут містилося медучилище. 1952 під час реконструкції споруду було добудовано другим поверхом, тоді ж, вірогідно, видимі на старих фотографіях сходи з прямим маршем перед ґанком головного входу було замінено на сучасні. Нині споруда є суцільною двоповерховою, на підвалах та стрічковому підмурку. Складена з цегли, фасади потиньковані й побілені, дахи вальмові, вкриті хвилястим шифером. Планувальна пляма близька до Ш-подібної, з сильно винесеними центральними та двома бічними ризалітами дворового фасаду й подібними ж, але слабо винесеними – на чільному. Поповерхова планувальна схема – дворядова, за рахунок перебірок трансформована у двобічну – коридорну. Головний вхід – у центральному ризаліті чільного фасаду, до нього підведений високий двобічно-ступінчастий ґанок. У вхідному холі починається підйом на двомаршові, з поворотом, головні кам'яні сходи, допоміжні двомаршові кам'яні сходи обслуговують вихід у подвір'я через один з бічних ризалітів тильного фасаду. У першому (вуличному) ряді планування розміщені великі парадні суміжні кімнати, у другий ряд винесені допоміжні невеликі кімнати технічних служб та санвузли. В центральній частині коридор перетинає велике, з вікнами на центральному дворовому ризаліті, двосвітне зальне приміщення (нині зала народного суду). Стильове рішення – у ремінісцентних формах класицизму.

Композиція головного (по вул. Дзержинського) фасаду побудована за класичною центрально-осьовою схемою. Симетрію закріплено двома бічними й центральним слабо винесеним ризалітом з головним входом на центральній (поперечній) осі, що є також поповерховою віссю симетрії і для внутрішнього планування. Вказані три ризаліти й невисокий цоколь виділено дощатим рустуванням, а ризаліти висотно підкреслено двома прямими й ступінчастим центральним аттиками, які акцентують та увиразнюють силует. Стіну прорізано поповерховим чітким ритмом далеко розташованих невеликих напівциркульних (перший поверх) і прямокутних (другий поверх) вікон з рамочними лиштвами. Спокійний, переважно

горизонтальний характер рішення підкреслений щільно профільованими лініями карниза, широкого видовженого гурту, невисокого цоколю, центральний аттик акцентує велика колоподібна люкарна. Майже такий самий арсенал застосований і в композиціях обох торцевих фасадів, які вирішені без ризалітів, розкріповок і домінування окремих елементів. Тильний фасад, композиція якого має центрально-осьове акцентування за рахунок сильно винесених трьох дворових ризалітів, вирішений спрощено, майже утилітарно. На потинькованій гладіні стін чітко виділений ритм напівциркульних (перший поверх) і прямокутних (другий поверх) вікон, основним елементом горизонтального акцентування слугують спрощених профілів міжповерховий гурт та карниз.

Значну частину первісного оздоблення інтер'єрів було втрачено у процесі робіт по надбудові другого поверху в 1950-х рр., не збереглись ліплені карнизи, каміни тощо. Будівля використовується Жовтневим районним судом.

43.3.б. Книжкова крамниця та склади, 2-а пол. 19 – поч. 20 ст. Вул. Ілліча, 41.

43.3.б. Книжкова крамниця. Фото 2014.

Розміщені вздовж червоної лінії забудови вулиці, планувально створюють єдине ціле. Від головної споруди комплексу відокремлені розривом, що є в'їздом до подвір'я. В оціночній відомості 1878 щодо податку з нерухомого майна описані також «дерев'яні служби», які могли мати відношення до даних споруд (наприклад, могли бути їх первісним варіантом). За відомостями від 1905, тут уже повним чином існують саме ці споруди. Після революції 1922 тут функціонувала крамниця Губземвідділу, до 1950-х рр. розміщувалося Управління електромонтажних робіт № 8 м. Запоріжжя. При цьому частину приміщень було переплановано під квартири службовців. З 1960 одноповерхова споруда була вже повністю житловою, а протягом 1972–1973 надбудовано другий житловий поверх та три сходові клітини. Вірогідніше за все, саме цього часу наявний на кресленнях 1909 та фотографіях 1940 вхід у склади з боку вулиці був перероблений у вікно. Нині будинок двоповерховий, з надбудованим сучасним, значно нижчим, другим поверхом, має підвали, стіни цегляні, фасади непотиньковані. Перекриття пласкі з залізобетонних плит, виносами яких створено декілька сучасних балконів з боку подвір'я (нині перероблені в еркери). Прямокутний загальний абрис плану вздовж поперечної осі первісно поділявся на магазин (з торцем у бік будинку управи) та склади. Пізніше цей поділ ліг в основу двох секцій нині існуючого житлового будинку. Квартири кожної з них обслуговують сучасні двомаршові кам'яні сходи, клітини яких розміщено у двох сильно винесених ризалітах зі входами на дворовому фасаді. Бічну частину вуличного фасаду акцентує первісний вхід до книжкового магазину, який обслуговує приміщення першого поверху. Збережені фрагменти свідчать про стильові особливості первісного рішення споруди у ремінісцентних формах класицизму. Як з боку вулиці, так і з подвір'я фасади магазину та складів створюють єдине ціле й вирішені в єдиних композиційних схемах. Чільний (з боку вулиці) фасад, завдяки бічному положенню нині єдиного з цього боку входу на перший поверх, має асиметричну композиційну схему. Він значно спотворений ритмом квадратних, у рамочному облямуванні, сучасних вікон, нерегулярним ритмом яких прорізано надбудову. Перший поверх почленований чітким ритмом прямокутних отворів з рамочною лиштвою, простінки яких акцентовані лопатками з горизонтальним рустуванням. У верхній частині розташовано прямі сандрики, у нижній – підвіконні фільонки. Підкреслений дрібним ритмом сухариків міжповерховий гурт раніше слугував карнизом, під ним розташований широкий стрічкоподібний первісний фриз. З боку подвір'я старі деталі та елементи збереглися значно гірше й представлені облямованими рамочною лиштвою прямокутними вікнами із старим сітчастим заскленням (перший поверх), збереглися і деякі горизонтально рустовані лопатки у простінках цих вікон.

43.3.в. Сільськогосподарські склади, 2-а пол. 19 – поч. 20 ст. Вул. Ілліча, 41-а.

На червону лінію забудови вулиці виходить зблокований із складами магазину торець споруди, прибудованої до попередньої споруди під прямим кутом, й такої, що формує тильний бік подвір'я. Ця торцева частина надбудована спільним з даними спорудами другим сучасним житловим поверхом. Таким самим чином, як і для кожної крамниці із складами, в оціночній відомості 1878 щодо податку з нерухомого майна могли бути і первісні варіанти сільськогосподарських складів. Певною мірою про їх наявність свідчать відомості від 1905. В архівній справі за 1908–1909 йдеться про добудову вже існуючих сільськогосподарських складів (половина з боку вулиці) таким самим за розмірами компартиментом, із створенням загальної планувальної плями споруди у нинішніх параметрах, тобто на всю ширину подвір'я. На проектних кресленнях від 30.01.1908, підписаних земським інж. І. Бучинським, споруда проектувалася з глибоким підвальним поверхом (донині зберігся), а її перший поверх – загального типу, розділений шістьма стовпами. До 1952–1953 тут розміщувалися майстерні електромонтажного управління № 8, після чого внутрішній простір споруди було перепланова̀но під квартири. Нині є одно-, двоповерховим, дах – вальмовий, металевий над торцевою вуличною двоповерховою частиною, й шиферний двосхилий, із слуховим віконцем, над основним одноповерховим об'ємом. Споруда прямокутна у плані, значного видовження, звернений до будинку управи дворовий фасад нині без входів, якими обладнано тільки протилежний зовнішній фасад: у торцевому вуличному компартименті вхід обслуговує перший та другий поверхи, до останнього ведуть двомаршові сучасні металеві сходи. Вхід у середній частині зовнішнього фасаду веде у розподільний коридор, де розташовані виходи з чотирьох, нині розміщених тут квартир. Стильові форми слабко виявлені, з ознаками класицизму. З боку будинку управи фасад повздовжнього напрямку прорізано ритмом великих, рідко розташованих, прямокутних вікон, облямованих рамочною лиштвою, нерегулярно розташовані лопатки оброблено горизонтальним рустом, карниз – тягнутий, спрощеного профілю, горизонтальне акцентування підтримано й підвіконним не профільованим гуртом. Такі ж ознаки властиві й протилежному зовнішньому фасаду, з деякими незначними відмінностями в деталізації: лопатки тут гладкої фактури, без рустування, відсутнім є й підвіконний гурт. Найбільш репрезентабельний вигляд має значно спотворена надбудова другого поверху, торцева вулична частина. Зберігся на першому поверсі дещо підвищений над лінією первісного карниза прямий аттик, нижче розташована нині закладена й прорізана сучасними віконцями велика трицентрова арка первісного в'їзду у склади. Її верхню частину увінчано профільованим архівольтом з замковим каменем; проїзд фланкують дві широкі лопатки, прокреслені дощатим рустом. По обидва боки від проїзду розміщені старі прямокутні вікна з клинчастими перемичками та замковими каменями (нині одне закладене). Дана споруда є невід'ємним старим елементом комплексу земських споруд. Нині первісну (господарчу) функцію споруди замінено на житлову.

Після встановлення радянської влади в Олександрівську 2 (15) січня 1918 в будинку старої управи розмістився Олександрівський військово-революційний комітет на чолі з Т. Міхеловичем. Під керівництвом ревкому були розгромлені білокозаки, 16 ешелонів яких були розосереджені на станції Олександрівськ Катеринославської залізниці та станції Кічкас.

20.01.1918 ревкомом були проведені перевибори Ради, в результаті чого до влади прийшли більшовики. Під керівництвом ревкому та Ради пройшли перші соціалістичні перетворення. Під час наступу австро-німецьких військ ревкомом було організовано оборону Олександрівська. 18 березня ВРК оголосив місто у стані облоги та провів мобілізацію. Після окупації міста у квітні 1918 члени ревкому з загонами Червоної гвардії змушені були покинути місто.

Споруди старої земської управи є виразним прикладом добре збереженого, компактного за структурою комплексу адміністративних споруд другої половини 19 – поч. 20 ст. Його історична цінність пов'язана з подіями 1918 [91].

Клара Карафін,
Олександр Тищенко

43.4. Особняк, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Дзержинського, 7. На перехресті вулиць Дзержинського, 7 і Свердлова, 25.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду – центрально-осьова. В головній вісі, яка виділена невеликим ризалітом і декоративним фронтоном, організовано вхід у приміщення. Пластика фасадів вирішена у трансформованих формах класицизму, виконаних у цегляному стилі. Віконні прорізи прямокутної форми обрамлені наличниками простого профілю та фільонками. Простінки між ними і фланги будинку рустовані. Завершується фасад профільованим карнизом з сухариками. Внутрішнє планування змінене [92].

Наталія Сабатюк,
Алла Черемис

43.5. Прибутковий будинок Куржупова І. А. (будинок Учительської семінарії), 1906-1908 (архіт.). Вул. Дзержинського, 8. За функціональною типологією – будинок навчально-виховного закладу.

43.5. Прибутковий будинок Куржупова І. А. Фото 2014.

17.05.1906 олександрівський купець І. Куржупов звернувся в міську управу з клопотанням дозволити йому будівництво двоповерхового цегляного будинку в кварталі 87/56, на розі вулиць Олександрівської (тепер вул. Дзержинського) та Покровської (вул. Свердлова). Проект виконав земський технік А. Алексєєв. Будівництво було завершено наступного року. Ще через рік (21.05.1908) міська управа видає дозвіл на будівництво дворового флігеля будинку. У 1913 на подвір'ї було зведено двоповерховий флігель, у якому також розміщувалися класи, столярня, канцелярія, музей, бібліотека Учительської семінарії (1898). Від самого початку місто орендувало для неї у Куржупова більшу частину приміщень. 1914 була видана довідка про безпечний у технічному відношенні для учбових занять.

Головний фасад виходить на червону лінію забудови вулиці. Двоповерховий, із темно-червоної цегли, П-подібний у плані, дах складний під шифером. Виконано у цегляному стилі. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Осі підкреслені слабко виступаючими ризалітами, увінчаними декоративними фронтонами. В ризалітах головний вхід у приміщення з боку вул. Дзержинського. Арка для в'їзду у двір з вул. Свердлова закладена. Наріжна частина виділена потужним ризалітом, увінчаним баштою, над якою була витончена чотиригранна маківка (не збереглася). Перемички віконних прорізів чергуються: прямокутні та циркульні. В декорі вікон присутні наличники складного профілю, замкові камені. Простінки між вікнами частково рустовані пілястрами. Фасад завершується складним профільованим карнизом на кронштейнах. Внутрішнє анфіладне планування повністю змінено.

У загальному стильовому рішенні пам'ятка є взірцем ретроспекції, коли на поч. 20 ст. використовують не просто елементи історизму, але й характерну ще для класицизму симетричну композиційну схему.

У будинку розміщувалися класи вчительської семінарії, кінематограф «Колізей», канцелярія Олександрівського комітету шкіряних справ. Під час Першої світової війни (1915) на другому поверсі флігеля було розквартировано 600 солдатів, а навесні 1917 – 300 сербських нижчих чинів та полонених австрійських вояків. У 1950–1960 тут був спорткомплекс «Трудові резерви». Тепер тут міститься центр підготовки Олімпійського резерву [93].

Геннадій Васильчук,
Клара Карафін

43.6. Міщанська управа Олександрівського міщанського товариства, 1885-1888 (архіт.). Вул. Дзержинского, 9/25. На перетині вулиць Дзержинського та Свердлова.

Цегляний одноповерховий будинок, прямокутної у плані форми. Побудований в цегляному стилі. Головний фасад орієнтований на вул. Дзержинського. Первісно композиція фасаду була симетричною з парадним входом по центру (пізніше добудовані додаткові приміщення до правого торця з самостійним входом). Ганок мав марші на три боки.

43.6 Міщанська управа Олександрівського міщанського товариства. Фото 1900.

Центральна частина фасаду, виділена складного силуету аттиком, складається з трьох напівциркульних прорізів. Центральний проріз був для дверей, бокові – для вікон. Кутові вікна та центральна частина виділені на площині фасаду лопатками з фільонками. В межах кутових вікон виконані аттики, що збагачують силует будинку. Повторюють форму вікон архівольти, які мають різне оформлення для кожної групи вікон. Цоколь будинку цегляний з гладкою поверхнею. Підвіконна частина відокремлена декоративним горизонтальним пояском і прикрашена підвіконними фільонками. Карнизний фриз виконаний з варіантами малюнка кладки по всьому фасаду. Торцевий фасад оформлений аналогічно головному.

43.6 Вид на будівлю вздовж вул. Дзержинського. Фото 2008.

Боковий фасад симетричний, вирішений в чотири віконних осі. Напівциркульні вікна розділені вертикальними лопатками. У центрі виконаний ступінчатого силуету аттик. Дворові фасади оформлені скромно. Дах металевий.

З боку вул. Свердлова (кол. Покровська) 1910 добудовано новий одноповерховий будинок Міщанської управи. Другий будинок побудований в цегляному стилі з елементами стилю модерн. Головний фасад облицьований силікатною цеглою двох тонів – сірого та теракотового. Фасад виконано асиметрично. Центральна частина на два вікна. Наріжні частини виділені слабко виступаючими ризалітами. В правому ризаліті знаходився парадний вхід (тепер закладений). В лівому ризаліті виконано трійне вікно. Віконні і дверні прорізи прикрашені тонко прокресленими наличниками і сандриками з замковим камінням.

43.6 Вид на будівлю вздовж вул. Сверлова. Фото 2008.

Підвіконний пояс виступає рельєфною кладкою. Кутові пілони ризалітів оформлені колонками. Кладка нижньої частини має рустування. Цоколь тинькований.

У 1914 Міщанську управу очолювали: староста – А. Непомнящий, члени – М. Орловський та І. Андрієнко. Тепер тут розташований Запорізький обласний відділ у справах захисту прав споживачів. Будинок є пам’яткою архітектури [94].

Олена Кузьменко

43.7. Житловий будинок Потьомкіна Л. С., 1878, 1913 (архіт.). Вул. Дзержинского,

13/28. На перетині вулиць Дзержинського і Чекістів.

Двоповерховий цегляний будинок, прямокутний в плані, звернений фасадом на вул. Чекістів. Збудований в цегляному стилі, що відображає раціональну архітектуру. Головний фасад будинку симетричний, з тридільним вирішенням, що підкреслювалось вертикальними лопатками. Високі вікна другого поверху і дещо менші за розміром вікна першого поверху, попарно згруповані, міжповерхові тяги виділені випусками цегляної кладки. Міжповерховий пояс прикрашений фільонками по осях вікон. Оформлення вікон другого поверху збереглося в первісному вигляді. В центральній частині виконано два спарені вікна з напівциркульною перемичкою в обрамленні простого наличника. Вище над вікнами – заокруглені сандрики. З боків фасаду вікна мають прямокутну форму з обробкою простим наличником і злегка вигнутим сандриком вище фризка. Так само прикрашені вікна бокового фасаду, що виходять на вул. Дзержинского. Увінчує будинок по всьому периметру легкий профільний карниз, знизу прикрашений рельєфною кладкою «в зубчик». Дах спочатку був черепичний, тепер – під шифером.

43.7. Житловий будинок Потьомкіна Л. С. Фото 2014.

Зараз будинок використовується під житло. На першому поверсі – торговельний заклад. Будівля є пам'яткою архітектури [95].

Олена Кузьменко

43.8. Житловий будинок . (з хлібопекарнею)Біленького І.М, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Дзержинського, 20. Колишня назва вул. Дзержинського – Олександрівська.

Згідно списків домовласників, будинок за адресою вул. Олександрівська, 14 належав міщанину Біленькому І. М. Як і багато інших мешканців, у своєму двоповерховому будинку (у підвальному приміщені) він розмістив хлібопекарню. Справа ця була вигідна і прибуткова.

43.8. Житловий будинок Біленького І.М. Фото 2013.

І. Біленький володів достатньо великою ділянкою. У 1913 розглядалося питання будівництва приміщення Олександрівської Земської Управи. Пропонувалося кілька варіантів, серед яких було обрано і придбано дворове місце по вул. Олександрівській, 12, що належало П. Майоренку, та за 20 тис. крб. половину ділянки І. Біленького, яка розташовувалась впритул. З встановленням радянської влади майно міщанина Біленького, як і усіх інших, було націоналізоване.

Будинок побудовано в цегляному стилі. Фасад розташовано в бік вул. Дзержинського. Будівля двоповерхова, прямокутна в плані, розташована на червоній лінії забудови вулиці. Візуально будівля відрізняється чіткістю та правильністю форм, досягнутих шляхом симетричного розташування по краях фасадної частини пілястрів, які відділяють крайні вікна та створюють ефект підтримки другого поверху та даху. Симетрія будівлі за горизонтальною віссю підкреслюється виконанням цегляного міжповерхового профільного поясу та поясу під дахом. Фасад будинку має протяжність у шість вікон. Віконна лінія другого поверху є логічним продовженням рішень першого поверху. Фасадна частина з боку вул. Дзержинського багата декоративними елементами, які надають будівлі пишності. Сандрики віконних отворів виділені. Виразність будівлі досягається

шляхом використання рельєфної цегляної кладки.

Планування внутрішніх приміщень коридорне. Дах будівлі чотирисхилий, вкритий шифером. Сьогодні у будинку розміщуються різні установи [96].

Анатолій Казабаш

43.9. Пам'ятний знак жертвам політичних репресій 1930–50-х рр. (іст.). Вул. Дзержинського, 28/32.

Встановлено 28.05.1996 завдяки клопотанням товариства «Меморіал» за підтримки місцевих органів влади. Пам'ятник установлено на місці колишнього слідчого ізолятора НКВС.

43.9. Пам'ятник жертвам політичних репресій 30 – 50-х р.р. 20 ст. Фото 2013.

За попередніми даними товариства «Меморіал», близько 17 тис. запоріжців постраждало під час сталінських репресій. Пам'ятник являє собою прямокутну брилу із сірого граніту, на лицьовому відполірованому боці брили викарбовано текст [97].

Ск. В. Гавронський, арх. О. Кузьменко.

Тетяна Кригульська

43.10. Особняк Рош Т. Г., 1912–1913 (архіт.). Вул. Дзержинського, 48. На червоній лінії забудови вулиці.

Збудовано в 1913 на дворовому місці, яке раніше належало Г. Іверову. Нагляд за будівництвом виконував відомий харківський арх. В. Естерович. Крім чільного корпусу, що виходить на вул. Дзержинського, ліворуч вглиб ділянки впритул до його бічного кордону, одночасно було збудовано дворовий флігель. Торцеві фасади будинку вздовж кордонів ділянки згідно з вимогами того часу Правил міської забудови представляють глухі стіни – брандмауери. Пластичне рішення головного фасаду виконано в стилі модерн з елементами функціоналізму. В інтерпретації архітекторів стилю модерн важливу роль відіграє увага до побутових зручностей. Дуже ціниться комфорт і затишок. З цих причин фасади особняка є похідними від внутрішньої структури будинку. Саме структура «внутрішнього» об'єму створює ядро, яке визначає зовнішній вигляд будинку. Архітектор відмовився від загальної коридорної схеми та вирішив план будівлі компактно. Центром є сходинки з холами на першому та другому поверхах, з яких можна потрапити до всіх приміщень. Центрично-компактне планування визначило рішення фасаду, зробило сходинки головним акцентом у вигляді виступаючого ризаліту, який підвищується над карнизом загального об'єму будинку. Права і ліва частини будинку, різні за призначенням приміщень, різні й за оформленням і несиметричні. Ліва частина фасаду вертикально поділена пласкою лопаткою на нерівні частини. Перший поверх прорізаний вузькими, прямокутної форми вікнами. Другий поверх представлений великим лежачим вікном прямокутної форми та вікном з коробовою перемичкою. Права частина фасаду на першому поверсі має рівномірний ритм із п'яти вузьких вікон, аналогічних лівій частині наскрізного проїзду у вигляді усіченої стрілчастої арки (проїзд закладений).

Другий поверх правої частини має балкон і напівкруглий у плані еркер, що прикрашає наріжжя будинку. Форма балконної плити повздовжня зі заокругленими кутами. Огородження балкона металеве кован геометричного малюнка. Два вікна другого поверху повторюють пропорції та силует вікна лівої частини фасаду. Між вікнами розташовані балконні двері прямокутної форми. Над

дверима виконана квадратної форми ніша, в якій розміщено круглий отвір для вентиляції приміщення. Збереглася вентиляційна решітка з металевого листа з прорізним малюнком. Віконні перемички клинчасті, цегляні. Підвіконні частини, що виступають із площини стіни, мають заокруглену форму в плані. Фриз будинку декорований пояском із цегли «вертикально на ребро». Верхній пояс фриза облицьований керамічною плиткою жовтого кольору. Карниз будинку складається із тонких цементних плит і має значний виліт. Кутові частини карниза оригінально заокруглені. Сходинки акцентовані ризалітом, освітлені трьома вузькими вертикальними вікнами-«градусниками», об'єднаними неглибокою нішею. Вікна засклені візерунчастим склом. Увінчує ризаліт аттик складного силуету. Дах металевий двосхилий.

43.10. Особняк Рош Т. Г. Фото 2008.

Кожний елемент фасаду визначається своєю естетичною виразністю. Відсутні функціонально невиправдані елементи. Спостерігається різноманітність форм і розмірів вікон і дверей, які підкреслюють структуру будинку. Цоколь, нижні частини простінків першого поверху парадного входу і арка наскрізного проїзду на подвір'ї облицьовані гранітними блоками з фактурою «сколу». Збудовано будинок із керамічної червоної цегли. Для облицювання головного фасаду використано високоякісну силікатну цеглу.

На момент будівництва особняка Т. Рош в місті спостерігалися значні зміни в галузі містобудування. Замість одноповерхових будуються дво-, чотириповерхові особняки та прибуткові будинки, змінюється ставлення до земельної ділянки як до товару, що диктує появу щільної периметральної забудови. Саме цей особняк з'явився першим з урахуванням містобудівельних вимог поч. 20 ст. Архітектор, порушуючи старі канони класицизму, зумів органічно ввести в композицію будинку нові архітектурні елементи. Відсутність функціонально невиправданого, зайвого сприймається як красиве, естетичне. Особняк Т. Рош і сьогодні є архітектурною прикрасою вулиці. Фасад практично зберігся у первісному вигляді, за виключенням віконних і дверних блоків. Всі вони замінені на нові. За новою бутовою кладкою зник силует красивої арки наскрізного проїзду. Змінилося і внутрішнє планування, яке пристосували для розміщення громадської організації. Тепер в будинку розташоване обласне управління соціального захисту населення [98].

Олена Кузьменко

43.11. Прибутковий будинок Мінаєва О.А., 1908 (архіт.). Вул. Дзержинського, 52/23. На перехресті вулиць Дзержинського (кол. Олександрівська) і Радянської (кол. Пилипівська) по лінії забудови розташовано прибутковий будинок олександрівського купця Мінаєва О. А.

43.11. Прибутковий будинок Мінаєва О.А. Фото 2014.

У березні 1908 в міську управу О. Мінаєв звернувся з проханням дозволити виконати відповідно до наданого проекту перебудову двох одноповерхових будинків по вул. Олександрівській, які йому належали. Полягала перебудова в надбудові других поверхів до існуючих одноповерхових будинків і будівництві між ними двоповерхового будинку – вставки та прибудови нового двоповерхового корпусу з боку вул. Пилипівської. Виконував проект земський інж. І. Бучинський. Передбачалося будівництво великих квартир для здачі в найм і розміщення на першому поверсі і на подвір'ї заїзду для приїжджих. Щоденно до міста прибували люди з інших міст і сіл для торгівлі, закупок, по службових справах. Всі вони потребували притулку. Г-подібний у плані двоповерховий комплекс з дворовими флігелями компактно заповнив усю ділянку. Спорудження такого роду будинків обумовлювалося зростаючим припливом населення міста, а також вигідністю вкладення капіталів. Здавалися не тільки квартири, але й кімнати, а також «кутки у квартирах». Одні проживали місяцями, інші – одну ніч. Зняти куток коштувало 2–5 крб. на місяць асигнаціями. Плата за ніч була 5–10 коп. Щільна забудова кварталу пояснюється і високою ціною міських ділянок землі. Звідси прагнення отримати максимум прибутку з ділянки, розміщуючи на ній якомога більше корпусів. Забудовники намагалися надавати прибутковим будинкам яскравий індивідуальний вигляд. Це слугувало засобом приваблення великої кількості квартиронаймачів, а якщо звернути увагу на те, що господар будинку мав цегельний завод, то таке будівництво виконувало ще й роль реклами його виробів.

Раніше побудовані одноповерхові будинки О. Мінаєва із червоної керамічної цегли представляли собою зразок провінційної архітектури у псевдоруському стилі. І. Бучинський використав принцип суцільної забудови «єдиною фасадою». Нове будівництво гармонійно поєднувалося зі старими будовами, і в результаті з'явився двоповерховий єдиний комплекс, стилізований у дусі давньоруського зодчества, що відповідало потребам замовника.

43.11. Вид на будівлю вздовж вул. Радянської. Фото 2008.

Для прибудови других поверхів у існуючих корпусів були розібрані дахи зі збереженням карнизів, які перетворилися в горизонтальні міжповерхові пояси. Ця тема з'явилася й на нових корпусах. Тема горизонтального членування фасадів виражена у численних поясах і тягах, виконаних на рівні підвіконних поличок, під віконними прорізами, у простінках вікон і дверей і завершується в багатоярусному насиченому деталями карнизі. Композиція фасадів багатоосьова.

Вікна групуються в різних ритмах. Також різноманітний малюнок вікон: прямокутні, циркульні, з променевими перемичками, спарені та ін. Віконні та дверні наличники мають як просту, так і складу форму. Представлені у вигляді декорованих пілястр, напівколонок, з використанням профільної цегли у формі валиків, каблучків, з поличкою. Велика різноманітність в оформленні сандриків: променеві, циркульні, трикутні, такі, що нагадують кокошники та зірочки. В архітектоніці фасадів присутні також елементи вертикального ритму. Це ризаліти на місці в'їзних наскрізних арок і міжвіконні пілястри на два поверхи, прикрашені фільонками або рустом. Цоколь будинку виконаний із якісної керамічної цегли без облицювання, що характерно для цегляного стилю кін.19 – поч. 20 ст. Будівельний матеріал – цегла – головна особливість будови. Відкрита, непотинькована кладка із цегли надала численні теми деталям будинку і слугувала прикрасою фасадів. Для південного міста, де мало дощів і яскраво світить сонце, контрастні тіні підкреслюють пластику деталей. Цегла то висунута наперед, то заглиблена, то стоїть

вертикально на ребрі, перебиваючи монолітні лінії поясів і частин карниза, в якому цегла розміщена кутами одного над другим, в декілька рядів поступовими уступами донизу, цегла перетворюється на зубчики або на сухарики, ставиться рядами у вигляді ромбів. Прийоми різноманітні. Майстри вкрили всю поверхню фасадів візерунками, не залишаючи гладкої поверхні. Будинок захоплює відвертою декоративністю, пишністю різноманітної орнаментики. Простий у своїй основі візерунок при безкінечних повторах і варіаціях перетворює поверхню стіни на орнаментальне панно. Силуетними акцентами будинку є два вертикальних ризаліти з прямокутними фронтонами та наскрізними арками коробкового абрису (арка з боку вул. Радянської нині закладена). Бокові вертикалі арок підкреслені колонами з декоративним потовщенням унизу у вигляді «диньки». Обрамлення арок – архівольти, архітектурно оформлені клинчастою перемичкою та завершуються малюнком кокошника. Над прикрашенням будинку попрацювали також ковалі. На рівні другого поверху балкони виконані з ажурним огородженням. Ковані елементи зустрічаються також на рівні першого поверху у вигляді мережаних навісів над входами в будинок. Дах має просту двосхилу форму.

43.11. . Вид на будівлю вздовж вул. Дзержинського. Фото 2008.

На сьогодні дах вкритий хвилястими азбестоцементними листами. Внутрішнє планування секційне. Сходинки бетонні, двомаршові. Архітектурне рішення дворових фасадів лаконічно просте.

Сучасне використання прибуткового будинку О. Мінаєва – багатоквартирний житловий будинок. Технічний стан будинку вкрай незадовільний. Крім численних тріщин на фасадах, зовнішній вигляд погіршує двокольорове біло-зелене фарбування цегляної стіни, що порушує єдність пластики деталей [99].

Олена Кузьменко

43.12. Будівля управління СБУ, 1950-і рр. (архіт.). Вул. Дзержинського, 62/33. На розі вулиць Дзержинського та Червоногвардійської. Чотириповерховий, складної у плані форми.

43.12. Будівля управління СБУ. Фото 2014.

Пластика фасадів відповідає радянській класиці. Композиція головного фасаду центрально-осьова. Головна вісь являє собою зрізану наріжну частину, виконану у вигляді ризаліту з потужним аттиком на рівні даху. В цій частині організований головний вхід. Площина стін першого поверху крупно рустована. Вікна на перших трьох поверхах прямокутні, на останньому – циркульні. В декорі вікон мають місце підвіконні полички, трикутні сандрики. Простінки в ризаліті заповнені напівколонами. Увінчує будівлю потужний карниз [100].

Наталія Сабатюк,
Алла Чемерис

43.13. Будинок 1958, в якому мешкав Магар В. Г., (іст.). Вул. Дзержинського, 67. На червоній лінії забудови вулиці.

Збудований у 1958. Чотириповерховий, цегляний, дах двосхилий. 1958–1965 в будинку проживав Магар Володимир Герасимович (05.07.1900 – 11.08.1965), видатний український актор і режисер, народний артист УРСР (з 1937) та СРСР (з 1960). Народився в с. Кальниболота (тепер Новоархангельський район Кіровоградської області). Підлітком подався до батька в Одесу, в пошуках заробітку. З 1917 – у складі червоногвардійського та партизанського загонів, а в 1919 – на дійсній військовій службі на міноносці «Орфей». В 1923, демобілізувавшись, В. Магар повернувся в рідне село, де очолив волосну комсомольську організацію і створив самодіяльний драматичний гурток. На базі цього гуртка згодом утворився Першотравневий пересувний робітничо-селянський театр, яким керував В. Магар. У 1933 він закінчив Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка. Працював художнім керівником пересувного театру профспілок. У 1937 очолив український музично-драматичний театр ім. М. Щорса в м. Житомирі, трупа якого у 1944 прибула з евакуації до м. Запоріжжя. 1944–1965 В. Магар був головним режисером театру. Здійснив постанови за п'єсами М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького та радянських драматургів. За 40 років акторської діяльності зіграв понад 250 ролей. Помер 11.08.1965. Похований на Південному цвинтарі. У 2004 ім'я В. Магара присвоєно Запорізькому академічному українському музично-драматичному театру [101].

Тамара Шевченко

43.14. Будинок Першого змішаного училища, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Дзержинського, 98/55.

43.14. Будинок Першого змішаного училища. Вид на будівлю вздовж вул. Грязнова. Фото 2014.

У другій половині 19 ст. Запорізький край стає осередком розвитку освіти, поширення педагогічних технологій та підготовки педагогічних кадрів. Одним з видів учбових закладів були міські училища, що почали виникати на основі Положення від 31.05.1872. Ці заклади носили загальноосвітнє призначення, і мали за мету надати безкоштовно загальну елементарну освіту і знання, які найбільш необхідні у практичному житті.

43.14. Вид на будівлю вздовж вул. Дзержинського. Фото 2014.

У Олександрівську в кін. 19 ст. виникло два міських училища. Першим міським

змішаним училищем, де навчались хлопці і дівчата, завідував Гавриков. Воно розташовувалося на розі вулиць Олександрівська (сучасна вул. Дзержинського) та Кріпосна (сучасна вул. Грязнова). Учбовий курс складався з таких предметів: закон Божий, читання та письмо, російська мова, церковно-слов'янське читання, математика, географія, історія, природознавство, фізика, креслення та малювання, спів та гімнастика. З 1912 усі міські училища Росії реорганізовані у вищі початкові училища.

Будинок побудовано в цегляному стилі, фасад розташовано у бік вул. Дзержинського.

Будівля двоповерхова, прямокутна в плані, розташована з невеликим відступом від червоній лінії забудови. Візуально будівля відрізняється чіткістю та правильністю симетричних форм, досягнутих поділом будівлі на чотири групи віконних отворів по чотири вікна, розділених між собою пілястрами. Симетрія будівлі за горизонтальною віссю досягнута виконанням цегляного міжповерхового профільного поясу.

Фасад будинку має протяжність у шістнадцять вікон. Вікна другого поверху є продовженням логічної лінії першого поверху. Сандрики та підвіконні полички яскраво виражені, що створює додатковий візуальний ефект пишності будівлі. Крім того пишність будівлі досягається чергуванням вікон з пілястрами, які створюють ефект підтримки даху.

Планування внутрішніх приміщень коридорне. Дах будівлі двосхилий, вкритий шифером.

43.14. Сучасний вхід у будівлю.

Сьогодні у приміщенні колишнього Першого міського училища розташована загальноосвітня школа I–III ступеня № 3 [102].

Анатолій Казабаш

44. Пам'ятник робітникам ферросплавного заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1970 (іст.). Вул. Діагональна, 11, поряд з будинком заводоуправління.

Споруджений на честь робітників заводу, загиблих на фронтах Другої світової війни, в ознаменування 25-річчя Перемоги радянського народу над Німеччиною. З початком війни 138 працівників ферросплавного заводу були мобілізовані на фронт, 70 з них загинули. Пам'ятник являє собою стелу із сірого полірованого граніту, встановлену на гранітній основі. На стелі – металева меморіальна плита з написом [103].

Автори пам'ятника – арх. М. Хилюк, інж. Ю. Чудновський.

Тамара Шевченко

45. Будівля заводоуправління Запорізького абразивного комбінату, в якому працював Порада О. М. (іст.). Вул. Димитрова, 44. У південно-східній частині міста, на території Шевченківського району.

Будівля із скла та бетону. Корпуси комбінату займають площу 45 га. Працює 5 основних цехів. Одне з найбільших підприємств Європи, що має виробництво із завершеним циклом випуску різноманітної абразивної продукції.

Побудований у 1939 як Дніпровський карборундовий завод на чолі з першим директором П. Решетняком. У довоєнний період уперше в практиці абразивного виробництва тут існувало механізоване завантаження карбіду кремнію в водному середовищі.

З початком Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу карборундовий завод перебудував свою роботу на оборону. Цех ширпотребу був використаний для виготовлення карборундових і силоксинових кругів на замовлення оборонних підприємств міста. 19.08.1941 почалася евакуація заводу в Ташкент.

Після визволення м. Запоріжжя уряд намітив шлях відбудови підприємства. 29.03.1945. Раднарком СРСР зобов'язав Наркомат станкобудівництва розробити до 15.09.1945 технічний проект відбудови і реконструкції Запорізького карборундового заводу.

10.10.1949 зруйнований завод був відроджений як завод абразивних виробів, і видав перші тонни карбіду кремнію. 10.05.1966 завод перейменовано на Запорізький абразивний комбінат.

У 1964–1998 колектив підприємства очолював Порада Олексій Миколайович (17.06.1928, Кривий Ріг – 10.02.2001, Запоріжжя) – доктор технічних наук, професор, член Академії інженерних наук України, академік Нью-Йорської академії наук, заслужений машинобудівник України (з 1993), Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, Герой Соціалістичної Праці (1981), почесний громадянин Запоріжжя (звання присвоєно рішенням Запорізької міської ради № 14 від 29.01. 1998). Народився 17 червня 1928 року в місті Кривому Розі (нині Дніпропетровської області) в сім'ї робітників,. У 1946–1951 навчався в Дніпропетровському металургійному інституті, отримав спеціальність інженера-металурга. У 1951–1964 працював на заводі «Дніпроспецсталь». У 1964–1998 – директор Запорізького заводу абразивних матеріалів, генеральний директор концерну «Запоріжабразив», голова правління ВАТ «Запорізький абразивний комбінат». У 1997—2000 – голова ради засновників «Тавридабанку». Автор 90 наукових праць, зокрема співавтор книги «Электротермия неорганических материалов».

30.12.1985 після приєднання до головного підприємства Пологівської та Іршавської філій комбінат реорганізували у виробниче об'єднання «Абразивний комбінат». Зараз це ПАТ «Запорізький абразивний комбінат» [104]. Тетяна Кригульська

46. Пам'ятник робітникам Запорізького абразивного комбінату, які загинули в Другій світовій війні, 1975 (іст.). Вул. Дімітрова, 44. На території комбінату, біля адміністративного будинку.

Встановлено на честь 17 працівників, загиблих на фронтах Другої світової війни. Пам'ятник являє собою гранітну стелу з трьох блоків. У центрі – металева меморіальна дошка з прізвищами загиблих. Ліворуч викарбовані цифри, праворуч – меморіальний напис. Перед стелою – чаша вічного вогню у вигляді зірки [105].

Регіна Чендиріна
Юлія Шитова

47. Братська могила військовополонених, 1943 (іст.). Вул. Доблесна, селище мостової воєнізованої охорони, II квартал.

Протягом 1941–1943 у таборі в двох бараках гітлерівці тримали тисячі військовополонених, які будували поряд з табором дорогу, укладаючи її великим гранітними брилами. Щодня, за свідченням полонених, яким пощастило вирватися з концтабору, окупанти розстрілювали по 10–12 осіб.

Восени 1943, коли радянські війська підійшли до Запоріжжя, гітлерівці розстріляли всіх полонених – близько 600 осіб.

За свідченнями мешканців селища, які проживали тут з 1946, на площі ≈1 га на поверхні ґрунту було багато земляних насипів. Очевидно, окупанти ховали вбитих у ямах. Помітні насипи-могили були ще наприкінці 1950–1960. Тепер вся територія зайнята городами та будівлями. Основні поховання (братські могили) розташовані поблизу залізничного насипу.

В 1996 на одній з братських могил встановлено пам'ятник. На двоступінчатій залізобетонній, обкладеній гранітними плитами основі, на високому гранітному пілоні-постаменті встановлено бронзову фігуру скорботного ангела. Поруч – перед пілоном – закріплено гранітну плиту з написом .

Скульптори Ф. Зайцев, Б. Чак [106].

Лариса Малихіна

48. Житловий будинок 1931, у якому проживав Гончар М.Г. (іст.). Вул. Електрична, 22.

Одноповерховий, глинобитний, обкладений цеглою, на високому фундаменті. Тут з 1931 по 1943 проживав Гончар Микола Григорович (1908–1943) – керівник підпільної патріотичної організації. Народився у 1908 на Вінниччині, в селянській родині. Трудовий шлях розпочав на заводах Маріуполя. З 1934 працює підручним сталевара на заводі «Запоріжсталь», пізніше – контролер листопрокатного цеху, керівник групи постачання. Під час війни М. Гончар очолював у окупованому місті групу підпільників-патріотів, його заступником був А. Гиря, начальником штабу – Л. Вайнер. Група нараховувала 40 осіб, у більшості – запоріжсталевців. Вони збирали зброю та

боєприпаси, які планували використати для повстання при підході Червоної Армії, поширювали антигітлерівські листівки та повідомлення Радінформбюро, постачали довідки й паспорти для втікачів із таборів військовополонених.

Збори підпільників відбувалися у цьому будинку. У червні 1943 німці виявили групу, а у вересні більшість підпільників було розстріляно, у тому числі й М. Гончара. Його ім'ям названа одна з вулиць Заводського району. Тепер будинок використовується за призначенням [107]. Галина Денисенко

49. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Жовтнева, 8. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Побудований у цегляному стилі. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Бокові осі акцентовані крайніми вікнами з променевими сандриками, обрамленими рустованими пілястрами. Інші вікна увінчані трикутними сандриками. Всі вікна обрамлені наличниками, декоровані підвіконними фільонками. Фасад завершується карнизом із сухариками. Використовується за призначенням [108].

Наталія Сабатюк

50. Міська садиба, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Жовтнева, 14, 14/28. На перехресті червоних ліній вулиць Жовтневої та Гоголя.

Складається з двох будівель. Будинки одноповерхові, цегляні, у цегляному стилі. Фасадний будинок прямокутний у плані. Композиційне рішення симетрично-осьове у три віконні осі. Фасад розбитий на рівні частини рустованими пілястрами. Дах чотирисхилий, під голландською черепицею. Будинок, що фланкує квартал – Г-подібний у плані. Наріжжя усічені. В декорі використані елементи класицизму: наличники, трикутні сандрики, пояски, рустовані пілястри. Дах двосхилий, під шифером. Використовується як житлове приміщення [109]. Наталія Сабатюк

Алла Черемис

51. Міська садиба, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Жовтнева, 16 – 16-а. Вздовж червоної лінії забудови вулиці; торцевий фасад другого будинку, що з'єднаний з першим арочним в'їздом, теж виходить на червону лінію.

Будинки одноповерхові, цегляні, прямокутні у плані. Побудовані в цегляному стилі. Композиція головного фасаду симетрично-осьова в три віконні осі. Вікна увінчані стилізованими поличками, обрамлені пілястрами з канелюрами. Дах чотирисхилий під марсельською черепицею. Торцевий будинок теж має симетрично-осьову композицію в три віконні осі з подібним декором. Дах двосхилий під шифером. Використовується за призначенням [110].

Наталія Сабатюк

52. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Жовтнева, 23. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Побудований у цегляному стилі. Композиція головного фасаду симетрично-осьова, з обох боків – по два вікна. Вікна увінчані стилізованими поличками, обрамлені пілястрами з канелюрами. Будинок з'єднаний із сусіднім аркою-в'їздом. Дах чотирисхилий, під марсельською черепицею. Використовується за призначенням [111].

Наталія Сабатюк

53. Жуковського вулиця, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Орієнтована з півдня на північ, завдовжки ≈ 3,0 км. Бере початок зі зламу вул. Трудової і з'єднує важливі історичні зони міста – місце форштадту Олександрівської фортеці та більш пізній за часом осередок старого Олександрівська.

Кордон форштадту окреслюється сучасними вулицями Жовтневою, Горького, Тургенєва, Чекістів, а північна його межа проходить по вул. Жуковського. Будівництво форштадту розпочалося в 1771. У 1777 він став центром Павлівської провінції Азовської губернії; 1785 його перетворено на Олександрівський посад, що й дав початок місту.

У кін. 19 – на поч. 20 ст. Олександрівськ перетворився на помітний торговий центр. Чотири рази на рік тут проходили ярмарки, на які з'їжджалися селяни майже з усього повіту. Ярмарки тривали до 7 діб і мали оборот у 50 – 75 тис. крб. Місце, де проводилися ярмарки, у 1895 отримало назву вул. Ярмаркової, перейменованої у 1902 на вул. Жуковського, на честь поета В. Жуковського. Ця назва збережена до сьогоднішніх днів.

Початок формування об'ємно-просторової композиції вулиці було покладено у кін. 19 – на поч. 20 ст. Периметр забудовувався одно-, двоповерховими будівлями. Збережені архітектурні споруди цього часу вирішені у стилях модерну та цегляному. Основу забудови складає житловий фонд, що і сьогодні використовується за призначенням. Провідне місце у композиції вулиці займає механіко-технічне училище (нині ЗНТУ), споруджене у 1900 за проектом петербурзького арх. Р. Марфельда. Детальні креслення розробив інж. Гінце, а нагляд за будівництвом здійснював земський інж. Бучинський І. У роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу будівля сильно постраждала, у 1950-і рр. стильове рішення чільного і бічних корпусів було радикально змінене. Але й тепер будівля суцільно домінує в оточуючій дво-, триповерховій забудові, як одна з найбільших споруд старого міста.

Поряд, по вул. Жуковського, 66, у 1910 – 11 з'явилася чоловіча гімназія (тепер – головний корпус ЗНУ). Виконавцем робіт був цивільний інж. М. Кондратьєв. Будівля виконана у формах модерну, головний фасад після перебудови 1950-х рр. набув стилістики неокласицизму радянської доби.

На території університету збереглася могила останнього кошового отамана Задунайської Січі, наказного отамана Азовського козацького війська, генерал-майора Й. Гладкого.

На перетині з пров. Мельничним міститься будівля кін. 19 ст., яку в роки окупації використовували під явочну квартиру підпільники групи М. Гончара.

На зміну міщанським садибам у т. зв. цегляному стилі у 1950-і рр. з'являються будівлі у стилі радянської класики. Наприклад: № 59, 61, 70 – вхід до стадіону «Локомотив».

Вул. Жуковського включена до загальноміської магістралі. На перетині з вул. Чекістів проходить транспортно-вантажна магістраль, що з'єднує Жовтневий і Шевченківський райони міста. Майже вздовж всієї вулиці (від перетину з вул. Жовтневою до перехрестя з вул. Леппіка) тягнеться трамвайна гілка.

Різноманітна за часом та архітектурними спорудами забудова вулиці має великий історико-культурний потенціал, що відносить її до пам'яток архітектури та містобудування [112].

Лариса Малихіна

53.1. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Жуковського, 13. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах чотирисхилий під шифером. Вікна прямокутні, обрамлені цегляними сандриками з замковими каменями, наличниками та підвіконними поличками. Наріжжя кути закріплені пілястрами. Фасад увінчаний цегляним декоративним карнизом. Використовується за призначенням [113].

Наталія Сабатюк

53.2. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Жуковського, 16. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, тинькований, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду асиметрична. Вікна обрамлені цегляними сандриками з замковими каменями, наличниками та підвіконними дошками. Карниз цегляний. Використовується за призначенням [114].

Наталія Сабатюк

53.3. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Жуковського, 18. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Вікна прямокутні, обрамлені цегляними сандриками з замковими каменями, наличниками та підвіконними дошками. Цегляний карниз має декоративний поясок. Наріжжя кути закріплені лопатками. Дах двосхилий під шифером. Використовується за призначенням [115] .

Наталія Сабатюк

53.4. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Жуковського, 20. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду асиметрична. Вікна обрамлені цегляними сандриками з замковими каменями, наличниками та підвіконними дошками. Фасад розсічений лопатками. Фасад закінчується цегляним декоративним карнизом. Дах двосхилий під

шифером з черепицею. Використовується за призначенням [116].

Наталія Сабатюк

53.5. Житловий будинок, 1870-1889 (архіт.). Вул. Жуковського, 21. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Вікна прямокутної форми обрамлені різними дерев'яними наличниками. Під карнизом цегляний декоративний поясок. Кути закріплені пілястрами. Використовується за призначенням [117].

Алла Черемис

53.6. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Жуковського, 22. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий з напівпідвалом, цегляний, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду асиметрична. Вікна обрамлені сандриками з замковими каменями, наличниками, нішами та підвіконними дошками. Під вікнами цегляний поясок. Наріжжя закріплені лопатками. Фасад увінчаний цегляним карнизом. Використовується за призначенням [118].

Алла Черемис

53.7. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Жуковського, 23. На червоній лінії забудови вулиці.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Вікна видовженої прямокутної форми обрамлені сандриками з замковими каменями, наличниками та підвіконними дошками. Між поверхами проходить цегляний декоративний поясок. Наріжжя кути закріплені цегляними декоративними лопатками. Дах чотирисхилий під шифером. Використовується за призначенням [119].

Алла Черемис

53.8. Будинок Мінаєва Д. А. в комплексі з будинком «Аптеки», 1905 (архіт., іст.). Вул. Жуковського, 29-а/29.

Розташований у південній частині міста. Архітектурний акцент цієї частини міста виразно контрастує з безликою типовою забудовою останньої третини 20 ст. на протилежній стороні вулиці.

53.8. Будинок Д. Мінаєва. Фото 2010.

У 1905 підприємець Д. Мінаєв звернувся до міської управи з проханням дозволити збудувати одноповерховий мурований будинок на розі вулиць Жуковської та Тюремної. Зводили будинок із цегли, виготовленої на цегляному заводі Д. Мінаєва. У 1913 поруч з одноповерховою спорудою звели нову двоповерхову – з крамницею та другим житловим поверхом (за проектом інж. Ф. Пекутавського). Будинок цегляний, одноповерховий, з підвалом, Г-подібний у плані. Дах з високим поверхом горища, похилий, критий шифером. Торцевий фасад виділений фронтоном. З заходу, зі сторони вул. Жуковського, з пам'яткою в єдиний комплекс об'єднаний інший будинок Мінаєва – будинок з аптекою. Розміри по периметру 42,7х22,8 м, загальна площа 357,1 м^2. Розпланувальна структура – секційно-анфіладна.

У загальній композиції фасадів головним акцентом виступає наріжний ризаліт, який підтримують профільовані відрізки антаблемента на масивних консолях. Вистрій фасадів підпорядкований чіткому вертикальному ритму. Вікна – в багатороздріблених обрамленнях з трикутними сандриками. Фриз фасаду орнаментований оригінальною зубчастою смугою. «Будинок з аптекою» акцентований широким виступом наріжного ризаліту, фасади підкреслені лінійною рустовкою, площини фасадів

завершує багатопрофільований карниз. Зі сторони пров. Млинного – вхід у глибокі пивниці. Обидва об'єкти утворюють замкнене подвір'я з багатьма пізнішими прибудовами.

53.8. Будинок Д. Мінаєва. Вид на будівлю вздовж вул. Жовтнева. Фото 2010.

Пам'ятка архітектури пізнього історизму яскраво презентує варіант цегляного стилю.

Головний наріжний вхід до будинку закладений у повоєнний час. Тепер – приміщення магазину.

У період німецької окупації (квітень, 1942) група робітників і службовців заводу «Запоріжсталь» об'єдналася у підпільну групу під керівництвом колишнього працівника відділу постачання М. Гончара (заступник А. Гиря, начальник штабу Л. Вайнер). До складу підпільної групи входило 40 осіб. Підпільники збирали зброю, боєприпаси, поширювали антинацистські листівки і зведення Радінформбюро, постачали довідки й паспорти для втікачів з таборів військовополонених. З метою отримання грошей для закупівлі зброї, одягу, продовольства для військовополонених члени підпілля добилися від окупаційної влади дозволу на відкриття ресторану для німецьких офіцерів та чиновників. Ресторан було відкрито у приміщенні аптеки. Одночасно він став місцем явки. У червні 1943 окупаційна влада викрила групу, і в вересні більшість підпільників було розстріляно. Нині в будинку, крім аптеки, розташований магазин [120].

Ігор Сьомочкін,
Регіна Чендиріна,
Олена Кузьменко

53.9. Житловий будинок, 1900-і рр. (архіт.). Вул. Жуковського, 44/41. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Споруджений у цегляному стилі з елементами класицизму. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Площина цоколя – гладенька. Фасад і три центральні вікна обрамлені фільончастими пілястрами. Вікна декоровані наличниками простого профілю і променевими поличками. Фасад увінчаний карнизом з сухариками. Дах чотирисхилий під шифером. Використовується за призначенням [121].

Наталія Сабатюк

53.10. Особняк, 1900-і рр. (архіт.). Вул. Жуковського, 49. На червоній лінії забудови

вулиці.

53.10. Особняк, 1900-і рр. Фото 2014.

Одноповерховий, цегляний, у стилі модерн. Дах чотирисхилий, під шифером. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Центральна вісь акцентована спареними фільончастими пілястрами, симетрично від них розташовано по одному вікну, облямованому сандриком складної форми. На фасаді одинарна пілястра і спарені два вікна з променевими сандриками. Фасад обрамлений пілястрами. Бокові крайні осі акцентовані вхідними прорізами з променевою поличкою. Вікна декоровані наличниками, підвіконними фільонками. З лівого боку над входом зберігся металевий козирок художньої роботи. Використовується за призначенням [122].

Наталія Сабатюк

53.11. Житловий будинок, 1950–51 (архіт.). Вул. Жуковського, 59. На червоній лінії забудови вулиці.

53.11. Житловий будинок. Фото 2014.

Триповерховий, цегляний, дах чотирисхилий. Виконано у формі радянської класики. Торцевий фасад декорований чотириколонним іонійським портиком з трикутним фронтоном. Вікна першого поверху циркульні, обрамлені наличниками. Використовується за призначенням [123].

Алла Черемис

53.12. Житловий будинок, 1950–51 (архіт.). Вул. Жуковського, 61. На червоній лінії забудови вулиці.

53.12. Житловий будинок. Фото 2014.

Триповерховий, цегляний, дах чотирисхилий під шифером. Виконано у стилі радянської класики. Торцевий фасад має чотириколонний іонійський портик, увінчаний трикутним фронтоном. Фасад декорований ліпним орнаментом. Використовується за призначенням [124]. Наталія Сабатюк

53.13. Механіко-технічне училище, 1900 (архіт., іст.). Вул. Жуковського, 64. Розташоване на перехресті вулиць Жуковського, Тургенєва та Леппіка, на терасі, в умовах значного падіння рельєфу в бік Дніпра.

53.13. Механіко-технічне училище. Головний вхід. Фото 2013.

Суцільно домінує в оточуючій дво-, триповерховій забудові як одна з найбільших споруд старого міста. Доброму сприйняттю будівлі з різних точок розташованих нижче сусідніх перехресть значно заважає зелень скверу навколо міського театру ляльок.

Побудоване 1900 за проектом відомого петербурзького зодчого Р. Марфельда, детальне креслення розробив (1900–03) інж. Гінце, нагляд за будівництвом вів земський інж. І. Бучинський, вартість будівельних робіт та обладнання складала 140 тис. крб. Як навчальний заклад відкрився 1 червня 1900. Директором училища було призначено Д. Поддєрьогіна, відомого інженера і педагога. До училища приймали хлопчиків віком 10 – 14 років, які мали знання курсу 1–2 класів. З 1901 в училищі працювали викладачами випускники Московського, Санкт-Петербурзького, Київського університетів, Київської духовної академії, Санкт-Петербурзької академії мистецтв. З 1913 училище стало називатися «Олександрівське ім. імпер. Миколи Олександровича механіко-технічне училище з нижчою при ньому ремісничою школою». В 1920 училище було реорганізовано в трирічний індустріальний технікум, в 1930 технікум реорганізовано в інститут сільськогосподарського машинобудування, в 1944 – в Запорізький автомеханічний інститут, 1947–57 – Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування, з 1957 – Запорізький машинобудівний інститут. У 1941, під час окупації, в будинку почав працювати трирічний

вчительський інститут. В роки війни (1943) споруда зазнала значних пошкоджень. Під час відновлювальних робіт 1950-х рр. було радикально змінено стильове рішення чільного та двох бічних вуличних корпусів. Характер первісного стильового рішення добре зберігся в центральних компартиментах дворової частини. До числа повністю втрачених первісних форм споруди слід віднести дві симетричні її повздовжній осі відкриті кам'яні дворові галереї, добре помітні на фотографіях поч. 20 ст. Так само не збереглося й цегляне, з прозорим металевим ґратуванням, первісне зовнішнє огородження ділянки. Відповідно до Указу Голови Кабінету Міністрів України, в 1994 на базі Запорізького машинобудівного інституту був створений Запорізький державний технічний університет, у 2000 університету присвоєно статус національного.

53.13. Механіко-технічне училище. Фото 2014.

Будинок триповерховий, з цокольним напівповерхом, на стрічкових підмурках. Завершений системою вальмових дахів, укритих покрівельним залізом. Поверхи пов'язані кількома сходами, з них головними є розташовані у середній частині симетрично центральній (поперечній) осі троє кам'яних тримаршових сходів. Планування будинку наближене до Ш-подібної форми (але кількість двох бічних та двох дворових крил складає чотири), додатковими кам'яними двомаршовими сходами обладнано бічні крила. Центральні частини чільного і дворового фасадів акцентовані сильно винесеними ризалітами, останній з них на рівні другого поверху обладнаний переходом до сучасного дворового пятиповерхового корпусу. Внутрішнє планування є двобічно-коридорним. В центральній частині вуличного ряду приміщень поповерхово розміщено найбільш крупні з них: вхідний хол з бічними гардеробами (перший поверх), бібліотека (другий поверх), музей (третій поверх). Санвузли поповерхово розміщено у головному (по одному симетрично повздовжній осі) та у кожному з бічних крил. Первісний характер стильового рішення у формах неоренесансу (зберігся в рішеннях бічних і дворових фасадів) на чільному фасаді після війни повністю замінено формами неокласицизму радянської доби. Рішення останнього є підпорядкованим центрально-осьовій симетрії, яку фіксовано розміщенням на центральній (повздовжній) осі споруди сильно винесеного й увінчаного трикутним класичним фронтоном ризаліту. Головний вхід – на три осі, до нього підведений високий мурований ґанок з балюстрадним огородженням та прямими широкими парадними сходами. Центральний ризаліт вирішено як монументальний портик: повний антаблемент із трикутним фронтоном спирається на великі, у висоту стін, простіночні пілястри. Між ними поповерхово розміщений ритм великих (значно більших, ніж у бічних ділянках фасаду) вікон квадратного (другий поверх) та напівциркульного абрису з виразним класичним прямокутно-сітчастим заскленням. Велетенський портик виразно сприймається завдяки контрасту з рішенням симетрично розташованих двох бічних ділянок, спокійний ритм членувань яких переважною більшістю складає чіткий поповерховий ритм прямокутних (на другому поверсі – перемежовування прямокутних з напівциркульними) вікон.

Приблизно в середніх частинах, суміжних з портиком, з'являється тема висотного акцентування в вигляді видовжених прямих аттиків. Обумовлене великими розмірами споруди, тема видовженості також обігрується за рахунок чітко прокреслених профільованих горизонтальних елементів: міжповерхових гуртів, стрічки низького масивного цоколю з такого ж характеру гуртом,

а над площиною стіни – пластично проробленим антаблементом. Особливості первісного рішення збереглися здебільшого на ділянках центрального сильно винесеного ризаліту та двох найближчих до нього дворових корпусів. На тлі нетинькованої цегляної поверхні стіни чітко вирізняється поповерховий ритм згрупованих подвійно і потрійно прямокутних вікон, вписаних у прямокутні, акцентовані у верхній частині сухариками, ніші малого заглиблення. Поповерхові гурти мають тягнутий спрощений характер, перший поверх трактовано як цокольний та прорізано дощатим горизонтальним рустом. Потужну горизонталь створює і невеликого виносу карниз, лінії якого підсилені широкою стрічкою вирішеного в техніці поребрик фриза. Створений у пілястровому ордері, з високим трикутним фронтоном, центральний ризаліт також акумулює вказані елементи первісного рішення. Дещо інакше виглядають надбудовані у 1950-х рр. двозовнішні бічні корпуси: їх вигляд нагадує дещо спрощені варіанти рішення бічних ділянок чільного фасаду, відмінність складають непотинькувані стіни й застосування мотиву великого променевого сандрика (другий поверх) у вуличних фасадах.

Значну цінність мають донині збережені фрагменти первісного вбрання інтер'єрів. По-перше, це розчленований системою напівциркульних підпружних арок великий хол головного входу. Арки спираються на квадратні у перетині, з кутовими розкріповками, масивні рустовані устої, підтримувані ними хрещаті склепіння створюють виразні світлотіньові ефекти. Це стосується також центральних поповерхових ділянок коридору в головному об'ємі, а також читальних зал бібліотеки (другий поверх) та музею (третій поверх), де застосований указаний вид склепіння. У плафонах інших компартиментів також широко використані ритми підпружних арок, пілястр, ліплених падуг та ін.

У механіко-технічному училищі в 1904 почав навчатися Чубар Влас Якович (1891–1939) – державний і партійний діяч СРСР. У 1920 його призначено заступником голови Раднаркому України, в 1923 – головою, в 1934 – заступником голови Раднаркому СРСР та Ради праці й оборони. Одночасно він – голова комітету резервів країни, а в 1937 – народний комісар фінансів СРСР. Був одним із організаторів Голодомору в Україні 1932–33. У 1939 В. Чубаря репресовано і страчено.

У 1907–09 в механіко-технічному училищі навчався Пестушко Кость Юрійович (1898–1921), псевдоніми Степовий – Блакитний. У вересні – жовтні 1920 був отаманом Холодноярівської республіки. Уродженець с. Ганнівки Катеринославської губернії (нині Петрівський район Кіровоградської області). Учасник Першої світової війни, поручик російської армії. Воював на Турецькому і Східному фронтах. У 1918 став воїном Армії УНР. Один з керівників повстанських загонів літа – осені 1920. Діяв на Херсонщині, Катеринославщині, Холодному Яру на Черкащині. Загинув у 1921. Похований у рідному селі, але точне місце могили не встановлене.

У післявоєнний період в інституті викладали і працювали: Олександр Івченко, видатний конструктор авіадвигунів, академік, доктор технічних наук, Герой Соціалістичної Праці; Павло Андрійович Михайлов, ректор інституту (1957–78), Юрій Августович Шульте, доктор технічних наук, член-кореспондент АН УРСР. За 100-річне існування підготовлено понад 60 тис. спеціалістів, серед яких близько тисячі – для країн Азії, Африки, Європи, Латинської Америки. Сьогодні в університеті навчається близько 10 тис. студентів. Підготовка фахівців проводиться за 33 спеціальностями. Вчені університету виконують великий обсяг науково-дослідницьких робіт, зміцнюють міжнародні зв'язки з навчальними закладами далекого і близького зарубіжжя. Серед випускників вузу відомі на Україні імена: Василь Іванович Омельченко (1918 – 1988), доктор технічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки, лауреат Державної премії, з 1958 по 1988 – директор моторобудівного заводу (тепер «Мотор Січ»); В'ячеслав Олександрович Богуслаєв – нинішній директор об'єднання «Мотор Січ», академік НАН України, Герой України.

У 2000 на фасаді головного корпусу університету встановлено дві гранітні меморіальні дошки з барельєфним портретним зображенням П. Михайлова та Ю. Шульте.

Будинок є унікальним за розмірами й історико-архітектурною цінністю представником типологічного ряду споруд учбового призначення старого міста. Має історичну

цінність у зв'язку з навчанням і роботою тут відомих учених, інженерів та політичних діячів. Тепер тут головний корпус Запорізького Національного технічного університету [125].

Клара Карафін,
Олександр Тищенко,
Маргарита Ширяєва,
Тамара Шевченко

53.13.а. Пам'ятник Поддєрьогіну Д. М., 2003 (мист.). Вул. Жуковського, 64. Перед (ліворуч) головним корпусом університету встановлено пам'ятник Поддєрьогіну Денису Миколайовичу.

53.13а. Пам'ятник Поддєрьогіну Д. М. Фото 2013.

Поддєрьогін Д.М. (1859 - ???) – син кременчуцького купця, народився в липні 1859. Закінчив Санкт-Петербурзький технічний університет. З 1877 по 1900 працював директором Івано-Вознесенського нижчого технічного училища. У 1900 був призначений директором Олександрівського механіко-технічного училища, яке очолював протягом 18 років. Був прихильником зв'язку технічної і гуманітарної освіти, всебічного розвитку спеціаліста. Тому поряд з фізикою, електротехнікою, хімією, математикою з основами опору матеріалів в училищі викладали історію, географію, мови, малювання, співи. Широкі знання дали йому змогу бути обраним головою педагогічної ради жіночої прогімназії, членом Московського педагогічного товариства, членом комісії для завідування Олександрівським народним домом. Д. Поддєрьогін нагороджений орденом Станіслава 2-го і 3-го ступенів, у 1911 затверджений у чині статського радника. Помер у Криму. У 2003 встановлено бронзове погруддя Д. Поддєрьогіна на гранітному постаменті з написом.

Скульптори Ф. Зайцев, Б. Чак [126].

Тамара Шевченко,
Світлана Морозова

53.13.б. Пам'ятник студентам та викладачам, які загинули під час Другої світової війни, 2000 (іст.). Вул. Жуковського, 64.

Перед головним корпусом університету (праворуч) на відзнаку 57-ї річниці з дня визволення Запоріжжя від німецьких загарбників встановлено пам'ятник загиблим студентам та викладачам Запорізького машинобудівного інституту (тепер ЗНТУ).

53.13.б. Пам'ятник студентам та викладачам, які загинули під час Другої світової війни. Фото 2013.

На початку Великої Вітчизняної війни з інституту на фронт були мобілізовані викладачі й студенти. Частина їх не повернулася з фронту. В пам'ять про них споруджено пам'ятник у

вигляді асиметричної гранітної стели з барельєфним зображенням викладачів і студентів. Стелу встановлено на гранітному постаменті, який прикріплено до гранітної основи. Поряд зі стелою – невеликий гранітний камінь-плита з барельєфним зображенням відкритої книги.

Скульптори Ф. Зайцев, Б. Чак [127].

Тамара Шевченко

53.14. Чоловіча гімназія, 1910-11 (архіт., іст.). Вул. Жуковського, 66. Споруду зведено неподалік від перетину вулиць Жуковського та Леппіка, значним архітектурним масштабом та вдалим рішенням вона гідно доповнює компактну групу будівель учбового призначення старого Олександрівська, локалізованих в районі перехресть вулиць Гоголя, Жуковського й Леппіка.

Побудована у 1910–11. Виконавцем робіт був цивільний інж. М. Кондратьєв, постачальником цегли – власник цегляно-черепичного заводу в Олександрівську Д. Мінаєв. Цьому передувало слухання на черговій травневій сесії міської Думи (1910) доповіді завідувача новими міськими будовами М. Кондратьєва з приводу перегляду ним проекту та кошторису майбутнього будинку чоловічої гімназії. 10 жовтня 1910 сесія Думи розглянула подання директора гімназії щодо одержання благословення єпископа Катеринославського й Таганрозького на спорудження при новобудові гімназії домової церкви, а березнева сесія 1911 асигнувала на ці роботи 1 тис. крб. Креслення плану церкви датоване 9 червня 1911, його склав М. Кондратьєв. Роботи по зведенню будинку гімназії коштували місту більше 230 тис. крб. З 1930 в будинку почав діяти Запорізький державний пединститут. Перебудови 1950-х рр. повністю змінили стильове акцентування чільного фасаду, внесли деякі зміни у вигляд бічних крил курдонеру в бік перехрестя вулиць. На чільному фасаді два високих, у формі модерну, бічних багитових завершень були замінені масивним класичним фронтоном. В бічних крилах курдонеру великі, також у дусі модерну, колоподібні вікна, що фланкували торцеві напівротонди, були розтесані у майже квадратні отвори, а суто класичного характеру лиштвою й увінчаннями.

Будинок триповерховий, на підвалах, тильну торцеву частину в 1950-х рр. перебудовано напівповерхом обсерваторії. Плаский дах надбудови обладнано під майданчик для астрономічних спостережень, значну його частину займає колоноподібна у плані башта з обертовою напівсферичною банею телескопа. Мури будинку цегляні, фасади непотиньковані, дахи вальмові, вкриті покрівельним залізом вздовж похилих дерев'яних крокв. Перекриття поверхів – пласкими залізобетонними плитами. Зі старих конструкцій добре збереглися тримаршові (головні) і двоє двомаршових допоміжних кам'яних сходів.

53.14. Чоловіча гімназія. Фото поч. 20 ст.

Будинок Н-подібний у плані, складається з рівноповерхових двох корпусів поперечної

орієнтації та наявного між ними корпусу повздовжнього спрямування, створені ними два курдонери розкриті в бік подвір'я та, відповідно, у перехрестя вулиць. Торці поперечних корпусів останнього є напівротондами, чільним фасадом вважається торець з боку вул. Леппіка. В його центральній частині знаходиться головний вхід, що фіксує положення повздовжньої осі. В інтер'єрі вздовж неї розміщено вхідну групу приміщень у вигляді вестибюля з бічними гардеробами, далі розташовані головні парадні мармурові сходи, через поповерхові тамбури яких можна потрапити до коридорів повздовжнього корпусу. Застосоване тут однобічно-коридорне планування включає також низку суміжних аудиторій та лабораторій (первісно на першому поверсі було розташовано кухню з їдальнею, на другому та третьому поверхах – класи гімназії). Поповерхове планування поперечного корпусу з головним входом є двобічно-коридорним, а з зовнішнього (вуличного) ряду первісно знаходилися: на першому – як і нині, вхідна група приміщень, а також квартира і бібліотека; на другому – великий вестибюль, кабінет директора й канцелярія; на третьому – велика актова зала, церква, малювальний клас, фізкабінет та фізаудиторія, хімлабораторія. Нині характер використання цих приміщень є багато в чому подібним, за винятком церкви, яка не збереглася. У тильному ряді приміщень корпусу розташовані клітки головних та допоміжних (з виходом на подвір'я) сходів. Планування тильного поперечного корпусу є однобічно-коридорним: його внутрішній ряд поповерхово займає великий наскрізний коридор, із зовнішнього (вуличного) ряду розташована низка суміжних аудиторій (первісно – гімназичних класів), у дворовий торець винесені туалети та допоміжні сходи з виходом на першому поверсі на тильному фасаді будинку. Більша частина споруди зберегла характер первісного стильового рішення у формах модерну, головний фасад після перебудов 1950-х рр. набув стилістики неокласицизму радянської доби.

Але навіть у цій новій стилістиці даний фасад зберіг первісний характер урочистої монументальності. Його композиція побудована за центрально-осьовою схемою. Центрально розташований головний вхід розміщений на першому поверсі, стіна якого облицьована сірим полірованим гранітом і має, за класичною традицією, вигляд масивного високого цоколя. Другий та третій поверхи поєднані пілястрами, розташованими у простінках великих напівциркульних (третій поверх) і квадратних (другий поверх) вікон. Над ними височіє класичний повний антаблемент з гладким фризом, масивним, з модульонами, карнизом і високим трикутним фронтоном. Підсилює стильове звучання наявність у крайніх бічних осях другого поверху монументальних віконних порталів з увінчанням у вигляді профільованих трикутних сандриків на високих ліпних консолях. Тимпан фронтону споруди прикрашає рельєфна тематична емблема. Рішення решти фасадів, з огляду на застосовані тут дещо відмінні стильові форми модерну, також підкріплюють образ урочистої монументальності. Обидва бічні курдонери вирішені у майже ідентичних композиційних схемах, деяку відмінність створює наявність двох симетрично розташованих напівротонд у крилах курдонеру з боку перехрестя вулиць. Як і на головному фасаді, перший поверх тут має характер високого і масивного цоколю, прорізаного ритмом невеликих прямокутних вікон, рішення другого – третього поверхів взаємоідентичні, основним членуванням тут є великий видовжений отвір прямокутного вікна з сітчастим заскленням й увінчанням прямим, стилізованим у дусі модерну сандриком. Потужний декоративний та стильовий акцент вносить широка стрічка фриза з оригінальним застосуванням тут техніки поребрик. Стіну увінчує лінеарний профільований карниз з розташованим над ним аттиковим огородженням.

53.14. Сучасний вигляд будівлі. Фото 2013.

Значну цінність складає донині збережений первісний характер інтер'єрів. Простір центрального вестибюля розчленовано масивними гранітними квадратними колонами, пласкі дахи ритмічно розділені кесонами з ліпними розетками всередині. У коридорах добре збереглися ліпні плафонні падуги, дзеркала та ритмічні членування у вигляді системи підпружних арок. У підлогах холів, вестибюля та тамбурів головних сходів застосовано мармурову крихту, урочисте упорядження останньої помітно ушляхетнює декоративний мотив заокруглених сходинок, ажурне металеве огородження, що збереглося.

Споруда є типологічно цінною пам'яткою архітектури, рішення якої носить яскраві стильові ознаки.

Нині функціонує як корпус № 1 Запорізького національного університету, з розміщенням тут адміністрації, ректорату та приміщень фізико-математичного факультету.

У 1995, 1998 на фасаді головного корпусу університету відкриті меморіальні дошки видатним українським митцям, діячам культури, які неодноразово відвідували університет та описували Запорізький край у своїх творах – О. Гончару (ск. О. Башкатов, М. Тихонов) та М. Стельмаху (ск. В. Дубінін). У 2000 на корпусі № 2 відкрито меморіальну дошку Герою Соціалістичної Праці, фундатору створення університету М.Всеволожському (ск. О. Башкатов) [128].

Клара Карафін,
Олександр Тищенко

53.15. Могила Гладкого Й. М., 1866, 1992 (іст.). Вул. Жуковського, на території Запорізького національного університету.

53.15. Могила Гладкого Й. М. Фото 2013.

Гладкий Йосип Михайлович (1789 (?) – 1866) – останній кошовий отаман Задунайської Січі, наказний отаман Азовського козацького війська, генерал-майор. Народився в с. Мельники Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер Канівського району Черкаської області).

У 1820 Й. Гладкий подався на заробітки до Одеси, а потім на Задунайську Січ, де був прийнятий у січове товариство в Платнірівський курінь. Отримав нове прізвисько – Бондар. За Дунаєм Гладкий успішно просувався по сходинках військової кар'єри. У складі 5-тисячного козацького загону у флотилії, яку очолював головнокомандувач турецьких та єгипетських військ Ібрахім-паша, Гладкий брав участь у війні турків з греками. Під командуванням кошового Я. Мороза ходив походом під Місолунгу, брав участь в облозі та штурмі фортеці. Після цього походу був обраний курінним отаманом Платнірівського куреня. У 1827 він, при підтримці райї, став кошовим отаманом Задунайської Січі. Осередок козачої вольності в цей час переживав кризу. Гладкий був поставлений у такі умови, коли потрібно враховувати інтереси різних груп населення, вести гнучку політику і вирішувати, на чиєму боці виступати у війні, що незабаром мала початися. Гладкий таємно готувався до переходу в межі Росії. На козацькій раді, яка в цілому підтримувала кошового отамана, було вирішено перейти на бік Росії в російсько-турецькій кампанії 1828 – 1829. 9.05.1828 частина задунайців та райї ввійшла в межі Росії. Першим бойовим хрещенням задунайців у лавах російської армії був штурм фортеці Ісакчі. За проявлену відвагу і хоробрість під час штурму Гладкий був нагороджений золотим Георгіївським хрестом і полковницькими погонами. Тоді ж Гладкого призначено наказним отаманом окремого Запорозького війська. У 1829 він отримав дворянство. Разом з титулом йому надавався дворянський герб: зображення човна між двома берегам з піднятим російським прапором і гербом та найвища нагорода отамана – Георгіївський хрест. У 1830 Гладкого нагородили діамантовим перснем, через рік – орденом Св. Анни 2-го ступеня, 1840 – орденом Св. Володимира 3-го ступеня, а в 1843 він отримав звання генерал-майора. У 1832 – 51 обіймав посаду наказаного отамана Азовського козацького війська. У 1851 вийшов у відставку і

проживав у Новоспасівській станиці у власному будинку, через деякий час купив хутір Новопетрівку і мешкав у ньому з дружиною до 1862, потім переїхав до м. Олександрівська. На вул. Покровській (тепер вул. Свердлова) він жив у власному будинку (у 1980 під час будівництва пологового будинку дім отамана був зруйнований). Влітку 1866 Гладкий поїхав на Катеринославський ярмарок і там заразився холерою. 05. 07. 1866 він помер. Похований на Пилипівському цвинтарі.

Під час житлової забудови могилу з останками Й. Гладкого було перенесено на територію ЗНУ. В 1967 на могилі встановлено плиту з рожевого граніту. У 1992 проведено реконструкцію. На могилі встановлено гранітний хрест на гранітному цоколі з надмогильною гранітною плитою. На плиті напис. Під текстом зображення козацької атрибутики – булави з шаблею. На лицьовому та тильному боках постаменту хреста посвята.

Арх. В. Лагутенко [129].

Лариса Малихіна,
Тамара Шевченко

53.16. Будинок дитячого притулку, 1896 (архіт., іст.). Вул. Жуковського, 70-а.

53.16. Будинок дитячого притулку.

Дитячий притулок у Олександрівську був відкритий 28.08.1896. Він існував на кошти Опікунської ради (4 довічних та 33 почесних членів), що складались з членських внесків, допомоги повітового дворянства, губернського земства, повітового земства, міської спільноти, різних зборів та пожертвувань. Приміщення для нього побудував Д. Мінаєв – один з братів-власників цегляних заводів у Олександрівську.

Будинок був побудований з цегли на гранітному фундаменті і цоколі, мав пл. 280 кв. саж. (майже 600 м^2), вкритий залізом дах. Всередині 15 кімнат: 4 загальні

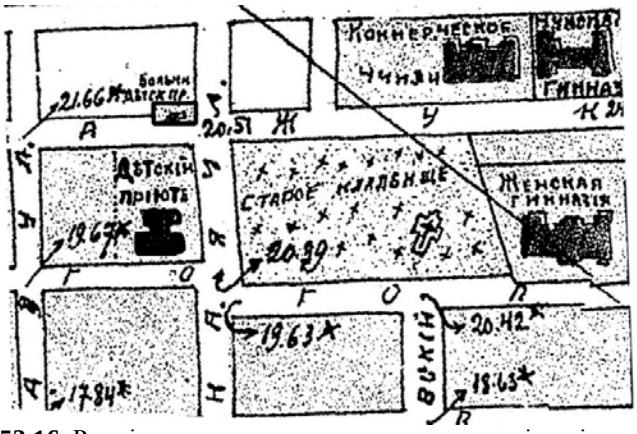

53.16. Розміщення дитячого притулку на плані повітового міста Олександрівська 1913.

спальні для вихованців (дортуари), два класи, директорська, дві кімнати для наглядачів, одна для помічниці, ванна та туалет, аптека, лікарняна, гардероб, довгий коридор. Кухня, пральня, прасувальна та приміщення прислуги стояли окремо і з'єднувались з головним корпусом дерев'яним коридором. На подвір'ї знаходилась конюшня, сарай, льох, льодовник. До приміщень була заведена вода. Обслуговували притулок шість осіб.

53.16. Сучасний вигляд будівлі. Фото 2008.

У притулку вихованці, які були сиротами (у 1899 налічувалось 50 вихованок), навчалися за програмою однокласної сільської школи, тобто читати, писати, рахувати, співати, Закону Божому, а також рукоділлю. Крім того, старші вихованки прибирали, мили посуд, допомагали молодшим. Харчування було калорійним, повноцінним та різноманітним. У притулку були також церква та лікарня.

У 1930-х рр. на місці дитячого притулку було влаштовано слідчий ізолятор. Тривалий

час він функціонував як Запорізька тюрма НКВС (МВС) № 1. Офіційний статус слідчого ізолятору установа набула в 1964.

Будинок побудовано в цегляному стилі. Будівля одноповерхова, прямокутна в плані, дах двосхилий, вкритий шифером.

Вікна житлових приміщень виконані в прямокутній формі. Підвіконні полички та сандрики слабо виділені. Декоративну цікавість будинку надано виконанням оздоблення у вигляді викладених з цегли рельєфних візерунків, розташованих кількома поясами на фасадній частині будівлі.

Зберігся дерев'яний різний карниз, розташований над центральним входом у будівлю, виконаний у єдиному стилі з дерев'яними кронштейнами, підтримуючими кровлю. Внутрішнє планування коридорне.

Тепер в приміщенні колишнього притулку розміщений один з режимних корпусів Запорізького СІЗО. Приміщення лікарні притулку сьогодні є частиною спортивного стадіону «Локомотив» [130].

Анатолій Казабаш

53.17. Особняк, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Жуковського, 71.

53.17. Особняк, кін. 19 ст. Фото 2014.

На червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний, у цегляному стилі. Композиція головного фасаду асиметрична. Ліве крило будинку виділено входом з балконом, з ажурною металевою огорожею на рівні другого поверху, а також декоративним аттиком складної форми. Віконні прорізи прямокутної форми обрамлені поличками, перемичками, фільонками [131].

Алла Черемис

53.18. Пам'ятник підпільній групі «Ревком», 1965 (іст.). Вул. Жуковського, в парку ім. Дроб'язка. Споруджено на честь підпільників групи «Ревком» у 20-річчя

Перемоги над Німеччиною.

53.18. Пам'ятник підпільній групі «Ревком». Фото 2013.

В жовтні 1941 німецькі війська окупували Запоріжжя і встановили режим кривавого терору. У місті, в різних районах самостійно виникали підпільні групи для боротьби з окупаційною владою. Навесні 1942 колишні співробітники ЦК ЛКСМУ А. Ачкасов (Карпенко) та Б. Миронов (Михальчук) влаштували підпільну агітаційно-диверсійну групу. У грудні 1942 відбулося об'єднання підпільних груп в одну організацію – «Ревком». Підпільники організовували втечі військовополонених із таборів, проводили саботаж, збирали зброю для виступу проти гітлерівців при підході Червоної Армії. Але в березні 1943 гестапівці напали на слід «Ревкому», заарештували понад 50 підпільників, 40 з яких розстріляли, в тому числі А. Ачкасова і Б. Миронова, на території колишнього колгоспу ім. Сталіна (тепер вул. Очаківська в Комунарському районі).

Пам'ятник являє собою дві вертикальні прямокутні (одна з усіченою верхівкою) гранітні стели, які встановлені на призматичній основі з сірого граніту.

Ск. М. Хилюк [132].

Клара Карафін

54. Будинок лікарняної частини Катеринославських залізничних майстерень, поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Залізнична, 1.

Будівництво другої Катерининської залізниці, що пройшла через Олександрівськ у 1902, надало значний поштовх економічному розвитку міста в цілому. При збудованій станції Олександрівськ II (сучасне Запоріжжя II) знаходились залізничні майстерні, в яких працювало понад 600 робітників. Робітники залізниці без медичного нагляду не мали права приступати до роботи, тому спочатку відкрили невелику лікарню, яка обслуговувала робітників та їх сім'ї. Пізніше, поруч з медпунктом збудували тифозні бараки. Загальний рівень захворюваності у місті на інфекційні хвороби був досить високим.

54. Будинок лікарняної частини Катеринославських залізничних майстерень. Фото 2008.

Після революції та громадянської війни почалась відбудова зруйнованого господарства. У 1922 було прийнято рішення про відкриття поліклініки, що розташувалась у будинку управляючого залізничними майстернями (зараз тут дитяча поліклініка) та зайняла усі господарські приміщення. Тут відкрили рентгенкабінет, фізіотерапевтичний та масажний кабінети. Працювала дитяча та жіноча консультації.

У 1922–23 на місці тифозних бараків по вул. Залізничній було збудовано лікарню станції Запоріжжя II. Між лікарнями станцій Запоріжжі I та Запоріжжя II існувала домовленість про взаємодопомогу та співробітництво.

Під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу у лікарні розміщувався шпиталь. Після звільнення міста лікарня та залізнична станція були відбудовані. За рішенням керівництва залізниці та залізничних підприємств у 1981 збудовано нове приміщення для поліклініки станції Запоріжжя II.

54. Будинок лікарняної частини Катеринославських залізничних майстерень. Фото 2008.

Будинок побудовано в цегляному» стилі. Будівля одноповерхова, прямокутна в плані, дах двосхилий, вкритий шифером.

Вікна приміщень виконані в прямокутній формі. Фасад будинку має протяжність у п'ять вікон, розташованих єдиною групою. Сандрики та підвіконні полички чітко не виділені, що створює додатковий візуальний ефект ділового використання будівлі. Декоративну цікавість будинку надано виконанням оздоблення у вигляді викладених з цегли рельєфних візерунків, розташованих кількома поясами на фасадній частині будівлі.

Цоколь високий, дах будівлі двосхилий, вкритий шифером. Внутрішнє планування коридорне.

Тепер тут дитяча поліклініка [133].

Анатолій Казабаш

55. Алея Героїв Радянського Союзу, 1969 (іст.). Вул. Іванова, 1, на території військової частини. У сквері на честь Героїв Радянського Союзу – вихованців 52-ї артилерійської бригади.

Наприкінці 1919 з Уралу для боротьби з контрреволюцією на Запоріжжя було переведено 30-ту Іркутську дивізію під командуванням І. Грязнова (1897 – 1940). У східній частині Олександрівська було відведено ділянку під будівництво казарм, де й розмістилася дивізія. У складі Південного Фронту дивізія брала участь у розгромі врангелівських військ та ліквідації військових формувань Н. Махна.

Під час голодомору 1921–22 військовослужбовці організували безкоштовне харчування для мешканців міста, що дало змогу врятувати життя багатьом голодуючим. З того

часу за казармами закріпилася назва «Уральські».

Під час війни на території Уральських казарм дислокувалася 55-а артилерійська дивізія, сформована у грудні 1940 на ст. Чеборкуль Челябінської області (Росія). Дивізія пройшла героїчний бойовий шлях, воюючи на Брянському, Степовому, 2-му Українському фронтах, а також брала участь у Корсунь-Шевченківській операції, у визволенні Молдавії, Румунії, Угорщини, Чехословакії. Удостоєна урядових нагород: орденів Б. Хмельницького, Бойового Червоного Прапора та О. Невського. 1958 залишки дивізії, переформовані у 52-у артилерійську бригаду, повернулися до Запоріжжя. 1973 бригаду укрупнили і ввели до складу 55-ї Артемівсько-Будапештської артилерійської дивізії. У січні 1992 дивізія прийняла присягу на вірність Україні. У серпні 2003 – переформована у 2-у танкову групу артилерії у складі двох частин: протитанкового та реактивного полків.

У центрі алеї на гранітному постаменті встановлена металева стела, на лицьовому боці якої макет зірки Героя Радянського Союзу та меморіальний напис. З обох боків від стели на гранітних постаментах встановлено вісім залізобетонних погрудь. Кожне погруддя присвячено одному з Героїв Радянського Союзу. На лицьовому боці постаментів викарбовані прізвища героїв: М. Коняшкін, М. Нікольчук, І. Пронін, А. Прокашев, П. Бухтулов, Д. Луконін, Я. Луконін, А. Попов [134].

Лариса Малихіна

56. Будинок дослідного конструкторського бюро № 458 (тепер Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро Івченко-«Прогрес») 1933, 1945, в якому працювали Івченко О.Г., Лотарєв В.О. (іст.). Вул. Іванова, 2. На розі з вул. 8-го Березня. Займає восьмиповерховий корпус загальною пл. 12 тис. кв. м.

Створене на базі Запорізького машинобудівного заводу (нині ВАТ «Мотор Січ») згідно з наказом № 193 від 05.03.1945 Народного Комісаріату авіаційної промисловості СРСР як дослідне конструкторське бюро № 478 (ДКБ). Рішення про організацію при на заводі № 29 дослідно-конструкторського цеху було прийнято ще до Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Було побудовано для нього корпус, але цех не вдалося ввести в експлуатацію. Під час окупації міста військами гітлерівської Німеччини, коли було зруйновано 48% заводської бази, постраждало і приміщення цеху, але виявилося придатним для відтворення. Саме його виділили для ДКБ № 478. Механічний цех ДКБ розмістився на першому поверсі східної частини корпусу № 31 (пл. 3,180 кв. м.). Спочатку тут працювало 13 осіб. В цьому ж приміщенні розташувалося й КБ, первісний штат якого склав 11 осіб. Впродовж року у ДКБ склалася повна організаційна структура: управління головного конструктора, дослідна лабораторія, механічний та складальний цехи, дослідно-виробнича станція. У дослідному конструкторському бюро працювали відомі конструктори та вчені.

1945-68 – Івченко Олександр Георгійович (1903–68) – конструктор авіадвигунів, творець авіаційних турбогвинтових двигунів великого ресурсу, академік АН УРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1963), лауреат Державної премії СРСР (1948), Ленінської премії (1960). Народився в м. Великому Токмаку (нині м. Токмак Запорізької області) Олександрівського повіту Катеринославської губернії в сім'ї робітника-ливарника. Трудовий шлях почав 17-річним юнаком на заводі «Фукса і Клейнера». Після закінчення в 1935 Харківського механіко-машинобудівного інституту працював на заводі ім. Баранова (1933, нині АТ «Мотор Січ») в м. Запоріжжі – керував конструкторською бригадою. Під час війни разом з заводом евакуювався до м. Омська, в якому під його керівництвом було впроваджено у серійне виробництво двигун АШ-82 ФН, конструкції О. Шевцова, які монтувалися на бойові винищувачі та бомбардувальники. За цю роботу О. Івченко отримав свій перший орден Трудового Червоного Прапора.

Був начальником (з 1945), головним конструктором (з 1946) ДКБ, на базі якого 1959 створив і очолив самостійне дослідницьке підприємство, що в 1966 одержало назву – Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро «Прогрес», з 1963 – його генеральний конструктор. Вже через рік після організації колектив ДКБ розробило перший зразок двигуна М-26, призначеного для вітчизняної легкомоторної авіації. Під керівництвом і за

безпосередньої участі О. Івченка було спроектовано і впроваджено у народне господарство країни оригінальну авіаційну техніку найвищого рівня: серію поршневих літакових двигунів – АІ-26, АІ-10, АІ-12, АІ-14Р для навчально-тренувальних , бойових літаків та літаків зв'язку По-2, Як-12, Як-18, Як-20, Ан-14; серію поршневих і газотурбінних вертолітних та гвинтокрилих авіаційних двигунів – АІ-4Г, АІ-26ГР, АІ-26В, АІ-7, АІ-24В. ТВ-2ВК, які встановлювалися на вертольоти Б-5, Б-9, Б-10, Б-11, Ка-10, Ка-18, Ка-26, Мі-1, Мі-3, Мі-8, Як-100, Ка-22; серію пускових авіаційних двигунів – ТС-12Ф, АІ-2МК, АІ-8, АІ-9, що використовуються на літаках Ан-8, Ан-10, Ан-22, Бе-12, Іл-18, Ту-95, Ту-114, Як-40, вертольотах Мі-1, Мі-6, Мі-10 та ін., серію могутніх турбогвинтових газотурбінних авіаційних двигунів великого ресурсу – АІ-20К, АІ-20Д, АІ-20М, АІ-24 для пасажирських, транспортних і десантних літаків Ан-8, Ан-10, Ан-12, Ан-24, Іл-18 та гідролітака Бе-12; перший в СРСР двоконтурний турбореактивний двигун АІ-25 для пасажирського літака Як-40; серію двигунів наземного призначення – двигун АІ-2 для бензопили «Дружба», гоночні двигуни сімейства «Січ» для водномоторного спорту, двигун АІ-14 РС для аеросаней «Північ-2», Ка-30 і судна на повітряній подушці «Райдуга», газотурбінні приводи АІ-23С та АІ-20С для суден на підводних крилах «Тайфун» і «Буревісник», для судна на підводній подушці «Сормович», пусковий двигун АІ-8 для аеродромного пускового агрегату АПА-8 для запуску маршових двигунів СПК «Сормович» та ін. Вітчизняні турбогвинтові літаки з двигунами АІ-20, АІ-24 і турбореактивні з двигуном АІ-25 експлуатуються в багатьох країнах світу.

О. Івченко був членом Науково-технічної ради при Державному комітеті з авіаційної техніки при Раді Міністрів СРСР, членом Науково-технічної ради Головного управління Цивільного повітряного флоту, членом Координаційного комітету з авіаційної техніки. Похований у Запоріжжі.

1994 постановою Кабінету Міністрів України конструкторському бюро «Прогрес» присвоєно ім'я акад. О. Івченка. З 1997 нові двигуни, що розробляє КБ, позначаються літерами «АІ».

1945–88 – Лотарєв Володимир Олексійович (1914-94) – механік, акад. АН УРСР (з 1985), заслужений діяч науки УРСР (з 1984), Герой Соціалістичної Праці (1974), лауреат Ленінської премії (1960), Державної премії СРСР (1948, 1976) та премії ім. М. Янгеля АН УРСР (1987).

Працював у ДКБ з 1945 провідним конструктором з удосконалення мотора М-26 та його модифікацій. З 1946 – заступник головного конструктора ДКБ, 1963-68 – головний конструктор, 1968-81 – головний конструктор і відповідальний керівник Державного союзного ДКБ № 458, 1981-88 – генеральний конструктор КБ «Прогрес». З 1988 – радник при керівництві. Похований у Запоріжжі.

За безпосередньою участю вченого було створено велику кількість типів двигунів: серію поршневих літакових двигунів – АІ-10, АІ-12, АІ-14Р, для навчально-тренувальних, бойових і легких багатоцільових транспортних літаків Як-12, Як-18, Як-20, Ан-14; серію поршневих і газотурбінних двигунів – АІ-4В. АІ-26В, АІ-14В, АІ-7, АІ-24В, ТВ-2ВК, які встановлювалися на вертольоти Б-5, Б-9, Б-10, Б-11Б, Ка-10, Ка-15, Ка-18, Ка-26, Мі-1, Мі-7, Мі-8, Як-100 і багатоцільовий гвинтокрил Ка-22; серію пускових авіаційних двигунів – ТС-12Ф. АІ-2МК, АІ-8, АІ-9, АІ-9В, які використовуються на літаках Ан-8, Ан-10, Ан-22, Бе-12, Іл-18, Ту-95, Ту-114, Як-40 і на більшості вертольотів Міля і Камова; серію могутніх турбогвинтових газотурбінних авіаційних двигунів великого ресурсу – АІ-20К, АІ-20Д, АІ-20М, АІ-24 для пасажирських Ан-10, Ан-24, Іл-18, воєнно-транспортних Ан-8, Ан-12, Ан-26, літаків спеціального призначення Ан-30, Іл-20, Іл-22, Іл-38 і гідролітака Бе-12; перший у СРСР двигун АІ-25, який встановлювався на пасажирському літаку Як-40 і сільськогосподарському літаку М-15; серію турбореактивних двоконтурних двигунів для навчально-тренувальних літаків: АІ-25ТЛ і ДВ-2 для чеських літаків L-39, L-59; серію двигунів великого ступеня двоконтурності – ТРДД Д-36 для пасажирських і транспортних літаків Як-42, Ан-72, Ан-74, ТРДД Д-18Т для найбільших у світі вантажопідйомних літаків Ан-124 «Руслан», Ан-225 «Мрія»; турбовальний двигун Д-136 для найбільшого і вантажопідйомного вертольота в світі Мі-26; серію двигунів наземного призначення – газотурбінні приводи АІ-23С-1 і АІ-20С для швидкісних суден на

підводних крилах «Тайфун» і «Буревісник», судна на повітряній подушці «Сормович», двигун АІ-8П для розбризкування отрутохімікатів на сільськогосподарському літаку Ан-2М та ін. Велике загальнодержавне значення мали проведені дослідно-конструкторські роботи зі збільшення надійності та ресурсу серійних авіаційних двигунів.

З 1988 КБ «Прогрес» очолював Ф. Муравченко – акад. АН України, лауреат Державної премії, нагороджений Орденами «За заслуги» II та III ступенів.

Сьогодні ЗМКБ «Прогрес» співробітничає з 80 країнами світу. Штат працівників складає 670 осіб.

1993 у фойє КБ відкрито меморіальну дошку на честь 90-річчя від дня народження О. Івченка [135].

Лариса Малихіна

56.1. Пам'ятник Івченку О.Г., 2009 (мист.). Вул. Іванова, 2. Перед центральним корпусом ЗМКБ Івченко-«Прогрес».

Бетонна, окута міддю постать на весь зріст Івченка Олександра Георгійовича (1903-1968) – вченого, конструктора авіадвигунів, генерального конструктора ЗДКБ «Прогрес» (1963-1968), лауреата Ленінської та Державної премій (1948, 1955), Героя Соціалістичної Праці (1963). Встановлена на двоступінчатому бетонному, облицьованому гранітними плитами постаменті.

В основу образного вирішення покладено думку про творчу особистість, наділену видатними здібностями. Автор передав характер рішучої, вольової людини конкретними портретними рисами: натхненне обличчя, високе випукле чоло, погляд світить думкою. Все це вдало відтворює зображення вченого. Професійну приналежність підкреслюють допоміжні деталі: строгий з галстуком костюм, креслюнки у лівій руці. Скульптуру відзначає пластична виразність чітко окресленого силуету, тонко модельована постать, яка ніби виходить із повітряного потоку, створеного роботою турбогвинтового авіадвигуна. Скульптура виконана у традиціях пластики академічного класицизму. В навколишньому середовищі пам'ятник акцентується чіткою вертикаллю. Загальне враження монументальності узгоджується з розмірами скульптури, розрахованої на панорамне сприйняття.

Ск. О. Башкатов[136].

Лариса Малихіна

57. Міська садиба, 1900 (архіт.). Вул. Ілліча, 12,12а. На червоній лінії забудови вулиці.

57. Міська садиба, 1900. Фото 2014.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Побудований у цегляному стилі. Композиція головного фасаду асиметрична: чотири вікна, розділені канелюрованими пілястрами, праворуч – вхідний проріз, обрамлений аналогічними спареними пілястрами. Фасад увінчує невеликий карниз із сухариками. Вікна декоровані наличникам простого профілю з замковим каменем. Під вікнами проходить профільований поясок. Площина стіни заповнена фільонками. Дах під марсельською черепицею. Використовується під житло [137].

Наталія Сабатюк,
Алла Черемис

58. Особняк, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Ілліча, 30/39. На червоній лінії забудови вулиці.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Побудований у цегляному стилі з елементами класицизму: стилізовані наличники, полички, трикутні сандрики, рустовані пілястри, профільовані пояски. Композиція головного фасаду симетрично-осьова у 12 віконних осей. Дах чотирисхилий під шифером. Використовується за призначенням [138].

Наталія Сабатюк

58. Особняк, кін. 19 ст. Фото 2014.

59. Курган (археол.). Вул. Істоміна, на правому березі р. Дніпра, між балками Канцерівською та Глиняною, на західній околиці міста, за 0,4 км від Хортицького шосе. Обстежила Шмакова, 1990, 2007. Насип овальної у плані форми, витягнутий з північного заходу на південний схід (вис. 3,5 м, діаметр 35 м). Верхівка задернована, поли розорюються [139].

Ірина Тіхомолова

60. Могила Андросова М. В., 1962 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі.

60. Могила Андросова М. В Фото 1978.

Андросов Михайло Васильович (1920–1962) – помічник командира з комсомольської роботи Української партизанської дивізії С. Ковпака, уродженець с. Косково (тепер Орловська область, Росія). З 1928 проживав у Запоріжжі, 1938 – працював на заводі «Комунар», 1939 – у Запорізькому обкому ЛКСМУ. У вересні 1941 М. Андросов евакуювався до м. Ставрополь, де працював інструктором Ставропольського крайкому ВЛКСМ. У червні-жовтні 1942 навчався в Саратовській спецшколі й по її закінченні був направлений у ворожий тил до партизанського з'єднання С. Ковпака, в якому перебував до серпня 1944. З травня 1943 по серпень 1944 – заступник командира з комсомолу Української партизанської дивізії С. Ковпака, з жовтні 1944 – другий секретар Запорізького обкому ЛКСМУ, з жовтні 1946 – перший секретар.

Помер у 1962. В 1967 Запорізьким обкомом ЛКСМУ засновано обласну комсомольську премію ім. М. В. Андросова. У 1972 на могилі встановлено погруддя з чавуну; у 2005 на фасаді будинку, де проживав М. Андросов, встановлено меморіальну дошку [140].

Регіна Чендиріна,
Юлія Шитова

61. Могила Бережного С. І., 1993 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі на центральній алеї.

Бережний Сергій Іванович (1929 – 1993) – Герой Соціалістичної Праці, уродженець с. Бурчак Михайлівського району Запорізької області. У 1943–45 закінчив ремісниче училище при заводі «Комунар», брав участь у відбудові заводу. Працював фрезерувальником в інструментальному цеху № 2 до виходу на пенсію. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно за успішне виконання 8-ї п'ятирічки (1971). Помер у 1993. На могилі встановлена гранітна стела на гранітному постаменті з меморіальним текстом [141].

Світлана Морозова

62. Могила Берестова П.П., 1961 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі.

Берестов Петро Пилипович (1898–1961) – Герой Радянського Союзу, генерал-майор, командир 331 стрілецької дивізії 31-ї армії 3-го Білоруського фронту, уродженець с. Берестове Удмурдської АРСР. 1920 закінчив піхотні

курси, 1924 – вищу школу фізпідготовки, 1941 – курси «Выстрел», учасник громадянської (1918 –20) та фінської (1939–40) воєн. На фронті з червня 1941.

В серпні 1942 дивізія П. Берестова визволила 42 населені пункти, знищила 1200 солдатів та офіцерів противника, збила 5 літаків, підбила 5 танків, 91 автомашину, 19 гармат та ін. У 1944 дивізія однією з перших вийшла на державний кордон. 21.01.1945 дивізія прорвала глибоко ешелоновану оборону противника у Східній Пруссії та вийшла вперед раніше за інших наступаючих частин армії, оволодівши сильними опорними пунктами оборони супротивника містами Растенбург, Россель, Бішофштайн, Хальсберг. 31.01.1945 дивізія одержала завдання оволодіти м. Ландсбергом, який був взятий штурмом 2 лютого. За неодноразовий розгром переважаючих сил ворога П. Берестову 27.06.1945 присвоєно звання Героя Радянського Союзу. З 1955 жив і працював у Запоріжжі. Помер 1961. На могилі встановлено гранітний двоступінчастий обеліск з портретним зображенням Героя у верхній частині та гранітну плиту з написом [142].

Регіна Чендиріна,
Юлія Шитова

63. Могила Бернікова М.М., 1963 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі.

Берніков Михайло Михайлович (1915–63) – Герой Радянського Союзу, командир ескадрильї 809 штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіадивізії 5-ї повітряної армії 2-го Українського фронту, уродженець м. Омськ (Росія). В армії з 1937. У 1940 закінчив Новосибірську військову авіаційну школу пілотів. На фронтах Великої Вітчизняної війни з червня 1942. Майор М. Берніков до кінця війни здійснив 97 бойових вильотів, знищив 15 танків, 2 літаки, більше 40 автомашин, 15 артилерійських гармат, багато іншої техніки та живої сили ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15.05.1946.

З 1957 – полковник у запасі. Жив у м. Запоріжжі. Помер у 1963. На могилі встановлено гранітну стелу на гранітній основі. На стелі викарбувана зірка Героя Радянського Союзу з написом [143].

Регіна Чендиріна

64. Могила Бобошка К. М., 1994 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі.

Бобошко Костянтин Матвійович (1918–94) – Герой Радянського Союзу, командир батареї 26-го гвардійського артилерійського полку 17-ї гвардійської стрілецької дивізії 35-ї армії Калінінградського фронту, гвардії капітан, уродженець с. Великі Будки (тепер Недригайлівський район Сумської області). В армії з 1938, учасник радянсько-фінської війни 1939–40, на фронті з липня 1941. Відзначився в боях за м. Духовщина Смоленської області 23.08. – 20.09.1943. Під його командуванням батарея знищила 3 гармати, 14 кулеметних точок, 3 мінометні батареї і сотні фашистських солдатів. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 04.06.1944. З 1946 – в запасі. Жив і працював у Новгородській області. Помер у 1994 у м. Запоріжжі. На могилі встановлено гранітну стелу з плитою [144].

Світлана Морозова

65. Могила Єгоровича В. О., 1953 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі.

65. Могила Єгоровича В. О. Фото 1978.

Єгорович Володимир Олександрович (1919–53) – Герой Радянського Союзу, командир ескадрильї 402-го винищувального авіаполку 265-го авіакорпусу 16-ї повітряної армії 1-го Білоруського фронту, уродженець с. Сутиски (тепер Тиврівський район Вінницької області). В армії з 1939, на фронті з 1943. Воював на Північному Кавказі, на 4-му Українському, 3-му та 1-му Білоруському фронтах. За період з квітня 1943 до лютого 1945

капітан В. Єгорович здійснив 248 бойових вильотів, в 71 повітряному бою збив 22 літаки ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15.05.1946. Після війни продовжив службу в радянській армії. З 1949 начальник льотної частини аероклубу.

Був нагороджений 3-ма орденами Червоного Прапору, орд-ми Ленна, О. Невського, Вітчизняної війни 2 ст., медалями. Трагічно загинув у 1953. На могилі встановлено бронзове погруддя на гранітному постаменті [145].

Юлія Шитова

66. Могила Івченка О.Г., 1968 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі.

66. Могила Івченка О.Г. Фото 1978.

Івченко Олександр Георгійович (1903 – 1968) – Герой Соціалістичної Праці, конструктор авіадвигунів, академік, уродженець м. Великий Токмак (тепер м. Токмак Запорізької області). З 1920 працював у ливарному цеху заводу «Червоний прогрес» (колишній завод «Фукс і Клейнер») в м. Великий Токмак. З 1930 по 1935 навчався у Харківському машинобудівному інституті. Після закінчення працював на заводі ім. Баранова (тепер «Мотор Січ» в м. Запоріжжі) інженером-конструктором, в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (завод евакуйований до м. Омськ) – заступником начальника конструкторського бюро; з 1963 – генеральний конструктор ЗКБ «Прогрес». За наукові розробки та їх практичне втілення був удостоєний почесних звань академіка АІН УРСР (1960), Героя Соціалістичної Праці (1963), лауреата Ленінської та Державної премій (1948, 1955). Помер у 1968. На могилі встановлено гранітне погруддя на гранітному постаменті [146].

Світлана Тараненко

67. Могила Кадученка Й.А., 1981 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі.

Кадученко Йосип Андріянович (1906 – 1981) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Стара Ушиця (тепер Кам'янець-Подільський район Хмельницької області). В армії з 1928, на фронті з червня 1941, заступник командира танкового батальйону 115-го танкового полку 57-ї танкової дивізії 20-ї армії Західного фронту. В липні 1941 капітан Й. Кадученко очолив дві танкові роти, які знищили 9 танків ворога, танкову колону з мотопіхотою. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22.07.1941. З 1945 майор Й. Кадученко жив і працював у м. Запоріжжі. Помер у 1981. На могилі встановлено гранітну стелу, на лицьовому боці якої викарбовано портрет Героя [147].

Регіна Чендиріна

68. Могила Киценка М. П., 1982 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі на центральній алеї.

Киценко Микола Петрович (1921 – 1982) – журналіст, краєзнавець, партійний і радянський діяч, фундатор національного заповідника «Хортиця». Уродженець с. Нижній Куркулак (тепер Жовтневе Токмацького району Запорізької області). Народився в селянській сім'ї. У 1939 закінчив Новомосковський педагогічний технікум, у 1954 – Вищу партійну школу при ЦК КПУ зі спеціальності «Журналістика». Трудову діяльність розпочав у 1939 учителем сільської школи. Учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Після демобілізації на партійній роботі, в редакціях районних газет. В 1954–57 – головний редактор Запорізького обласного комітету з питань радіомовлення і телебачення, 1957–59 – начальник обласного управління культури. З 1964 по 1973 працював заступником голови Запорізького облвиконкому, одночасно з 1966 по 1973 – голова правління обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників

історії та культури. За роки його керівництва споруджено нові будівлі Обласної універсальної наукової бібліотеки, обласного державного архіву, відкрито Запорізький обласний художній музей, музичне училище ім. П. Майбороди, театр юного глядача. Головна заслуга М. Киценка полягала в тому, що за його сприяння була прийнята урядова програма увічнення історичної пам'яті запорозького козацтва і створення козацького меморіалу на о. Хортиці. В результаті його зусиль 18.09.1965 вийшла урядова постанова про оголошення о. Хортиці Державним історико-культурним заповідником запорозького козацтва. Автор першої на Україні книги про історію Хортиці – «Хортиця в героїці та легендах». 1967 вийшло перше видання, 1972 – друге доповнене. Нагороджений орденами «Знак Пошани» (двічі), Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. Лауреат республіканської премії ім. Д. Яворницького (лауреатський знак №1) (1992, посмертно).

На могилі покладено плиту із полірованого рожевого граніту з написом [148].

Тамара Шевченко

69. Могила Магара В.Г., 1965 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі на центральній алеї.

69. Могила Магара В.Г. Фото 1978.

Магар Володимир Герасимович (1900 – 1965) – актор та режисер, народний артист УРСР (1937) та СРСР (1960). Народився в с. Кальниболото (тепер Новоархангельський район Кіровоградської області). Після закінчення Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка працював художнім керівником пересувного театру профспілок. У 1937 очолив український музично-драматичний театр ім. М. Щорса в м. Житомирі, трупа якого у 1944 переїхала до Запоріжжя. Був головним режисером театру. Помер у 1965. У 1967 на могилі В. Магара встановлено пам'ятник – гранітне погруддя на гранітному полірованому постаменті з написом.

Ск. М. Худас [149].

Світлана Тараненко

70. Могила Мілушина Т.Т. , 1988 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі.

Мілушин Тимофій Тимофійович (1922 – 1988) – Герой Соціалістичної Праці. Уродженець с. Новоданилівки Якимівського району Запорізької області. Заслужений раціоналізатор УРСР. З 1949 по 1982 працював токарем цеху ремонту штампів на заводі «Комунар». Створені ним механізми застосовувалися у пресовому виробництві автозаводу. За організацію масового виробництва нових машин, досягнення високих виробничих показників у серпні 1966 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. З 1982 – на пенсії. Помер 1988. На могилі встановлено гранітну стелу на гранітному постаменті написом [150].

Світлана Морозова

71. Могила Мінаєва О.А. (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі, квартал № 4.

Мінаєв Олександр Андріянович (1857-1917) – купець, підприємець, доброчинець. Належав до династії купців у м. Олександрівську. Династія володіла трьома черепично-цегляними заводами (перший відкрито у 1867 р. у передмісті Карантинка) і 16 будинками в Олександрівську. Заводи Мінаєвих проіснували до 1922, і саме вони сприяли розвитку міського будівництва кін. 19 – поч. 20 ст. З цегли та черепиці, що була виготовлена на заводах братів Мінаєвих, будувалися житлові будинки мешканців як Олександрівська, так і всього повіту. Брати Мінаєви – Данило, Дмитро та Олександр активно займалися добродійністю, були меценатами. З їх допомогою побудовано було багато учбових

закладів, зокрема дитячий притулок ім. графині Канкріної.

71. Могила Мінаєва О.А. Фото 2013.

Помер О. Мінаєв 5 лютого 1917. Похований був на Новому міському кладовищі (вище залізничної станції Олександрівськ-2, сучасний вокзал Запоріжжя-2). У першій половині 1930-х рр., коли почалося розширення території «Державного авіаційного заводу № 29 ім. П.І.Баранова» (суч. ТОВ «Мотор Січ») кладовище потрапило до зони будівництва. Родичі організували перенесення могили О. Мінаєва на Південне (Першотравневе) кладовище на території робітничого селища Першотравневе на лівому березі р. Мокра Московка.

71. План-схема.

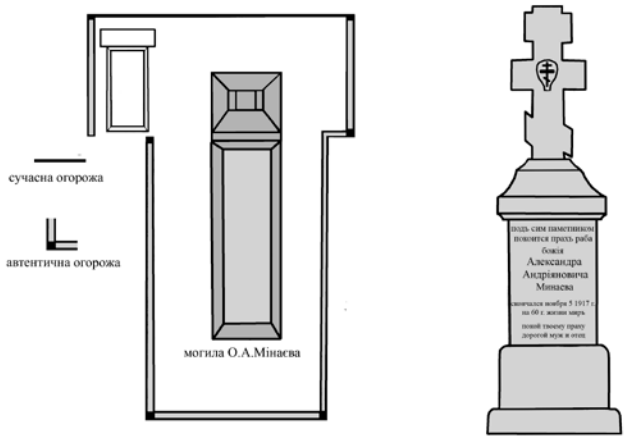

На могилі встановлено надмогильну конструкцію, виготовлену з тесаного граніту сіропіщаного кольору, яка складається з трьох частин (блоків), увінчаних масивним хрестом. На центральному блоці – посмертна епітафія [151].

Оксана Дровосєкова,
Сергій Звілінський

72. Могила Морозової А.І., 1984 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі, на центральній алеї.

Морозова Анастасія Іванівна (1906–88) – народна артистка УРСР (1954). Уродженку селища Сулін (тепер м. Красний Сулін, Ростовської області, Росія). Закінчила Державний інститут театрального мистецтва (м. Москва). Працювала в театрах Донбасу, Вінниці, 1936 – в Житомирі, з 1944 – в Запоріжжі. Зіграла багато ролей: Анна («Украдене щастя» І. Франка), Маруся («Маруся Богуславка» М. Старицького), Васса («Васса Желєзнова» М. Горького), Лауренсія («Овеча криниця» Лопе де Вега). Померла 1984. На могилі встановлено гранітний обеліск із чорного полірованого граніту з написом [152].

Світлана Морозова

73. Могила Пункіна Я.Г., 1994 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі, на центральній алеї.

Пункін Яків Григорович (1921–94) – перший спортсмен з УРСР, який став олімпійським чемпіоном (1952). Народився в Запоріжжі. По закінченні семи класів працював токарем та долучився до занять з греко-римської боротьби у секції А. Фешотта. У 1940 стає срібним призером першості України, в 1941 виграв першість України. У 1940 закінчив Київську школу тренерів. З квітня 1941 в армії. В перші дні війни потрапив у полон, знаходився в таборах для військовополонених Фуллен, Оснабрюк (з літа 1942), Меннен (1945). Після звільнення з полону протягом трьох років проходив військову службу в Магдебурзі, відновивши в цей час заняття боротьбою. У 1947 році став чемпіоном Збройних сил з класичної боротьби. Демобілізувавшись з армії, повернувся в Запоріжжя і став тренером. У 1948 році зайняв шосте місце на чемпіонаті СРСР з класичної боротьби. Чемпіон СРСР (1949–51) в напівлегкій вазі, в легкій вазі (1954–55).

Олімпійський чемпіон у ваговій категорії 62 кг (1952, Гельсінкі); заслужений майстер спорту

(1952). Нагороджений медаллю "За трудову доблесть". У 1961 перейшов на тренерську роботу. Помер у 1994.

На могилі встановлено стелу з червоного граніту з написом [153].

Світлана Морозова

74. Могила Трощановського А.Ф., 1986 (іст.). Вул. Київська, на Південному цвинтарі на центральній алеї поховано Трощановського Аркадія Федоровича (1914 – 1986), уродженця с. Семенівки (тепер Сумська область) – режисера, народного артиста УРСР (з 1973). Закінчив у 1934 театральну студію при Державному українському театрі РСФСР у Москві. 1942 – 1977 - в українському музично-драматичному театрі ім. М. Щорса (з 1944 – театр у Запоріжжі). Ролі: Лукаш («Лісова Пісня» Л. Українки), Хлєстаков («Ревізор» М. Гоголя), Зелкін («Хто сміється останнім» Крапиви). Вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського (грав роль Петра), «Лимерівна» Панаса Мирного. Знявся у фільмі «Сім'я Коцюбинських», 1970, Київська кіностудія художніх фільмів. На могилі встановлена стела із чорного полірованого граніту з написом [154].

Світлана Морозова

75. Пам'ятник робітникам енергомеханічного заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1975 (мист). Вул. Кияшка, 16, на території заводу.

Відкритий у пам'ять робітників заводу, які загинули на фронтах Другої світової війни. Пам'ятник являє собою гранітний обеліск, на лицьовому боці якого закріплена металева меморіальна дошка з написом [155].

Лариса Малихіна

76. Будинок по вул. Кірова, 79.

76. Міська садиба, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Кірова (тепер академіка Амосова), 79 – 79 а. На червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані.

76. Будинок по вул. Кірова, 79 а.

Побудоваий у «цегляному стилі». Композиція головного фасаду на 8 віконних вісей. Віконні прорізи в обох рівнях променевої форми, обрамлені наличниками складної форми та трикутними сандриками. Поверхи розчленовані декорованим пояском.

Завершується фасад невеликим карнизом із сухариками. Вхід - з боку двору. Внутрішнє планування секційне. До основного об'єму з боку двору примикають дерев'яні флігелі, які прибудовані значно пізніше. Будинок № 79а є продовженням основного об'єму та пов'язаний з будинком № 79 аркою, що слугує проїздом у двір. За пластикою фасаду будинок № 79а абсолютно ідентичний будинку № 79.

Тепер використовується під житло [156].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

77. Пам'ятне місце подвигу воїнів 3-ї бригади МППО, 1941 (іст.). Вул. Кремлівська (тепер вул. Сергія Синенка), у сквері біля палацу культури ЗТЗ.

У серпні 1941 німецько-фашистські війська прорвали оборону радянських військ і вийшли до Дніпра. Оборону м. Запоріжжя здійснювали частини 274-ї стрілецької дивізії, 157-го полку НКВС та зенітники протиповітряної оборони.

Третій батареї 16-го зенітного полку МППО було доручено вести оборону на підступах до Дніпрогесу, на

правому березі Дніпра. Безперервні бої велися з 12 до 18 серпня. Батарея знищила 9 танків та 3 ворожі літаки. Особливо жорстокий бій відбувся 18 серпня, в якому загинув майже весь особовий склад батареї – командир лейтенант А. Захаренко, бійці Й. Маліков, В. Задорожній та інші.

У 1990 на місці подвигу воїнів-зенітників установлено гранітний камінь, на якому прикріплено меморіальну дошку [157].

Людмила Калмукіді

78. Селище трансформаторного заводу, 1947-1956 (містоб.). Вул. Кремлівська (тепер вул. Сергія Синенка), Таганська, Вишневського.

Селище стало продовженням Четвертого селища Дніпробуду, побудованого за принципом міста-саду в 1927–1928. Воно є одним з перших зразків використання архітекторами типових проектів будівель.

Проектні роботи по плануванню і забудові селища здійснювались в архітектурно-проектній майстерні Запорізького облпроекта колективом проектувальників під керівництвом архітектора Л. Штейнфаера. Основними учасниками проектування були архітектори С. Василевський, М. Комарова, Л. Діпаоло, інженер-конструктор Ю. Лущінскій.

трансформаторного заводу.

Першими зведеними тут спорудами стали котеджі, розміщені дещо відособлено від основного житлового комплексу, в східній частині селища, на так званому Великому півколі, згодом перейменованому на честь автора першого архітектурного проекту Дніпровської гідроелектростанції в вулицю академіка Весніна. Кільцевий напрямок житлової магістралі був зумовлений раніше сформованою планувальною структурою Четвертого селища. У 1949 будівництво котеджів закінчено. Проекти котеджів розробила проектна майстерня № 1 Міністерства нафтової промисловості східних районів.

Спочатку була розроблена загальна планувальна схема всього селища. На її основі намітили трасу і почали прокладку головної магістралі району – вул. Сергія Синенка. При цьому головна магістраль і основні вулиці були заасфальтовані ще до початку будівництва. Пізніше приступили до забудови кварталу № 1.

У 1949 здані в експлуатацію перші житлові будинки, а на початку 1950 квартал № 1 був закінчений повністю.

У грудні 1949 року почалося будівництво кварталу № 2, який був заселений у 1950-1951. Квартал № 5 споруджений в 1950-1952, квартал № 6 – у 1952-1953. В подальшому роботи з проектування та будування велися

78. Проект планування селища

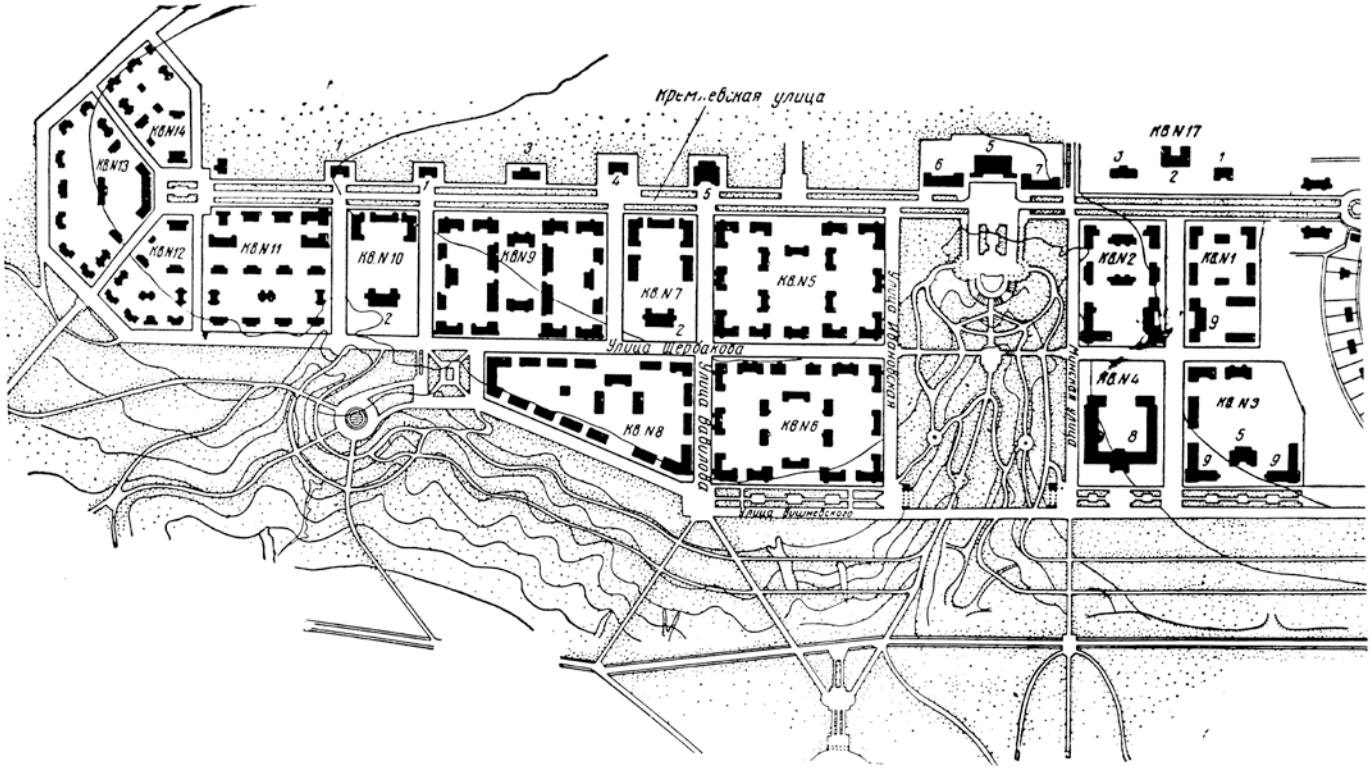

послідовно у напрямку західного кордону селища. Влітку 1952 будівництво в основному

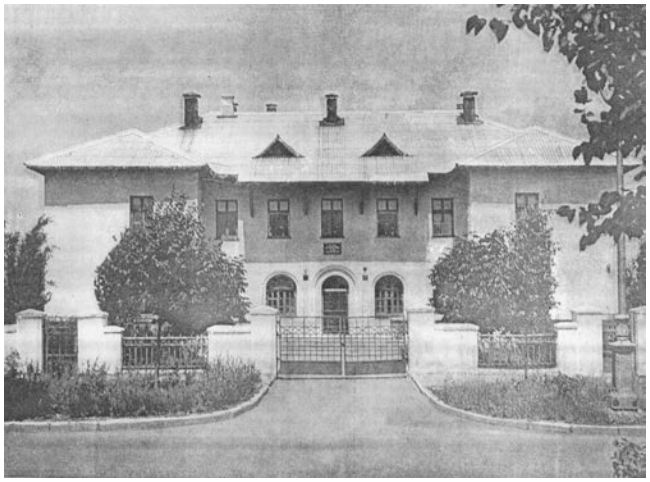

було завершено.

78. Дитячий садок в селищі трансформаторного заводу. Фото 1953.

Головним містобудівним елементом, який об'єднує правобережжя з центром міста, є гребля Дніпрогесу. Оригінальним є планування самого селища. Автори генерального плану відійшли від абстрактної схеми класичних побудов і створили асиметричну композицію, в якій головна магістраль селища розміщена не в геометричному центрі його території, а пролягає по північній межі забудови. Таке рішення дозволило вивести весь транспортний рух за межі кварталів. Житлові будинки розміщені з відступом від червоної лінії вулиці на 7,5 м. Широкі смуги зелених насаджень перед будинками органічно переходять у внутрішньоквартальне озеленення.

Центр селища запроектований у вигляді невеликої затишної площі з розміщеними обабіч неї громадськими будівлями. Звідси відкривається чудовий вид на старе русло Дніпра і о. Хортицю. Від площі униз, до річки спускається парк.

У селищі немає контрасту в рівні благоустрою головної і другорядних вулиць. Будинки в його кварталах розміщено з великими розривами, завдяки чому відкривається вид на внутрішньоквартальний простір. Автори використали прийом організації глибоких курдонер. Захоплення благоустроєм призвело до деяких надмірностей. Зокрема, загальна кількість поперечних вулиць перевищує життєво необхідне, але при цьому досягається високий рівень комфорту і зручностей. При великій різноманітності планувальних прийомів квартальної забудови важко уявити, що авторами проекту використані типові проекти всього двох серій. Серія 201 була розроблена в архітектурно-проектної майстерні імені В. Весніна архітекторами С. Масловим і О. Яфа. Серію 228 розробили архітектори Міськбудпроекту під керівництвом Д. Меерсона. Будівлі зведені з цегли, їх зовнішня обробка - двох видів. Спочатку будинки тинькували, пізніше стали облицьовувати силікатною цеглою.

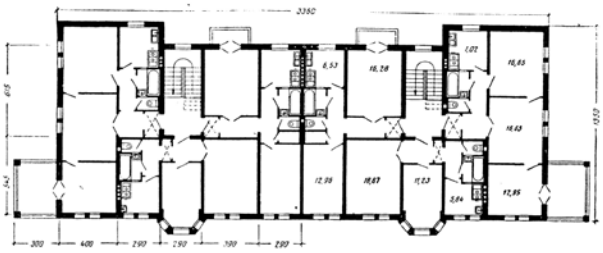

12-квартирный жилой дом серии 228, тип. 3. План второго этажа

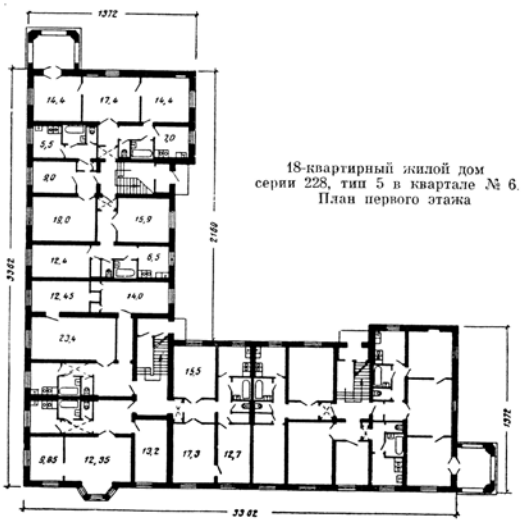

18-квартирный жилой дом серии 228, тип 5 в квартале № 6. План первого этажа

78. Типові проекти житлових будинків селища.

Для повноцінної організації побуту населення були споруджені адміністративно-господарські та культурно-побутові заклади.

Зведений у короткий термін житловий район Запорізького трансформаторного заводу і тепер є зразком затишного і комфортною середовища [158].

Олена Кузьменко

79. Житлові будинки, 1934-1939 (архіт.). Вул. Кругова, 146/3; 148; 150/1; 152/6; 154/11.

Для своїх працівників підприємство «Державний авіаційний завод № 29 ім. П.І. Баранова» збудувало житловий масив з чотириповерхових будинків (вулиці Омська, Вороніхіна, Кругова). Практично в центральній частині масиву збудована їдальня.

79. Житловий будинк по вул. Круглова.

Будинки прямокутні в плані, чотириповерхові, дахи двосхилі. Фасадні частини першого поверху на всіх будинках відокремлені від другого поясами. Вертикальне освітлення внутрішніх сходин компонується з чітким розташуванням вікон, розміщених симетрично по периметру будинку. Балкони створюють візуальний ефект додаткової симетрії.

Для фасадів будинків є характерним наявність карнизів, які відокремлюють площину даху від вертикальних площин стін, підкреслюючи форми будівель. Вікна першого поверху прикрашені сандриками. Вікна сходинкових площадок декоровані колонами, що розташовані з обох боків вікон. Нижня частина фасадів будинків до рівня одного метра, а подекуди до рівня першого поверху рустована гранітним каменем.

Протягом всього часу існування будинків на них проводились ремонтні роботи. Здійснені прибудови не призвели до значної зміни їх зовнішнього вигляду. Будівлі використовуються за призначенням [159].

Анатолій Казабаш

80. Будинок, де містилася явочна квартира підпільної організації «Ревком», 1938 (іст). Вул. Курортна, 53.

Одноповерховий, стіни глинобитні, обкладені цеглою, фундамент із каменю, дах під шифером. Належав Михайлу Носову. У будинку протягом 1942 – 1943 розміщувалась явочна квартира підпільної організації «Ревком». Влітку 1942 в місті виникло декілька підпільно-диверсійних груп: в селищі ім. Горького (Зелений Яр), на паровозоремонтному та машинобудівному заводах, на залізничному вузлі та в депо, в таборі військовополонених, які об'єдналися в підпільну організацію «Ревком». Її очолили колишні співробітники ЦК ВЛКСМУ А. Ачкасов (Карпенко) та Б. Миронов (Михальчук).

В організацію входило близько 70 осіб. «Ревкомівці» збирали зброю, боєприпаси, організовували втечі з концтабору військовополонених, проводили антифашистську агітацію. Учасники організації здійснювали також окремі диверсійні акти на паровозоремонтному заводі та на трансформаторі (пошкоджували станки, засипали пісок у букси паровозів). Однак вже в березні 1943 німецькі каральні органи викрили групу, заарештували та згодом знищили понад 50 підпільників.

Тепер у будинку міститься райкомунгосп Шевченківського району міста. В 1965 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з написом [160].

Юлія Шитова

81. Курган (археол.). Вул. Лахтинська, 9, на подвір'ї ліцею № 92 в Хортицькому районі, на правому березі р. Дніпра. Обстежила З. Попандопуло, 1990, 2007. Насип овальної у плані форми, заввишки 4,6 м, діаметром 40 м. Задернований, поли зрізані під час споруди автосалону. На схилах ями [161].

Ірина Тіхомолова

82. Леніна проспект (тепер Соборний), кін. 19 – кін. 20 ст. (архіт, містобуд., іст.). Головна магістраль м. Запоріжжя. Розташована вздовж Дніпра, від залізничного вокзалу "Запоріжжя-І" до майдану В. І. Леніна (тепер Запорізького), довжиною 16 км., зв'язує основні адміністративні райони,

Місто Олександрівськ (сучасне Запоріжжя) займало територію від залізничного вокзалу "Південний" (тепер "Запоріжжя-І") до вулиці Кріпосної (тепер Грязнова). Недалеко від Олександрівська через Капустяну балку (русло р. Суха Московка), де нині протікає «червона вода», на Дніпровських пагорбах розкинулося с. Вознесенка (до побудови і освячення церкви на честь Вознесіння в 1795 називалася Нешкребівкою). В районі сучасного порту ім. В. І. Леніна на поч. 20 ст. було відкрито санаторій-курорт Олександрівбад, який

проіснував до 1919. Всі три опорні точки – м. Олександрівськ, село Вознесенка і курорт Олександрівбад, пізніше окреслили прив'язку головної магістралі нашого міста – проспект Соборний. До сер. 80-х років 19 ст. м. Олександрівськ не мало назв вулиць, було розбите на 83 квартали. Головна вулиця міста була названа Соборною, оскільки на ній стояв Покровський собор, збудований у 1845. Вона простягалася до бастіонів Олександрівської фортеці (на той час це була околиця міста, тепер - вулиця Грязнова). У 1922 вулицю Соборну перейменували на вулицю ім. Карла Лібкнехта. У 1927 почалося спорудження Дніпровської гідроелектростанції та Дніпровського промислового комплексу, а у старій частині міста - будівництво три- і чотириповерхових будинків, що отримали назву Будинків індустрії. Одночасно поблизу гідроенергетичного комплексу, що будувався, розпочалося зведення житлового масиву – Соцміста або Шостого селища. З 1929 по 1934 тут було споруджено понад сто багатоповерхових будинків. Головною магістраллю нового Соцміста стала вулиця Продольна, що пересікала алею Ентузіастів (сучасний проспект Металургів).

У 1941 провідними радянськими архітекторами «Гіпрограду» був розроблений проект забудови Нового Запоріжжя. Він передбачав з'єднання житлових районів Старого і Соцміста за рахунок території села Вознесенка. Але здійснити цей проект завадила війна. Забудова території Вознесенки багатоповерховими будинками почалася лише у 1949 – 1950-х рр.

Головна магістраль Запоріжжя - проспект Леніна (тепер Соборний) об'єднував вулиці Червоний Жовтень (до 1922 вул. Кузнецька) і Карла Лібкнехта (колишня Соборна, тепер - Григорія Чечета) у старій частині міста, нову магістраль на території с. Вознесенка та вулицю Продольну в Соцмісті. Цією ж постановою скасовувалися колишні назви: Старе місто, Соцмісто, Нове місто, Велике Запоріжжя.

Головна магістраль міста – проспект Соборний – починається від залізничного вокзалу Запоріжжя-І (будинок вокзалу збудований у 1953, старий згорів у роки Другої світової війни). Привокзальна площа реконструйована, на ній встановлено пам'ятник на честь борців революції 1905. Далі проспект пролягає вздовж корпусів автобудівного заводу та автостанції. Проспект перетинають вулиці Анголенка (колишня Базарна), Ілліча (колишня Блговіщенська), Свердлова (колишня Покровська). В районі вулиці Чекістів (тепер вул. Троїцька) розташований музично-драматичний театр ім. В. Магара (1953), прибутковий будинок Лещинського (поч. 20 ст.), в якому мешкав Л. Утьосов (лютий 1914), перебуваючи в Олександрівську.

На місці сучасного готелю «Театральний» до війни знаходився готель «Інтурист», а на місці, де тепер драматичний театр ім. В. Магара, на поч. 20 ст. - відділення Азово-Донського банку, на базі якого у 1931 був відкрито театр ім. М. Заньковецької (його будівля зруйнована під час Другої світової війни). Навпроти театру – Театральна площа. У будинку, де тепер розміщуються аптека та низка магазинів (1950), знаходився кінотеатр «Лотос», а вгору по вулиці Тургенєва – кіноілюзіон «Чари». По правому боці проспекту до вул. Леппіка (колишня Дніпровська), яка його перетинає, збереглися два прибуткові будинки к. 19 ст., що є пам'ятками архітектури. На розі проспекту Леніна і вул. Радянської знаходиться будинок з колонами (1950), де тепер розміщуються історичний та юридичний факультети Запорізького національного університету. На розі проспекту Леніна і Червоногвардійської (колишня Літейна) стоїть будинок заводчика Бадовського, в якому в 1918 розташовувався весь штаб Червоної гвардії. Нижче, у середині кварталу, був квітучий сад. Тепер на перетині проспекту з вулицею Пролетарською розташовано висотний будинок з різнопрофільними установами (1985). Навпроти, через проспект – перша міська лікарня (колишня єврейська лікарня), споруджена у 1908 за проектом архітектора Бердичевського. За вулицею Пролетарською (колишня Слобідська) увесь квартал займає завод ім. Войкова (кол. Мензіса, 1879). В період Другої світової війни завод був повністю зруйнований. Далі проспект Леніна перетинає вул. Грязнова (колишня Кріпосна). За нею, ліворуч, стоїть будинок, споруджений у 1927, далі – висотний (поч. 70-х рр. 20 ст.), де розміщено «Оптику» та крамниці, збудований на місці одноповерхового будинку земської початкової школи. Праворуч, по проспекту, до обласної бібліотеки, стоять будинки, збудовані

в середині 1920-х – це Будинки індустрії. В будинку під № 106 проживав Й. Т. Леппік – голова Запорізької губчека.

Навпроти Будинків індустрії у 1927 закладено Індустріальний сквер площею 2 га. Будинок універсальної наукової бібліотеки ім. М. Горького (1977), фонд якої налічує 1,5 млн. примірників, розташований на правому боці проспекту. Одноповерхові будинки по Соборному проспекту в районі площі Пушкіна на початку 1960-х знесені, і на їх місці споруджені сучасні багатоповерхівки. В Жовтневому районі по проспекту від вул. Тургенєва до вул. Франка (колишня Басейна) тягнувся бульвар, закладений наприкінці 19 ст., з металевою огорожею в вигляді художнього литва, виконаного на одному з заводів м. Олександрівська. Для збільшення пропускної здатності автотранспорту в сер. 1970-х бульвар було розібрано. Від площі Пушкіна проспект повертається трохи ліворуч і спускається в Капустяну балку, через яку на Вознесенську гору прокладено дамбу (1,5 км). За дамбою проспект перетинається вулицею Гагаріна. Житлові будинки по обидва боки проспекту споруджені в сер. 1960-х, на місці одноповерхових будиночків с. Вознесенки. Вознесенська гора – найвища точка міста – 8,7 м над рівнем моря. Тут знаходяться головна адміністративна площа (тепер Фестивальна), забудована сучасними будинками, що створює неповторний ансамбль цієї частини проспекту. Тут розташовано Укртелеком (1967), готель «Інтурист» (1970), будинок Рад (тепер облдержадміністрація, 1976), будинок громадських установ «Байда» (1980). В центрі – фонтан. Від площі до торгового будинку «Україна» (1963) розташовані будинки, споруджені в 1960-х на місці мазанок Вознесенки. Далі проспект виходить на площу Маяковського – неповторного архітектурного ансамблю. В центрі площі у 1960 закладено сквер з фонтаном. У 2004 фонтан повністю замінено. На його місці споруджено новий фонтан з кам'яною скульптурою. Від площі Маяковського праворуч і ліворуч розташовані житлові будинки 1950-х, споруджені для робітників заводів «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», коксохімічного, феросплавного. На тому місці, де була Алюмінієва балка, праворуч проспекту у 1965 на честь 20-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні закладено алею Слави, а з нагоди 30-ї річниці Перемоги споруджено монумент «Комісар». Навпроти неї розташована алея Трудової Слави і почесних громадян Запроріжжя та пам'ятник загиблим в Афганській війні. Поряд будинок міської ради (колишній будівельний технікум, 1951). Далі проспект перетинає вулиця 12-го квітня. Поряд розміщена площа О. Поляка, яку прикрашає архітектурний ансамбль з багатоповерхівок та двома будинками-вежами (1950 – 1953). В центрі площі, по обидва боки проспекту, встановлено фонтани.

Вулицею 12 квітня закінчується Орджонікідзевський район. Через шляхопровід (1953) проспект з'єднується з Ленінським районом. Весь корпус житлових будинків, прилеглих до Дніпрогесу, був споруджений переважно у 1929 – 1934 рр. Перша вулиця, що перетинає проспект – це проспект Металургів (до 1941 – алея Ентузіастів, після війни – проспект Сталіна). Проспект Леніна в цьому районі до війни називався вулицею Продольною. Багато будинків було реконструйовано, збільшена кількість поверхів, змінено фасади.В'їзд на проспект Леніна з боку греблі Дніпрогесу прикрашають житлові будинки, споруджені в 1950 – 1960-х рр. У 1953 на проспекті зведено величну будівлю кіноконцертного залу ім. М.І. Глінки з пам'ятником композитору поряд з нею. Закінчується головний проспект міста майданом Леніна (нині Запорізьким), на якому в 1964 встановлено монумент засновнику радянської держави [162].

Тамара Шевченко

82.1. Клуб «Металіст», 1925 (архіт., іст.). Просп. Соборний, 9.

Певний підйом у економічному розвитку країни, викликаний початком НЕПу, знайшов прояв і у архітектурному відродженні. У 1924–1925 за проектом архітектора Д. Тіссена для робітників заводу «Комунар» було збудовано будинок культури (клуб) «Металіст». За своїм стилем він був «спадкоємцем» народних будинків поч. 20 ст. Тут у 1932 М.І.Калінін вручав ордени першим будівельникам Дніпрогесу (41 орден Леніна) і робітникам заводу «Комунар» (11 - орденів Леніна та 23 ордени Трудового Червоного Прапору).

82.1. Клуб «Металіст». Головий вхід. Фото 2010.

У 1931–1941 у приміщенні будинку культури працювала трупа українського театру Марії Заньковецької. Засновником та художнім керівником театру був Б. Романицький. Саме у Запоріжжі були здійснені масштабні постановки: «Загибель ескадри» (1933), «Платон Кречет» (1935), «В степах України» (1940) та інші. З початком Великої Вітчизняної війни театр був евакуйований.

У приміщенні клубу 19.05.1929 виступали: український поет Володимир Сосюра, поет, журналіст та перекладач Андрій Панів, письменник Володимир Кузьмич, письменник Сава Божко, письменник-гуморист Василь Чечвянський. У пам'ять цієї події ліворуч від входу встановлено меморіальну дошку з мармуру з написом: «19 травня 1929 р. у клубі Металіст виступали письменники Володимир Сосюра, Сава Божко, Володимир Кузьмич, Андрій Панів, Василь Чечвянський».

У 1950-х клуб був перейменований в будинок культури ім. Жданова, але з початком перебудови, коли переглядались ідеологізовані назви, будинок культури отримав свою теперішню назву – ДК «АвтоЗАЗ».

Будинок культури являє собою двоповерхову будівлю.

Ризаліти розташовані на фасаді будинку – в його центральній частині та з обох боків від центрального входу, підкреслюючи архітектурне значення будинку культури, а також створюють додатковий ефект пишності. Ризаліт має в центрі круглої форми портик, перекриття якого спирається на шість колон, в між якими розміщено вхід в будівлю**.** Над портиком вбудовано відкритий балкон, на який виходить троє дверей: двоє прямокутної форми - збоку та одні в центрі, навколо яких виконано засклену арку. Арка оздоблена ліпниною із зображенням колосків і рушника в центрі та книги й музичних інструментів з боків.

З обох боків ризаліту - однакові по формі аркади, які спираються на колони, прикрашені пілястрами. Ризаліти, розташовані з боків, мають вікна у вигляді арок зверху та звичайні - на першому та другому поверхах. Кути ризалітів та вікна оздоблені зображенням колон**.** Вікна навколо прикрашені сандриками.

Композиція головного фасаду асиметрична і відповідає внутрішньому плануванню будинку. З лівого боку від входу, на куті будівлі встановлено меморіальну дошку.

82.1. Клуб «Металіст». Боковий фасад. Фото 2010.

В верхній частині будинку, під дахом розміщено карниз, декорований ліпниною, який завершує архітектурне рішення будинку. Дах

будівлі двосхилий.

Вікна розташовані по всьому периметру будівлі симетрично. Протягом існування об'єкту проводилися ремонти для підтримання будинку у відповідному стані. Використовується за призначенням [163].

Анатолій Казабаш

82.2. Готель «Театральний», 1950-ті рр. (архіт.) Просп. Соборний, 39/23. На південно-східному боці кварталу, ліворуч від музично-драматичного театру. Головним фасадом виходить на вул. Троїцьку. Одним бічним фасадом виходить на Соборний проспект, другим – на вул. Поштову. Зведений за проектом архітектора Штейнфайєра Л.Я.

82.2. Готель «Театральний». Фото 2014.

Чотириповерхова «П»-подібна у плані мурована споруда з боку вул. Троїцької має додатковий цокольний поверх. Фундаменти бутобетонні. Стіни – цегляні, отиньковані. Цоколь облицьовано природним каменем. Дах з горищем критий хвилястою асбофанерою по дерев'яних кроквах. Сходи – залізобетонні по металевих косоурах. Балкони виготовлені із залізобетонних плит, що спираються на металеві отиньковані консолі. Будівля має чітку функціональну побудову. Головний вхід веде до вестибюлю, де праворуч знаходиться зал очікування, з якого можна потрапити до ресторану. В центрі вестибюля розташовані відкриті розпашні сходи на вищі поверхи. Планувальна схема будівлі – коридорна, з двобічним розміщенням номерів, що мають у своєму складі від однієї до трьох кімнат. В торцевих стінах коридорів розміщено віконні отвори. Відокремлені сходові клітини слугують допоміжними евакуаційними виходами і ведуть у господарський двір.

Архітектурне рішення споруди витримано у стилістиці ретроспективізму. В оформленні фасадів використано класичні засоби архітектурної виразності. За канонами класицизму фасади будівлі урізноманітнені горизонтальним та вертикальним членуванням. Горизонтальна смуга цоколю перемінної висоти імітує своєрідний подіум, на який спирається будівля. Цоколь обличковано природним каменем. Поверхню фасадної стіни отиньковано з імітацією кладки з природного каменю. На рівні підвіконня третього поверху фасади оперезує міжповерховий карниз. Завершує споруду розвинений вінчаючий карниз. До вертикальних архітектурних елементів, що декорують фасади будівлі, належать сплощені портики, які акцентують центральний вхід до готелю з вул. Троїцької, а також вхід до ресторану з Соборного проспекту. Відповідно до класичної традиції, архітектурний ордер об'єднує одразу декілька поверхів. Чотири пілястри заввишки у два поверхи підтримують антаблемент, формуючи парадний вхід. Над ними розташовані ще чотири пілястри, які вивищуються з третього по четвертий поверх, підкреслюючи основну вісь архітектурної композиції головного фасаду. Парадний вхід прикрашає декоративна арка, прорізана в товщі стіни. Склепіння арки оздоблено кесонами. Набагато простіше оформлений вхід до ресторану, розташованого на бічному фасаді, що виходить на Соборний проспект. Портик, який прикрашає цей вхід, складається з двох пілястр у два поверхи заввишки, які підтримують антаблемент. Прямокутні вікна обрамлені рельєфними арками. Люнети, утворені дугами арок, оздоблено ліпним архітектурним орнаментом. Підвіконня прикрашені приставною балюстрадою, що спирається на гранітну полицю цоколя. Поверхні фасадних стін, що формують внутрішній двір, який орієнтовано в бік музично-драматичного театру, оформлено так само, як і головні фасади, що виходять на вулиці міста. Вітраж центральних сходів має архітектурне обрамлення, що складається з бокових пілястр у два поверхи заввишки, на які спирається арка.

82.2. Фасад будівлі вздовж вул. Горького. Фото 2014.

Розташовану у внутрішньому господарському дворі димову трубу котельної також архітектурно оформлено. Декоративні пояски поділяють трубу на три яруси. Кожен

вище розташований ярус – трохи вужчий за нижній. Поверхню труби отиньковано так само, як і стіни будинку, – під кам'яну кладку. Верхню частину труби, яку видно здалека, оздоблено накладною аркадою. Архітектура готелю належить до цінної спадщини 1950-х рр. [164].

Микола Андрущенко

82.3. Запорізький академічний обласний український музично-драматичний театр ім. В.Г. Магара, 1953 (архіт., іст.). Просп. Соборний, 41. Розташований між просп. Соборним і вул. Поштовою. Головним фасадом виходить на просп. Соборний.

Зведений на місці зруйнованої під час Другої світової війни старої споруди, пристосованої у 1930-і рр. під театр. За проектом відбудови, розробленим архітектором С. Фрідліним, театральний будинок було значно розширено у відповідності до функціональних вимог. Недостатня ширина ділянки, де збудовано театр, примусила розмістити театральну площу по інший бік центрального проспекту. Частково виправити цей недолік намагалися створенням, окрім головного, ще двох додаткових входів на бічних фасадах. Перед ними організовано невеличкі театральні майданчики. Але радикально виправити становище можна за допомогою підземного переходу, що безпосередньо зв`яже театральну площу з центральним входом до театру. Необхідність будівництва переходу стає актуальнішою внаслідок невпинного підвищення інтенсивності транспортного руху на основній транспортній магістралі міста.

Споруда складається з двох об`єктів: вертикального – сценічного, та горизонтального – видовищного. Вертикальна складова будівлі продиктована наявністю колосникового простору, призначеного для прийому театральних декорацій. Параметри горизонтальної частини визначаються формою і розмірами глядачевого залу. Падіння рельєфу в напрямку від Соборного проспекту до вул. Поштової зумовило застосування підпірної стінки та сходів для відокремлення та зв`язку між собою різних рівнів. При будівництві театру використані звичайні місцеві матеріали. Фундаменти – з бутобетону. Перекриття глядачевого залу виконано з металевих форм, перекриття інших приміщень – залізобетонні, покрівля – металева. Сходи – залізобетонні по металевих костурах.

Внутрішня структура будівлі типова для театральних споруд, що зводилися в повоєнні часи в обласних центрах України, виконана у відповідності до класичних планувальних схем. При головному вході розташовано касовий вестибюль, гардеробні, фойє, яке безпосередньо примикає до глядачевого залу. До балконів, що розміщені на другому і третьому поверхах, можна дістатися сходами. Над вестибюлем міститься двосвітне фойє з антресолями, які обслуговують балкон третього ярусу. Відмінність Запорізького театру полягає в тому, що вузька ділянка обумовила необхідність зменшення довжини будівлі. З цією метою вхідну групу приміщень розгорнуто під прямим кутом до повздовжньої вісі театру. Завдяки такому рішенню евакуація глядачів здійснюється у трьох напрямках: крізь центральний і бокові входи.

Основне приміщення театру – глядацький зал, до якого можна потрапити з фойє і кулуарів крізь вхідні тамбури. Підковоподібна форма його плану разом із значним нахилом підлоги забезпечує гарний огляд сцени з усіх глядацьких місць. Традиційна форма залу та його архітектурне оздоблення створюють сприятливі акустичні умови.

Головним елементом інтер'єру глядацького залу є сцена, яку було оснащено найновішим для свого часу обладнанням. Сценічний круг діаметром 13 м обертається за допомогою електромотора звичайним натиском кнопки на головному пульті управління. Швидка зміна декорацій здійснюється за допомогою спеціальних сценічних механізмів: портальних куліс, системи декораційних підйомників, колосникових і робочих галерей. Постановочне освітлення забезпечується електроосвітлювальною апаратурою. Вогнетривка завіса відокремлює сцену від глядачевого залу. Приміщення, призначені для трупи театру та обслуговуючого персоналу, розміщені навколо сценічної коробки. У чотирьохповерховому блоці знаходяться: артистичні кімнати, костюмерна, гримерна, перукарня, кімната для занять та буфет. Поверхи зі службовими приміщеннями з`єднуються між собою двома сходовими клітинами. Архітектурне рішення виконано в стилістиці ретроспективізму, в дусі освоєння класичної спадщини. В декорі споруди використано художні прийоми класицизму. Центральний вхід прикрашений восьмиколонним портиком коринфського ордеру, який завершується фронтоном, увінчаним скульптурною групою з трьох фігур. В її центрі розташована жіноча постать, що символізує Музу, обабіч - скульптурні зображення музиканта і поета. Поле фронтона прикрашено гіпсовим барельєфом на тему народного танцю. Бічні чотириколонні портики – також коринфського ордеру, але без скульптурних прикрас. Тиловий фасад, що виходить на вулицю Горького, оздоблено пілястрами коринфського ордеру, які утворюють своєрідний сплощений портик. Карниз і тимпан фронтона прорізає вікно, яке завершується аркою. Вікна другого поверху, що розташовані за колонадою центрального і бічних портиків, прикрашені сандриками. Будівлю з усіх боків оперезує фриз, оздоблений архітектурним орнаментом. Кольорове оформлення фасадів відповідає класичній традиції – на світло-жовтій поверхні стіни виступають білі архітектурні деталі та скульптурні прикраси.

82.3. Запорізький академічний обласний український музично-драматичний театр ім. В.Г. Магара. Фото 2013.

Архітектурне оздоблення інтер`єрів композиційно узгоджено з архітектурою фасадів. Коринфський ордер застосовано як зовні, так і усередині театру. Парні коринфські колони обрамляють балкони лож, розміщених біля порталу сцени. Дві коринфські колони відокремлюють простір фойє першого поверху від сходів, що ведуть на другий поверх. Коринфські колони і пілястри в два поверхи заввишки прикрашають фойє другого поверху. Стелі фойє першого і другого поверху декоровано кесонами. У фойє на другому поверсі привертають увагу світильники-торшери у вигляді розгорнутої квітки-ромашки. Архітектура театру належить до цінної архітектурної спадщини часів післявоєнної відбудови.

В театрі ім. М. Заньковецької (з 1944 театр ім. М. Щорса) працювали відомі на всю країну актори: народний артист СРСР, один із засновників театру і його художній керівник (до 1944) Б. Романицький (1891-1988), народний артист СРСР В. Магар (1900-1965) (з 1944 – в Запоріжжі), народні артисти УРСР А. Морозова (1906-1984), А. Трощановський (1914-1986) та інші [165].

Микола Андрущенко

82.4. С-Петербурзький міжнародний комерційний банк. Будівля не збереглася.

82.4. З лівої сторони від банку побудоваий прибутковий будинок Ланшина О.А.

82.4. Державний банк СРСР.

82.4. Прибутковий будинок Ланшина О. А. 1911-1913 (архіт.). Просп. Соборний, 48. На червоній лінії забудови вулиці. Архіт. В. Естрович.

Будівля чотириповерхова, прямокутна в плані, цегляна, з підвалом. Торцеві стіни виконані як протипожежні брандмауерні. Будинок проектувався в стилі модерн.

Головний фасад має тридільну композицію, що складається з центрального і двох кутових ризалітів, підсилених пілонами та вирішених ярусами: 1 поверх – облицювання постаменту колони гранітними блоками з обробкою «під скелю»; 2 поверх – каннелюрованими тричвертєвими колонами дорійського ордера; 3 і 4 поверхи – плоскими лопатками; завершувальна частина – встановленням скульптурних бюстів. У центральній частині ризалітів першого поверху, ліворуч розташовано головний вхід в будинок, праворуч – арку каретного проїзду на дворову територію. Вище середня частина ризалітів оформлена багатоярусними лоджіями. Огорожа верхніх лоджій вирішена у вигляді балюстради. Аттикова площина ризалітів з трикутним завершенням прикрашена неглибокими нішами фільонок з цегляної кладки «у ялинку». Наріжні водостічні труби первісно знаходилися в середині пілонів.

В центральній частині фасаду будинку Ланшина втілений один з головних принципів модерну – взаємооборотність функціонального і декоративного напрямків. В основі архітектурної композиції лежить горизонтальне поповерхове членування. Структурні елементи всього вікна зі складним малюнком переплетення і характерного для модерну дрібним розсклуванням верхніх частин, приймають декоративно-орнаментальний вигляд, створюючи ритмічний візерунок. Додатковий ритм верхнім поверхам надають міжвіконні пілони з ненав'язливим декором гірлянд у верхній частині. Центральний аттик відіграє своєрідну роль «п'єдесталу» для встановлення великого розміру об'ємної скульптури одного з олімпійських богів - Гермеса – бога торгівлі. Цільність фасадів була підкреслена суцільним облицюванням світлою оздоблювальною силікатною цеглою Добротний і довговічний матеріал відтіняв строгість і легку елегантність зовнішнього вигляду будинку. В той же час груба обробка гранітних блоків цоколя залишає враження його стійкості.

Внутрішнє планування будівлі поєднує коридорну і зальну схеми компоновки. Поверхи з'єднують двомаршові сходи з різною кількістю сходинок в залежності від висоти поверху. Огорожа сходових маршів – кована, металева з простим геометричним малюнком. Покриття сходових майданчиків раніше було виконано з високоякісної двобарвної керамічної плитки з використанням плитки з орнаментом. У стильовій єдності із зовнішнім оформленням були виконані інтер'єри. До к. 20 ст. зберігалися в оригіналі внутрішні дерев'яні двері, виконані за ескізом автора.

82.4. Сучасний вигляд будівлі. Фото 2014

Крім власної нотаріальної контори Ланшина в будинку розташовувалися: Союз кредитних кооперативів Олександрівського повіту, кабінет офтальмолога - доктора Вальтера Шмідта та інші.

Спорудженням прибуткового будинку завершилася забудова власного дворового місця Ланшина. Раніше були вже збудовані: житловий флігель, частину якого займали правління і склади Олександрівського союзу кредитних і судо-ощадних товариств, яке відкрило свою діяльність в Олександрівську в 1907; ілюзіон Пулавського; відкритий в 1911 літній сінематограф «Лотос» С. Венедіктова –

родового почесного громадянина Катеринославської губернії. У 1917 в будинку перебував союз кредитних кооперативів, що об'єднував кооперативи Олександрівського, Північно-Мелітопольського і Бердянського повітів, півдня Катеринінського повіту і північної частини Маріупольського повіту.

В повоєнні роки будинок переніс значні пошкодження. Повністю знищено ліпний декор, збиті аттикові та купольні навершя. Будинок, побудований у цегляному стилі, часто штукатурився. З фасаду були зняті елементи скульптурного і ліпного оформлення, огорожа лоджій. Гранітні блоки цоколя замінили на обличкування полірованими гранітними плитами. Повністю замінили вітражі, віконні та дверні блоки. В будинку розмістився Держбанк (тепер відділення національного банку).

Прибутковий будинок Ланшина є пам’яткою архітектури [166].

Олена Кузьменко

82.5. Прибутковий будинок Лещинського Я.І. Фото 2014.

82.5. Прибутковий будинок Лещинського Я.І., 1908-1909, де у 1917-1918 розміщувалася Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів (архіт. Іст.). Просп. Леніна, 52/25.

Є окремо розташованим, займає акцентне кутове положення на розі просп. Леніна і вул. Чекістів. Побудований 1901 для спадкового громадянина, купця 1-ї гільдії Я. Лещинського і був першим триповерховим прибутковим будинком м. Олександрівська. 1905, під час єврейських погромів будинок було спалено; повністю відбудовано за первісним проектом 1908. Домовласник Я. Лещинський здавав його в найми приватним мешканцям, під магазини та громадським організаціям. Згідно старим фотографіям, щипці обох вуличних фасадів було оздоблено донині не збереженими колонними годинниками, балкони головного фасаду мали вигляд еркерів, крайній бічний отвір на першому поверсі фасаду по вул. Чекістів функціонував як отвір наскрізного проїзду з вулиці на подвір`я (нині закладений).

Будинок триповерховий, на підвалах, мури цегляні, фасади непотиньковані, побілені, перекриття поверхів – дерев`янобалочне, плоске, виноси балконів чільного і дворового фасадів укріплені простими металевими консолями. Дахи вальмові і односхилі, вкриті покрівельним залізом. Абрис планувальної плями близький до П-подібної, з ризалітом середньої дворової частини крила по просп. Леніна. На місці, показаному на кресленні 1908 «существующего народного дома» (не збер.) створено приблоковий до торцю будинку Лещинського з боку вул. Чекістів і периметрально огороджений металевими гратами палісадник, для чого використано фундаменту вказаної споруди. Троє двомаршових на металевих косоурах кам`яних внутрішніх сходів мають виходи в бік подвір`я і є міжповерховими комунікаціями трьох житлових секцій будинку. З боку вулиці розташовані входи у три магазини, кафе, приміщення яких займають більшу частину першого поверху.

Стильове рішення – в дусі еклектики, з деяким домінуванням ренесансних та готичних елементів. Композиція чільного фасаду є симетричною, її поповерхово формують із отворів, центральна вісь не виділена. Симетрично їй розташовані два бічні, на одну віконну вісь, поповерхово розкріповані зони, які довершені високими фігурними щипцями. Створене ними вертикальне акцентування підтримане невисокими квадратними в плані стовпчиками в кутових частинах даху. Центри обох аттиків прорізано великими люкарнями (первісно - годинники), на рівні другого поверху в зоні розкріповок збереглися також два старих балкони. Вертикальне акцентування збалансоване

переважно горизонтальним характером композиційного рішення, яке підкреслене потужними лініями профільованих міжповерхових гуртів та карнизу, видовжено стрічкою низького цоколю. Фасад рівномірно почленовано ритмом прямокутних віконних та двох дверних отворів. Щільно пророблено є пластика декоративних елементів у вигляді складної форми литви (3 поверх): променеві сандрики акцентовані замковими каменями, підвіконні частини оздоблено «фартушками». На другому поверсі форма сандриків є також досить складною комбінацією з симетричних ступінчастих лінеарних елементів, під ними, над отворами вікон (а також в підвіконних фільонках) розміщені ліплені рослинні емблеми. Запобігають монотонності й значно увиразнюють рішення розміщені в простінках (2-3 повархи) й оздоблені рослинним ліпленням великі «дзеркала», карнизний гурт підкріплено ритмом декоративних кронштейнів й ефектним, у дусі ренесансу, аркатурним фризом. Перший поверх прорізано великими прямокутними вікнами вітринного типу та входами, положення яких акцентовано масивними прямими сандриками, простінки прокреслені горизонтальним рустом й оброблені системою «шифинок». Такими же засобами скомпоновано і фасад вздовж вул. Троїцької, лише з тією різницею, що замість двох розкріпованих вертикальних акцентів тут застосовано один, який фіксує центральну вісь і на першому поверсі обладнаний входом до кафе.

82.5. Фасад будинку вздовж вул. Троїцька.

У крайній бічній частині будинку зберігся напівциркульний архівольт над тепер закладеним первісним проїздом. Композиція дворових фасадів має дуже спрощений утилітарний характер: непотиньковану гладіньінь стін прорізано акцентованими широкими променевими мандриками, отворами вікон, горизонтальний мотив підкреслено міжповерховим (1-2 поверхи) й підвіконним гуртами, ліплення карнизу має спрощений характер, відсутній аркатурний фриз.

У 1917-1918 в будинку розміщувалася Перша Олександрівська Рада робітничих і солдатських депутатів. Під керівництвом Ради в Олександрівську було роззброєно поліцію, впроваджено 8-годинний робочий день, проведено заходи по демократизації громадського життя.

3 червня 1917 Рада видавала газету «Единение», з 21.10.1917 – газету «Александровская мысль», редакції яких працювали в цьому будинку. 10.10.1917 в результаті перевиборів більшовики отримали близько половини місць в Радах. За ініціативою більшовиків 12 – 15.12.1917 був створений військово-революційний комітет, який і очолив збройне повстання в Олександрівську. Після встановлення 02.01.1918 радянської влади в місті, 20 січня відбулися перевибори до Рад, в результаті яких до керівництва прийшли більшовики на чолі з Т. Міхеловичем. Діяльність Ради було перервано на поч. квітня 1918. При підході австро-німецьких військ Рада змушена була евакуюватися з Олександрівська.

1917-1918 в цьому будинку працював Олександрівський комітет РСДРП(б), Олександрівський робочий університет, 1920 – Палац праці.

У 1978 на фасаді встановлено меморіальну гранітну дошку.

Будинок є зразком ранньої великомаштабної прибуткової забудови історичної частини міста з яскраво вираженими стильовими ознаками. Нині є житловим квартирним, частину приміщень (1-й поверх) займають магазини [167].

Клара Карафин
Олександр Тищенко

82.6. Міська садиба Бадовського Я. І., к. 19 ст. (архіт., іст.). Просп. Соборний, 59/29.

Є містобудівним акцентом наріжжя одного з планувальних вузлів старого міста. Поряд розташована 3 – 5-поверхова забудова (1920-1970-х), яка формує внутрішнє подвір`я садиби й забудову перехрестя Соборного просп. й вул. Червоногвардійської (тепер Першої ливарної). Збереглися такі споруди: 1) садибний будинок, 2) флігель, 3) старі ворота.

Міська садиба німецького підданого Я.І. Бадовського виникла на його особистій

дворовій ділянці в кварталі № 43/71. Це був порівняно невеликий за територією, але досить презентабельний в архітектурно-містобудівному сенсі комплекс, який належав багатому власнику заводу землеробних машин та знарядь, що був створений у 1870-х рр. й знаходився на протилежному боці вул. Соборної (тепер просп. Соборний). Формування комплексу почалося зведенням наприкінці 19 ст. споруд його зовнішнього параметру - садибного будинку, старих воріт. Близько 1911 у глибині двору було збудовано флігель, що зазнав помітних (переважно, внутрішніх) змін в зв`язку з радикальною переміною характеру його первісного функціонального призначення.

82.6. Міська садиба Бадовського Я. І. Фото 2014.

82.6.а. Садибний будинок, к. 19 ст. – окремо розташований, займає кутову частину перехрестя. Побудований як головна споруда міського садибного комплексу. Після пристосування будинку під штаб Червоної гвардії та перший Запорізький ревком (1917-1918), 25-й автобронедивізіон (квітень 1921), у 1920-1930-х тут функціонувало товариство більшовиків-політкаторжан, а з 1944 до 1950-го – Запорізький педінститут, 1961-1977 – Запорізький обласний краєзнавчий музей.

Будинок донині добре зберігся, зі слідами незначних змін та втрат: розібраний балкон одного з наріжних кутів, закладено декілька входів з боку подвір`я, дещо змінене оздоблення інтер’єрів.

Будинок двоповерховий, на низькому цоколі та підвалах, стіни цегляні, фасади непотиньковані, побілені. Перекриття поверхів пласкі, деревобалочні, підвали перекрито кам`яним склепінням. Двоє внутрішніх сходів – металеві, на два та на три марші. Дах вальмовий, вкритий покрівельною сталлю. Планувальна пляма – майже прямокутного абрису, парами бічних розкріповок обладнано фасад по Соборному просп., а також по вул. Першій ливарній та протилежний йому – дворовий; стіна іншого дворового фасаду – складного ступінчастого розкріпування. До її бічного входу підведено високий кам`яний ганок, середні частини обох дворових фасадів також акцентувалися входами (нині закладені), головний вхід на чільному фасаді займає бічне положення. У внутрішньому плануванні першого поверху (у 2-му поверсі воно є значною мірою ідентичним) до нього веде П-подібний коридор, кутові частини якого акцентовані сходами. По обидва його боки розташовані великі суміжні кімнати (нині процедурний кабінет лікарні), деякі з них розділено сучасними перебірками. На другому поверсі розташовано великий актовий зал.

Стильове рішення споруди є еклектичним поєднанням елементів з арсеналу ренесансу та бароко. Композиція двох вуличних і дворового (з боку проспекту Соборного) фасадів з парами бічних розкріповок мають характер симетричний, що підкреслено акцентуванням останніх високими бічними аттиками над кожною з розкріповок. Але парна кількість віконних осей фасаду по вул. Червоногвардійській, бічне положення головного входу на фасаді по Соборному просп. створюють візуально майже непомітну асиметрію. Цільність сприйняття цієї доволі видовженої вздовж вуличних напрямків споруди обумовлена вдалим застосуванням на усіх чотирьох архітектурно-впорядкувальних фасадах нечисленних, але досить виразних елементів. Найбільш важливим з них є мотив вирішеного у ренесансно-барочному дусі

ритмічно повторюваного віконного порталу. На першому поверсі прямокутні (у розкріповках – подвійні напівциркульні, без сандриків) вікна увінчують масивні променеві сандрики, з активно застосованим тут і властивим бароко мотивом «розірваного» фронтону, з розміщеною у його розриві мініатюрною ліпленою вазою. Абрис вікна підкреслено рамковою лиштвою, нижню частину акцентовано підвіконними фільонками. Так само на другому поверсі вікна увінчані масивними, у дусі ренесансу, трикутними сандриками і фланковано бічними пілястрами, в нижній частині, як і на першому поверсі, ритмічно підкресленим елементом слугують фільонки. Бічні розкріповки оснащені великими, але без сандриків, напівциркульними вікнами. Поверхи чітко розділені системою рельєфних профільованих гуртів (міжповерхового, підвіконних), створений ними переважно горизонтальний характер композиційного рішення добре підтриманий пластично проробленим повним антаблементом видовженою стрічкою масивного цоколю. Поповерховий, у дусі Ренесансу, характер ордерних елементів підкреслено рішенням бічних віконних пілястр, сандриків, імпостів подвійних вікон першого поверху у розкріповках. Бічні частини останніх виділено рельєфним кутовим рустом, урочисто монументальний образ споруди з дещо задрібленою пластикою деталей ушляхетнений ритмічно повторюваним у простінках мотивом едикул на чільному фасаді.

В інтер`єрах стіни коридорів вкриті шпоном «під дерево» та сучасною облицювальною плиткою, на литих, зі старим ажурним огородженням, чавунних сходах добре збереглися літери: «Яків Іванович Бадовський». Пласкі стелі деяких кімнат прикрашають великі ліплені зореподібні розетки й прямокутні «дзеркала».

Споруда є головним елементом комплексу й одною з найвизначніших споруд колишнього Олександрівська, зі статусом «пам`ятник архітектури і історії» національного значення. Нині в будинку розміщено студентську поліклініку.

82.6.б. Флігель, бл. 1911, розташований у глибині двору, неподалік наріжжя дворових фасадів садибного будинку. Побудований після звернення Я. Бадовського у міську Управу від 26.05.1911 з поданням щодо затвердження проекту двоповерхового цегляного флігелю, вкритого залізом з залізобетонним дахом першого поверху. Цей проект за рішенням міської Думи перероблювався, що було пов`язано з характером первісного пристосування – під гаражі. Тепер змінено матеріал дахового покриття, нинішній характер пристосування (під квартири) увірогіднює припущення про радикальне перепланування першого поверху.

82.6.б. Флігель. Фото 2013.

Двоповерховий, без підвалів, з цегляними мурами. Тильний та один з торцевих фасадів – глухі, іншим торцем будівлю заблоковано з сусіднім триповерховим житловим будинком 1920-х рр. Перекриття поверхів – залізобетонне, плоске, дах односхилий, нині вкритий шифером. В центральній слаборозкріпованій частині влаштовано сучасні бічні металеві сходи, які ведуть до дерев`яного, на металевих консолях, балкону другого поверху. Планувальна пляма – прямокутна в плані, вздовж центральної (поперечної) осі споруда поповерхово розділена на суміжні квадрати (по два на кожному поверсі), з симетрично розташованими виходами у бік подвір`я (на другому поверсі – через балкон та сходи). Стилістика є невираженою, характер рішення – утилітарний, у дусі поч. 20 ст. Архітектурно впорядкованим є чільний (убік подвір`я) фасад, поповерхове розташування вікон та входів – симетричне центральній (поперечній) осі. Пластично виділеним є міжповерховий гурт, споруду завершує високий трикутний центральний щипець зі слуховим вікном, лінію карнизного гурту в бічних частинах акцентовано задрібленим ритмом сухариків.

Є старим функціональним елементом міської садиби, нині – чотириквартирний житловий будинок.

82.6.в. Старі ворота, к. 19 ст. – розташовані в проміжку між садибним будинком та сусіднім житловим будинком 1920-х № 59 (розміщеним на території садиби, але більш пізнім). Збереглися в незмінному стані. Троє стовпчиків воріт – цегляні непотиньковані, квадратні у перерізі. Два крайні стовпчики приблоковані до вказаних сусідніх будинків, середній, окремо розташований, створює два (більший та менший) отвори для нині існуючих двостулкових металевих воріт та такої ж за характером одностулкової хвіртки. Нижні частини металевих полотен останніх – глухі, зі збереженим ажурним рослинним орнаментом вуличної частини, верхні є гранчасто-металевими, простого малюнку. Ворота є невід`ємним старим функціональним елементом садибного комплексу, відіграють помітну роль у його сприйнятті з перехрестя вулиць.

Власник садиби заводчик Я. Бадовський під час Першої світової війни виїхав до Німеччини. Восени 1917 в садибному будинку розташувався штаб Червоної гвардії, що об`єднав під своїм керівництвом червоногвардійські загони, які виникли на заводах: дротяному, Борман і Шведе, ДЕКА, Барського та ін. Перші бої у м. Олександрівську розпочалися 12.12.1917 і тривали до 15.12. 1917. Закінчилися перемогою військ Центральної Ради. Більшовики отримали підкріплення і бої продовжилися. Більшовицька влада в м. Олександрівську остаточно була встановлена 02.01.1918 внаслідок прямої інтервенції московських загонів Червоної гвардії. До міста прибули чотири ешелони більшовицьких моряків і червоногвардійців-робітників Петрограда та Москви у броньованих вагонах з гарматами і кулеметами, під загальним командуванням Богданова. Разом з червоногвардійцями Катеринослава та місцевими більшовиками зайняли станцію Катеринінську, захопили залізничні мости, шляхи і пристань на Дніпрі. Більшовицька влада в місті була встановлена внаслідок прямої воєнної інтервенції.

05.01.1918 в будинку штабу Червоної гвардії під час занять з вивчення зброї загинув від випадкового пострілу секретар Олександрівського комітету РСДРП(б) І. Кравцов. У 20–30-х 20 ст. тут розміщувалося товариство старих більшовиків-каторжан та засланих поселенців.

У 1965 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку білого мармуру з написом.

В цілому комплекс є виразним прикладом компактної міської садиби к. 19 – поч. 20 ст. в центрі Олександрівська, її головна споруда є одною з визначних пам`яток архітектури та історії Запоріжжя [168].

Клара Карафін
Олександр Тищенко

82.7. Міська садиба Бродської, к. 19 ст. (архіт.). Просп. Соборний, 64-64а

82.7. Міська садиба Бродської. Фото 2014.

На червоній лінії забудови проспекту. Головний будинок садиби двоповерховий, цегляний, дах чотирисхилий. Фасади виконані у цегляному стилі з псевдоруськими елементами декору. Композиція головного фасаду: симетрична, основа формується ризалітами на флангах, в яких організовані входи. В декоративному оформленні вікон використані полички, підвіконні фільонки, рустовані пілястри. Фасад завершується візерунчатим карнизом. Перший поверх зайнято під крамниці, другий – під житло [169].

Наталія Сабатюк

Алла Черемис

82.8. Міська садиба Регирера М.І., п. 20 ст. (архіт., іст.). Просп. Соборний, 66.

Забудова подвір`я садиби у внутрішньо квартальний простір, на червону лінію проспекту Соборного винесено головну, найбільш репрезентабельну її будівлю. Знаходячись поблизу перехрестя з вул. Леппіка (тепер вул. Дніпровська), вона добре видима з багатьох точок й активно формує образ його історичної забудови.

Садиба складається з таких елементів: 1) садибного будинку, 2) житлового флігеля, 3) житлово-господарчого флігеля.

Розбудова садиби розпочалася у 1904, коли її власник М. Регирер звернувся у міську Управу з поданням про зведення на ділянці майбутньої садиби, в кварталі № 62/15, якою Регигери володіли з 1882, двох розташованих поряд будинків, які пізніше, у 1910, були поєднані в одне ціле. Не раніше 1910 був збудований і житловий двоповерховий флігель на подвір`ї. Житлово-господарчий флігель міг бути споруджений водночас зі садибним будинком. У 1920-х більшість приміщень садибного будинку та житлового флігелю здавалися в оренду як квартири, після цього усі три споруди використовувалися як квартирні житлові будинки, а садибний будинок частково – під торговельні установи. Великі капітальні ремонти (без суттєвих змін у зовнішньому плануванні) проводилися 1960 та 2001.

Забудова садиби формує прямокутне в плані подвір`я, до якого веде проїзд, розташований у центрі першого поверху садибного будинку.

82.8.а. Садибний будинок, 1904-1905 – окремо розташований, досить видовжений, є пластичним акцентом у забудові ділянки перехрестя просп. Соборного просп. та вул. Дніпровської. Він органічно вписаний в одно-двоповерхове, ідентичне за часом, архітектурне оточення, значно дисонуючи з розташованою неподалік, на перехресті, дев`ятиповерховою сучасною забудовою.

Після надання 1904 М. Региреру міською Думою згоди на будівництво, 1905 були зведені розташовані вздовж червоної лінії забудови вул. Соборної на єдиній повздовжній осі два будинки на один і два поверхи. Навесні 1910 М. Регирер починає надбудову другого поверху над одноповерховим будинком, що супроводжувалося судовим розглядом, оскільки будівництво велось без затвердженого міською Управою проекту і без дозволу на проведення робіт. 09.08.1910, після затвердження проекту, будівництво поновилося. Другий поверх зведений з цегли, були влаштовані внутрішні вогнестійкі сходи, печі для опалення. Нарешті обидва двоповерхові корпуси на рівні другого поверху були поєднані у спільне ціле й увінчані єдиним дахом, а між ними влаштовано центральний арочний проїзд. Чотири великі квартири головного будинку садиби здавалися в найм найбільш респектабельним та заможним орендарям з представників т. зв. середнього класу. Так, у лівому крилі другого поверху розміщувалася квартира головного лікаря інфекційної лікарні Я. Лімберга, де знаходились три спальні кімнати, їдальня, дитяча кімната, кухня з місцем для прислуги та ванна кімната. Протягом терміну свого існування будинок не зазнав суттєвих змін, але з боку подвір`я майже повністю було розібрано дерев`яну

82.8. Міська садиба Регирера М.І.

галерею другого поверху, залишилася тільки мала її рештка у великому ризаліті. Нині у більшій частині споруди проводиться капітальний ремонт з влаштуванням на першому поверсі одного з крил торговельних приміщень зального типу.

Будинок двоповерховий, на підвалах та підмурку, складений з цегли, фасади непотиньковані. Дах двосхилий з металевим покриттям. Перекриття поверхів армобетонними плитами, виноси яких створюють балкони на чільному фасаді. Планувальна пляма близька до Г-подібної, з двома (сильновинесеним й слабовинесеним) крайніми бічними ризалітами тильного фасаду. У першому з них залишився фрагмент старої дерев`яної заскленої галереї другого поверху з одномаршевими дерев`яними прямими сходами.

У першому поверсі центральної частини влаштовано великий проїзд, поряд з ним у внутрішньому плануванні – двомаршеві кам`яні сходи, що пов`язують поверхи. Перший поверх протилежної частини будинку також обладнаний входом до банку, який займає його більшу частину. Стильове рішення будинку має еклектичний характер з деяким домінуванням ренесансних елементів.

Композиція чільного фасаду підпорядкована центрально-осьовій симетрії, роль центральної осі відіграє повздовжня вісь будинку, положення якої фіксоване розміщенням тут центрального проїзду. Його арка завершена променевою перемичкою з рустованим архівольтом, проїзд фланкований двома входами до приміщень першого поверху кожної з половин будинку. Кожен з них розміщений у вертикально-виділеній (на висоту поверху) зоні незначного розкріпування, яка у верхній частині будинку завершується високим прямим аттиком.

Такими ж самими розкріповками з висотним акцентуванням двома прямими аттиками виділені крайні бічні частини фасаду, що і створює чіткий геометризований силует споруди. Непотинькована гладінь стіни прорізана ритмом прямокутних вікон, на першому поверсі облямованих рамочною лиштвою з зубчастими підвіконними «фартушками», а на другому поверсі – акцентованими прямими сандриками. Значна видовженість по вулиці підкріплена переважно горизонтальним акцентуванням елементів, добре профільовані смуги міжповерхового гурту й повного антаблементу, стрічка низького цоколю. Поряд з підвіконними «фартушками» першого поверху, значно увиразнює дещо сухувате за характером деталювання ритм сухариків, що підкреслює лінії міжповерхового гурту, а також рустовані простіночні поповерхові лопатки в крайніх та середніх частинах фасаду тощо. Дещо спрощено виглядає також підпорядкований центрально-осьовій схемі дворовий фасад, який нині реставрується. Цегляну фактуру стіни членовано поповерховим ритмом прямокутних вікон з рамочною лиштвою. Вікна другого поверху завершені П-подібними сандриками з замковим каменем.

В ході сучасної повної реставрації колишній характер інтер`єрів остаточно втрачено. Нині первісна житлова функція споруди поєднується з розташуванням на першому поверсі різних установ.

82.8.б. Житловий флігель, п. 1910-х – одним з торців приблокований до сильно винесеного дворового ризаліту головної споруди.

Вірогідні роки побудови – 1910-і (на плані дворового місця від 09.08.1910 споруду не вказано). Про це свідчить як характер стильового рішення, так і інформація, надана старожилами. Вірогідніше за все, споруда мала характер прибуткового житлового будинку, а починаючи з 1920-х рр. – квартирного житлового. Останній капітальний ремонт було проведено 1960, в ході якого пічне опалення було повністю замінено на центральне.

Двоповерховий, без підвалів, цегляний, дах односхилий, вкритий залізом; тильний фасад і один з торців є глухими. В торцевих частинах обладнано двоє двомаршевих дерев`яних внутрішніх сходів. Вхід до другого поверху – додатково через дерев`яну галерею головної споруди. Міжповерхове перекриття – залізобетонними армованими плитами, виносом яких влаштовано єдиний балкон другого поверху. Планувальна пляма – прямокутного абрису, з бічною розкріповкою чільного фасаду. Внутрішнє планування – однобічно-коридорне. Стильове рішення витримане у формах модерну. Єдиним архітектурно впорядкованим фасадом є чільний. Асиметрію його композиційної схеми обумовлено парною кількістю отворів, бічним положенням балкону, розкріповки і т. ін. Значну виразність має

поповерховий ритм далеко розташованих великих прямокутних вікон. Кожне з них увінчано широкою рустованою клинчастою перемичкою, підвіконні частини підкреслено стилізованими «фартушками». Загострює стильове, у дусі модерну, рішення наявність у широких простінках другого поверху стрічкових орнаментів у вигляді композиції з кільця та вертикально рустованих пасків. У квартирах будинку добре збереглися ліплені плафонні розетки. Більшість печей в ході капремонту 1960 було розібрано, але в деяких кімнатах збереглися закладені цеглою каміни.

Є типовим флігелем міської садиби з яскраво вираженим стильовим рішенням і досить непоганої ступені збереженості.

Протягом усього періоду існування житлова функція споруди не змінювалася.

82.8.в. Житлово-господарчий флігель, 1904-1905 – формує протилежний житловому флігелю бік подвір`я. Зважаючи на те, що цю споруду показано на багатьох планах поч. 20 ст., водночас з планом головного будинку споруджувався і житлово-господарчий флігель. Одноповерховий, на підвалах та низькому цоколі, мури цегляні. Вальмові дахи вкриті шифером. Планувальна пляма – майже квадратного абрису, з трьома окремими входами в кожну з квартир будинку. Вони рівномірно розподілені вздовж чільного фасаду, до кожного з них підведено дерев`яний прямий сходовий марш. Фасади мають сучасні дерев`яні невеликі прибудови тимчасового характеру. Між ними, на тлі непотинькованого сучасного лицьового мурування, чітко прокреслені невеликі прямокутні вікна та периметральний надвіконний гурт. Старе вбрання інтер`єрів втрачене. Первісний характер пристосування зберігся лише частково (житлові квартири).

Головний лікар Олександрівської інфекційної лікарні Лімберг Я.І., який займав велику квартиру на другому поверсі садибного будинку, був головою міської організації Спілки медспівробітників. У лютому 1920 до Олександрівська прибули члени Кримського ревкому та Тимчасового бюро Кримського обкому РКП(б), серед яких був Д. Ульянов. Тут він зустрівся із своїм давнім знайомим по роботі в земстві Я. Лімбергом, про що написав в листі до сестри Марії Іллівни. У кінці квітня 1920 Д. Ульянов приїжджав у визволений від денікінців Мелітополь. На початку травня – він знову в Олександрівську. При підході врангелівців, 19.07.1920, Тимчасове бюро Кримського обкому РКП(б) приймає рішення припинити свою діяльність і доручає Д. Ульянову та М. Ветошкіну виїхати до Москви для виступу з доповіддю ЦК РКП(б) про стан справ на Кримському фронті та вирішення долі Червоного ревкому та обкому. 08.09.1988 на будинку встановлено меморіальну гранітну дошку (0,7 х 1 м) з барельєфним зображенням Д. Ульянова.

Даний комплекс будівель є виразним прикладом великої розгалуженої міської садиби у центрі старого міста, споруди якої мали характер будинків прибуткового призначення і відзначалися вдалим архітектурним рішенням та виразною стилістикою. Головна споруда садиби має історичне значення і пов`язана з перебуванням тут відомих політичних діячів перш. треті 20 ст. та медичних працівників. Нині всі споруди садиби є квартирними житловими будинками. На першому поверсі головної споруди розташовані різноманітні установи [170].

Клара Карафін
Олександр Тищенко

82.9. Земська лікарня, 1914-1916 (архіт.). Просп. Соборний, 70. На червоній лінії забудови проспекту.

82.9. Земська лікарня. Фото 2013.

У 1894 земство придбало землю у пана Шмідтгаля для будівництва лікарні. Але за браком коштів лише у 1909 почалося будівництво одноповерхового хірургічного корпусу за проектом цивільного інженера І. Бучинського. У 1910 останній розпочав проектування інфекційного бараку на 10 ліжок і двоповерхової будівлі лікарні на 30 ліжок. Пізніше було вирішено звести триповерховий лікарняний корпус, проект якого, у зв`язку зі

смертю І. Бучинського, розробив інженер Я. Делант. Будівництво розпочалося навесні 1914, закінчилося у 1916.

За типологією будівля є лікарняно-профілактичним закладом. Мурована з цегли, монументальна, вона домінує серед навколишньої забудови. Триповерхова, з підвалом, в плані «Г»-подібна, зі сторони проспекту оформлена металевою решіткою. Планувальна структура - коридорна, з однобічним розташуванням приміщень. В об`ємно-просторовому рішенні споруди головним акцентом є наріжний виступ, бічні кріповки та увінчана фігурним фронтоном передня частина південного фасаду (зі сторони Соборного просп.). В оформленні екстер`єру будівлі використані чіткі форми класичного модерну: вертикальне членування строгими пілястрами, віконні прорізи без обрамлень, кубістичне рішення завершень – аттикових парапетів. Декоративні деталі – сандрики, підвіконні вставки, фігуративні рельєфи виступають автономними елементами. Широкий вінцевий карниз з потужними модульонами, подекуди перерваний фронтонами кріповок, обрамлює площини головних фасадів. Карниз оперезує вгорі металева решітка, стрічка якої переривається пілонами та парапетами над кріповками. Горизонтальне членування підкреслюють широкі міжповерхові тяги, вертикальний ритм – наріжні пілястри кріповок. Крім фігуративних вставок декоративними елементами оздоблення екстер`єру виступають арочні паски фронтонів, первісне оформлення головного входу, підвіконні балюстради.

В інтер`єрі збережена первісна планувальна структура, сходова клітина з оригінальними гратами. Будівля витримана в стилі пізнього модерну.

У сер. 20 ст. було перебудовано головний вхід під вікно, втрачені окремі декоративні елементи. У 2013 здійснено капітальний ремонт будівлі, в ході якого були втрачені декоративні рельєфні вставки 1916, а саме: «Діти серед квітів та плодів» (оформлювали сандрики вікон другого поверху); «Чаші достатку» – між вікнами другого і третього поверхів; фрагмент декоративної вставки з зображенням голови лебедя та металеві грати центральної сходової клітини.

В роки визвольних змагань в лікарні перебували солдати і офіцери Першої самокатної сотні гетьманців, Червоної армії, армії Денікіна, бійці Махна. Пізніше лікарня називалась «Перша радянська лікарня», перейменована у 1923 в Запорізьку окружну лікарню.

В роки Другої світової війни, у жовтні 1943, обласну лікарню, де розміщувався німецький шпиталь, було спалено. Лише у 1951 завершили відбудову однієї частини лікарні. У 1976 будівлю передано дитячій обласній лікарні [171]. Олена Кузьменко

Іван Сьомочкін

82.10. Житловий будинок, 1950-51-й р. р. (архіт.). Просп. Соборний, 84/29. На червоній лінії забудови проспекту.

82.10. Житловий будинок. Фото 2013.

Чотириповерховий, цегляний, дах двосхилий під шифером. Збудований у стилі конструктивізму. Рівні фасади прокреслені ритмічно-повторними віконними прорізами. Враження видовженості будинку посилюють бетонні смуги, які ділять поверхи і виділені кольором. Їм протиставлена вертикаль маршових сходинок. Перший поверх перебудований під торговельні установи. Використовується за призначенням [172].

Світлана Морозова

82.11. Житловий будинок, 1930 р. (архіт.). Просп.Соборний, 86. На червоній лінії забудови.

Чотириповерховий, цегляний, дах під шифером. Збудований у стилі конструктивізму. По бокових осях розташовані яруси балконів. Пластику фасадів збагачують два ряди лоджій, розташованих по обидва боки від центральної осі. Використовується за призначенням [173].

Микола Андрущенко

82.12. Житловий будинок, 1929 р. (архіт., іст.). Просп.Соборний, 102. На червоній

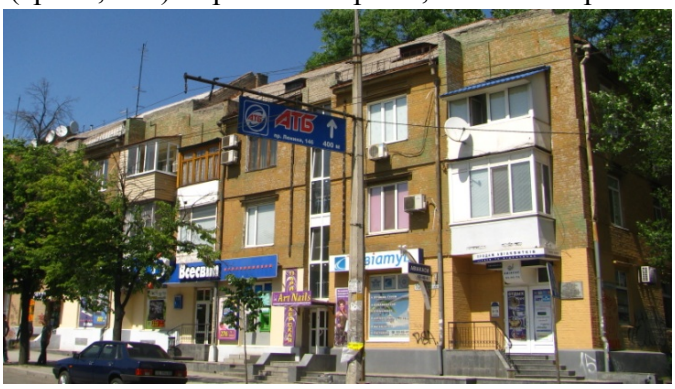

лінії забудови.

82.12. Житловий будинок. Фото 2013.

Триповерховий, цегляний, стіни пофарбовані, дах двосхилий, під шифером. Збудований у стилі конструктивізму житловим кооперативом політкаторжан. Пластику фасадів збагачують ряди лоджій, розташованих по обидва боки від центральної осі.

Тут з 1929 по 1936 проживав Леппік Йоган Теннович (1879 – 1936), один із керівників встановлення радянської влади в краї. Народився в м. Ревелі Естляндської губернії (тепер Тарту, Естонія), професійний революціонер. Проводив активну революційну роботу серед робітників Петербурга, Керчі, Феодосії, Бердянська, Великого Токмака, Олександрівська. У 1917 – член виконкому

Олександрівської ради, революційного комітету РСДРП(б) і загонів Червоної гвардії. Після встановлення радянської влади в Олександрівську – заступник голови ради та ревкому. У 1919 очолив повітову, а згодом губернську надзвичайну комісію. Після громадянської війни – на профспілковій та господарчій роботах, секретар партколегії Запорізького відділення товариства старих більшовиків та партизанської комісії, член президії міської Ради. Помер у 1936. Похований на майдані Волі у сквері.

У 1956 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, яку замінено у 1990 [174].

Клара Карафін

82.13. Житловий будинок із вбудованим кінотеатром, 1951 (архіт.). Просп. Соборний, 167. Розташований на розі просп. Соборного та бульв. Шевченка.

Виходить головним фасадом на просп. Соборний.

82.13. Житловий будинок із вбудованим кінотеатром. Фото 2013.

Зведений за проектом архітектора Вегмана Г.Г. Складається з чотирьох блоків. Три – п'ятиповерхові, витягнуті вздовж центрального проспекту. Центральний – трохи зсунуто углиб ділянки. До нього з дворового фасаду примикає одноповерховий об'єм кінотеатру з глядачевим залом на 200 місць. Фойє вбудовано в перші два поверхи центрального житлового блоку. Фундаменти – бутобетонні. Стіни – цегляні, частково отиньковані, частково обличковані бетонними плитами. Дах з горищем, критий хвилястою асбофанерою по дерев'яних кроквах. Сходи – залізобетонні по металевих косоурах. Балкони виготовлені із залізобетонних плит, що спираються на металеві отиньковані консолі. Залізобетонні плити лоджій спираються на стіни та несучі стовпи. Центральний блок та бокові крила мають у своєму складі по дві житлові секції. На першому поверсі бокових крил розташовані магазини, у підвалі – складські приміщення. Вхід до кінотеатру та магазинів – з просп. Соборного, до квартир – із двору. Архітектурне рішення виконано у стилістиці ретроспективізму, в дусі освоєння класичної архітектури. В оформленні фасадів використано архітектурні прийоми класицизму. Головний фасад споруди розроблено в композиційній єдності з сусіднім будинком, розташованим праворуч на просп. Соборному, 171. Двоповерховий подіум з терасою на бічному фасаді одного будинку знаходить дзеркальний відбиток на сусідньому, утворюючи симетричну композицію.

Незначний зсув центрального блоку углиб ділянки утворює невеличкий парадний курдонер перед входом до кінотеатру. З боків курдонер фланкують кутові лоджії, що розмістилися на трьох верхніх поверхах. В центрі споруди над входом до кінотеатру на подіум спирається триповерховий портик з фронтоном. Фронтон підтримують чотири квадратні в плані стовпи, увінчані іонійськими капітелями. Завершується споруда вінчаючим карнизом. Поперечна вісь будинку співпадає з повздовжньою віссю вулиці Зелинського, що під прямим кутом виходить на центральний проспект міста. А портик, розташований над входом до кінотеатру, у відповідності до класичної традиції замикає перспективу цієї вулиці. Архітектура житлового будинку відноситься до кращих зразків архітектурної спадщини, створеної в період післявоєнної відбудови [175].

Микола Андрущенко

82.14. Житловий будинок, 1951 (архіт.) просп. Соборний, 171. Розташований на північно-східному боці кварталу. Виходить головним фасадом на центральний проспект міста. Зведений за проектом архітектора Г. Вегмана.

82.14. Житловий будинок. Фото 2014.

Споруда висотою від трьох до шести поверхів з підвалом складається з п`яти блоків, з яких центральний зсунуто углиб ділянки. Основні об`єми будівлі спираються на своєрідний подіум перемінної поверховості, що обумовлено значним падінням рельєфу вздовж проспекту. Завдяки цьому в центральній частині будинку з`явився додатковий шостий поверх, у лівому південно-східному крилі до трьох основних додаються ще два поверхи. Праве, північно-східне триповерхове крило споруди примикає до восьмиповерхової башти сусіднього будинку. По центральній поперечній вісі будинку на висоту трьох перших поверхів розташовано в`їзд і проходи у середину кварталу.

Фундаменти бутобетонні. Стіни цегляні, частково отиньковані, частково обличковані бетонними плитами. Дах з горищем критий хвилястою азбофанерою по дерев`яних кроквах. Сходи – залізобетонні по металевих косоурах, балкони – із залізобетонних плит, що спираються на металеві отиньковані консолі. Залізобетонні плити лоджій спираються на стіни та несучі стовпи. Три центральні блоки мають у своєму складі вісім житлових секцій, бокові крила – по дві. На першому поверсі розташовані магазини, у підвалі – складські приміщення. Входи до магазинів – з проспекту, до житлових секцій – з двору.

Архітектурне рішення виконано в стилістиці ретроспективізму в дусі освоєння класичної архітектурної спадщини. В формуванні об`ємно-просторової композиції та в оформленні використані класичні архітектурні прийоми, форми і деталі. З архітектурної палітри класицизму позичено композиційний прийом створення парадного курдонера завдяки зсуву центральної частини будинку углиб ділянки, а також формування архітектурними засобами своєрідного подіуму, на який спираються основні поверхи будинку. У відповідності до класичної традиції головний фасад урізноманітнюють горизонтальні та вертикальні членування. Три смуги карнизів простяглися вздовж фасаду. Нижня смуга відокремлює подіум від стіни. На рівні третього поверху проходить міжповерховий карниз, який перетворюється у вінчаючий карниз на бокових крилах будинку. Потужний карниз вінчає і центральну частину будинку. Горизонтальне членування фасаду підсилено горизонтальними смугами дощатого русту, яким оздоблено поверхні стін подіуму. Висоту подіуму у лівому, східному крилі споруди збільшено до двох поверхів, перший з яких являє собою аркаду. Подіум у цій частині будинку значно

виходить за його межі, утворюючи терасу. Бічний фасад, що здіймається над терасою, завершується трикутним фронтоном з круглим віконним отвором, розташованим у центрі.

Крім того, головний фасад композиційно збагачується ритмом вертикальних архітектурних елементів у вигляді приставних трьохповерхових портиків, що завершуються терасами. Портики утворені трьома стовпами, прикрашеними іонійськими капітелями, які підтримують антаблемент, що складається з архітраву, фризу та карнизу. Карниз портику сполучається з міжповерховим карнизом стіни. Вертикальне членування фасаду підкреслено розривом вінчаючого карнизу з розміщенням над портиком трикутних щипців. Парадний двір, розташований у центрі будинку, фланкують з боків такі самі триповерхові портики. По центральній вісі парадного двору приставні портики сплащуються, а квадратні в плані трьохповерхові стовпи перетворюються на пілястри, які обрамляють центральний проїзд з двома проходами. На двох верхніх поверхах над проїздом і проходами розташована глибока лоджія, яка акцентує центральний вузол архітектурної композиції.

Архітектура житлового будинку являє собою яскравий приклад цінної архітектурної спадщини початку 1950-х [176].

Микола Андрущенко

82.14. Житловий будинок. Фото 2013.

82.15. Житловий будинок, 1950 (архіт.) просп. Соборний, 173. Розташований праворуч при в`їзді до «Вознесенки» з «Соцміста» на розі просп. Соборного і вул. 12 Квітня.

Разом з подібним будинком на протилежному боці просп. Соборного формує трапеціеподібну площу, з якої починається забудова колишньої «Вознесенки» з боку шляхопроводу, прокладеного над залізницею. Зведений за проектом авторських колективів під керівництвом Г.Вегмана і А. Маторіна. Споруда має складну об`ємно-просторову структуру.

До восьмиповерхової квадратної в плані башти під тупим кутом примикає п`ятиповерховий «Г»-подібний в плані карниз. Восьмиповерхова та п`ятиповерхова частини будівлі з`єднуються між собою за допомогою поворотної вставки, в нижній частині якої розміщено в`їзд до кварталу. З іншого боку до башти примикає сусідній будинок, утворюючи суцільну лінію забудови на значній ділянці проспекту. Розташована на протилежному боці вулиці симетрична житлова башта відокремлена від прилеглої забудови, що урізноманітнює містобудівну композицію центрального проспекту. Стіни – цегляні з промивкою швів, частково отиньковані. Дах з горищем – критий хвилястою азбофанерою по дерев`яних кроквах. Фундаменти - бутобетонні. Сходи залізобетонні по металевих косоурах. Балкони із залізобетонних плит, що спираються на металеві отиньковані консолі. Восьмиповерхова житлова башта має у своєму складі одну житлову секцію, до якої ведуть два входи: парадний – з проспекту, допоміжний – з двору. П`ятиповерховий корпус складається з семи секцій з двома входами до кожної. Один – парадний, що веде з трапеціеподібної площі, другий – допоміжний, – з двору. У підвалі розташовані складські приміщення.

Архітектурне оформлення фасадів виконано в стилістиці ретроспективізму, з використанням класичних архітектурних форм і деталей.

Об`ємно-просторова композиція споруди побудована таким чином, щоб разом з подібним будинком, розташованим на протилежній стороні вулиці, сформувати архітектурний ансамбль на трапеціеподібній площі, з якої почався новий післявоєнний етап забудови центрального проспекту міста. Головними елементами архітектурної композиції будинку є восьмиповерховий об`єм, який виконує роль

архітектурної домінанти. Всі чотири фасади житлової башти видно здалеку, тому вони мають належне архітектурне оформлення. Що стосується будинку, що примикає до башти п`ятиповерхового крила, то, з огляду на економічний аспект, засоби архітектурної виразності застосовані тільки на головному фасаді; дворовий же фасад залишився, як і в більшості подібних випадків, без архітектурного оформлення. У відповідності до канонів архітектурної класики фасади будинку урізноманітнюють горизонтальні та вертикальні членування. Горизонтальна смуга цоколю, що має перемінну висоту, обумовлену рельєфом місцевості, відокремлює поверхні стін від землі. Міжповерхові та вінчаючі карнизи проходять по всіх складових частинах будівлі та об`єднують їх в єдине композиційне ціле. При цьому міжповерховий карниз над четвертим поверхом житлової башти сполучається з карнизом над третім поверхом примикаючого крила. Різниця в поверхах обумовлена падінням рельєфу. Міжповерховий карниз над шостим

поверхом висотного об`єму перетворюється у вінчаючий карниз сусіднього житлового блоку.

82.15. Житловий будинок. Фото 2013.

Вертикальні архітектурні елементи також залучено до формування архітектурної композиції будинку. Успішно використано композиційну знахідку класицизму, що полягає в об`єднанні архітектурним ордером одразу декількох поверхів. Пілястри в два поверхи заввишки проходять між четвертим і шостим поверхом висотної частини будинку, знаходячи продовження на восьмому поверсі споруди. Пілястри оздоблюють кути, а також міжвіконні простінки житлової башти. Згідно з класичною традицією висотну частину будинку увінчано декоративною баштою зі шпилем. Вставку, яка з'єднує дві частини будинку, прикрашає оздоблена декоративним обрамленням в`їзна арка.

Архітектура житлового будинку належить до цінної архітектурної спадщини 1950-х рр. [177].

Микола Андрущенко

82.16. Алея Слави, 1965 (іст., мист.). Просп. Соборний, 206, поряд з будинком Запорізької міськради.

82.16. Алея Слави.Фото 2013.

Закладена у 1965 в дні святкування 20-річчя Великої Перемоги над гітлерівською Німеччиною у Другій світовій війні 23-ма Героями Радянського Союзу. По обидва боки Алеї росте 86 дубків, посаджених Героями Радянського Союзу: один – тричі Героєм Радянського Союзу О. Покришкіним, шість – двічі Героями Радянського Союзу Є. Кунгурцевим, Д. Лелюшенком, В. Петровим, М. Скомароховим, В. Чуйковим, П. Шиліним, 79 – Героями Радянського Союзу. Біля кожного дерева встановлено гранітну дошку з іменем Героя.

У жовтні 1973, напередодні 30-річчя визволення Запоріжжя від німецьких загарбників, на Алеї Слави встановлено дві гранітні стели, які з'єднані між собою стилобатом. На лівій стелі закріплено бронзову меморіальну плиту з текстом наказу Верховного Головнокомандуючого про визволення м. Запоріжжя. 06.05.1975 напередодні Дня Перемоги був відкритий монумент «Комісар» (ск. І. Носенко, архіт. С. Василевський, Ф. Федоренко), встановлений у глибині Алеї Слави. Монумент виконаний за відомою фотографією військового кореспондента Макса Альперта «Комбат», яка увічнила в горельєфному зображенні подвиг нашого земляка, уродженця с. Терсянки Вільнянського

району, молодого політрука Олексія Гордійовича Єременка в момент атаки. Праворуч і ліворуч від монументу встановлено гранітні плити.

У 1995 проведена реконструкція Алеї Слави. Встановлено шість гранітних стел, на яких відлиті у бронзі назви військових з'єднань, які у 1941 45 днів боронили наше місто, та прізвища тих, хто звільняв його у жовтні 1943. На початку Алеї Слави встановлено дві гранітні стели з іменами всіх Героїв Радянського Союзу, військова і життєва доля яких тісно пов'язана з Запорізьким краєм. Територія Алеї Слави викладена бетонними плитами з квітниками в центрі [178].

Регіна Чендиріна
Юлія Шитова

82.17. Будинок Запорізького будівельного технікуму, 1954. (архіт.). Просп. Соборний, 206. Архіт. М. Лапкін.

82.17. Будинок Запорізького будівельного технікуму. Фото 2013.

Ділянка площею в 1,2 га була виділена рішенням Виконкому Запорізької міської Ради депутатів трудящих 29.11.1952 під будівництво учбового корпусу Запорізького будівельного технікуму.

Чотириповерхова будівля будівельного технікуму має палацову схему побудови. Архітектурне рішення фасадів виконане в стилі неокласики, що є характерним для 50-х рр. 20 ст. Композиція головного фасаду вирішена у вигляді шестиколонного портика коринфського ордеру, фланкованого пілястрами прямокутного перетину, і завершеного трикутним фронтоном, оздобленим барельєфом у тимпані. Композиція барельєфа складається з картуша з символами архітектури: креслярськими інструментами – трикутником, циркулем, і обвитим стрічками вінком. Над картушем розташована п'ятикутна зірка. Головний вхід до будівлі розташований по центральній осі портика.

Великий масштаб споруди посилений горизонтальним членуванням стін головного фасаду. Стіна нижнього ярусу першого та цокольних поверхів оформлена горизонтальним рустом. Другий ярус крил будівлі на три поверхи членований ритмом пілястрів коринфського ордеру, з чергуванням спарених прямокутної форми вікон. Дворовий фасад виконаний з силікатної цегли. Дах металевий. Карниз будівлі класичного профілю на модульйонах. Вестибюльна частина з гардеробом представлена великим холом. У центрі розміщені широкі тримаршеві сходи. У центральному об'ємі на другому поверсі розташована мала зала засідань, вище над нею - велика актова зала з балконом. Планування крил коридорне з одностороннім розміщенням кабінетів, обернених у бік проспекту. Стіни будівлі пофарбовані фасадною фарбою поверх теразитової штукатурки (якою вони були покриті спочатку), що погіршило художню цінність пам'ятки. Первісний класицистичний декор інтер'єрів будівлі в основному зберігся, окрім модернізованої на два світла зали для засідань депутатів міської Ради.

Згодом будівлю передали Раднаркому Запорізької області. Пізніше тут розташовувався Запорізький обласний Комітет Комуністичної партії України, з сер. 70-х р.р. 20 ст. – Запорізька міська Рада [179].

Олена Кузьменко

82.18. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Просп. Соборний, 212. Розташований на південно-західному боці кварталу. Виходить головним фасадом на центральний проспект

міста. Зведений за проектом архітектора А. Маторіна.

Споруда складається з чотирьох блоків, з яких три, що знаходяться ліворуч, утворюють симетричну композицію, до них з правого боку примикає ще один житловий корпус. Центральний об'єм будівлі з трьох основних блоків зсунуто углиб ділянки. До нього з дворового фасаду примикає одноповерховий об`єм бувшого кінотеатру (переобладнаний у шаховий клуб та кафе). Бокові крила з`єднуються з центральним корпусом за допомогою вставок, в яких розміщено в`їзд до кварталу.

82.18. Житловий будинок. Фото 2013.

Стрімке падіння рель`єфу вздовж проспекту компенсується цоколем перемінної висоти, у якому на нижніх відмітках створено додатковий цокольний поверх. Ліве п`ятиповерхове крило має цоколь мінімальної висоти. Центральний корпус і симетричне праве крило мають повноцінний цокольний поверх. Чотириповерховий блок, який примикає праворуч, також спирається на цокольний поверх. Під цокольним поверхом розміщено кам`яні підвали.

Фундаменти – бутобетонні. Стіни – цегляні, частково обличковані бетонними плитами, частково отиньковані. Дах з горищем критий хвилястою азбофанерою по дерев`яних кроквах. Сходи – залізобетонні по металевих костурах. Балкони виконані із залізобетонних плит, що спираються на металеві оцинковані консолі. Залізобетонні плити лоджій спираються на стіни та несучі стовпи. Центральний корпус має у своєму складі дві житлові секції, симетричні крила – по три, примикаючий праворуч блок – також три. Входи до житлових секцій розташовані у дворі. У цокольних поверхах розміщено магазини. У лівому крилі, яке не має цокольного поверху, магазини розташовані на першому поверсі.

82.18. Житловий будинок. Фото 2013

Входи до магазинів ведуть з проспекту. У підвалі розміщені складські приміщення. Архітектурне рішення виконано в стилістиці ретроспективізму, за архітектурними принципами освоєння класичної спадщини. В формуванні об`ємно-просторової композиції та в оздобленні фасадів використані класичні засоби архітектурної виразності. Згідно класичній традиції утворено парадний курдонер шляхом зсунення центрального корпусу углиб ділянки. Разом з подібним курдонером, розташованим на протилежному боці вулиці, в забудові центрального проспекту сформована характерна для класицизму просторова пауза. Головний фасад урізноманітнюють горизонтальні та вертикальні членування. Горизонтальна темна смуга цоколю перемінної висоти композиційно відокремлює стіну споруди від землі, завершуючись невеличкою полицею. Цоколь отиньковано під дощатий руст, що імітує кладку з природного каменю. Поверхню фасадної стіни, обличкованої бетонними плитами, що створюють враження кам`яних квадрів, на рівні підвіконня четвертого поверху прорізає горизонтальна смуга міжповерхового карниза. Головний фасад увінчаний карнизом. Не менш важливу роль у формуванні композиції фасадів відграють

вертикальні архітектурні елементи. З архітектурної палітри класицизму позичено композиційний прийом об`єднання архітектурним ордером одразу декількох поверхів. Центральний корпус прикрашає сплощений портик, утворений п`ятьма пілястрами, що замикаються на чотири поверхи, включаючи цокольний. Пласка декоративна аркада об`єднує два верхні поверхи цього блоку. Бокові сторони парадного курдонеру фланкують триколонні портики, що складаються з трьох ярусів. Нижній – двоповерховий, який завершується трикутним фронтоном. Вертикальний ритм з трьох портиків у три поверхи заввишки, за якими ховаються лоджії, прикрашає головні фасади бокових крил будівлі. До вертикальних елементів, що мають функціональне і художнє призначення, належать дві в`їзні арки, що ведуть з парадного курдонеру до внутрішнього двору кварталу.

Архітектура житлового будинку відноситься до цінної архітектурної спадщини початку 1950-х рр. [180].

Микола Андрущенко

82.19. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Просп. Соборний, 214. Розташований ліворуч при в`їзді до «Вознесенки» з «Соцміста», на розі просп. Соборного і вул. 12 Квітня.

82.19. Житловий будинок. Фото 2013.

Разом з симетрично розташованим на протилежному боці вулиці подібним будинком формує в`їзну площу до нового району міста, зведено в перші повоєнні роки. Проект розроблено авторськими колективами під керівництвом А. Маторіна і Г. Вегмана. Споруда складається з двох частин. До восьмиповерхової квадратної у плані житлової башти під тупим кутом за допомогою поворотної вставки приєднано шестиповерховий Г-подібний у плані житловий блок. В нижній частині поворотної вставки облаштовано в`їзд усередину кварталу.

Фундаменти – бутобетонні. Стіни – цегляні з розмивкою швів, частково отиньковані. Дах з горищем критий хвилястою азбофанерою по дерев`яних кроквах. Сходи залізобетонні по металевих костурах. Балкони – із залізобетонних плит, що спираються на металеві отиньковані консолі.

Восьмиповерхова частина будинку складається з однієї житлової секції, шестиповерхова – з семи. До квартир можна дістатися двома входами, а саме: парадним – з площі або проспекту, допоміжним – з внутрішньо квартального двору. У підвалі будинку розміщені складські приміщення.

Архітектурне рішення будинку витримано в стилістиці ретроспективізму, в дусі наслідування класичних архітектурних традицій. Його об`ємно-просторова композиція розроблялася як складова частина єдиного архітектурного ансамблю і являє собою дзеркально-симетричне відображення архітектурної споруди, розташованої на протилежному боці проспекту. Головним є восьмиповерховий об`єм, що виконує роль архітектурної домінанти, всі фасади якого архітектурно оформлені. У шестиповерховому крилі будинку архітектурне оздоблення застосовано лише на головному фасаді, оскільки в повоєнні часи на архітектурне оформлення дворових фасадів не вистачало коштів. У відповідності до традицій архітектурної класики фасади споруди прикрашені горизонтальними та вертикальними архітектурними елементами. Головний фасад оперезує горизонтальна смуга цоколю перемінної висоти, що обумовлено рельєфом місцевості. По всіх складових частинах будівлі проходять міжповерхові та вінчаючі карнизи, об`єднуючи перші в єдине композиційне ціле. Внаслідок різниці в висоті поверхів основних частин споруди міжповерховий карниз над шостим поверхом висотної башти перетворюється у вінчаючий карниз примикаючого крила. Архітектурну композицію будинку формують також вертикальні архітектурні елементи. З

архітектурної палітри класицизму позичено композиційний прийом об`єднання архітектурним ордером одразу декількох поверхів. Пілястри в два поверхи заввишки пластично збагачують поверхню фасадної стіни між четвертим і шостим поверхом, знаходячи продовження на восьмому поверсі висотної частини будинку. Пілястри прикрашають кути, а також міжвіконні простінки житлової башти. Згідно з класичними уподобаннями архітектурну домінанту увінчано декоративною баштою зі шпилем. Проїзд у середину кварталу прикрашає оздоблена декоративним обрамленням арка.

Архітектура житлового будинку являє собою вдалий приклад цінної архітектурної спадщини 1950-х [181].

Микола Андрущенко

82.20. Забудова кварталу № 70, 1951 (архіт., містобуд.). Просп. Соборний, вул. 12 Квітня, вул. 40 років Радянської України (тепер вул. Незалежної України), вул. Зелинського. На північно-східному боці центрального проспекту міста, біля шляхопроводу через транспортну балку, що відокремлює «Соцмісто» від «Вознесенки».

Разом з кварталом № 79, розташованим на протилежному боці вулиці, утворює своєрідні пропілеї, якими було продовжено забудову проспекту в часи після Другої світової війни. Квартал зведено за проектом авторського колективу під керівництвом архітектора А. Маторіна. На території кварталу розташовано: житлові будинки, дитячі дошкільні заклади, підприємства торгівлі та побутового обслуговування, кінотеатр, який в останні роки пристосовано під кафе. На території кварталу знаходяться допоміжні господарські та інженерно-технічні споруди: сміттєзбірник, трансформаторні кіоски. Квартал оснащено водопроводом, каналізацією, електроосвітленням, теплопостачанням. Територію кварталу впорядковано та добре озеленено. У дворі розташовано майданчики для дитячих розваг, спортивних ігор, відпочинку людей похилого віку.

Площа кварталу дорівнює 8,5 га. Площа забудови житловими будинками і господарськими спорудами складає 22,5%, зелені насадження з майданчиками для відпочинку – 68%, проїзди та господарські двори – 9,5%, щільність житлового фонду – 3429 кв. м/га. Основу більшості житлових будинків складають типові секції серії 50 – 47. Забудова здійснювалася з використанням широко поширених конструкцій і матеріалів.

Архітектурно-планувальне рішення виконано в стилістиці ретроспективізму із застосуванням традиційних засобів архітектурної виразності, характерних для класицизму, а саме: створення парадних в`їздів і курдонерів, акцентування важливих в композиційному відношенні планувальних елементів архітектурними домінантами. Дві симетричні восьмиповерхові житлові башти, одна з яких розміщена у кварталі № 70, а друга – у кварталі № 79, являють собою архітектурні домінанти, що формують трапецієвидну площу, підкреслюючи початок відрізку центрального проспекту, з якого почалася післявоєнна забудова колишньої Вознесенки. Забудова кварталу підвищується з вулиці 40 років Радянської України в напрямку до проспекту Соборного – з трьох поверхів до п`яти, надаючи об`ємно-просторовій композиції певної динамічності. Основна композиційна вісь двох кварталів – № 70 і № 79, – спрямована під прямим кутом до центрального проспекту й підкреслена двома симетрично розташованими парадними курдонерами, які утворюють просторову паузу, що збагачує архітектурну композицію вулиці, відповідно до класичної традиції. Архітектурне рішення кварталу належить до кращих зразків архітектурної і містобудівної спадщини, створеної на початку 1950-х рр. [182].

Микола Андрущенко

82.21. Забудова кварталу № 79, 1951 (містобуд.). Просп. Соборний, вул. 12 Квітня, вул. Правди, бульв. Шевченка. На південно-західному боці центрального проспекту при в`їзді до «Вознесенки» з «Соцміста».

Разом з кварталом №70, розташованим на протилежному боці проспекту, формує своєрідний архітектурний ансамбль. Квартал № 79 зведено за проектом авторського колективу під керівництвом архітектора Г. Вегмана. Його забудова складається з житлових будинків, торговельних закладів, підприємств побутового обслуговування, кінотеатру, трансферних кіосків та сміттєзбірників. Територію кварталу впорядковано та добре озеленено. У дворі розташовано майданчики для дитячих розваг,

спортивних ігор, відпочинку. До будинків прокладено мережі водопроводу, каналізації, електроосвітлення та теплопостачання. Площа кварталу дорівнює 10,7 га. Забудова житловими будинками та господарськими спорудами займає 24,5 %, зелені насадження з майданчиками для розваг та відпочинку – 63%, проїзди та господарські двори – 12%, щільність житлового фонду складає 3935 кв.м/га. Основу більшості житлових будинків складають типові секції 50 – 47. Забудова здійснювалася з використанням широко поширених конструкцій і матеріалів.

Архітектурну композицію виконано в стилістиці ретроспективізму за принципами творчого освоєння класичної спадщини із застосуванням традиційних засобів архітектурної виразності, характерних для класицизму, а сам: створення парадних в`їздів до кварталу, формування курдонерів, акцентування важливих в композиційному відношенні планувальних елементів архітектурними домінантами.

Укупі із симетрично розташованим кварталом № 70, квартал № 79 утворює своєрідні пропілеї. Роль архітектурних домінант виконують восьмиповерхові житлові башти, одна з яких знаходиться в кварталі № 79, друга – напроти, в кварталі №70. Забудова кварталу має перемінну висоту, підвищуючись в напрямку до центрального проспекту міста. Будинки, що виходять на вул. Правди, мають три поверхи, ті, що виходять на просп. Соборний – п`ять, шість і вісім. Таке архітектурне рішення надає об`ємно-просторовій композиції кварталу динамічності та експресії. Основна композиційна вісь двох кварталів – № 70 і № 79 – направлена під прямим кутом до центрального проспекту, проходить крізь парадні курдонери та об`єднує їх в єдине композиційне ціле. Значна довжина кварталу зумовила необхідність створення поперечного внутрішньоквартального проходу, що прорізає розташовану в центрі чотирикутну замкнену житлову структуру, поділяючи її на два П-подібні в плані будинки. Ця композиційна знахідка привертає увагу своєю несподіваністю. Перспектива поперечної композиційної вісі кварталу з одного боку завершується будинком школи, розташованим на протилежному боці вул. Правди, і з другого - житловим будинком з кінотеатром, що розташований по просп. Соборному.

Внутрішньоквартальний прохід з боку вул. Правди акцентовано двома п`ятиповерховими баштами, які вирізняються на фоні триповерхової забудови. З боку просп. Соборного внутрішньоквартальний проїзд, що нібито прориває крізь товщу житлового будинку, підкреслено аркою в три поверхи заввишки. Внутрішньоквартальний прохід з`єднує зовнішній архітектурний простір вулиць з внутрішнім архітектурним простором кварталу в єдине композиційне ціле у повній відповідності до класичної традиції. Забудова кварталу № 79 являє собою яскравий приклад розповсюдження композиційних принципів формування архітектурних ансамблів на масову забудову. Архітектура кварталу відноситься до кращих зразків містобудування початку 1950-х рр. [183].

Микола Андрущенко

82.22. Пам`ятник воїнам-афганцям, 1993 (мист.). Просп. Соборний, у сквері поблизу Палацу культури «Дніпроспецсталь». Споруджений на честь воїнів-земляків, які брали участь у афганській та інших локальних війнах. Ск. В. Дубінін, архіт. О. Кузьменко. Встановлено у 1993.

82.22. Пам`ятник воїнам-афганцям. Фото 2013.

У грудні 1979 Радянський Союз, виконуючи зобов`язання Договору про дружбу та співробітництво 1978, ввів в Афганістан обмежений контингент своїх військ. 9 довгих

років безглуздо гинули на афганській землі радянські солдати: 5190 запоріжців побували на фронті, 127 з них загинули. Рішенням Женевської конвенції від 14.04.1988, спільної радянсько-афганської заяви від 04.04.1988 Радянський Союз у травні 1988 почав вивід своїх військ із Афганістану, що завершився 1989.

Пам`ятник являє собою залізобетонну, окуту міддю трифігурну скульптуру воїнів, встановлену на невисокому постаменті з гранітних брил. На лицьовому боці постаменту - дошка з меморіальним написом, виконаним металевими літерами [184].

Лариса Малихіна

83. Особняк, 1900 (архіт.). Вул. Дніпровська, 25/42. На перехресті червоних ліній забудови.

83. Особняк. Фото 2014.

Збудовано з використанням трансформованих елементів класичної архітектури. Композиція – симетрично-осьова в сім (вул. Дзержинського, тепер вул. Олександрівська) і п`ять вул. Дніпровська віконних прорізів. Центральна вісь виділена вікном з сандриком складної форми, інші вікна декоровані стилізованими поличками. Площина фасаду ритмічно розбита рустованими пілястрами. Підвіконна площина заповнена фільонками. Використовується під житло [407].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

84. Особняк, 1900 (архіт.). Вул. Леппіка (тепер вул. Дніпровська), 34. На червоній лінії забудови вулиці.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний в плані, дах чотирисхилий під шифером. Збудовано в «цегляному» стилі. Композиція головного фасаду – симетрично-осьова в п`ять віконних осей. Площина стіни першого поверху рустована. Фасад і крайні віконні прорізи на рівні другого поверху обрамлені фільончастими пілястрами. Вікна увінчані поличками (різними на різних рівнях) і обрамлені наличниками простого профілю. Завершує фасад невеликий карниз з фризом.

Використовується під житло [185].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис
84. Особняк. Фото 2014.

85. Пам'ятник Гладкому Й. М., 2010 (мист.). Вул. Дніпровська, на території Запорізького національного університету.

Гладкий Йосип Михайлович (1789 (?) – 1866), останній кошовий отаман Задунайської Січі, наказний отаман Азовського козацького війська, генерал-майор (див. ст. 51.15).

Пам'ятник являє собою бронзову постать Й. Гладкого на повний зріст, встановлену на складної форми постаменті із червоного граніту. Кошовий отаман зображений у парадному генеральському мундирі.

Автор – ск. В.Філатов. Пам'ятник споруджено на кошти голови ради директорів ВАТ «Мотор-Січ» В. Богуслаєва. [186].

Світлана Морозова

85. Пам'ятник Гладкому Й. М. Фото 2013.

86. Пам`ятник працівникам міліції, які загибли при виконанні службових обов`язків, 2000 (мист.). Вул. Олександра Матросова, 28.

Композиційне рішення пам`ятника являє собою гранітну неправильної форми чотиригранну брилу, з лицьового боку якої прикріплені бронзовий меч і стрічка з зображенням голуба на кінці, що символізують охорону мирного життя та праці людей. Постамент виконаний із бетону і облицьований плитами із сірого полірованого граніту з посвятою. З обох боків пам`ятника встановлено два похилі гранітні блоки з прізвищами 49 загиблих міліціонерів.

86. Пам`ятник працівникам міліції, які загибли при виконанні службових обов`язків, 2000. Фото 2013.

Територія навколо пам`ятника викладена плитами із сірого полірованого граніту [187].

Ск. Жолудь О.С.

Світлана Морозова

87. Забудова площі Маяковського, 1955-1956 (містоб.). Пл. Маяковського, просп. Маяковського.

87. Будівництво пл. Маяковського. Фото 1957.

Проект площі розробив архітектор Харківського проектного інституту «Укрміськбудпроект» – Г. Вегман. Щільній периметральній забудові житлових кварталів автор протипоставив принцип контрастного розкриття великої прямокутної в плані площі. Для перспективного розкриття містобудівного ансамблю площі, кутові будинки розташовані з відступом від червоної лінії вулиць.

У центрі площі намічалося побудувати споруду Оперного театру. Але це не було здійснено. Житлові будинки, збудовані по проспекту Маяковського, нижче за проспект Леніна, одержали не тільки розкриття у бік проспекту за рахунок відступу від червоної лінії, але і стали будинками – пропілеями початку проспекту. Торці будинків вирішені у вигляді величних портиків над аркадами першого поверху.

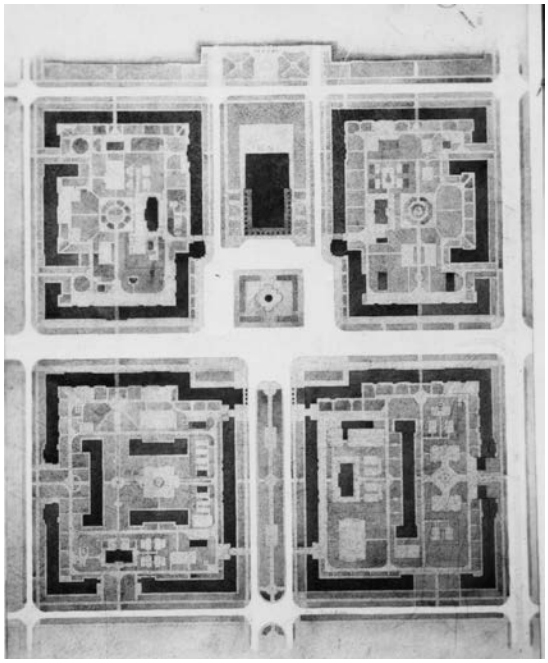

87. План забудови площі.

Фасади житлових будинків, що звернені на проспект Леніна, запроектовані в стилі післявоєнної класики – «Радянський ампір». Вони вирішені крупними горизонтальними членуванням з акцентами перспективних арочних порталів-входів. Архітектурні деталі чітко промальовані з використанням стилізації коринфського ордера з насиченими декоративними деталями і елементами радянської геральдики. Обробка головних фасадів виконана з керамічної плитки. Будинки, що формують площу з боку вул. 40 років Радянської України обличковані силікатною цеглою. Центром композиції площі є фонтан.

Забудова кварталу (площі Маяковського) є пам’яткою архітектури і містобудування [188].

Олена Кузьменко

88. Запорізький державний медичний університет, де працював академік НАН і дійсний член АМН України Візір А.Д. 1966-2002 (іст.). Просп. Маяковського, 26. Комплекс учбових, житлових та побутових споруд.

Запорізький державний медичний університет – сучасний багатопрофільний вищий навчальний заклад 4-го рівня акредитації з правом автономного управління. Його історія бере початок від Вищих жіночих курсів, організованих в Одесі у 1903. При них було відкрито хіміко-фармацевтичне відділення, яке 28.09.1921 було реорганізовано в Одеський хіміко-фармацевтичний інститут. У 1930 його реорганізовано в медико-аналітичний, а у 1935 – в Одеський фармацевтичний інститут. У 1959 фармацевтичний інститут Постановою Ради Міністрів УРСР від 25.07.1959 № 1076 та наказами Міністерства охорони здоров'я УРСР № 455 від 30.07.1959 був переведений до Запоріжжя. Першим ректором фармацевтичного інституту було призначено Олександра Григоровича Троценка – доцента, завідуючого кафедрою органічної хімії. Було створено 15 кафедр. Постановою Ради Міністрів УРСР від 23.10.1964 № 1089 та наказом Міністерства охорони здоров'я УРСР від 27.10.1964 № 484 у 1964 на базі Запорізького фармацевтичного інституту відкрито лікувальний факультет, нові кафедри, а 29.01.1968 Запорізький фармацевтичний інститут перейменовано в Запорізький медичний інститут. 20.06.1974 наказом МОЗ України № 393 ректором Запорізького медичного інституту був призначений доктор медичних наук, професор Анатолій Дмитрович Візір.

А. Візір народився 31.07.1929 в с. Ромодан Миргородського району Полтавської області в родині лікарів. Після закінчення у 1953 Харківського медичного інституту працював до 1956 ординатором-терапевтом. Захистив кандидатську, потім докторську дисертації. З 1966 А. Візір почав працювати в Запорізькому медичному інституті, організував кафедру пропедевтики внутрішніх хвороб, яку очолював протягом 36 років. Професор А. Візір – автор 300 наукових праць, у тому числі п'яти монографій, довідників по клінічній фармакопеї та фармакотерапії. У його наукових дослідженнях можна виділити три головні напрямки: вивчення ролі нейрогуморальних механізмів патогенезу серцево-судинних захворювань, хвороб органів шлунково-кишкового тракту та дихання. Він був не тільки талановитим вченим, але й організатором науки. Ним була створена своя школа терапевтів, підготовлено більш як 30 докторів і кандидатів медичних наук. Під його керівництвом Запорізький медичний інститут пройшов великий шлях розвитку і перетворень, став одним з кращих вузів України. Навесні 1994 в інституті була проведена ретельна і багатопланова робота. Міжгалузевою атестаційною комісією встановлено відповідність вузу вищому 4-му рівню акредитації. Рішення комісії було підтверджено наказом Міністерства освіти і науки 03.10.1994, постановою Кабінету Міністрів України від 12.12.1994 № 820 «Про створення Запорізького державного медичного університету». Завдяки високопрофесійному керівництву А. Візіра університет увійшов до низки провідних вузів країни. Результати роботи Візіра були високо оцінені – йому присвоєно звання заслуженого працівника вищої школи; був нагороджений орденом Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора, Знаком Пошани, Відзнакою Президента Ш ступеню та багатьма медалями. 1992 став академіком НАН України і дійсним академіком АМН України. Помер 19.12.2002. Похований в почесному ряду на Капустяному цвинтарі.

Тепер в університеті діє 50 кафедр, працює близько 500 кваліфікованих викладачі, у тому числі 60 професорів і докторів наук, 4 академіки і 6 член-кореспондентів міжнародних і вітчизняних академій, 5 заслужених діячів науки і вищої школи, більше за 300 доцентів і кандидатів наук.

На фасаді головного корпусу університету 2004 встановлено меморіальну гранітну дошку з барельєфним зображенням А. Візіра і написом [189].

Тамара Шевченко

89. Менонітська колонія Хортиця – Розенталь, 1789 (містоб.). Вул. Істоміна, вул. Зачиняєва, вул. Шушенська.

Колонія Хортиця, що заснована в 1789, була однією з перших менонітських поселень на Півдні Росії. Вона розмістилася вздовж відрогів річки В. Хортиця, яка впадала в р. Дніпро, звідси і назва колонії. Первісно, в колонії Хортиця поселилися 34 сім'ї.

89. План-схема Менонітська колонія Хортиця – Розенталь 1915.

Колонія Розенталь була заснована в тому ж 1789, розташовувалася південніше. Засновниками її були 20 менонітських сімей. Назва колонії походить від розташування в долині річки саду троянд. Ця квітка, емблема Христа і діви Марії, була найшановнішою квіткою у менонітів.

Колонії Хортиця і Розенталь мали суміжну межу по осі загальної вулиці (вул. Комінтерну). Багато громадських будівель були побудовані спільно для сумісного користування. Загальноосвітні та лікувальні установи були доступні для мешканців обох колоній. Адміністрації Хортиці підпорядковувалося 18 сіл. Будинок волосної управи збудували на Головній вулиці (вул. Істоміна, 10). В її обов'язки входило ведення справ з виборними сільськими управами, школами, судами, фондами сиріт, лісництвом, пожежною безпекою, оформлення земельних ділянок для нових поселень, будівництво шляхів і мостів. В Хортиці-Розенталі, крім фабрик і заводів, був зареєстрований 131 вид комерційної діяльності.

Перша вулиця пролягла паралельно річці зі східного боку. Незабаром проклали ще одну вулицю з протилежного боку річки, також паралельно їй. Першу вулицю назвали Старий ряд (вул. Шушенська), друга вулиця отримала назву – Новий ряд (вул. Зачиняєва). Пізніше обидві вулиці з'єдналися в південній частині в одну, яка стала Головною вулицею (вул. Істоміна). Ця вулиця отримала своє продовження на території сусідньої менонітської колонії Розенталь.

Головною спорудою колонії була церква (вул. Істоміна, 4). . Коли перша церковна будівля перестала виконувати потреби прихожан (була невеликою), її розібрали і перенесли в колонію Нейдорф. На місці старої церкви у 1835 збудували нову двоповерхову споруду (вул. Істоміна, 14). Скромне оформлення фасадів було вирішене

рівномірним ритмом вікон. Будівля мала високий двоскатний черепичний дах. Внутрішнє оформлення церкви нагадувало менонітську церкву в Пруссії в місті Гебудиге. Головний вхід знаходився прямо навпроти кафедри. Інтер'єр був традиційним для голландських і прусських менонітських церков, в яких кафедра розташовувалася на повздовжньому боці зали. Регент хору містився на маленькому балкончику, ліворуч від кафедри. Галерея для хору була виконана в південній частині церкви. Жінки і діти розташовувалися внизу в залі, чоловіки на балконах. У 1935 церкву використовували під кінотеатр. У роки війни в будівлі відновили церковну службу, але ненадовго. Тепер споруда церкви перебудована під Будинок культури. У 1999 на фасаді будинку колишньої церкви нащадки перших поселенців встановили меморіальну дошку.

Значну увагу менноніти приділяли освіті. Середня школа в Хортиці була створена в 1842 Перший капітальний будинок школи був збудований у 1870 по Головній вулиці (вул. Істоміна, 16). У 1890 були організовані дворічні педагогічні курси і на тому ж подвір'ї збудували зразкову школу.

У 1904 в Розенталі побудували середню школу для дівчаток (вул. Істоміна, 18). В будівництві школи велику допомогу надали заводчики Лепп, Вальман та їх дружини. Будинок збудований в стилі «югендстиль». У 1910 вчитель цієї школи П. Бузук створив перше в Росії Хортицьке товариство охоронців природи.

У 1912 закінчено будівництво вчительської семінарії (вул. Комінтерну, 4). Офіційно її відкрили восени 1913. Ця установа готувала вчителів. В будинку розташовувалося крім кабінетів, три великі класи і зала, що використовувалася не тільки для шкільних вистав, але і для громадських зборів.

Перед Першою світовою війною вдова Вальмана Катарина почала будівництво споруди для розміщення в ній дитячого садка (вул. Комінтерну, 7,7а). Вона закінчила в Німеччині спеціальні курси з організації дитячих дошкільних закладів. Будинок архітектурно нагадував замок, побудовано в стилі «югендстиль». Завершити будівництво зашкодив початок війни. Будівництво закінчили вже в 1930. В ньому розташували квартири вчителів. Тепер тут міститься відділ освіти Запорізької районної державної адміністрації.

До 1915 в колонії Хортиця – Розенталь були створені всі зручності для життя з розвиненою інфраструктурою. До цього часу були збудовані книжкова, взуттєва, годинникова та інші крамниці. Функціонував банк Нібура (вул. Істоміна, 17). З ініціативи Йоганна Леппа в 1910 були збудовані телеграф і пошта (вул. Лікарняна, 11), лікарня (вул. Лікарняна, 15), аптека (вул. Істоміна, 50). Працювала друкарня (вул. Істоміна, 64). Послуги мешканцям колонії надавало фотоательє Пітера Ремпеля.

В колонії було відкрито ряд виробничих підприємств. У 1850 Пітер Лепп збудував завод сільгосптехніки (вул. Істоміна, 31). У 1880 його зять Андреас Вальман приєднався до нього. Підприємство стало називатися «Лепп і Вальман». До 1918 підприємством керував Йоганн Лепп – онук засновника династії Пітера Леппа.

Йоганн Лепп сприяв розвитку освіти в менонітській колонії. Завдяки йому було засноване фабричне училище для робітників, збудував школи для дітей робітників заводу. За заслуги перед суспільством Міністерство освіти нагородило Йоганна Леппа золотою медаллю на честь 300-річчя династії Романових.

Абрагам Копп в 1864 відкрив кузню в Хортиці. У 1874 він збудував майстерню по виготовленню сільськогосподарського обладнання і в 1877 значно її розширив (вул. Зачиняєва). У 1888 Копп відкрив філіал заводу в Шенвізе. До поч. 20 ст. завод Коппа став найкрупнішим менонітським підприємством Півдня Росії.

Корнеліус Гильдебранд спочатку відкрив майстерню з ремонту годинників. За допомогою наставника Пітера Леппа він увійшов до машинної індустрії з виробництва знарядь для сільського господарства (плугів і віялок). Майстерня з часом переросла в крупний завод «Гильдебранд і Прісс» (вул. Шушенська, 13), на якому працювали 200 чоловік. У 1890 він відкрив філіал заводу в Шенвізе, поряд із залізницею.

На території колонії Розенталь (р-н вул. Істоміна) знаходилися піщаний і глиняний кар'єри. Виробництвом цегли і черепиці займалися Классен (у Хортиці, вул. Зачиняєва) і Гильдебрант (у Розенталі, в районі

вул. Істоміна і річки Канцеровки). Два цегляні заводи в Розенталі мав Йоганн Пеннер.

З 1804 почав працювати завод по виробництву годинників Крюгера (вул. Істоміна, 106).

Мукомольний бізнес в Хортиці очолював Нібур і Гесс. Їх млини знаходилися поряд (вул. Зачинаяєва). У мукомола Г. Діка житловий будинок знаходився в Хортиці (вул. Істоміна, 33), а млин через двір – в Розенталі (вул. Істоміна, 35).

Тепер територія колишньої менонітської колонії Хортиця – Розенталь в адміністративно-територіальному відношенні входить до Ленінського району м. Запоріжжя, як Верхня Хортиця. Багато будівель колишньої менонітської колонії збереглося і є пам'ятками архітектури і містобудування [190].

Олена Кузьменко
Ольга Чайка

89.1. Будинок заводу німецького колоніста, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Зачиняєва, 38.

89.1. Будинок заводу німецького колоніста. Фото 2008.

Споруда знаходиться на території колишньої менонітської колонії Хортиця–Розенталь. Меноніти поступово освоювали нові землі. Найбільших успіхів колоністи досягли у виробничій та комерційній діяльності. Саме тут розпочинали свій бізнес П. Лепп та А. Вальманн, К. Гільдебрандт, А. Копп, засновник млинової компанії Г. Нібур.

Як і усі інші, Абрахам Копп спочатку відкрив невелику майстерню, що виготовляла сільськогосподарський реманент. Справа була вигідна і прибуткова, і у 1877 його підприємство розширилось. Тепер це був вже паровий ливарно-виробничий завод землеробських машин та реманенту. Тут була будівля, де розміщувалися контора та склад. У великому одноповерховому приміщенні знаходились різноманітні виробничі машини та станки. В окремому приміщенні знаходилась парова машина та ковальські горни. Були приміщення, де працювали ливарня, фарбоварня, склад, казарми для робітників. На сучасній мапі міста заводські приміщення доходили до вулиці Зачиняєва. Невиключно, що будинок міг входити до складу виробничих приміщень заводу Коппа.

Одноповерхова цегляна будівля, прямокутна в плані, побудована з відступом від червоної лінії вулиці в традиційному для к. 19 ст. «цегляному» стилі. Лаконічний і стриманий вигляд будівлі не позбавлений елементів декоративності. Вікна житлових приміщень виконані в прямокутній формі. Низ вікна має виступаючу підвіконну полицю. Нарядність будинку додає широкий карнизний пояс в верхній частині будівлі з виступаючих рядів цегляної кладки. Дах будівлі двосхилий, вкритий черепицею. Внутрішнє планування будинку коридорне.

Пізніші перебудови, зокрема дерев'яна веранда, призвели до порушення початкової симетрії будинку.

При зведенні будівлі використані «архітектурні» особливості цегли з її широкими композиційними можливостями і продемонстровані нові прийоми. Використовується як житловий будинок [191].

Анатолій Казабаш

89.2. Будинок волосного правління, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Істоміна, 10. Розташований з відступом від червоної лінії забудови вулиці, огороджений цегляною стіною з воротами і хвірткою. Головний вхід до будинку виконаний з боку двору.

89.2. Будинок волосного правління. Фото 2008.

Архітектурний вигляд споруди має характер «цегляного» стилю. Для головного фасаду, що виходить на вулицю, використаний прийом симетричної композиції з виділенням

центральної частини ризалітом у три вікна. Високі вікна з низькими підвіконнями продиктовані громадським призначенням будівлі. Орнаментика фасадів носить строгий характер. Вікна виділені наличниками у вигляді пілястр і прикрашені сандриками трикутної і заокругленої форм. Кути будинку і центрального ризаліту підкреслені рустованими пілястрами. Підвіконний і карнизний пояс оформлені ритмом фільонок. Висока карнизна частина з профільним завершенням сприяє виявленню масштабу і пропорцій будівлі. Художню виразність фасаду доповнює аттик над ризалітом, який має прямокутну форму з напівкруглою центральною частиною.

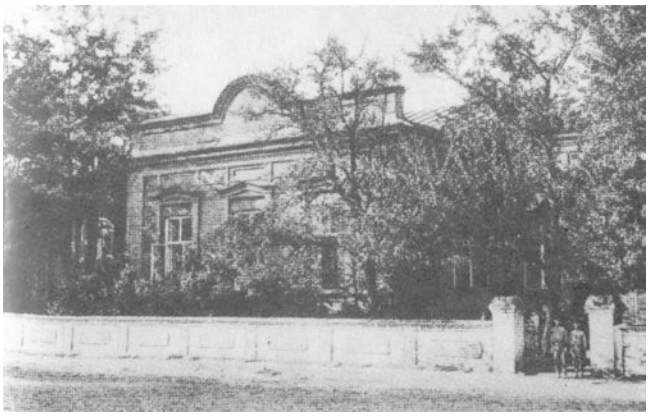

89.2. Фото будівлі 1900.

Волосне правління було адміністративним центром колонії, в обов'язки якого входило мати справу з сільськими управами, школами, судами, сирітським фондом, будівництвом доріг, мостів.

Сучасний вхід в будинок виконали з боку вулиці, прорубавши підвіконну частину центрального вікна. Дверний проріз з боку двору закладено, залишивши вікно. Цегляну огорожу розібрано. Тепер тут розташований Запорізький районний суд.

Будинок волосного правління є пам'яткою архітектури [192].

Олена Кузьменко

89.3. Будинок середньої школи для хлопчиків, 1870, 1890-1891 (архіт.). Вул. Істоміна, 16.

По лінії забудови вулиці. Одноповерховий цегляний будинок, прямокутної у плані форми. Дах високий, двосхилий, під черепицею. У 1891 до основної будівлі середньої школи був прибудований новий шкільний корпус. Його розмістили перпендикулярно існуючому, що дозволило створити шкільний двір. Фасад школи, обернений у бік будівлі церкви, вирішений у 8 віконних вісей. Фасад, обернений до шкільного двору, має асиметричне рішення. Прибудова нового корпусу до старого виконана у вигляді вставки, яка вирішила питання примикання покрівлі. Втоплена фасадна стіна «вставки» організує широкий ганок головного входу до школи з похиленим дахом. Додатковий вхід в корпус, зміщений ліворуч. Виступаючий тамбур входу представлений ризалітом з вежею для годинника і дзвіницею на самій верхівці (не збереглася). Високі прямокутні вікна, що добре освітлювали класи, одержали яскраве оформлення зовні.

89.3. Будинок середньої школи для хлопчиків, 1870. Фото 2008.

Отвори вікон з простим наличником прикрашають трикутної форми сандрики з поясочком з сухариків. Виділений підвіконний пояс з ритмом фільонок. Вінчає будівлю профільний карниз на модульйонах. Дах металевий. Внутрішнє планування будівлі коридорного типу з класами по обидва боки.

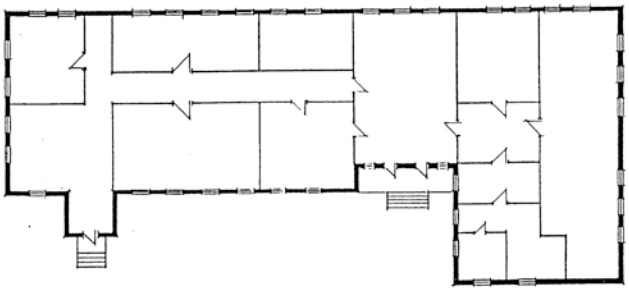

89.3. План будівлі.

Сьогодні комплекс менонітської середньої школи продовжує використовуватися як середня освітня школа. Втрачена годинна башта з дзвіницею. Фасади будівель багато разів побілені вапняним розчином. Металева покрівля замінена на шиферну.

Комплекс будівель першої середньої школи для хлопчиків в колишній менонітській колонії Хортиця - Розенталь є пам'яткрю архітектури [193].

Олена Кузьменко

89.4. Банк Нібура, 1904 (архіт.). Вул. Істоміна, 17.

89.4. Банк Нібура. Фото 2008.

Успішний розвиток банківської справи та посилення ролі банків у кредитуванні промислово-торговельної сфери в Олександрівську на поч. 20 ст. знайшло своє відображення у виникненні приватних банківських домів. Так, у 1904 в колонії Хортиця з'явився банк «Г.А.Нібур і К°», який займався фінансуванням менонітських підприємств. Засновник банку – Герман Нібур. Пізніше, у 1914, банк було реорганізовано у Банківський Дім. До експропріації у 1919 комерційний банк Нібура мав уставний капітал 5 млн. крб.

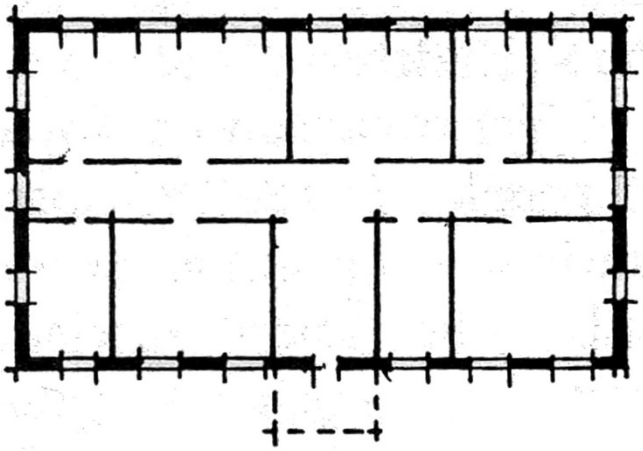

89.4. План будівлі.

Одноповерхова цегляна будівля, прямокутна в плані, побудована з відступом від червоної лінії вулиці в традиційному для к. 19 ст. «цегляному» стилі. Лаконічний і стриманий вигляд будівлі не позбавлений елементів декоративності. Вхід в будинок виконано по центральній осі дворового фасаду. Центральний вхід будинку змінено пізнішою добудовою тамбуру з силікатної цегли. Вікна житлових приміщень виконані в прямокутній формі із заокругленою верхньою частиною. Низ вікна має виступаючу підвіконну полицю. Нарядність будинку додає широкий карнизний пояс у верхній частині будівлі з виступаючих рядів цегляної кладки. Міжвіконний простір розділено пілястрами, виконаними в строгому стилі, що створює візуальний ефект масивності будівлі. Дах чотирисхилий, вкритий шифером.

89.4. Фото поч. 20 ст.

Внутрішнє планування будинку коридорне з розташуванням кімнат по два боки.

Пізніші перебудови виконані в близькому стилі до загальної архітектури будівлі. Всі прибудови призвели до порушення початкової симетрії будинку.

За радянських часів будівля банку використовувалась під сільськогосподарську контору. Сьогодні приміщення орендує юридична фірма [194].

Анатолій Казабаш

89.5. Будинок середньої школи для дівчат, 1904 (архіт.). Вул. Істоміна, 18. Збудований з відступом від червоної лінії забудови вулиці.

Двоповерховий цегляний, прямокутний в плані, обернений головним фасадом на вулицю. Дах металевий. Композиція головного фасаду представлена класичною симетричною схемою: центральна частина двоповерхова з парадним входом по центру, до двоповерхової частини примикають одноповерхові крила будівлі.

Центральна частина і бічні крила підкреслені кутовими ризалітами. Створений ефект конструктивної структури будівлі не маскується, а утворює на зовнішній поверхні стіни своєрідний візерунок з пересічних вертикальних і горизонтальних ліній з декоративною обробкою. Фасади будинку викладені з теракотової і світло-бежевої цегли, що робить його привітним, немов випромінюючим сонячне тепло. Вікна – найрізноманітнішої форми і величини: прямокутні, напівциркульні, зі злегка зігнутою

під замковим каменем перемичкою з витонченими палітурками рам, групуються парами і органічно входять в ритм фасадів. Дерев'яні різьблені двостулкові двері парадного входу з малюнком у вигляді круга і трьох вертикальних прорізів (стиль «сецессіон») мали напівциркульне вітражне навершя. Кутові частини будівлі оброблені пілястрами з арочними нішами. Фасади будівлі розчленовані на поповерхові яруси горизонтальними поясами. Створена ілюзія ярусної побудови. Спостерігається монументальність і декоративна виразність, досягнута крупним розчленовуванням об'ємів і силуетами аттикових частин, що нагадують готичні вимперги з вікнами люкарнами.

У оформленні фасадів будівлі архітектор широко використовував декоративні мотиви «югендстилю», «сцессіона», фахверкових будинків, майстерно стилізував німецьку готику 16-17 ст. Архітектурне рішення будівлі виражало ідеї сучасних німецьких романтиків: прагнення до синтезу мистецтв, віру в можливості мистецтва впливати на життя своїми засобами, злитися з нею у величезному загальному святі, утопічну мрію-красою вплинути на світ, переробити його.

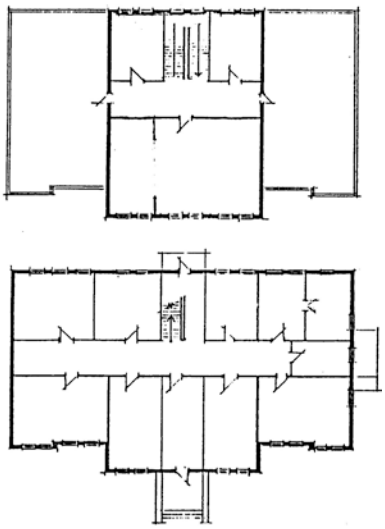

Внутрішнє планування коридорне, з великими світлими класними кімнатами, кімнатою для вчителів. На першому поверсі було 4 класних кімнати і житлове приміщення для вчителя. У підвалі була кімната для шкільного двірника. На другий поверх ведуть широкі металеві сходи з красивими литими поручнями. На сходинках можна прочитати імена меценатів «Лепп і Вальман». На другому поверсі була розташована велика аудиторія – зала для уранішньої проповіді. У залі була влаштована сцена, тому приміщення часто використовувалося для проведення зборів і літературних вечорів. Для обігріву приміщень в холодний час були викладені печі.

Однією із засновників школи стала Катаріна Вальман – дружина заводчика Андреаса Вальмана. Вона пожертвувала 10 тис.

89.5. Будинок середньої школи для дівчат. Фото 2008.

89.5. План будівлі.

крб. на будівництво цієї школи. У 1910 вчитель школи П. Бузук створив перше в Росії Хортицьке товариство охоронців природи. На згадку про цю подію на головному фасаді встановлена меморіальна дошка.

89.5. Дворовий фасад будівлі.

Школа збереглася до наших днів в колишньому вигляді (окрім крівлі, дах під шифером). За радянських часів до школи прибудували додаткові корпуси, і вона продовжує функціонувати як середня загальноосвітня школа № 81. Будинок менонітської школи для дівчат колонії Хортиця – Розенталь є пам'яткою архітектури поч. 20 ст. [195]. Олена Кузьменко

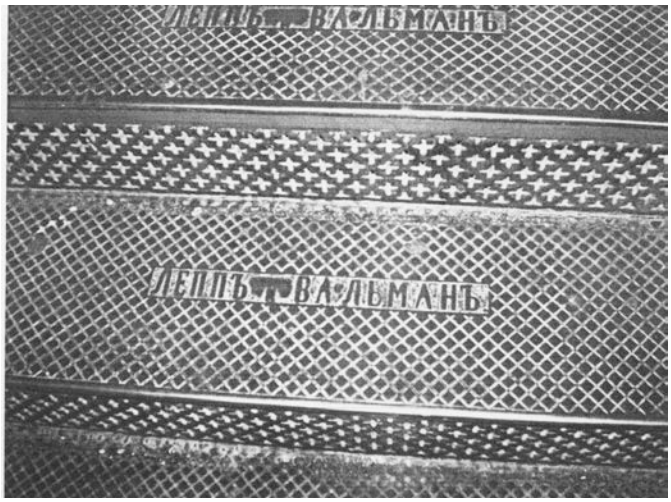

89.5. Металеві сходи.

89.6. Будинок Діка, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Істоміна, 33.

Будинок двоповерховий з балконом, побудований з цегли, розташовувався паралельно вулиці.

Одноповерхова цегляна будівля з мансардою, прямокутна в плані. Побудована в традиційному для к. 19 ст. «цегляному» стилі. Фасадна частина прикрашена елементами декору. Статична горизонталь вуличного фасаду перебивається еркером по всій центральній частині будинку. Для поліпшення внутрішнього освітлення на сторонах еркера розташовані вікна прямокутної форми. Особливу пишність будинку додає балкон, розташований над еркером-виходом з мансардної надбудови.

89.6. Будинок Діка. Фото 2008.

Вікна житлових приміщень виконані в прямокутній формі. Низ вікна має виступаючу підвіконну поличку з окремо виступаючих цеглин і декоративне оформлення у вигляді викладеної з цегли «ялинки».

Нарядність будинку надає широкий карнизний пояс у верхній частині будівлі з виступаючих рядів цегляної кладки з узором у вигляді перевернутих пірамід.

Міжвіконний простір розділено пілястрами, виконаними в строгому стилі, що створює візуальний ефект масивності будівлі. Дах будівлі двосхилий, вкритий шифером.

За радянської влади будинок функціонував як адміністративна будівля [196].

Анатолій Казабаш

89.7. Завод Леппа і Вальмана, 1880 (архіт.). Вул. Істоміна, 33-а.

Завод у колонії Хортиця–Розенталь був утворений у 1880-х, коли Андреас Вальман та Пітер Лепп об’єднали свої зусилля у виробництві сільськогосподарської техніки.

Пітер Лепп розпочинав свій бізнес у якості годинникаря. Він навчився годинниковій справі у Пруссії і тримав годинниковий магазин у колонії Хортиця–Розенталь. Зростання попиту на продукцію сільського господарства та відповідна нестача інвентарю обіцяли заповзятим колоністам великі прибутки. Так, у 1850 Пітер Лепп відкрив майстерню по ремонту та виготовленню сільськогосподарського реманенту. У 1853 він виготовив свою першу

молотарку, а у 1860 відкрив сталеливарну майстерню.

89.7. Завод Леппа і Вальмана. Фото 2008.

Андреас Вальман, був одним з найкрупніших землевласників колонії. Свій капітал він вкладав у розвиток промисловості. Об'єднання двох підприємців дало непоганий результат. Завод, що отримав назву «Gesellschaft Lepp u. Wallmann» («Компанія Леппа і Вальмана»), виготовляв парові машини, сільськогосподарські машини, різні механічні пристрої та металеві предмети (жатки, молотарки, віялки, парові двигуни, бойлери, гідравлічні преси, преси для виготовлення черепиці, станки для лісопилки, чавунні вироби та багато іншого). Він став найкрупнішим менонітським підприємством у Російській імперії. Зростання попиту на продукцію надало можливість у 1885 відкрити філіал у колонії Шенвізе.

У 1891 завод «Леппа і Вальмана», як і інші торгово-промислові виробництва Катеринославського повіту, був описаний та оцінений для земського обкладання (податковий збір). До складу виробництва входило 27 споруд. Загальна грошова оцінка їх становила 111550 крб.

У 1903 було створене акціонерне товариство «торгово-промислове товариство Лепп і Вальман», власністю якого стали три заводи (у колоніях Хортиця–Розенталь, Шенвізе та у Павлограді) з усім майном.

89.7. Завод Леппа і Вальмана.

Продукція заводу «Леппа і Вальмана» неодноразово представлялась на виставках, отримувала нагороди. Користувалась попитом на території всієї імперії і приносила стабільний прибуток. Так, у 1908 Хортицький завод приніс 36629 крб. 32 коп., у 1913 – 22706 крб.46 коп. прибутку. З початком Першої світової війни у 1914 купівельна спроможність населення знизилась, і завод зменшив виробництво сільськогосподарської продукції. У 1915–1916 Лепп і Вальман отримали замовлення від держави на виробництво корпусів для снарядів, холодної зброї (кинджали), похідних кухонь, двоколок, парних возів та ін. З часом планувалось відродити виробництво мирної продукції, але революція та громадянська війна все змінили. Замовлень не було, і завод не працював.

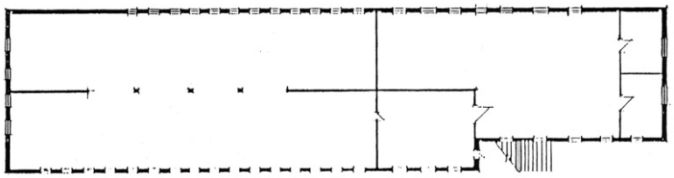

89.7. План заводу.

05.11.1920 заводи було націоналізовано. Завод «Леппа і Вальмана» на Хортиці отримав назву № 2. Всі заводи підпорядковувались Губметалопрому. 15 підприємств, розташованих поблизу Олександрівська, було об'єднано у Сільмаштрест. Більшість підприємств, які залишилися без належного керівництва, на деякий час припинили свою діяльність.

Будівля цеху побудована з цегли, у характерному «цегляному» стилі. Фасад будинку розташовано у бік внутрішнього двору, що відповідало функціональному призначенню будівлі. Будівля одноповерхова, прямокутна в плані, розташована на «червоній лінії». Дах двоскатний вкритий шифером. З метою покращення освітлення внутрішніх приміщень у верхній частині даху виконано підйом зі скляним поясом по всій довжині. Архітектура будівлі відповідає своєму призначенню.

За радянських часів споруди вже колишнього

підприємства «Леппа і Вальмана» на Хортиці використовувались під складські приміщення [197].

Анатолій Казабаш

89.8. Будинок вчительської семінарії, 1912 (архіт.). Вул. Комінтерну, 4. В зеленій зоні, в оточенні паркового ландшафту.

89.8. Будинок вчительської семінарії. Фото 2008.

Дво-одноповерхова «П»-подібна в плані будівля, що утворює курдонер. Архітектурне трактування фасадів будинку вчительської семінарії носить компромісний, перехідний характер від «цегляного» стилю до «модерну». Мотив ритмічно розташованих вікон між пілястрами на всіх фасадах перебивається на головному фасаді асиметрично влаштованим ледве виступаючим ризалітом. Ризаліт, що акцентує парадний вхід, має завершення у вигляді шпиля з пологим верхом і хвилеподібними краями, що зметнулися вгору.

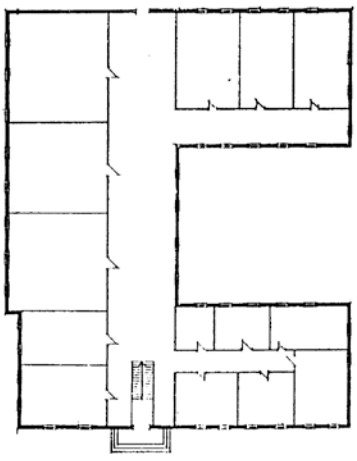

89.8. План першого поверху.

Над дверним отвором розміщено вітражне шестикутне вікно з трапеціївидним верхом, обкреслене круглою рамою у формі «омеги». Додатково концентрується увага на «вікні» цегляною кладкою «ялиночкою» навколо. Всупереч заявленій авторській позиції з орієнтацією на «модерн», фасади мають багато традиційних деталей «цегляного» стилю: пілястри, наличники, сандрики з вушками, замкові камені над дугоподібними перемичками. Палітра обробних матеріалів скромна – високоякісна керамічна червона цегла, але саме вона робить будівлю цілісною, пластичною, наповнює благородною стриманістю.

Будівля вчительської семінарії побудована на ділянці з яскраво вираженим рельєфом. Головний фасад вийшов одноповерховим з високим цокольним поверхом. Рівноцінне детальне опрацьовування всіх фасадів додає будівлі солідність і виразність. У цьому виявляється тенденція модерну до формування естетично повноцінного і однорідного середовища.

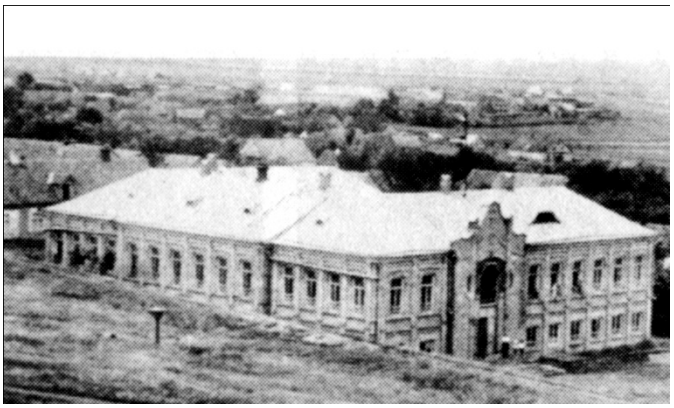

89.8. Фото будівлі 1910 р.

Внутрішнє планування будівлі відрізняється раціональністю. Просторий хол з центральними одномаршевими сходами на другий поверх і двома боковими маршами для спуску на рівень цокольного поверху. Основні приміщення і три великі класні кімнати розташовувалися по зовнішньому контуру будівлі. Вікна коридору були обернені на впорядкований внутрішній дворик. Найбільша аудиторія використовувалася не тільки для шкільних зібрань, але також і для громадських заходів.

На сьогодні зовнішній вигляд будівлі вчительської семінарії практично не змінився, за винятком заміни металевої покрівлі на азбестоцементну. У 1965 до будівлі з тильної сторони прибудували «Г»–подібний одноповерховий корпус з додатковими кабінетами і спортивним залом.

Будівля колишньої вчительської семінарії менонітської колонії Хортиця – Розенталь є пам'яткою архітектури і містобудування [198].

Олена Кузьменко

89.9. Замок Вальмана зі службами (дитячий садок), 1910-ті роки. (архіт.). Вул. Комінтерну, 7,7а.

89.9. Замок Вальмана зі службами (дитячий садок). Фото 2008.

Садиба складається з двох споруд: двоповерхового з високим цокольним поверхом і мезонінами головного корпусу та півтораповерхового службового флігеля. Оскільки основну будівлю не було включено в периметральну вуличну забудову, а поставлено на віднесенні, автор відійшов від двомірної фасадної композиції, додавши будівлі активну силуетність і об'ємність, які наділив експресією. В стильовому рішенні будівлі явно переважають інтонації німецького «югендстилю», популярного на поч. 20 ст. Автором проекту реалізовані принципи функціонального зонування з виділенням близьких за призначенням груп приміщень і трансформації просторів відповідно до різних вимог експлуатації. Спорідненість з функціональною архітектурою бачиться єдність внутрішнього і зовнішнього рішення.

89.9. Боковий фасад будівлі. Фото 2008.

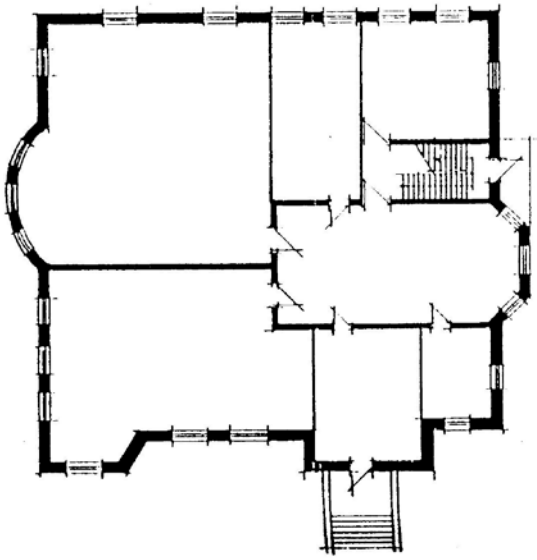

89.9. План першого поверху.

Ретельне детальне опрацювання всіх фасадів квадратної в плані будівлі не дозволяє з першого погляду визначити головний фасад. Парадний вхід в будівлю розміщений з північної сторони. Цей фасад підкреслений двома кутовими ризалітами. Правий ризаліт з входом має триярусне рішення: портал головного входу, перехідний в п'ятигранний еркер другого поверху, служить основою балкона мезоніну. Мезонін має трапецієвидне завершення і прикрашений великим вікном з балконними дверима у формі «омеги». Лівий ризаліт так само має багатоярусне рішення: цокольний поверх освітлюється вікном із низькою променевою клинчастою перемичкою із замковим каменем; ярус першого поверху у вигляді тригранного еркера з напівциркульними вікнами переходить в балкон другого поверху; западаюча площина стіни мезоніну оформлена напівциркульным прорізом балконних дверей і складної форми фронтоном, на якому встановлений шпиль. Між ризалітами влаштовані поповерхові лінії суцільних балконів. Східний фасад будівлі має асиметричне рішення з центральним, злегка виступаючим заокругленням в плані, ризалітом. Ярус ризаліту першого поверху служить основою балкона другого поверху. Вінчає ризаліт мезонін з тригранним еркером. Фасадна стіна мезоніну має силует шпиля складної форми з навершям для шпиля. Пружні арки і нерівномірно розташовані вікна – потрійні, подвійні, одинарні прориваються поверхню стіни фасаду. Південний фасад має спокійніше рішення ритмом вікон. Шпиль фасаду з потрійним вікном має трапецієвидний

силует. Західний фасад акцентований центральним тригранним еркером з виходом в палісадник. Шпиль еркера служить фоном напівкупольного завершення з вікном – люкарною.

89.9. Фото будівлі поч.. 20 ст.

Дах складної форми. Діагональна розкладка покрівельних металевих листів нагадувала луску дракона. Силует даху доповнювали пічні і камінні димохідні труби.

Автор ретельно продумав внутрішнє планування приміщень. Внутрішні двомаршеві сходи мали зручний зв'язок з великим світлим холом – розподільником. Всі приміщення вирішені в квадратних пропорціях.

Півтораповерхова «Г» – подібна в плані будівля службового флігеля включає допоміжні функції. Вхід в будівлю розташований з боку внутрішнього дворика. Вхід в цокольну частину розміщений з торця. Прямокутної форми вікна мають клинчасті перемички. Вікна з боку двору опоясані аркатурным поясом з виступаючих лав цегляної кладки. Двосхилий металевий дах формують шпилі трикутної форми з потрійним вікном.

Андреас Вальман був крупним хортицьким землевласником. Після одруження Вальмана на дочці Пітера Леппа старшого, підприємці об'єднали капітали двох сімей і створили спільний Торговий дім «Лепп і Вальман». Завод землеробських машин і знарядь, житлові садиби Леппа і Вальмана були побудовані на початку Головної вулиці колонії Хортиця – Розенталь (вул. Істоміна, 21, 15, 17). До к.19 ст. «Торговельно-промислове товариство Лепп і Вальман» стає найкрупнішим машинобудівним підприємством Півдня Росії. Вальмани і Леппи відрізнялися великою добродійністю, особливо у сфері народної освіти. Підтвердженням тому слугує побудована з їх допомогою середня школа для дівчаток (вул. Істоміна, 18). Дружина Андреаса Вальмана – Катаріна Вальман закінчила курси по організації дитячих садків у Німеччині. Повернувшись, вона задумала побудувати на території колонії споруду для виховання маленьких дітей. До того часу в Росії такого типу закладів ще не існувало.

89.9. Дворовий фасад. Фото 2008.

Тепер тут розташований відділ освіти Запорізької районної державної адміністрації. Садиба «замок Вальмана» є пам’яткою архітектури [199]. Олена Кузьменко
Ольга Чайка

89.10. Будівля шпиталю для фабричних робітників, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Комінтерну, 12.

В кін. 19 – на поч. 20 ст. в менонітських колоніях почали з'являтися земські, приватні та заводські лікарні, в тому числі і в колонії Хортиця. Спочатку тут була невеличка лікарня, що обслуговувала усіх мешканців колонії. Згодом, коли у лікарні почав працювати лікар Я. Ісау, була добудована операційна. На 1904 лікарня містила 12 ліжок . У 1909 за рішенням земської управи збудували нову лікарню (сучасна вул. Лікарняна, 12).

Ініціатором будівництва нової заводської лікарні для робітників та їх сімей був П. Лепп – один із засновників торгово-промислової компанії «Лепп і Вальман». Фабрично-заводська лікарня була збудована поблизу земської лікарні у 1910 (сучасна вул. Комінтерна, 12). З приходом радянської

влади фабрична лікарня перетворилась у головну лікарню села Верхня Хортиця. Під час Другої світової війни будівля зазнала ушкоджень, після війни була відновлена. Зараз тут розташована центральна лікарня Запорізького району.

89.10. Будівля шпиталю для фабричних робітників. Фото 2008.

Будинок побудовано в «цегляному» стилі. Будівля двоповерхова, прямокутна в плані, розташована по «червоній лінії». Симетрії будівлі за горизонтальною віссю досягнуто виконанням цегляного міжповерхового профільного поясу.

Вікна виконані в прямокутній формі з заокругленим верхом. Сандрики та підвіконні полички чітко виражені. Ефект пишності будівлі досягається чотирма пілястрами, розташованими по кутах будівлі які створюють ефект підтримки даху. Ритм вікон другого поверху є продовженням рішень першого.

Декоративного убранства будинку надано виконанням оформлення у вигляді викладених з цегли рельєфних візерунків, розташованих кількома поясами на фасадній частині. Планування внутрішніх приміщень коридорне. Дах будівлі вкритий шифером. Використовується за призначенням [200].

Анатолій Казабаш

89.11. Завод Гільдебрандта і Пріса, 1878 (архіт.). Вул. Шушенська, 13.

Створений Корнеліусом Гільдебрандтом. Він розпочав свою діяльність у якості годинникаря. З часом Гільдебрандт збудував невелику сталеливарну майстерню, де почав виготовляти плуги та віялки. Поступово вона перетворилася у завод під назвою «K.Hildebrand's Söhne & Priess» («Сини К.Гільдебрандта і Пріс»), на якому працювало 200 робітників. Розширювався і асортимент продукції. Крім плугів та віялок виготовлялися косарки, молотарки, сіялки. Саме на випуску цього ременанту спеціалізувався завод Гільдебрандта.

89.11. Завод Гільдебрандта і Пріса. Фото 2008.

Великий попит на сільськогосподарський ременант сприяв розширенню виробництва. У 1890 підприємство Гільдебрандта вже мало своє представництво у колонії Шенвізе. Близькість до головної залізниці обіцяла нові можливості у виробництві та реалізації продукції.

У 1891 під час засідання Катеринославського повітового земського зібрання розглядалися результати проведеного опису та оцінки торгово-промислових парових закладів для земського обкладання, що знаходяться у межах Катеринославського повіту (згідно тогочасного адміністративного поділу Хортицький менонітський округ належав до Катеринославського повіту Катеринославської губернії). Завод Гільдебрандта у колонії Хортиця–Розенталь мав 13 будівель. Загальна сума, у яку було оцінено завод, складала 26200 крб.

На рубежі століть завод був найкрупнішим виробником сільськогосподарських машин, що працював на привозній сировині. Щорічно вироблялося продукції майже на 38,5 тис. крб

Добре зберегалася двоповерхова технічна споруда. Розташована з відступом від червоної лінії. Побудована в традиційному для кін. 19 ст. «цегляному» стилі. Фасад будівлі прямокутний в плані, з високим цокольним поверхом, має протяжність у дванадцять вікон виконаних в прямокутній формі, верх віконного отвору заокруглений. Ритм вікон другого поверху є продовженням рішень першого. Підвіконні планки та сандрики слабо виділені.

Прямокутної форми вікна створюють умовний пояс по периметру всієї будівлі. Фасад будинку виконано в строгому стилі з мінімальною кількістю архітектурних елементів. Вхід в приміщення розташований з торцевого боку. Ефект певної ошатності будівлі досягнуто двома карнизними поясами у верхній частині будівлі та між першим та другим поверхами з виступаючих рядів цегляної кладки. Загальна архітектура будівлі відповідає функціональному призначенню.

Дах будинку високий, двосхилий, на теперішній час вкритий шифером. Автор ретельно продумав внутрішнє планування приміщень під розташування промислового виробництва.

За радянських часів у приміщеннях колишнього заводу «Гільдебрандт і Пріс» знаходились майстерні по ремонту сільськогосподарської техніки. Зараз використовується колишня адміністративна будівля та одне із виробничих приміщень заводу «Гільдебрандт і Пріс», де і понині ремонтується сільгосптехніка [201].

Анатолій Казабаш

89.12. Пам'ятник менонітам – жертвам сталінських репресій, 2009 (іст., мист.). Вул. Шушенська.

89.12. Фото пам’ятника 2013.

Розташований в парку. Монумент складається з трьох гранітних плит з силуетами чоловіка, жінки і двох дітей. За задумом автора, канадця-менноніта Пола Еппа, пам'ятник являє собою книжкову полицю з фотографіями з яких вирвали їх героїв. Встановлений в 2009 [202].

Світлана Морозова

90. Менонітська колонія Шенвізе, 1797 (архіт.). Вул. Комсомольська, просп. Леніна.

Колонія Шенвізе у південно-східному передмісті м. Олександрівська була заснована в 1797 17 сім'ями менонітів, які переселилися з Пруссії. В кін. 18 ст. Росія потребувала іммігрантів для заселення недавно приєднаних південних територій. У 1762 і 1763 роках імператриця Катерина II видала укази, що дозволяли в'їжджати і селитися іноземним колоністам на території півдня Росії. Перші меноніти прибули в 1789 і поселилися в районі Верхньої Хортиці на правому березі Дніпра і на острові Хортиця.

Переселені – колоністи в Росію одержували у вічне користування земельні наділи, звільнялися на десять років від усіх видів податків і повинностей. З державної скарбниці їм видавалися безпроцентні позики на впорядкування, придбання худоби і сільськогосподарського реманенту, заохочувалося будівництво приватних фабрик і заводів. Пільги надавалися на 10 років, після чого вони зобов'язувалися платити всі податки на загальних підставах.

Наступною після Хортицької колонії Розенталь, в 1797 заснована колонія Шенвізе (переклад з німецького – «Прекрасна мить»). Колонія розмістилася уздовж лівого берега річки Мокра Московка, недалеко від Дніпра. Мешканці колонії Шенвізе одержали 1401 десятин родючої землі. Спочатку це було сільськогосподарське поселення з декількома млинами і ремісничими майстернями. Колонія будувалася по типу традиційних німецьких сіл: у центрі - кірха, волосне правління, школа. Першою вулицею колонії стала вулиця Базарна (пізніше Дачна, тепер – вул. Комсомольська). Її проклали паралельно руслу річки Мокра Московка. Перпендикулярна їй вулиця одержала назву «Шенвізська» (пізніше Вокзальна, тепер – просп. Леніна).

У 1862 по вул. Базарній будуються фризька церква (вул. Комсомольська, 16) і парафіяльне училище (вул. Комсомольська, 12).

Освіті приділялася особлива увага. Німецькі школи підтримувалися не тільки на місцевому рівні, але і субсидувалися Німеччиною.

Відмінними рисами німецьких колоній були національна єдність, солідарність і релігійність. Спільна робота на полях колонії, відсутність земельних переділів, закупівля сільгоспінвентаря і посівного матеріалу, загальні ферми племінної худоби сприяли вирощуванню багатих урожаїв, отриманню прибутків від продажу шерсті, розвитку торгівлі і як наслідок – благополуччю колоністів. Інтенсивний розвиток сільського господарства сприяв розвитку ремесел, промислів і промисловості. Спочатку плуги, культиватори, сівалки, жниварки, віялки, молотарки колоністи завозили з Німеччини. Згодом на території колонії стали будувати майстерні по виготовленню інвентаря. Будівництво в 1875 поряд з Шенвізе Катеринінської залізниці і станції викликало справжній будівельний бум. За декілька років з'явилася безліч промислових підприємств, частина яких перетворилася на крупні заводи сільськогосподарських машин: філіал Хортицького заводу сільськогосподарських машин Абрагама Коппа (1888); механічний і чавунно-ливарний завод торговельно-промислового об'єднання «Лепп і Вальман» (1885); машинобудівний завод «Сини Гільдебрандта і Прісс» (1890); завод чавуну (1888); завод землеробних машин і знарядь Я. Бадовського. Починаючи з 1880 (1880, 1885, 1895) Г. Нібур будує три парові млини. Г. Гюберт і М. Амітін будують лісопильні заводи. У 1900 починає працювати крупний медопивоварний завод Г. Янцена. Облаштовуються вулиці Пивоварна і провулки Реймеровській і Млиновий.

У 1911 Рада Міністрів схвалила пропозицію Міністерства Внутрішніх Справ Росії про приєднання колонії Шенвізе і селищ до м. Олександрівська. До 26-ти тисячного міста приєдналася місцевість з 12-ти тисячним населенням.

Нащадки німецьких колоністів брали активну участь у суспільному житті міста. Було помітним їх представництво в повітових і губернських земельних зборах і управах. І. Лепп – почесний громадянин м. Олександрівська, був членом будівельної комісії Олександрівської міської управи. У 1910 Лепп ініціював будівництво в Хортицькій колонії першої заводської лікарні. Він фінансував будівництво психіатричної лікарні «Бетанія». За прикладом Леппа Гільдебрандт побудував лікарню для працівників і їх сімей, в якій послуги надавалися безкоштовно.

Торговий дім «Лепп і Вальман» став найкрупнішим машинобудівним підприємством Півдня Росії. У 1912 А. Копп спільно з одеськими фірмами «Елворсі і Гоуена» формує торгово-закупівельну артіль «Врожай». Фірма «Г.А. Нібур і Ко» в 1904 сформував на Хортиці банк, який потім реорганізується в Банківський будинок.

На зламі 19-20 століть на території Шенвізе будується велика кількість прибуткових будинків. По вул. Вокзальній Д. Мінаєв, власник цегельних заводів, будує двоповерховий прибутковий будинок, на 12 квартир де, крім того, розмістилися борошняна торгівля Вібе і трактир П. Ждановської (просп. Леніна, 2). Гарна 2-3-и поверхова будівля К. Гюберта з'явилася на розі вулиць Дачної і Вокзальної (просп. Леніна, 11/18). У цьому будинку орендар Тавоніус на першому поверсі відкрив аптеку. Будуються приватні будинки – резиденції власників заводів в унікальному німецькому стилі «югендстиль» (сучасник російського стилю – «модерн»): будинок Г. Нібура (вул. Комсомольська, 30), будинок А. Коппа (вул. Комсомольська, 28), будинок Я. Діка (вул. Комсомольська, 24), мера Ю. Сіменса (вул. Комсомольська, 5).

Містобудівна планувальна структура району формується за принципом розміщення житлових будинків, прибуткових будинків і будинків для помешкання заводських робітників на червоних лініях вулиць. Виробничі підприємства розміщуються в глибині кварталів з виходом до залізничних колій. Виробництва, пов'язані зі сплавом будівельного лісу, зосереджуються вздовж річки Мокра Московка. У 1901 через річку Мокру Московку будується металевий міст з тротуарами по обидва боки і металевою огорожею з гранітними стовпчиками (зберігся в реконструйованому вигляді). У 1907 будується залізничний міст через річку Мокру Московку (не зберігся).

До 1910 вул. Вокзальна стає головною. Вздовж неї розміщується безліч приватних підприємств: склади сільськогосподарських машин і знарядь А. Классена і Е. Альсона; мануфактурна лавка А. Фохта, бакалійні лавки Ю. Янцена, І. Князєва (у будинку Коппа), А. Ключневої (у будинку Тівса), Д. Панасєва, І. Марченка, Г. Шумного; ковбасна лавка Д. Симона (у будинку Е. Бока); пивна лавка А. Боте (у будинку Тівса); ресторан А. Герцен; булочна У. Оглі; торгівля квасом М. Добровольського та ін. На вул. Дачній відкрилася пивна лавка Г. Янцена і бакалійна лавка Р. Цимермана. На вул. Пивоварній розмістилася бакалійна лавка М. Бідної.

Перша світова війна посилила недовіру царського уряду до німців-колоністів. Боячись масового шпигунства, їх почали насильно переселяти. Їх землі і майно конфісковували на користь держави. Тимчасовий уряд припинив депортацію колоністів. У 1918 вони почали повертатися до своїх садиб. Громадянська війна сприяла не тільки економічному, але і повному фізичному знищенню німців-колоністів. Голод, розруха, переділи землі, закриття молитовних будинків змушували німців емігрувати в США і Канаду. Продовженням трагедій стали роки сталінських репресій. Після Другої світової війни депортованим з України німцям не дозволили повернутися.

Націоналізовані заводи колишньої колонії Шенвізе стали базою для будівництва заводу по виготовленню комбайнів. Перший комбайн «Комунар» був випущений в 1930. В к. 1950-х р.р. працівникам комбайнобудівного заводу «Комунар» урядом було запропоновано створити на базі підприємства автомобільний завод. У червні 1959 з експериментального цеху вийшов перший мікролітражний автомобіль «Запорожець».

Численні реконструкції на території заводу сприяли не тільки перебудові багатьох історичних будівель, але і зносу об'єктів, що представляють архітектурну спадщину міста. Знищення в мирний час принесло значно більше втрат, чим в роки війни. На місці менонітського кладовища побудували заводські корпуси. Територія колишньої колонії Шенвізе є пам'яткою архітектури і містобудування [203].

Олена Кузьменко
Ольга Чайка

90.1. Фризька церква, 1862 (архіт.). Вул. Комсомольська, 16.

90.1. Фризька церква. Фото 2008.

Фризьку церкву в колонії Шенвізе побудували на головній вулиці – Дачній (тепер вул. Комсомольська), на червоній лінії забудови. Частину грошей на будівництво церкви дав Пітер Лепп. Це одноповерховий цегляний молитовний будинок. Будівля побудована з червоної керамічної цегли, прямокутна в плані, в характерному цегляному стилі. Композиція головного фасаду центральноосьова - в п'ять вісей. Ганок і навіс головного входу не збереглися у первісній формі. Архітектурне оформлення фасадів відрізняється лаконічністю і простотою, характерною не тільки архітектурі другої половини 19 ст., але і життєвій філософії менонітів. Їх молитовні будинки швидше нагадували житлові. Цінність таких будівель визначалася не тільки художньою зовнішністю. Розбиття фасадів вертикальним ритмом кутових і міжвіконних пілястр, оформлення прямокутних вікон простим наличником з трикутним сандриком – є єдиними елементами декору в архітектурі будівлі. У композицію фасаду введено декілька горизонтальних мотивів: підкреслено цоколь з облицюванням з цегли, тонкий підвіконний поясочок і фриз з простим геометричним малюнком. Бічні фасади в два вікна продовжують тему оформлення вуличного фасаду. Дах двосхилий, спочатку під черепицею. Інтер'єр церкви пошкоджений. Тепер тут розташовані кабінети адміністративної будівлі. З боку дворового фасаду здійснені прибудови. Керамічна фасадна цегла після ремонту оштукатурена і пофарбована.

Прибулі до Росії меноніти представляли дві церковні парафії – фризи і фламінги. Фризи з перших поселенців у складі 35 сімей з Пруссії

осіли в 1789 в колонії Кронсвейде (тепер с. Володимирівка).

Серед поселенців колонії Шенвізе не було проповідників і духовних старшин. Таке духовне життя не задовольняло членів парафії. Нікому було здійснювати релігійні обряди: вінчання, хрещення, відспівування. Хортицька парафія звернулася за допомогою до єдиновірців Пруссії. У квітні 1794 сюди прибув духовний старшина фламінгської парафії Карнелій Регер у супроводі Карнелія Варкентіна. Незабаром Регер помер, але перед смертю він освятив в старійшини Варкентіна. Останній став виконувати релігійні обряди не тільки в Хортицькій общині, але і в Кронсвейдській, в яку увійшли в 1797 фризи з Шенвізе. Він намагався об'єднати фризів і фламінгів до однієї парафії. Після його від'їзду до Пруссії знову з'явилися суперечності в духовному житті менонітських парафій. Тільки коли в 1826 проповідником вибрали Пітера Гільдебрандта йому вдалося на тривалий час припинити внутрішні конфлікти.

Будівля фризької церкви дає уявлення про культову архітектуру краю другої половини 19 ст.. У Запорізькій області подібних споруд збереглося одиниці. Фризька церква є пам'яткою культової архітектури м. Запоріжжя [204].

Олена Кузьменко
Ольга Чайка

90.2. Прибутковий будинок К. Гюберта з аптекою Тавоніуса, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Комсомольська, 18/11. На перехресті вулиць Комсомольської і просп. Леніна, на

червоній лінії забудови двох вулиць.

90.2. Прибутковий будинок К. Гюберта з аптекою Тавоніуса. Фото 2008.

90.2. Фото будівлі на поч. 20 ст.

Архітектор, проектуючи будинок, віддає перевагу головній вулиці, на яку кутом виходить триповерхова частина корпусу. Крило з боку вул. Вокзальної (просп. Леніна) проектується двоповерховим, підкреслюючи другорядне значення вулиці. Відкритий огляду з різних сторін будинок набуває домінуючого значення важливого об'ємного акценту у формуванні містобудівного ансамблю. Автор проекту приділив особливу увагу оформленню кутової частини будинку, що має поворот більше прямого кута. Використаний прийом зрізування кута – характерний для пластичного вирішення поч. 20 ст. Будинок побудований у «цегляному» стилі з елементами раннього «югендстилю».

Вуличні фасади прорізані вертикалями ризалітів і міжвіконних лопаток. Ризаліти завершуються трикутними щипцями. Особливу гармонійність фасадам додають витягнуті по вертикалі вікна з підвіконними поличками і клинчастими перемичками з центральним замком. Завершує будівлю легкий профільний карниз на кронштейнах, розставлених в ритмі розташування вікон. Для зручності здачі будівлі в оренду було виконано безліч входів в будинок з вулиці і двору. Найбільш парадним виглядав вхід на розі будівлі. Ганок був зі сходинками на три сторони. По обидва боки від входу були виконані великі вітринні вікна (в даний час частково закладені). Над входом на 2 і 3-й поверхи були влаштовані балкони (не збереглися). Ще один балкон знаходився на фасаді з боку вулиці Вокзальної (просп. Леніна).

Кладка цокольної частини виконана з високоякісної облицювальної цегли. Дах металевий. Дворові фасади за оформленням нагадують вуличні. Торці на вимогу периметральної забудови виконані глухими у вигляді брандмауерної стіни.

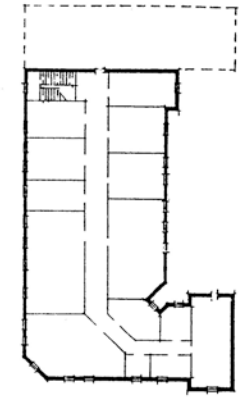

90.2. План будівлі.

Внутрішнє планування будівлі запроектоване коридорним з розміщенням приміщень по обидва боки. Поверхи сполучають три внутрішні сходинки.

Будівля здавалася в оренду під різні потреби. Кутове приміщення першого поверху орендував Тавоніус під аптеку. До 1914 в Олександрівську було 10 аптек. Аптека Тавоніуса відома як найбільша.

Повоєнна реконструкція змінила силует будівлі. Прагнучи надати забудові більш класичного вигляду, були знищені на ризалітах шпилі. Одночасно з вуличних фасадів зникли балкони. Заклали входи. Пофарбували фасади. Будівля стала належати Запорізькому автомобілебудівному заводу, в ньому розмістили стоматологічну поліклініку. До будівлі прибудували додаткові прибудови. Пізніше кутове приміщення було здано в оренду під приватну аптеку.

Будівля колишнього прибуткового будинку К. Гюберта є пам'яткою архітектури і містобудування, має історичну цінність [205].

Олена Кузьменко

90.3. Особняк Якоба Діка, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Комсомольська, 24. Будівля зведена з відступом від червоної лінії вул. Комсомольської (колиш. – вул. Дачної). Автор проекту невідомий. В архітектурі простежується вплив одного з напрямків віденської школи «сецессиона».

Будівля складається з двох частин: одноповерхової з мансардою, що виходить на вулицю і двоповерхової, з боку двору. Вхід в будинок спочатку знаходився з боку дворової території (не зберігся). Цокольна частина будівлі виконана в цегляній кладці і завершується кордоном значного виступу. Великі прямокутні вікна першого поверху мають виступаючу підвіконну поличку з нішею. Для захисту від дощу над вікнами виконані карнизи з високим фризком, що підтримуються кронштейнами. Центральне вікно 1-го поверху головного фасаду виділене сандриком трикутної форми з двох волют. На бічному фасаді - широке видове вікно. Над цим вікном знаходився балкон (не зберігся). Оформлення вікон другого поверху лаконічніше. Дах двосхилий металевий. Великий виступ даху підтримується дерев'яними різьбленими кронштейнами. Фронтон двоповерхової частини прикрашений дерев'яною «вирізкою», що нагадує сонце - прийом, що часто зустрічається в нижньосаксонских фахверкових будинках. Використання дерев'яних деталей для степової архітектури було не характерним. Дерево було традиційним будівельним матеріалом для середньоєвропейських житлових споруд в містах і селах. Цей матеріал легко різався і давав можливість створювати незліченні різьблені орнаменти. Фронтон одноповерхової частини прикрашає цегляна ступінчата кладка і кругле вікно – продух. Пізніше, за радянських часів на фронтоні прорубали додаткові вікна.

90.3. Особняк Якоба Діка. Фото 2008.

Внутрішнє планування будівлі та інтер'єр частково збереглися. Сильно постраждали різьблені поручні сходів для підйому на другий поверх. З боку дворового фасаду виконана пізня прибудова з урахуванням стилю будівлі.

Якоб Дік був сином хортицького священника і старійшини Якоба Діка – співвласника компанії «Г. А.Нібур і Ко». Спільно зі своїм зятем Германом Нібуром, Якоб Дік – старший мав 11 млинів на території міста Олександрівська, Шенвізе, Верхньої Хортиці і Кічкасі.

Будинок Якоба Діка занесений в реєстр пам'яток архітектури і містобудування м. Запоріжжя [206].

Олена Кузьменко

90.4. Особняк А. Коппа, 1900 (архіт.). Вул. Комсомольська, 28. На червоній лінії забудови вулиці.

90.4. Особняк А. Коппа. Фото 2013.

Німецький підприємець Абрагам Копп збудував у північній частині Шенвізе (по вул. Дачній – нині Комсомольській) на поч. 20 ст. садибу для старшого сина. Будівля складається з двох об'ємів: західного, двоповерхового з розташуванням у наріжнику високого наметового даху і триповерховим виступом в центрі, та східного, двоповерхового, видовженого з півночі на південь, з пивницями під усією спорудою.

90.4. Дворовий фасад. Фото 2013.

Будівля складної конфігурації. Загальна площа 619 м^2. Планувальна структура – коридорно-секційного типу.

Вирішення фасадів продиктоване вимогами презентабельної садиби заможного власника. Це спричинило наявність численних декоративних елементів на головних фасадах – трикутних віконних сандриків на консолях, розвиненого антаблементу, обелісків в розірваних сандриках фронтонів, замкових каменів над вікнами та люкарнами, профільованих лізен. Головними акцентами об'ємів виступають дахове навершя кутового ризаліту східного об'єму та трикутний фронтон центрального ризаліту. Нижній поверх відкреслений від верхніх ярусів широкою профільованою тягою, відокремлений лінійною рустовкою. На верхніх поверхах важливу роль в оформленні фасадів виконує фактура матеріалу – силікатна цегла. Є балкон з ажурною решіткою та коронка над наметовим дахом кутового ризаліту.

Інтер'єри зазнали часткового перепланування. Первісні елементи оформлення практично не збереглися, лише аутентична балюстрада сходів та металеві сходи у підвальне приміщення.

Стиль: еклектика з виразними елементами неоренесансу та необароко. У внутрішньому розпланувані є риси модерну.

В 1966 відбулася часткова реконструкція та перепланування. Тепер тут обласний туберкульозний диспансер [207].

Олена Кузьменко

90.5. Млин Германа Нібура, 1893-1895 (архіт.). Вул. Комсомольська, 30.

Кам'яна п'ятиповерхова споруда млина розташована в глибині ділянки. Споруда прямокутна в плані, витягнута вздовж залізничної колії. Конструктивна схема споруди змішана: повздовжні стіни несуть консольні колони із залізобетонних балок. Архітектурне рішення фасадів виконано в цегляному стилі з елементами «югендстилю». Поверхове

горизонтальне розчленовування має різне трактування цегляної кладки поясів. Обрамлення великих вікон оригінально оформлене клинчастою перемичкою лучкової форми. Кути будівлі підкреслені вертикаллю пілястрів, які завершені башточками. Будівля ефектно сприймається по ходу потягів з боку вокзалу завдяки торцевому фасаду. Торцевий фронтон з двосхилим дахом. Силует споруди формується ступінчастими уступами, кутовими баштами, арочними перспективними порталами і великим круглим вікном, оформленим по типу «троянди», популярному в романських і готичних спорудах 12-15 ст. Спостерігається деяка еклектичність в оформленні фасадів.

90.5. Млин Германа Нібура. Фото 2008.

Цікава архітектура двоповерхової адміністративної будівлі, прибудованої до торця споруди млина. Ретельно пропрацьована пластика зовнішніх стін. Ритмічно виконані великі вікна першого поверху з лучковою клинчастою перемичкою, прикрашені замковим каменем. Вікна другого поверху мають напівциркульну форму з перспективним профільним кінчиком. Міжвіконні пілястри прикрашають канелюри. Фронтон двосхилого даху оформлений двома спареними вікнами, об'єднаними «сандриком» у вигляді клинчастої перемички з центральним замковим каменем.

У 1895 на території менонітської колонії Шенвізе по вул. Дачній (тепер вул. Комсомольська), був побудований найбільший у той час в Європі млин Германа Нібура.

Засновник династії Якоб Нібур в 1789 разом з пруськими мірошниками прибув до південної Росії і поселився в Новому Кронсвейде. Старший син від другого браку – Абрагам Нібур до батьківського спадку додав землю в Кронсталі, ферму і млин в Розенгарте. Син Абрагама – Герман Нібур в 1849 найнявся працівником на млин хортицького священника і старійшини менонітської общини Якоба Діка. Герман Нібур став успішним підприємцем. Оженившись на дочці Діка, він сприяв злиттю двох капіталів. Спільний мукомельний бізнес одержав новий виток розвитку. З 1853 товариство «Нібур Г. А. і Ко» займається великомаштабним експортом борошна до Туреччини, Греції, Єгипту завдяки налагодженому пароплавству між Олександрівськом, Херсоном, Нікополем і Одесою. Компанія мала свої представництва в багатьох містах Російської імперії. У 1880 Герман Нібур переїздить в колонію Шенвізе, де починає будівництво свого другого млина поряд з існуючою залізницею. Новий млин Нібура в Шенвізе почав діяти в 1882. У 1885 Нібур разом з Діком будує в Шенвізе третій млин і модернізує раніше побудовані. Перший двигун для млина Нібур привіз з Англії, для наступного - виготовили на Шенвізському заводі «Лепп і Вальман».

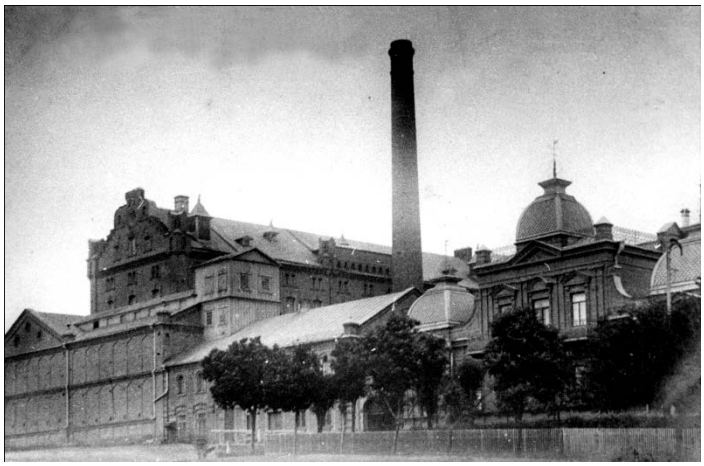

90.5. Млин Германа Нібура. Фото 1910.

Герман Нібур вивчав мукомольне виробництво в різних країнах. Після відвідин Америки Нібур в 1893 приступає до споруди нового млина. Питаннями проектування і будівництва зайнявся Дік. Цей млин запрацював в 1895. Він був п'ятим на рахунку млином. Побудований фірмою «Феляуер», він був повністю автоматизований. Парову машину поставила фірма «Компаунд», газогенератор закупили у Л. Заєста, три парові казани виготовили на заводі Белліно – Фендеріх, верстати надав завод Вегмана з Цюріха і Даверно. Оброблювальні верстати виготовили на Шенвізському машинобудівному заводі Коппа. Електричну динамомашину для освітлення виробництва придбали на заводі «Гарбе, Ламайер і До». На млині трудилися 25

робочих. Середньодобовий наміл складав 5000 пудів 4-х сортів борошна. Цей млин став найкрупнішим в Європі. Офіційно власниками були зареєстровані Герман Нібур і Якоб Дік. У 1904 фірма «Г.А Нібур і Ко» затверджує на Хортиці банк, який незабаром реорганізується в Банківський будинок. У статистичному відділі м. Олександрівська було зареєстровано 11 млинів Нібура в м. Олександрівську, Шенвізе, Верхній Хортиці та Кичкасі.

90.5. Фото млина поч.. 20 ст.

У 1907 після смерті Германа Нібура, млин перейшов у власність його сину Якобу, якому належало 600 паїв. До 1914 щорічний оборот продукції складав 3 млн. крб. Після закінчення Першої світової війни всі млини Нібура і Діка націоналізовано. Тепер тут розташоване ВАТ «Запоріжмлин».

Будівля млина Нібура є пам'яткою промислової архітектури к. 19 ст. [208].

Олена Кузьменко
Ольга Чайка

90.6. Прибутковий будинок Мінаєва Д. А., 1909 (архіт.). Просп. Леніна, 2.

90.6. Фото будівлі 2008.

Для зведення будинку олександровський купець Данило Андріанович Мінаєв придбав ділянку на поч. 20 ст. 2-х поверховий цегляний будинок, розташований по червоній лінії вулиці. Будівля запроектована в стилі неокласицизму з використанням елементів дорійського ордера. Головним, довгим фасадом воно орієнтоване на проспект (колиш. вул. Вокзальну). Коридорна система з розташуванням приміщень по обидва боки визначила на фасаді рівномірний ритм вікон. Композиція головного фасаду симетрично осьова. Будинок прикрашений ризалітами: двома кутовими і центральним, в якому розміщений парадний вхід в будинок. Фасад має поверхове горизонтальне розчленовування широким поясом. Перший поверх рустований. Вертикальний ритм заданий кутовими ризалітами і міжвіконними пілястрами на два поверхи. Прямокутної форми вікна прикрашені прямокутними сандриками. Сандрики другого поверху спираються на кронштейни. Головним елементом фасаду є центральний ризаліт. Ярус першого поверху ризаліта представлений чотириколонним портиком з колон, що виступають на три чверті. Антаблемент портика переходить у французький балкон другого поверху. Огорожа балкона металева, традиційного класичного малюнка, кріпиться до цегляних стовпчиків. Аналогічно огорожі балкона виконано огорожу чотирисхилого металевого даху. Легкий профільний карниз, прикрашений аркатурним поясом, завершує будівлю по всьому периметру. Ризаліти головного фасаду вінчають прямокутної форми аттики. Архітектура бічних фасадів повторює оформлення головного фасаду.

Конструктивна схема будівлі виконана з подовжніми несучими стінами. У будівлі є підвал. При головному вході організована вестибюльна група приміщень з парадними тримаршевими сходами для підйому на 2-ий поверх. Збереглися оригінальні поручні сходинок і кессоне оформлення стелі.

По завершенню будівництва в 1910 прибутковий будинок був переданий в оренду (здавалося 12 квартир).

Данило Мінаєв і його брати Олександр і Дмитро були купцями. Вони володіли черепично-цегляними заводами, що знаходилися в районі площі Т. Шевченка. Брати активно займалися добродійністю. З їх допомогою побудовано

багато учбових закладів міста і зокрема дитячий притулок ім. графині Канкриної.

В даний час у будівлі розміщена медико-санітарна частина ЗАТ «Запорізький автобудівний завод». Будівля є пам'яткою архітектури і містобудування м. Запоріжжя [209].

Олена Кузьменко

90.7. Особняк А. Леппа, кін. 19ст. (архіт.). Просп. Леніна, 4.

90.7. Особняк А. Леппа. Фото 2008.

Одноповерховий цегляний, зведений з відступом від червоної лінії вулиці. Побудований в традиційному «цегляному стилі». Статична горизонталь вуличного фасаду перебивається трьома виступаючими ризалітами, що сприймаються усіченими блоками в основний об'ємі. Ризаліти акцентовані трикутними фронтонами. Оформлення ризаліту представляє композицію двох згрупованих вікон під однією загальною пологою аркою, яка виступає з площини стіни клинчастою кладкою. Арки спираються на рустовані кутові пілястри ризалітів. Фасадні площини між ризалітами спочатку мали по два вікна з рустованою пілястрою по центру. Над вікнами виконані арочні елементи, аналогічні аркам в ризалітах. Будівля, побудована за проектом, мала симетричне рішення всіх фасадів. Архітектурні прийоми головного фасаду використані на торцевих і надвірному фасадах. Вхід в будівлю був виконаний по центральній осі надвірного фасаду. Місце розташування входу акцентоване високим, трикутної форми шпилем, зі слуховим вікном горищного приміщення. Вікна житлових приміщень виконані з округленою клинчастою перемичкою. Низ вікна має виступаючу підвіконну поличку, яка підтримується двома консолями. Особливу нарядність будівлі додає широкий карнизний пояс, прикрашений геометричним малюнком з виступаючих лав цегляної кладки. Дах двоскатний металевий.

Внутрішнє планування будинку коридорне, з розташуванням кімнат по обидва боки. Пізні перебудови будівлі грубо порушили початкову симетрію класичної трьохосьової схеми. Спочатку до торця праворуч прибудували додаткові кімнати. Пізніше, в процесі пристосування будівлі для заводських потреб, в правій частині розібрали рустований пілон з улаштуванням додаткового вікна. У лівій частині будівлі без урахування архітектурної композиції прибудували вхідний тамбур для нового входу. Підвіконні полички знищили.

Будинок належав співвласникові промислово-торговельної компанії «Лепп і Вальман» Абрагаму Леппу. Тепер будинок є власністю ЗАЗу. Там розташований відділ систем зв'язку і сигналізації підприємства «Запорізький автобудівний завод».

Будівля колишнього будинку А. Леппа по просп. Леніна є пам'яткою архітектури і містобудування м. Запоріжжя [210].

Олена Кузьменко
Ольга Чайка

90.8. Особняк Йоганна Леппа, 1913 (архіт.). Просп. Леніна, 4-а.

90.8. Особняк Йоганна Леппа. Фото 2008.

Одноповерховий кам'яний будинок розмістили з відступом від червоної лінії вулиці. Між міським тротуаром і будинком розбили упорядкований сад. Парадний вхід в будинок знаходиться на бічному фасаді – з боку проходу на територію заводу. Будівля

складається з житлової і службової частин, має «Г» - подібну конфігурацію плану.

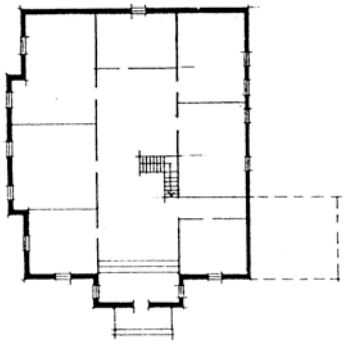

90.8. План будівлі.

Просторовим ядром її житлової частини слугує двоосвітлений хол – характерний атрибут європейських особняків. Ідея єдності внутрішнього і зовнішнього вигляду виражена в нерегулярності ритмічної будови головного фасаду. У архітектурному рішенні фасадів є риси різних стилів: цегляного, німецького «югендстилю» і одного з напрямів «модерну». Спостерігається поєднання романтизму і раціоналізму. Якщо вуличний фасад, прикрашений слабко виступаючим центральним ризалітом в 3 вікна, то бічний фасад за своїм рішенням явно грає роль головного. Об'ємно-силуетний акцент вирішений ризалітом з високим шатром у вигляді усіченої піраміди. По осі ризаліту виконаний парадний вхід. Проріз парадного входу зорово продовжує напівциркульне вікно холу передпокою. На конику шатра виконані декоративні металеві ковані грати. Цей прийом увінчення дахів коронами запозичений модерном з арсеналу французької архітектури 17 ст.

90.8. Боковий фасад. Фото 2008.

Фасади будівлі виконані в цегляній кладці без подальшої штукатурки. Виразність споруди досягнута використанням можливостей рельєфної кладки. Кути будинку і нижнього ярусу вхідного ризаліту оформлені рустом. Прямокутні вікна першого поверху з дугоподібною перемичкою підкреслені горизонтальним поясочком на рівні підвіконних поличок. Перемички вікон- клинчасті. Наличники простої форми. Сандрики з боку вулиці мають трикутну форму. На головному фасаді сандрики замінені на горизонтальні полички. По всьому периметру будівлю увінчує профільний карниз, прикрашений сухариками. Кути виступаючого вуличного ризаліту прикрашали башточки (збереглася одна - зліва). Дах - металевий. Подальше підняття культурного шару навколо будівлі не тільки змінило пропорції будівлі, але і частково зменшило висоту вікон підвальної частини.

Завдяки центральному холу планування будинку вирішене компактно, без коридорів. Окрім вітальні, спалень, кухні в ньому були влаштовані комори, пральня, приміщення для інженерного устаткування. Для спуску в підвал виконані зручні внутрішні сходи. Частково збереглися елементи внутрішнього убрання – хрещаті зведення на колонах. Великою гордістю господаря був кахельний камін.

Пізніше до торцевого фасаду будівлі виконали прибудову, яка погіршила архітектурну цінність об'єкту. За радянських часів будівля стала належати спочатку тракторному, пізніше - автобудівному заводу «Комунар». З боку просп. Леніна перед колишнім особняком Леппа побудували одноповерховий службовий корпус із силікатної цегли, яка повністю закрила будинок.

Засновник династії Пітер Генріх Лепп в 1850 відкрив в колонії Хортиця- Розенталь своє перше приватне підприємство по випуску сільгосптехніки. У 1880 до сімейного бізнесу Пітера Леппа і його синів Пітера і Абрама приєднався Андреас Вальман (зять Пітера Леппа - старшого). У 1886 був створений філіал Хортицького заводу землеробських машин і знарядь Леппа і Вальмана в колонії Шенвізе. На чолі кампанії став онук П. Леппа - старшого – Йоганн Лепп. Він керував кампанією до 1918 Йоганн Лепп був не тільки успішним промисловцем і меценатом, але і членом будівельної комісії Олександрівської міської управи, був почесним громадянином міста. Остаточно закрили концерн «Лепп,

Вальман і Копп» більшовики. Леппи емігрували до Пруссії. У 1920 їх заводи були націоналізовані. Особняк Й. Леппа є пам'яткою архітектури і містобудування [211].

Олена Кузьменко
Ольга Чайка

91. Запорізький автобудівний завод (іст.). Просп. Леніна, 8. Розташований по обидва боки проспекту між автовокзалом №1 та залізничним вокзалом станції Запоріжжя-1. Огороджений високим цегляним парканом. Комплекс споруд із цегли, бетону та металоконструкцій.

У 1863 в менонітській колонії Шенвізе Олександрівського повіту Катеринославської губернії німецький підприємець Абрагам Якович Копп відкрив майстерні з виробництва землеробних машин і знарядь. Випускалися соломорізки, металеві приналежності до вітряків тощо. Згодом збудували ливарню, слюсарню, токарню, закупили станки. Майстерні перетворилися на завод. З будівництвом у 1874 Катеринославської залізниці розширилися можливості збуту продукції, що обумовило зріст виробництва. У 1878 в Шенвізе став до ладу завод землеробних машин П. і К. Гільдебрандтів та П. Пріса (пізніше Борман-Шведе). У 1887 з`явилося ще одне крупне підприємство сільськогосподарського машинобудування – завод торгово-промислового товариства «Леппа і Вальмана», що виробляв сіялки, молотарки, віялки, сортировки, соломорізки, черепичні преси, парові котли та інше. Для виробництва сільськогосподарських машин використовувалася велика кількість матеріалів із ковкого чавуну, що ввозився з-за кордону. Проблему було вирішено з відкриттям у 1907 в Шенвізе заводу ковкого чавуну Коппа і Гелькера, який повністю задовольнив потреби заводів Коппа (в Олександрівську, Хортиці, Кічкасі). На 1910 товариство Коппа стало фірмою сільгоспмашинобудування, в якій було зайнято 800 робітників. За рік випускалося 10 тис. жниварок, 3 тис. букерів, 300 молотарок, 200 соломорізок та ін.. Всі чотири заводи прилягали один до одного і займали територію близько 160 тис. кв.м. На 1919 в Олександрівську налічувалось 15 сільськогосподарських підприємств.

05.11.1920 Українське обласне бюро ВРНГ націоналізувало заводи: Леппа і Вальмана (№ 1), Коппа (№ 3), Борман-Шведе (№ 1 2), Коппа і Гелькера (№ 13). 18.03.1921 в День Паризької Комуни став до ладу завод № 3. Робітники запропонували назвати його «Комунар». У грудні 1921 відбулося об`єднання 15 сільгоспзаводів Запорізької губернії («Південсільмашстрой»), керівництво яким було покладено на завод № 3 «Комунар». 11.03.1923 винесено рішення про злиття чотирьох заводів: 1; 3; 12; 13 в одне підприємство «Комунар», а 1 жовтня завод отримав статус державного підприємства. Першим його директором призначили М. Вітчинкіна.

У 1927 на заводі введено перший на Україні конвеєр зі складання жниварок-самоскидок. Згодом інститут «Дніпромез» спроектував комбайновий цех і у 1930 на ланах Хортицького району було випробувано перший дослідний зразок вітчизняного комбайну. За його впровадження у виробництво 11 заводчан були нагороджені орденом Леніна. На 1935 завод виробляв 40% комбайнів у Радянському Союзі.

З початком Другої світової війни «Комунар» евакуювали до Красноярська, і в 1941 з його конвеєра зійшла перша партія мінометних набоїв, а з 1942 було налагоджено серійний випуск озброєнь.

Після завершення окупації, у 1943, завод повернувся до Запоріжжя. Через рік стали до ладу основні цехи. У перше десятиріччя на «Комунарі» випускалося декілька модифікацій комбайнів – С-6, СК-3, С-4М, підбирач ПК-6, жниварки та пристосування для підбирання трав. У 1952 завод було переобладнано на випуск радіотехнічної продукції (випуск побутового радіоприймача «АРЗ»). Та вже у 1955 знову повернулись до машинобудівної галузі: з кінця 1958 за дорученням уряду було розпочато випуск перших вітчизняних мікролітражних автомобілів. Відтоді підприємство почало називатися «Запорізьким автомобільним заводом». У 1959 перший дослідний зразок «Запорожця» став експонатом ВДНГ СРСР, а ще через рік було налагоджено серійний випуск ЗАЗ (ЗАЗ-965, 966, 965А). З 1969 – розпочато постачання ЗАЗ-966 на експорт. У 1976 утворено виробниче об`єднання «Авто-ЗАЗ». З 1987 з головного конвеєра сходять передньоприводні автомобілі «Таврія», дещо пізніше їх модифікація «Таврія Нова», «Славута» (1999). На базі «Авто-ЗАЗ» утворено

спільні підприємства: українсько-канадське «Таврія-Магна», що випускає крупногабаритні прес-форми для виробництва деталей із пластмаси, українсько-грецьке (1992), українсько-корейське «Авто-ЗАЗ-ДЕУ» (1998). Особливо плідним виявилося останнє. Завдяки переоснащенню устаткування, переобладнанню основних ліній стало можливим збирати і комплектувати на «Авто-ЗАЗі» ряд моделей автомобілів провідних світових компаній: Daimler Crysler, General Motors, Adam Opel, Renault. Сьогодні із конвеєра сходять: Нубіра, Сенс, Ланос, Мерседес, Опель загальною кількістю 2700 на рік. «Авто-ЗАЗ» єдиний на Україні завод з повним циклом виробництва легкових авто – від випуску компонентів авто – і допоміжного виробництва (станкобудівного, інструментального, механозборочного, арматурного…) до моторного пресового, зварювального, фарбувального…

Постійно освоюється повномасштабне виробництво нових моделей авто.

На території заводу зберіглися шість будівель заводів: Коппа, Леппа і Вальмана, Коппа і Гелькера [212].

Лариса Малихіна

92. Металургів проспект (архіт., іст., містобуд.).

Розташований у північно-східній частині міста, з`єднує Заводський і Ленінський райони. Починається від Північного шосе, перетинає проспект Леніна і закінчується садовими ділянками по вул. С. Тюленіна.

Довжина – 1750 м, ширина – 60 м.

Закладка та забудова проспекту почалась у 1929. Тоді він отримав свою першу назву – алея Ентузіастів. За планом починалась від промзони та мала виходити до Дніпра широким бульваром. І тільки в останній момент лінія високовольтних передач змінила траєкторію алеї. До війни – це головна вулиця Соцміста – тут проводились всі офіційні демонстрації і свята. З жовтня 1932 по вулиці на заводи пішли автобуси: 2 маршрути – до головної контори «Запоріжсталі» і до шамотного заводу, а з березня 1935 вулиця була заасфальтована і електрифікована. В грудні 1949 рішенням міськвиконкому алею Ентузіастів було перейменовано на проспект Сталіна. Його озеленили. Тут було висаджено хвойні дерева, акації, бузок і 550 кущів троянд. По проспекту пішов перший тролейбус. Своє теперішнє ім`я проспект Металургів одержав 14.11.1961.

Характерна забудова періоду формування вулиці зберегла 13 об`єктів, які представляють історико-архітектурну цінність. Серед них виділяються амбулаторне містечко, житловий будинок з баштою, житловий будинок, облицьований туфом (№9/12). Більш рання забудова (к. 20 – сер. 30-х р. р.), виконана у конструктивістському стилі, пізніша (к. 30-х – 40-і р. р.) – у конструктивістському з використанням класичних архітектурних форм. Будинки були частково перебудовані в зв`язку з відновленням їх у повоєнні роки [213].

Світлана Морозова

92.1. Пам`ятник Кірову С.М., 1956 (мист.). Просп. Металургів, на майдані перед Палацом культури Дніпровського алюмінієвого заводу.

92.1. Пам`ятник Кірову С.М. Фото 2013.

Споруджений за проектом І. Кавалерідзе. Бронзова статуя Сергія Мироновича Кірова (1886-1934), політичного і державного діяча радянської держави. С. Кіров зображений в момент виступу – стрімкий рух фігури, виразний жест руки. В пластиці портрету велика увага приділена передачі вольового, повного оптимізму характеру Кірова. Невисокий складно-профільний цоколь із рожевого граніту вдало співвіднесений з масою та пропорціями скульптури, пластичне рішення

якої розраховано на сприйняття з близької відстані. Загальна висота ам`ячника 6,8 м [214].

Ольга Борисенко

93. Запорізький гідроенергетичний коледж, 1952 (архіт., іст.) Вул. Мінська, 10.

Архітектурне рішення виконано в стилістиці ретроспективізму в дусі освоєння класичної спадщини. В архітектурному оформленні використано засоби архітектурної виразності класицизму. Центральний вхід прикрашає шестиколоний портик класичного коринфського ордеру, який завершується фронтонами.

93. Запорізький гідроенергетичний коледж. Фото 1952.

У 01.09.1935 за рішенням Народного Комісаріату важкої промисловості СРСР в м. Запоріжжі був відкритий Дніпровський вечірній енергетичний технікум на базі Дніпровської ГЕС, підвідомчий «Дніпроенерго». Першим директором призначили інженера Дніпрогеса Черницького Петра Феофановича. В довоєнні роки керували технікумом Кузьомін Іван Никифорович (1935–1937), Бухтєєв Олександр Іванович (1937 – 1940), Легут Пилип Олексійович (1940–1941). В цей період технікум не мав спеціального приміщення, за шість років двічі змінював свою адресу (1935–1937 – приміщення середньої школи № 23 по вул. Кияшка, 16-а; 1937 – 1941 – приміщення барачного типу колишньої початкової школи по вул. Каховській, 37). В роки Великої Вітчизняної війни заняття не здійснювалися, студенти разом з викладачами й директором Бухтєєвим О.І. пішли на фронт. Багато з них не повернулися додому. Серед них загинув і Бухтєєв О.І.

У березні 1945 відновлює свою діяльність технікум – тепер уже Запорізький гідроенергетичний технікум з денною і вечірньою формою навчання. Директором призначено А. Бархударова (1945 – 1956). Саме йому з колективом технікуму, викладачами та студентами треба було відродити технікум, взяти найактивнішу участь у роботі з відбудови Дніпрогесу. У 1949 колектив «Дніпробуду» розпочав будівництво нового навчального корпусу, гуртожитку, їдальні Запорізького гідроенергетичного технікуму. 1952 – 1953 навчальний рік технікум розпочав у новому корпусі. Саме в післявоєнні роки здійснювалося формування основних спеціальностей технікуму, які й сьогодні залишаються затребуваними: Монтаж гідротехнічних установок, Гідротехнік будівництва, будівельні машини і обладнання. З поч. 1959 – 1960 навчального року новий навчальний корпус технікуму, за винятком лабораторій «Гідрокомплексу», було передано Фармацевтичному інституту, що перебазувався з міста Одеси. За технікумом зберігся старий навчальний корпус до 1975. З цього часу технікум переживає друге народження. В перші роки незалежності з'явилися великі проблеми: криза неплатежів, загальні економічні проблеми призвели до різкого скорочення набору. Ситуація почала виправлятися з к. 90-х р. р. 20 ст. У 2007 гідроенергетичному технікуму ЗДІА присвоєно статус коледжу.

93. Запорізький гідроенергетичний коледж. Фото 2012.

Сьогодні він готує спеціалістів 11 спеціальностей за такими напрямками: енергетика, інженерна механіка, будівництво, монтаж, обслуговування, економіка, видавничо-поліграфічна справа. Технікум має чудову матеріально-технічну базу для підготовки висококваліфікованих фахівців. У двох корпусах розміщуються 59 кабінетів,

17 лабораторій, 5 виробничих майстерень, 4 комп'ютерні класи, 4 спортивні зали, бібліотека з читальним залом, великий актовий зал, кафе-їдальня [215]. Світлана Морозова
Тамара Шевченко

94. Міст через Новий і Старий Дніпро (мости Преображенського), 1949-1952 (архіт.). Русла Нового і Старого Дніпра через північно-східну частину о. Хортиці.

У 1932 за проектом професора І. Александрова було споруджено два мости через Новий і Старий Дніпро. Для будівництва була використана високосортна сталь підвищеної міцності – т.з. кремнієва сталь. Окремі частини мостів з вищеназваної сталі було замовлено в Чехословаччині. У 1941 при відступі радянських військ мости було підірвано.

Після визволення м. Запоріжжя від німецьких загарбників розпочалося будівництво тимчасового мосту довжиною 1500 м по південному краю о. Хортиці через обидва русла Дніпра. На початку 1944 після остаточного звільнення правобережної частини м. Запоріжжя розпочалася відбудова Дніпровської гідроелектростанції. Для цього необхідно було розчистити фарватери Нового і Старого русел Дніпра від металевих конструкцій підірваних арочних мостів. Після введення до ладу Дніпровської гідроелектростанції були розпочаті роботи по зведенню мостів через Новий і Старий Дніпро і о. Хортицю. Проектувальні роботи розпочалися 1946, а безпосередньо будівництво розпочато навесні 1949. Проект розробив інженер «Трансмістпроекту» Б. Преображенський. Будівництвом мосту через Новий Дніпро керував начальник мостозагону № 6 полковник М. Артеменко, а мосту через Старий Дніпро – начальник мостозагону № 7 Башицький. Нові мости, на відміну від довоєнних, передбачалося будувати із залізобетону. Це пояснювалося відсутністю достатньої кількості високостійких сталей. При будівництві мостів приходилось багато чого робити вперше, в тому числі пошарове бетонування. Вперше було застосоване блочне армування бетону і блочної опалубки. Світова практика в ті роки ще не знала залізобетонних мостів з такими прольотами. Завдяки М. Артеменко, в Німеччині на фірмі «Блейхерт» в рахунок репарації були виготовлені два кабель-крани прольотом 800 м. Привезені до Запоріжжя, вони були зібрані і з успіхом використовувалися на будівництві мостів. Через Новий Дніпро збудований 4-арочний двоярусний міст, нижній ярус якого був призначений для пішоходів і автовантажного транспорту (ширина 14,7 м), а другий – для двоколійної залізниці (ширина 11 м). Загальна довжина мосту 560 м, висота 54 м. Міст через Старий Дніпро – найбільший одноарковий залізобетонний міст в Україні. Його довжина - 228 м. Склепіння мостів розраховані на сумісний вплив залізничного та автотранспортного навантаження. В естетичному вигляді мостів важливу роль відіграє поєднання арочних конструкцій з вертикалями потужних залізобетонних опор. Обидва мости були передані в експлуатацію 31.12.1952.

На першій опорі мосту прикріплена мармурова дошка з текстом: «Мост построен по проекту Бориса Николаевича Преображенского» [216].

Світлана Морозова

95. Пам`ятник на честь льотчиків і техніків 131-го винищувального авіаційного полку, 1981 (іст.). Вул. Мокра, у сквері. Споруджений за проектом архітектора Ю. Бельковича.

131-й винищувальний авіаполк, створений 15.04.1940 у м. Запоріжжі. Брав участь у боях з німецько-фашистськими загарбниками у складі Південного, Закавказького, Північно-Кавказького, Воронезького, 1-го Українського фронтів; на Дніпрі, Дністрі, у Таврії, на Курській дузі, на Львівському та Берлінському напрямках, в Чехословаччині. В боях було знищено 469 літаків ворога, 1479 одиниць військової техніки.

Пам`ятник являє собою гранітний пілон, на лицьовому боці якого закріплено металеву плиту з барельєфним зображенням літаків. Пілон встановлено на бетонній основі [217].

Тамара Шевченко

96. Музична школа, 1950 (архіт.). Вул. Муравченка, 3.

Музична школа являє собою одноповерхову будівлю, побудовану для цільового використання, а тому пристосована відповідно. Будівля прямокутна в плані. Дах двосхилий.

Ризаліти розташовані з лівого та правого боків двору. Ризаліт розташований праворуч має в своїй будові карниз зверху, троє дверей, що розташовані між вбудованих колон та сходинки. Над карнизом надбудовано аттик. Правий ризаліт відрізняється від всієї будівлі тим, що має в своїй структурі два поверхи. На першому та другому поверхах по всьому периметру ризаліту розташовані симетрично вікна між якими ніби вбудовано портики у вигляді чотирикутних колон**.**

96. Дворовий фасад будівлі. Фото 2010.

У верхній частині будинку, під дахом розміщено карниз, який завершує архітектурне рішення даху будинку. Вікна розташовані по всьому периметру симетрично. На протязі існування об'єкту проводилися ремонти для підтримання будинку у відповідному стані та не змінюючи основного вигляду. Використовується за призначенням [218].

Анатолій Казабаш

97. Житлові будинки, 1934-1939 (архіт.). Вул. Муравченка, 5; 7.

Будинки прямокутні в плані, чотириповерхові. В архітектурному рішенні двох будинків перший поверх відокремлений від другого широко виступаючим карнизом, а двох інших будинків – поясами. На одному будинку пояс також відокремлює другий від третього поверхів. Вертикальне освітлення внутрішніх сходин компонується з чітким розташуванням вікон, розміщених симетрично по периметру будинку, які в окремих випадках підкреслені кронштейнами. Балкони створюють візуальний ефект додаткової симетрії.

В архітектурному рішенні будинків характерним є наявність карнизів, які виступаючи, відокремлюють площину даху від вертикальної площини стін, підкреслюючи форми будівель. Карнизи виконані в прямокутних композиціях, а в деяких випадках підкреслені також кронштейнами.

97. Житловий будинок по вул. Муравченка.

На одному з будинків, на рівнях під'їздів між другим і третім поверхами, розміщено чотирикутні ліплені зображення символів Радянського Союзу, головних пріоритетів та сфер розвитку держави та греблі Дніпрогес. Також вікна сходинкових площадок декоровані арками, розташованими в верхній площині вікон, а також з обох їх боків розташовані зображення прямокутних та овальних колон.

97. Ліплене зображення на однму із будинків.

Низ всіх будинків подекуди до рівня одного метра, а подекуди до рівня другого поверху рустовано гранітним каменем, що додає будинкам більшої величі та могутності в зовнішньому вигляді.

97. Житловий будинок по вул. Муравченка

Входи до будинків розташовані з боку двору та з боків виділені колонами і з'єднуючими їх архітравами. У будинку по вулиці Омська № 5 мешкав Герой України Федір Муравченко, про що

свідчить меморіальна дошка на одній із стін. Використовується за призначенням [219].

Анатолій Казабаш

98. Металургійний технікум Запорізької державної інженерної академії, 1959 (архіт.). Вул. Немировича-Данченка, 21. На червоній лінії забудови вулиці.

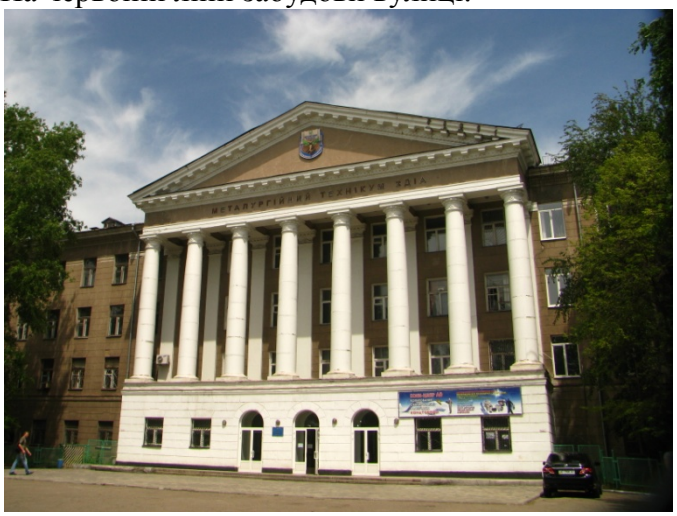

98. Металургійний технікум Запорізької державної інженерної академії. Центральний вхід. Фото 2013.

Мурована, зі штучних кам`яних блоків монументальна будівля, триярусна. Головний фасад прикрашений 7-ма попарними колонами над цокольною частиною.

Початок організації Запорізького металургійного технікуму було закладено восени 1920 як втілення в життя циркуляра Наркомпросу України про ліквідацію старших класів гімназії і реальних училищ. На виконання цього циркуляра в м. Олександрівську в будинку колишнього комерційного училища (зруйнований під час війни) були створені педагогічний інститут і хіміко-технологічна професійна школа з 2-річним терміном навчання. Постановою листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 була проведена реорганізація профтехшкіл в середні спеціальні навчальні заклади, і на базі хіміко-технологічної професійної школи було створено Запорізький хіміко-металургійний технікум. У 1931 відбувся перший випуск за спеціальностями: доменне, мартенівське, електрометалургійне виробництво, термічна обробка металів та аналітична хімія. З 1933 технікум щорічно випускав більше 200 техників-металургів, які направлялися на щойно введені металургійні агрегати. Розширення контингенту студентів потребувало нових навчальних місць, тому у 1934 на промплощадці заводу «Запоріжсталь» збудований спеціальний будинок під технікум.

Під час війни технікум припинив свою діяльність. В період окупації будівлі технікуму були зруйновані і спалені. Після визволення міста технікум відновив свою роботу, він розташувався в аудиторіях середньої школи № 40 і був філією Дніпропетровського індустріального технікуму. У 1946 технікум став самостійним навчальним закладом, фактично отримав друге народження. У 1949 в технікумі було відкрито відділення кольорової металургії. Розпочалася підготовка спеціалістів з виробництва глинозему, електролізу алюмінію.

У 1954 розпочалося будівництво навчального корпусу в мальовничому місці на березі Дніпра, який вважається одним з кращих будинків міста. 01.10.1959 двері сучасного навчального закладу були відчинені для майбутніх поколінь металургів. На честь видатних заслуг відомого металурга Постановою РМ СРСР № 2233 від 24 листопада 1959 Запорізькому металургійному технікуму присвоєне ім`я А. Кузьміна.

Новим етапом у розвитку металургійного технікуму стала Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.1997 № 526 «Про вдосконалення мережі вищих та професійно-технічних навчальних закладів», згідно з якою технікум було ліквідовано, а на його місці було створено металургійний технікум Запорізької державної інженерної академії без права юридичної особи. На сьогоднішній день металургійний технікум ЗДІА є одним з найбільших навчальних закладів Запорізької області, який готує молодих спеціалістів на основі договорів про цільову підготовку з 17 промисловими підприємствами м. Запоріжжя [220].

98. Дворовий фасад. Фото 2013.

Тамара Шевченко

99. Братська могила жертв фашизму (іст.). Вул. Очаківська, на південній околиці міста, на території садівництва поховано 36 тис. осіб (цифра умовна), які загинули з березня 1942 по жовтень 1943 в період тимчасової окупації. Прізвища загиблих не встановлені.

З моменту приходу до влади в Німеччині ставленика фашистської партії А. Гітлера (1933), основою ідеологічної політики уряду по відношенню до національних меншин і навіть цілих народів став геноцид. Керуючись расистськими теоріями відносно окупованих під час Другої світової війни територій, гітлерівці розробили план «Ост» («створення вільного простору», обезлюднення і онімечення захоплених земель). Характерним проявом нового нацистського порядку був холокост – повне знищення єврейського населення.

У жовтні 1943 після того, як ворог залишив Запоріжжя, була створена комісія з розслідування злодіянь німецько-фашистської окупації, яка виявила низку жахливих фактів. З 22-х районів області та міста у 15 відбувалися масові розстріли євреїв. В Запорізькій області нацисти не організовували місць концентрації єврейського населення – гетто. Ліквідаційна функція була покладена на оперативні команди СС. Розстріли почалися вже в жовтні 1941. Так, 14 жовтня окупаційна влада оголосила про реєстрацію всього єврейського населення міста у синагозі по вул. Тургенєва, а 24.03.1942 єврейські сім'ї зібрали біля міської управи під приводом відправки на роботу до Мелітополя. Всіх їх було вивезено та відправлено пішки за місто в радгосп ім. Сталіна і розстріляно у протитанковому рові. За архівними даними, північніше радгоспу ім. Сталіна за роки окупації було страчено 27 тис. осіб, а в північно-східній частині радгоспу, в кар'єрі № 1 – 7,2 тис. осіб. Такі розправи відбувались і в інших районах міста: в сел. Шевченко – поблизу заводу № 29, біля бухти Дніпра, на старому цвинтарі поблизу табора військовополонених. Всього в Запоріжжі, за документальними свідченнями, від рук окупантів загинуло 44 тис. осіб. У 1964 на місці одного з цих поховань по вул. Очаківській здійснені роботи по перенесенню останків загиблих з різних місць в одну братську могилу.

У 2002 проведено повну реконструкцію: гранітний камінь на могилі замінено стелою з рожевого граніту, на якій укріплено відлиту з металу мінору (семисвічник) та викарбовано напис на івриті. Ліворуч – гранітна брила з барельєфним зображенням старого чоловіка, жінки, військовополоненого та дитини. У нижньому лівому кутку меморіальний напис.

99. Братська могила жертв фашизму. Фото 2013.

Будівництво здійснено за сприянням облдержадміністрації, виконкому міської ради, Товариства охорони пам'яток, наукового товариства ім. Я. Новицького, Американського єврейського об'єднаного розподільного комітету «Джойнт», громади прогресивного іудаїзму, ЗАТ «Українська промислова компанія», ТОВ «Александр Лтд», ТОВ «Аудит-ВІД та Ко», ТОВ «Головне підприємство теплових мереж 2001», ТОВ «Кармель Лтд», ТОВ ТБ «Мегаполіс», ТОВ «Оріс». ТОВ «Індустріал центр» та інші.

Ск. Б. Раппопорт, архіт. Ю. Бірюков [221].

Лариса Малихіна

**100. Пам`ятник А. Первозванному, 2003** (мист.). Площа Андрія Первозванного, 48, у сквері собору, що носить його ім`я.

Споруджений скульптором М. Соболем та архітектором А. Касьяном до дня пам`яті Андрія Первозванного, який за християнською міфологією був одним із 12-ти апостолів та першим учнем Ісуса Христа.

100. Пам`ятник Андрію Первозванному.

Бронзова, тонко модельована фігура святого підноситься на восьмигранному п`єдесталі із сірого граніту, що встановлений на земляному пагорбі. Риси обличчя трактовано з реалістичною конкретністю. Високим випуклим чолом, зімкнутими бровами, густою пишною бородою, довгим волоссям зображення Андрія Первозванного відповідає іконографічним портретам святих у творах мистецтва.

Пластичне вирішення відзначається гармонійністю пропорційних співвідношень, точністю моделювання форм і вираженістю лінійного ритму, що особливо позначилося на опрацюванні складок одягу. Святий зображений у русі: горда хода, у правій руці хрест, у лівій тримає «Святе писання». Поза і чіткість скульптурних планів передають образу урочистість та велич. Розміри і об`єми насипу та п`єдесталу співвіднесені зі скульптурою в строгих і гармонійних пропорціях. В навколишньому середовищі пам`ятник акцентується чіткою вертикаллю, що виділяється на тлі зелених насаджень [222].

Лариса Малихіна

101. Братська могила працівників агітпотягу політсекції Олександрівського району, 1920 (іст.). Вул. Передатна. На території Передатного кар`єру поховано працівників агітпотягу політсекції Олександрівського району, які загинули 23.12.1920 в Олександрівську.

При передачі з однієї станції на другу, потяг був спрямований на висаджений у повітря міст, упав під укіс з 20-метрової висоти, загорівся. Під час катастрофи загинуло 29 чоловік, а 38 отримали поранення.

01.01.1921останки 6 загиблих (решта згоріли) поховано в братській могилі. В 1930 встановлено гранітний обеліск, на гранях якого викарбовано прізвища загиблих та тексти посвяти [223].

Клара Карафін

102. Пам`ятник робітникам Передатного кар`єру, які загинули в Другій світовій війні, 1978 (іст.). Вул. Передатна, праворуч від будівлі управління кар`єру.

Споруджений у 1978 на честь робітників кар`єру, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни. В перші тижні війни тисячі запоріжців були мобілізовані на фронт, серед них і робітники Передатного кар`єру. В боях за батьківщину загинули Ю. Бутенко, Г. Осадчий, В. Осадчий та інші (14 чол.).

Пам`ятик являє собою пілон з полірованого граніту, встановлений на гранітній основі. Праворуч від пілону встановлено гранітну меморіальну стелу на гранітній основі з текстом-посвятою та прізвищами загиблих [224].

Тамара Шевченко

103. Будинок заводоуправління Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А.М. Кузьміна (архіт.,іст.). Вул. Південне шосе, 8.

Відбудован у 1949. Триповерхова цегляна споруда, отинькована і пофарбована. Вхід напівовальної форми: фасад закінчується куполом, виконаним зі скла, бетону і металоконструкцій. На другому поверсі, праворуч від центральних сходів, була розташована приймальня директора заводу Олександра Федоровича Трегубенка (1904-1963), який працював тут з 1935 до 1962. Трегубенко О.Ф. народився в м. Новочеркаську в сім`ї залізничника. Після закінчення інституту

у 1934 працював плавильним майстром, головним інженером, а з виділенням заводу в окреме підприємство – першим директором (1939-1962). За налагодження робочого процесу на евакуйованому заводі був нагороджений урядовими нагородами. Брав безпосередню участь у розробці методу електрошлакової переплавки сталі, за що був удостоєний звання Лауреата Ленінської премії. З 1982 за трудові досягнення на заводі запроваджено премію ім. Трегубенка.

Будівництво самого заводу інструментальних сталей розпочалося в 1930. Займає площу 500 га. До складу підприємства входять 30 основних і допоміжних цехів. 10.10.1932 у сталеплавильному цеху № 1 була проведена перша плавка, а 4 листопада – відбувся пуск другої сталеплавильної печі. У 1933 введено в експлуатацію ще 8 печей. Цього ж року в прокатному цеху пустили 3 стани: «750», «360», «450». В 1934 почали працювати ковальський і термічний цехи. Ковальський цех призначався для перековки важкодеформуючихся високолегованих марок сталі: перший злиток був прокований 15.04.1934. У 1934 «Дніпрокомбінат» був реформований і увійшов до складу комбінату «Запоріжсталь». У жовтні 1939 завод став самостійним підприємством і отримав назву «Запорізький електрометалургійний завод високоякісних сталей», директором якого призначили Олександра Федоровича Трегубенка.

З приходом німецьких військ, 20.08.1941, почався демонтаж обладнання та його евакуація, яка тривала протягом 43 діб. З 20.08. по 30.09.1941 із заводу було відправлено 2327 вагонів з обладнанням і матеріалами, з них – 897 з обладнанням, 1430 з металом і матеріалами. Були відвантажені стани «750», «360», «280». Перші ешелони почали прибувати до м. Сталінська (м. Кузнецька) у жовтні 1941. Із прибулих Наркомат чорної металургії створив у складі Кузнецького металургійного комбінату новий завод – завод «Спецсталей» на чолі з О. Трегубенком.

Наказ наркома чорної металургії І. Тевасяна, за № 387 «Про відновлення діяльності заводу «Дніпроспецсталь» був виданий 18.10.1943. У червні 1945 з Кузнецька на Запоріжжя повернулася група дніпроспесталівців на чолі з О. Трегубенком. 26.10.1948 на заводі відбулася перша повоєнна плавка. Завод «Дніпроспецсталь» знову увійшов до ряду діючих підприємств. У 1951 повністю запрацював електросталеплавильний цех №1 та дрібносортовий стан «325». Повоєнну відбудову закінчили у 1953.

За час існування заводу освоєно виробництво більше 800 марок сталі, 100 профілерозмірів прокату, запроваджено у виробництво 120 марок нержавіючих, інструментальних, конструкційних, швидкоріжучих та інш. видів легованих сталей. Вперше у світовій практиці тут спільно з інститутом електрозварювання НАН України ім. Є. Патона впроваджено електрошлаковий переплав сталі, уперше в практиці електрометалургії на підприємстві були розроблені електромагнітні перемішувачі рідкого металу, освоєно вакуумно-дугову переплавку сталі, розроблено установку «піч-ківш», агрегат газово-кисневого рафінування та інші сучасні новаційні технології якісного виробництва електросталі.

Наказом № 98 Міністерства промисловості України від 31.03.1994 державне підприємство завод «Дніпроспецсталь» перетворено на відкрите акціонерне товариство «Дніпроспецсталь».

Продукція «Дніпроспецсталі» постачається у більш ніж 20 країн світу: Англію, Австрію, Німеччину, Італію, США, Канаду, Францію, Мексику, Ізраїль, ПАР, Туреччину та інш.

103.1. Сталеплавильний цех № 1. У східній частині заводу. Став до ладу 10.10.1932. Відбудований у 1952, являє собою прямокутну цегляну споруду з двома прибудовами – виробничою і адміністративною. У 1958 тут було встановлено першу у світі дослідно-промислову установку електрошлакового переплаву металу високої якості і чистоти. У 1982 на адміністративному корпусі цеху відкрито металеву меморіальну дошку.

103.2. Сталеплавильний цех № 3. Побудований у 50-і роки 20 ст. Прямокутна споруда із цегли та металоконструкцій, до якої прилягає триповерхова цегляна прибудова. 24 грудня на печі № 2 бригада сталеварів М. Дьомочки провела почесну плавку в рахунок 100 млн. тонн загальносоюзної сталі. У 1968 на честь цієї події перед цехом встановлено пам`ятний знак у вигляді злитку. На вході до цеху прикріплено меморіальну дошку [224].

103.3. Пам`ятник робітникам Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь», які загинули у Другій світовій війні, 1958 (іст.). Вул. Південне шосе, на території заводу – у сквері поблизу випробувального цеху. У роки Великої Вітчизняної війни три тисячі робітників і службовців заводу пішли на фронт. Багато з них загинули.

Пам`ятник являє собою гранітну стелу, встановлену на бетонному цоколі. На лицьовому боці стели – металева меморіальна дошка з написом [226]. Тамара Шевченко
Лариса Малихіна

104. Пам`ятник «Збережемо мир», 1985 (мист.). Вул. Південне шосе, 8, навпроти адміністративної будівлі заводу «Дніпроспецсталь». Встановлений на честь 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Пам`ятник являє собою двофігурну сюжетну скульптурну композицію, встановлену на гранітному постаменті складної гранчастої форми з написом «Сохраним». Між двома долонями - фігурки двох оголених дітей, які на колінах схилились над вежою з кубиків.

Образно-композиційне рішення пам`ятника основане на контрасті великих долонь і тендітних фігурок, що символізує крихкість миру і виражає ідею його захисту.

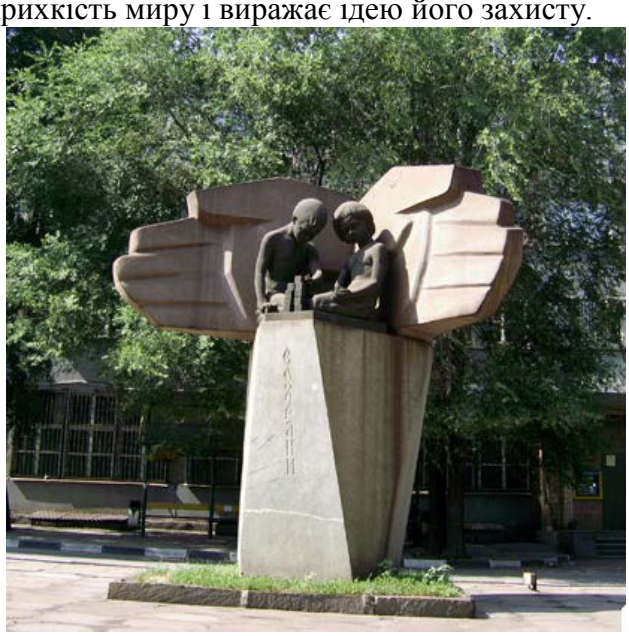

104. Пам`ятник «Збережемо мир». Фото 2013.

Скульптурна пластика витримана в рамках стилістики 60-70-х років 20 ст. Ск. Б. Раппопорт, архіт. Д. Єгоров [227].
Ірина Ласка.

105. Пам`ятник А. М. Кузьміну, 1963 (мист.). Вул. Південне шосе, 8 перед будинком заводоуправління заводу «Дніпроспецсталь».

Споруджений за проектом скульптора Б. Саркісова, архітектора Є. Євстаф`єва.

Бронзове погруддя Кузьміна Анатолія Миколайовича (1903-1954) – міністра чорної металургії СРСР, директора комбінату «Запоріжсталь» (1937-1948) встановлено на гранітному призматичному постаменті, який складається з трьох блоків. Головна увага приділена реалістично виконаному портрету А. Кузьміна. Композиція погруддя статична, строго фронтальна. Постамент об`єднаний з двоступінчатим гранітним стилобатом бронзовою гірляндою з лаврового листя [228].
Тамара Шевченко

106. Пам`ятник робітникам Дніпровського алюмінієвого заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1968 (іст.). Вул. Південне шосе, 15.

Біля заводоуправління. На честь 120 працівників заводу, які загинули на фронтах Другої світової війни.

У 1973 проведено реконструкцію пам`ятника. Пам`ятник являє собою «Г»-подібну алюмінієву стелу з чеканкою та з урнами з землею міст-героїв. Зліва –прізвища загиблих та меморіальний напис.

У центрі на ступінчастому підвищенні встановлено гранітну брилу, стилізовану під прапор. У підніжжя – чаша «вічного вогню» [229].

Автор інженер-конструктор А. Євдаш.
Лариса Малихіна

107. Пам`ятник робітникам «Укрграфіту», які загинули на фронтах Другої світової війни, 1975 (іст.). Вул. Південне шосе, 20, біля заводоуправління.

Споруджений на честь загиблих робітників заводу, в ознаменування 30-річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною.

З початком Великої Вітчизняної війни понад 100 працівників заводу були мобілізовані на фронт, 28 з них – загинули. На честь них встановлено пам`ятник, який являє собою залізобетонну стелу, облицьовану гранітними плитами [230].

Ск. В. Федоренко, архіт. Ю. Єгоров.
Тамара Шевченко

108. Будинок заводоуправління металургійного комбінату «Запоріжсталь», 1927-1947 (іст.). Вул. Південне шосе, 72. Будинок був зведений у 1933, відбудований у 1947. Чотириповерховй, цегляний, оштукатурений, прямоугольної в плані форми. Крила будинку з'єднуються п'ятиповерховою баштою з куполом, в якій розташований центральний вхід. Архітектурне рішення виконано в стилістиці ретроспективізму, з використанням класичних архітектурних форм і деталей.

108. Будинок заводоуправління металургійного комбінату «Запоріжсталь».

Одночасно з будівництвом Дніпровської гідроелектростанції розпочалося будівництво крупного промислового комплексу чорної та кольорової металургії. Головним стало спорудження Дніпровського промислового комбінату (Дніпрокомбінату), куди на початку входили заводи: листових сталей (згодом «Запоріжсталь»), коксохімічний, шамотний, феросплавів, ремонтно-механічний (РМЗ), алюмінієвий комбінат, завод інструментальних сталей (згодом «Дніпроспецсталь»).

Будівництво найбільшого заводу із усього металургійного комплексу розпочалося у 1931 на основі рішення Вищої Ради народного господарства СРСР від 03.05.1929. Будівництво йшло під патронатом наркома важкої промисловості Г. Орджонікідзе, який неодноразово бував тут. 22.01.1931 на проммайданчику Дніпрокомбінату бригада І. Цимбала і З. Хайруліна уклали в котлован перші кубометри бетону. Металургійний завод почав діяти 16 листопада 1933, коли на доменній печі № 1 була зроблена перша плавка чавуну.

У травні 1934 «Дніпрокомбінат» розформували, а ряд заводів – металургійний, інструментальних сталей, феросплавів, шамотний, РМЗ об`єдналися в комбінат «Запоріжсталь», директором якого призначили І.. Рогачевського (репресований у 1937). У 2000 на території заводу встановлене погруддя І . Рогачевського.

У 1935 стала до ладу перша мартенівська піч, а через два роки почав діяти перший в країні слябінг. Дещо пізніше були збудовані і введені в експлуатацію цехи з виробництва гарячекатаного і холоднокатаного листа. У 1939 заводи комбінату «Запоріжсталь» стали самостійними підприємствами з такою назвою: «Запоріжсталь» (металургійний завод), електрометалургійний завод («ЗГС») перейменований на «Дніпроспецсталь»; завод вогнетривів (колишній шамотний); завод феросплавів. З 1937 по 1948 директором заводу був А. Кузьмін. У 1966 на будівлі заводоуправління відкрито меморіальну дошку з мармуру А. Кузьміну з написом.

Часто підприємство відвідував нарком важкої промисловості Орджонікідзе Г.К. У 1966 на фасаді заводоуправління встановлено гранітну меморіальну дошку на згадку про ці події.

18.08.1941 завод призупинив роботу. У жовтні в важких фронтових умовах було демонтовано, завантажено та відправлено на Схід 50 тис. тонн унікального металургійного обладнання.

Після визволення Запоріжжя, у жовтні 1943 від німецьких загарбників почалася відбудова заводу. З Уралу та Сибіру поверталося обладнання. У 1949 відродження «Запоріжсталі» завершилося.

З 1956 по 1982 комбінат очолював Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії Л. Юпко, з 1982 по1986 О. Герасименко, з 1986 по 30.07.2012 - Герой України В. Сацький.

Кращі технічні розробки заводу удостоєні 40 золотих, 100 срібних та 276 бронзових медалей ВДНГ СРСР. Праця 10

металургів відзначено званням Героя Соціалістичної Праці, 30 – Державними преміями.

04.01.1997 комбінат реформовано у відкрите акціонерне товариство (ВАТ) «Запоріжсталь», яке експортує свою продукцію більш ніж у 50 країн світу.

108.1. Пам'ятний знак на честь 50-річчя залізничного цеху комбіната «Запорожсталь» (іст.). Залізничний цех комбінату організований у 1934 на базі транспортного відділу Дніпробуду і мав назву «Заводська експлуатація». У квітні 1987 залізничний цех реорганізований в Управління залізничного транспорту, до якого ввійшли: цех експлуатації, цех ремонтного складу, цех поточного утримання і ремонту шляхів. Оснащення залізничного транспортного комбінату включає 80 тепловозів серії ТГМЦ і ТЕМ-2; 1500 вагонів, 21 кран, 12 бульдозерів, 13 екскаваторів. Загальна довжина залізниці 242,7 км. На станції «Східна» біля будівлі Управління залізничного транспорту в 1984, на честь 50-річчя введення в дію цеху, встановлено пам`ятний знак – на бетонному постаменті – паровоз «9П-260» з написом .

108.2. Цех, в якому працював Герой Радянського Союзу Цибульов О.І., 1932 (іст.). Вул. Південне шосе, на території заводу «Запоріжсталь». Будівля фасоноливарного цеху триповерхова, цегляна, оштукатурена, дах під залізом. Розміри по периметру 16,7х6,5 м, висота 9,6 м. У цьому цеху з 1936 до 1940 працював формувальником О. Цибульов.

Цибульов Олександр Іванович (1916-1944) – навідник гармати окремого артдивізіону 5-ї повітряно-десантної бригади 3-го повітряно-десантного корпусу 40-ї Армії Південно-Західного фронту. Уродженець с. Ракітне Бєлгородської області (Росія). На фронті з червня 1941. 21 вересня 1941 в районі х. Крижки (Сумська обл..) підбив 3 танки, був поранений, але залишився в строю. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 20.11.41. Загинув 27.08.44 в бою. Похований у с. Снейки Шауляйського району (Литва).

У 1970 на фасаді цеху встановлено чавунну меморіальну дошку з барельєфним портретом О. Цибульова [231].

Тетяна Кригульська
Лариса Малихіна
Тамара Шевченко

109. Пам`ятник підпільній групі М.Г. Гончара, 1967 (іст.). Вул. Південне шосе, на центральній алеї заводу «Запоріжсталь».

У жовтні 1941 німецькі війська окупували місто Запоріжжя. У квітні 1942 під керівництвом колишнього працівника відділу постачання «Запоріжсталі» Миколи Гончара виникла група підпільників. До її складу входило 50 чоловік, більшість з них – запоріжсталівці: А. Гиря, Л. Вайнер, К Овсюк (Крюкова), І. Живенко, О. Фокін, Н. Стрибков, Т. Клімашевська та інші. Вони збирали зброю і боєприпаси, які планувалося використовувати для повстання при підході Червоної армії. Поширювали антинімецькі листівки і зведення Радінформбюро, постачали довідками і паспортами втікачів з таборів військовополонених. У червні 1943 німці викрили групу і у вересні більшість підпільників була розстріляна.

Пам`ятник являє собою трифігурну скульптурну групу із залізобетону на постаменті , облицьованому полірованими гранітними плитами і встановленому біля стели-стіни з текстом і прізвищами підпільників [232].

Ск. А. Дикий, В. В`ялий.

Людмила Калмукіді

110. Пам`ятник робітникам заводу «Запоріжсталь», які загинули в Другій світовій війні, 1975 (іст.). Вул. Південне шосе, біля центральної прохідної.

На честь працівників заводу, загиблих на фронтах Другої світової війни. Пам`ятник являє собою об`ємну бетонну стелу на бетонному обкладеному гранітними плитами цоколі . На лівій боковій частині стели – горельєфне зображення робітників і воїнів (з міді) [233].

Ск. В. Дубінін, архіт. В Шинкарьов, С. Померанцев.

Лариса Малихіна

111. Пам`ятник Рогачевському І. З., 2000 (мист.). Вул. Південне шосе, 72. Біля заводоуправління ВАТ «Запоріжсталь».

Рогачевський Ісаак Захарович (1894-1937) – перший директор металургійного комбінату «Запоріжсталь», уродженець м. Миргорода Полтавської області, інженер-металург, економіст. Закінчив Донецький (колишній Сталінський) металургійний інститут

і на Сталінському металургійному комбінаті обіймав посаду спочатку керуючого, а потім директора. Був керуючим тресту «Трубосталь» у Харкові. У травні 1934 нарком важкої промисловості С. Орджонікідзе підписав наказ про об`єднання «Запоріжсталі», феросплавного, ремонтного заводів та заводу інструментальної сталі в єдиний комбінат. Директором було призначено І. Рогачевського.

111. Пам`ятник Рогачевському І. З.

За час його керівництва комбінатом на кінець 1935 було введено в експлуатацію 4 мартенівські печі. 01.04.1937 почав діяти перший радянський слябінг – єдиний на той час в Європі. Багато уваги директор приділяв розвитку соціальних питань: будувалися будинки для металургів, відкривалися школи, дитячі садки.

14.06.1937 І. Рогачевський був заарештований органами НКВС і звинувачений у шпигунсько-диверсійній діяльності та економічному шпигунстві. Військовою комісією Верховного Суду СРСР 14.10.1937 засуджений до розстрілу, а 15 жовтня вирок було виконано. 25.04.1956 його реабілітовано посмертно.

Пам`ятник являє собою бронзове погруддя, виконане в традиціях академічної пластики. Портретні риси трактовано з реалістичною конкретністю. Чотиригранний постамент та двоступінчатий цоколь з рожевого полірованого граніту співвіднесені зі скульптурою в строгих і гармонійних пропорціях [234].

Ск. В. В`ялий.

Тамара Шевченко

112. Пам`ятник робітникам Запорізького вогнетривкого заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1975 (іст.). Вул. Північне шосе, 1, біля заводоуправління.

Споруджений на честь загиблих робітників заводу, в ознаменування 30-річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною. Автори пам`ятника: група робітників заводу В. Грубіцин, І. Ковальчук, В. Баранов, А. Буштрук, А. Бондаренко.

В роки Великої Вітчизняної війни більше 100 робітників заводу пішли на фронт, половина з них не повернулася. На їх честь встановлено пам`ятник, який являє собою дві залізобетонні, облицьовані гранітними плитами стели з горельєфним зображенням воїна та ордена Великої Вітчизняної війни [235].

Тамара Шевченко

113. Пам`ятник робітникам Запорізького сталепрокатного заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1975 (іст.). Вул. Північне шосе, перед фасадом будівлі заводоуправління.

Встановлений на честь загиблих робітників заводу та в ознаменування 30-річчя Перемоги над Німеччиною.

З початком Великої Вітчизняної війни багато працівників сталепрокатного заводу пішли на фронт, 19 з них не повернулися.

Пам`ятник складається з вертикальної залізобетонної стели з барельєфним зображенням воїна та двох бетонних меморіальних плит з написом. Пам`ятник встановлено на двоступінчатому стилобаті [236].

Ск. Лютий Г.А.

Людмила Калмукіді

114. Братська могила жертв нацизму (іст.). Вул. Піщана. За 0,3 км на південь від головного корпусу ЗВА, у північній частині цвинтаря поховані 93 радянські воїни та місцеві мешканці (переважно євреї та цигани), розстріляні німецькими загарбниками протягом окупації міста 1941–1943. Відомі прізвища 16 загиблих.

У 1960-і останки загиблих з яру (місця розстрілу) перенесені у братську могилу на цвинтарі, поблизу церкви.

У 2002 мармурова плита на могилі замінена гранітною стелою з посвятою та прізвищами похованих [237].

Лариса Малихіна.

115. Школа, в якій працювала Казачук Н.С. (іст.). Вул. Правди, 23.

115. Будівля школи. Фото 2013.

Чотириповерхова з білої силікатної цегли, з напівпідвальним приміщенням. Збудована у 1951. Спочатку це загальноосвітня школа № 32, пізніше, у 1991 – реформована у школу нового типу – класичний ліцей № 70, де з 1972 по 1996 працювала Казачук Н.С. (1949–1996) – заслужений вчитель України, уродженка м. Запоріжжя. 1968–1972 навчалася у державному запорізькому педагогічному інституті на фізико–математичному факультеті, по закінченні якого працювала вчителем математики у СШ № 79. Була організатором позішкільної роботи, заступником директора з навчально–виховної роботи, а з 1984 – директором. За підсумками 1995 Казачук Н.С. визнана кращим директором серед керівників понад 300 учбових закладів, які входили до Міжнародної асоціації діячів дитячого естетичного виховання. 11.03.1996 Указом Президента України за значний особистий внесок у розвитоу національної освіти і впровадження нових методів навчання та виховання молоді Казачук Н.С. присвоєно звання «Заслужений вчительУкраїни».

Померла 6 червня 1996. Похована на Капустяному цвинтарі.

У червні 1997 на будинку школи встановлена меморіальна дошка з рожевого граніту з бронзовим барельєфним портретом Н. Казачук.

Ск. Башкатов О., Тихонов М. [238].

Світлана Морозова

116. Залізничний вокзал «Запоріжжя-1», 1953 (архіт., містоб.). Пл. Привокзальна, 1.

116. Будівля залізничного вокзалу. Фото 50-х рр.

Сучасна будівля залізничного вокзалу «Запоріжжя – 1» побудована в 1953 за проектом архітектора «Моспроекту» – Скаржинського. Будівля споруджена на місці першого в місті вокзалу «Південний», побудованого в 1873 при прокладанні Єкатериненской залізниці. У 1943 в ході боїв за визволення міста від гітлерівців будівля вокзалу була зруйнована. Нова будівля проектувалося в період, коли освоєння класичної спадщини стало офіційною установкою, обов'язкової для будь-якої проектної роботи. Архітектурний задум автора є зразком «чистого» сталінського опусу, в якому після Вітчизняної війни намагалися відродити палацовий характер вокзалів. Симетрично вирішена будівля розташована вздовж залізничних шляхів. Вдало використаний перепад рельєфу місцевості. З боку перону будівля виглядає невисоким, компактним і дуже затишним. З боку Привокзальної площі падіння рельєфу сприяло

збільшенню масштабу будинку. Виразність силуету споруди надає компоновка різновисоких обсягів. Центральна частина з головним парадним входом має висоту в три поверхи. Фланкуючи крила вокзалу з додатковими входами вирішені в два поверхи. План будівлі має форму «каре», розкриту в бік Привокзальної площі. Центральна частина акцентована двома виступаючими крупно-розмірними колонадами, що створюють образ пропілей. Над входом на рівні карниза виконаний п'єдестал з датою будівництва вокзалу, на якому встановлено державний герб. По обидві сторони від п'єдесталу об'ємні скульптури Сталевара і Робітниці. Фасадні площини розчленовані ритмом пілонів між якими виконані високі вікна - вітражі з перспективною округленої перемичкою. Вінчає будівлю по всьому периметру високий з уступами антаблемент. Ганок головного входу вирішено двоярусним стилобатом. Виходи на перони вийшли на одному рівні з залом. Все підпорядковано ідеї створення просторової організації. Виходи на перони здійснюються за допомогою підземного розподільчого переходу. Дотримані основні закони архітектури в єдності форми, змісту, конструкції, функції, внутрішнього і зовнішнього обсягу. Внутрішнє планування розроблено за класичною схемою. Центральний вестибюль з касами та інформаційним табло грає роль розподільного вузла. З вестибюля можна потрапити в зали очікування на першому поверсі, або піднятися по сходах на антресольні поверхи з залами тривалого перебування. З боку вестибюля антресольні поверхи оформлені у вигляді ніш, відокремлених арочними прорізами. У віддалених від вестибюля зонах розміщені буфети і попередні каси. Збереглися інтер'єри вокзалу в стилістиці сталінського ампіру, що представляють сплав монументальності та символізму. В оформленні будівлі використано велику кількість скульптурної декорації - у вигляді барельєфів, кесонних стель з розетками. На стінах залів раніше висіли мальовничі полотна в дорогих багетах. Особливий інтерес викликає оригінальне трактування автором архітектурного ордера. На фасадах замість капітелей пілонів, встановлені гірлянди з дубового гілок, переплетені стрічками. Ефектна і разом з тим незвичайна стилізація капітелей пілястр, присутніх в інтер'єрі. Автор використав для переробки іонічний ордер. Радянські символи перемоги у вигляді зірок, дубових гілок з жолудями, фруктів, квіткових орнаментів, усіляко нашарувалися на класичну основу декору.

116. Фрагмент декору. Фото 50-х рр.

Фасадна обробка будівлі спочатку була виконана в штукатурці з тонкими швами, яка імітувала облицювання природним каменем.

На поч. 80-х - реконструкція благоустрою навколо вокзалу. Привокзальну площу збільшили за рахунок зносу окремих будівель, алеї з блакитних ялин і перенесення пам'ятника героям барикадних боїв 1905. При цьому площа отримала новий масштаб і була вирішена транспортна проблема. Вокзал є візитною карткою міста, унікальним місцем, де переплелися історія і сучасність [239].

Віктор Кузьменко
Олена Кузьменко

116. Залізничний вокзал «Запоріжжя-1». Фото 2008.

117. Пам`ятник радянським воїнам-визволителям міста Запоріжжя, 1960 (іст.). Площа Радянська.

117. Пам`ятник радянським воїнам-визволителям міста Запоріжжя. Фото 2013.

У вересні 1943 війська Південно-Західного фронту розгорнули наступ у напрямі до м. Запоріжжя.

На безпосередніх підступах до Запоріжжя ворог створив міцну оборону, яка включила в себе два обводи – зовнішній і внутрішній, а все місто гітлерівці перетворили на фортецю. Для повного розгрому військ противника на запорізькому плацдармі командування Південно-Західного фронту (командуючий генерал армії Малиновський Р. Я.) створило ударне угрупування військ у складі трьох армій, танкового та механізованого корпусів. У центрі удару завдавала 8-ма гвардійська армія генерала В.І. Чуйкова, праворуч, з північного сходу, наступала 12-та армія під командуванням генерала О.І. Данилова, ліворуч, з південного сходу – 3-я гвардійська армія генерала Д.Д. Лелюшенка. В резерві командуючого фронтом були 1-й гвардійський механізований корпус під командуванням генерала І.М. Русіянова (підтримував 12-у армію) і 23-й танковий корпус під командуванням генерала Ю.Г. Пушкіна (підтримував 3-ю гвардійську армію). Наступ з повітря здійснювала 17-а повітряна армія генерала В.О. Судця.

10-го жовтня після артилерійської та авіаційної підготовки наші війська пішли в наступ. Найбільшого успіху досягли дивізії 12-ї армії, що наступали з півночі. І все ж основної мети не було досягнуто.

Враховуючи ситуацію, що склалася, Військова рада Південно-Західного фронту 13 жовтня прийняла рішення здійснити нічний штурм. Це був перший в історії Великої Вітчизняної війни нічний штурм великого міста. 13 жовтня о 22-й годині після потужної вогневої підготовки війська трьох армій, танкового та механізованого корпусів на фронті довжиною 30 км почали штурм. Частини 23-го танкового корпусу з десантами піхоти 3-ї гвардійської армії о 2-й годині ночі прорвалися на південну околицю міста. Звідти бойові машини 39-ї танкової бригади з десантами піхоти 59-ї гвардійської стрілецької дивізії рушили до центру старої частини міста. Зі сходу вступили в Запоріжжя війська 8-ї гвардійської армії, а з північного сходу – з`єднання 12-ї армії. Гітлерівці чинили відчайдушний опір, але кільце радянських військ навколо міста стискалося. Особливо успішно діяв 23-й танковий корпус. Серед перших був танк лейтенанта М. Яценка 1-го танкового батальйону 39-ї Чаплинської танкової бригади 23-го танкового корпусу, уродженеця с. Засосна, Червоногвардійського району Білгородської області (Росія). Силами танкового екіпажу та десанту був розмінований міст через р. Московку, забезпечено прохід іншим бойовим машинам. У ході вуличних боїв 14 жовтня 1943 екіпаж танка (механік-водій старший сержант Г. Варикун, радист-кулеметник старший сержант В. Шелюлєв, командир башти старший сержант М. Лебедєв) знищили чотири ворожі танки, сім автомашин, шість гармат і мінометів, десять ворожих вогневих точок. Особисто лейтенант М.Яценко знищив два танки, самохідну гармату та значну силу ворога.. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно М.Яценко 22.02.1944 посмертно.

Пам`ятник встановлено на площі в сквері 9 травня 1960. На постаменті з гранітних блоків встановлено танк Т-34. На постаменті гранітна меморіальна дошка з посвятою [240].

Лариса Малихіна
Тамара Шевченко

118. Свердлова вулиця, 19–поч. 20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Вул. Свердлова (колишня Покровська) починається зі зламу вул. Жуковського в нагірній частині міста. Від верхів`я пагорбу вулиця полого спускається майже до набережної частини міста – вул. Кірова і перетинає основну магістраль міста – проспект Леніна.

Вперше вулиця була намічена на планах у 80-х роках 19 ст., оскільки до цього місто не мало вулиць, а було розділене на квартали.

Первісна назва її – Покровська – походить від Собору Св. Покрови, спорудженого у 1886 на місці дерев`яної церкви. Собор був розібраний у 1936 на комсомольських суботниках. Залишився лише фундамент. У 2007 Собор збудовано і відкрито для парафіян.

Формування сучасного вигляду вулиці почалося на зламі 19–20 ст. Тоді будівництво здійснювалося 1–2-поверховими будинками. За існуючою нумерацією (№ 1-39; № 2-40) довжина вулиці невелика: близько 900 м. Характер її забудови визначають будинки так званого «цегляного» стилю з елементами класицизму. Ці будинки наочно розкривають характер еволюції архітектури дореволюційної житлової забудови.

Початок вулиці з боку вул. Кірова організовує представницька будівля колишньої міської садиби Бовенка (№ 1-1А) і займає цілий квартал.

Перехрестя вул. Свердлова та вул. Дзержинського з правого боку фланкує колишній особняк Куржупова, зведений за проектом земського техніка Алєксєєва А. М. у 1906. До 1913 цей будинок винаймала вчительська семінарія.

Майже по всій вулиці зберігається традиція використання перших поверхів більшості будинків під громадські та комерційні установи (у будинку № 35 зосереджено Державну службу УМВС Жовтневого району; у буд. № 28 – управління профтехосвіти; у буд. № 5 – техніко-експлуатаційне підприємство; у буд. № 18 – банківська установа).

На сьогодні цінність забудови вулиці порушена транспортною магістраллю, що по просп. Леніна та трамвайною гілкою по вул. Горького.

Архітектурна і топографічна цінність вулиці визначає її як пам`ятку містобудування [241].

Лариса Малихіна

118.1. Житловий будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Свердлова, 23. Вздовж червоної лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний, прямокутний в плані. Збудовано у «цегляному» стилі з елементами модерну.

118.1. Житловий будинок. Фото 2013.

Композиція головного фасаду симетрично-осьова в шість віконних осей. Бокові осі акцентовані слабо виступаючими ризалітами, обрамлені пілястрами. На рівні першого поверху, рустований під «дике» каміння, цоколь. Поверхи розділені пояском простого профілю. Другий поверх прикрашає балкон з металевою огорожею. Використовується за призначенням [242].

Наталія Сабатюк

118.2. Особняк, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Свердлова, 24. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, на напівпідвалі, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду асиметрична. Вхід до приміщення організований у правій частині будинку в невеликому ризаліті, увінчаному фронтоном складної форми на потуплених кронштейнах. Над вхідними дверима розташований металевий козирок характерного малюнку. Пластичне рішення фасаду виконано у формах модерну. Пластичні елементи мають прямокутну форму. В їх декоративному убранні мають місце замкові камені, підвіконні полички з сухариками, пілястри, що обрамляють вікна по периметру. Простінки розчленовані гладенькими лопатками, в яких розташовані кронштейни, які підтримують карниз. Кутові частини будинку також акцентовані лопатками з каннелюрами. Завершується фасад будинку розвинутим профільованим карнизом на кронштейнах. Внутрішнє планування коридорне. Дверна столярка майже повністю поновлена. Дворовий фасад декору не має. Невеликий будинок особняка органічно вписується в навколишню забудову [243].

Наталія Сабатюк

118.3. Міська садиба, кін. 19-поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Свердлова, 33, 33а / Гоголя, 38/. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах двосхилий під шифером.

118.3. Міська садиба. Вид на будівлі вздовж вул. Свердлова.

Виконано в «цегляному» стилі з елементами класицизму. Композиція головного фасаду симетрично-осьова в три і 11 віконних осей. До основного об`єму прибудовано вхідний тамбур. Вхід увінчаний стилізованим барочний фронтоном. Фасад обрамлений пілястрами. Вікна декоровані наличниками простого профілю, стилізованими поличками, підвіконними фільонками. Над вхідними дверима – козирок художньої роботи. Використовується за призначенням [244].

Наталія Сабатюк

118.3. Міська садиба. Вид на будівлі вздовж вул. Гоголя.

118.4. Міська садиба, 1900 (архіт.). Вул. Свердлова, 35, 35а.

На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Дах чотирисхилий під шифером. У «цегляному» стилі з елементами класицизму. Композиція головного фасаду симетрично-осьова у 8 віконних осей. Вікна увінчані трикутними сандриками, наличниками. Площина стін над і під вікнами обрамлені фільонками. Обрамляють фасади рустовані пілястри. Вінчає фасад невеликий карниз. Тепер тут Державна служба охорони УМВС Жовтневого району.

118.4. Міська садиба. Вул. Свердлова, 35. Фото 2014.

З боку вул. Гоголя високий цоколь перетворюється у поверх. Фасад і два вікна, що прилягають до центральної осі, обрамлені рустованими пілястрами, між іншими вікнами пілястри з фільонками [245].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

118.4. Міська садиба. Вул. Свердлова, 35а. Фото 2014.

118.5. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Свердлова, 36. На червоній лінії забудови вулиці.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний в плані, дах під шифером. Виконано у «цегляному» стилі. Композиція головного фасаду – центрально-осьова. Центральна вісь виділена фронтоном складної форми, бокові осі – глухими аттиками. Вхід з боку двору. Вікна прямокутні, завершені профільованими наличниками з замковим камінням і поличками. На рівні другого поверху, на флангах будинку є невеликі балкони з ажурною металевою

огорожею. Використовується за призначенням [246].

Наталія Сабатюк

118.5. Житловий будинок. Фото 2014.

118.6. Особняк, 1900 (архіт.). Вул. Свердлова, 37.

118.6. Фото 2014.

На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. У «цегляному» стилі з елементами класицизму. Композиція головного фасаду симетрично-осьова в 6 віконних осей і входом, обрамленим пілястрами. Дах чотирисхилий під шифером, розшитим дощатим рустом. Бокові осі акцентовані виступаючими ризалітами. Ризаліти обрамлені пілястрами. Дві чотирикутні у плані колони розбивають центральний простір на 3 рівні частини. Вікна декоровані наличниками простого проділля, поличками, підвіконними фільонками. Використовується під житло [247].

Алла Черемис

118.7. Особняк, кін. 19–поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Свердлова, 40/33. Фланкує квартал на перехресті вулиць Свердлова і Жуковського. Одноповерховий, цегляний з напівпідвалом, дах під шифером. Збудовано у «цегляному» стилі. Композиція головного фасаду асиметрична. Наріжні частини будинку акцентовані виступаючим ризалітами з глухими аттиками на рівні даху. Вікна прямокутні з наличниками простого профіля з підвіконними фільонками і перемичками складної форми. Завершується будинок тягнутим карнизом. [248].

Наталія Сабатюк

118.7. Особняк. Фото 2014.

119. Військовий цвинтар (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі, займає площу 1,3 га. Рішенням міськвиконкому за № 127 від 13.10.1947 розпочалося формування військового цвинтаря: протягом 1947-1973 відбувалися перепоховання загиблих воїнів періоду громадянської та Великої Вітчизняної війн з різних районів м.Запоріжжя (с. Великий Луг, с-ще Леваневського, Чкалова, о. Хортиця) та Запорізького району на цю територію. Більшу частину складають могили радянських воїнів, загиблих у жовтні 1943 під час визволення міста від гітлерівських загарбників. Всього на території військового цвинтаря налічується 27 братських та 20 індивідуальних могил, серед яких 2 могили періоду громадянської війни та 3 могили – Великої Вітчизняної війни, в яких поховано 5 Героїв Радянського Союзу: Вороніна І.М., Іванова П.М., Ситова І.М., Стефанова Д.М., Усманова І.

1. Братська могила червоноармійців. З південного боку центральної алеї. У 1956 останки 9 червоноармійців бронепоїзда № 4, які загинули 19 липня 1920 в м. Олександрівську у бою з формуваннями барона Врангеля перепоховані з Південного кладовища На могилі встановлено гранітну плиту.

2. Могила Крюкова А.Ю. З південного боку центральної алеї поховано Крюкова

Андрона Юхимовича (1884-1920) – члена революційної військової ради, комісара 28-ї бригади, загиблого у 1920 від рук врангелівців. На могилі встановлено гранітну плиту з меморіальним написом.

3. Братська могила радянських воїнів. У центрі, між рядами поховано 599 радянських воїнів, які загинули у жовтні 1943 під час визволення міста від гітлерівських загарбників. Серед похованих Герой Радянського Союзу Воронін І.М.

Воронін Іван Миколайович (1924–1943) – командир кулеметної обслуги 1118-го стрілецького полку 333-ї стрілецької дивізії 6-ї армії 3-го Українського фронту, уродженець Тащинського району Ростовської області (Росія). В армії з 1943. Відзначився 28 листопада 1943 при форсуванні Дніпра та розширенні плацдарму на правому березі річки в районі с. Канівського Запорізької області. Під сильним вогнем противника одним із перших форсував річку, вступив у бій та знищив 20 гітлерівців. Був поранений у цьому бою, помер 2 грудня 1943. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22.02.1944 посмертно.

На могилі встановлено гранітний обеліск з меморіальним написом.

4. Братська могила радянських воїнів. На центральній алеї поховано 478 радянських воїніів, загиблих у жовтні 1943 під час визволення міста від гітлерівських загарбників. Серед похованих два Герої Радянського Союзу – Стефанов Д.І., Усманов І.

Стефанов Дмитро Микитович (1911–1943) – командир взводу 83-го гвардійського стрілецького полку 27-ї гвардійської стрілецької дивізії 8-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту, уродженець Дзержинського району Калузької області (Росія). На фронті з 1941. 14 жовтня 1943 в бою на підступах до селища Зелений Яр (м. Запоріжжя) своїм тілом закрив амбразуру дзоту. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22.12.1944. У Шевченківському районі міста одна із вулиць носить його ім’я.

Усманов Іслам (1922–1944) – командир відділення 1118-го стрілецького полку 333-ї стрілецької дивізії 6-ї армії 3-го Українського фронту, уродженець Ташкентської області (Узбекистан). На фронті з 1942. В ніч на 26 листопада 1943 він один з перших переправився через Дніпро в районі с. Канівського (Запорізький район), увірвався в траншею ворога, знищив кулемет. Брав участь у відбитті 5 контратак ворога. Був тяжко поранений, помер від ран 13 січня 1944. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22.02.1944 посмертно. На могилі встановлено гранітну плиту з меморіальним написом.

5. Могила Іванова П.М. З північного боку центральної алеї поховано Іванова Петра Міхеєвича (1913-1943) - полковника, командира 866-го винищувального авіаполку 288-ї винищувальної авіадивізії 1-го змішаного авіакорпусу 17-ї Повітряної армії 3-го Українського фронту. Уродженець Пітерського району Саратовської області (Росія). Закінчив школу ФЗН, працював токарем у м. Златоусті. В армії з 1933. Закінчив військову авіаційну школу пілотів в 1934. Учасник выйни в Іспанії (1936-1939) та радянсько-фінської війни. З липня 1941 П. Іванов на фронтах Другої світової війни. За період з 1942 до 1943 здійснив 299 бойових вильотів, у 80 повітряних боях знищив 17 літаків ворога. Загинув 28 листопада 1943 у бою під Запоріжжям. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 26.10.1944 посмертно. Нагороджений багатьма урядовими нагородами. У 1964 на могилі встановлена гранітна надгробна плита з меморіальним написом.

6. Могила Ситова І.М. З південного боку центральної алеї поховано Ситова Івана Микитовича (1916-1943) – штурмана авіаескадрильї 5-го гвардійського винищувального авіаполку 207-ї винищувальної авіадивізії 3-го змішаного авіакорпусу 17-ї Повітряної армії Південно-Західного фронту. Уродженець с. Липівки Саратовської області (Росія). Перед війною закінчив школу ФЗН, аероклуб. Мешкав у Астрахані, працював слюсарем на заводі. В армії з 1938. У 1940 закінчив Сталінградську військову авіашколу. На фронті з 1941. До серпня 1943 здійснив 150 бойових вильотів, брав участь у 81 повітряному бою, збив 19 літаків ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 8.09.1943. Загинув у бою під Запоріжжям 16 жовтня 1943.

7. Могила Пойденка В.Ф. З південного боку центральної алеї поховано Пойденка Василя Федоровича (1915-1941) – льотчика, командира 28-го винищувального полку, уродженця м. Запоріжжя. Після школи працював слюсарем на паровозоремонтному заводі. У армії з 1941. Влітку 1941 на

Можайсько-Гжатському напрямку група радянських літаків під командуванням Є. Горбатюка вступила в бій зі значними силами ворога. Літак В. Пойденка підбив 4 ворожі машини, вступив у бій ще з чотирма літаками, збив 2 з них, але постраждав сам - керований ним літак був підбитий, загорівся і впав у болото. Влітку 1967 в районі станції Апрєлєвка на торфяних розробках було знайдено залишки літака і останки невідомого льотчика. За номером ордена Червоного Прапора (№ 6316) було встановлено особу загиблого , лейтенанта В. Пойденка. Останки було переправлено до Запоріжжя і перепоховано на Капустяному цвинтарі. На могилі встановлено гранітну плиту з написом.

У 1997 біля входу на центральну алею встановлено гранітну брилу, на лицьовому боці якої викарбовано дати: «1941–1945». До центру меморіалу веде 140-метрова алея, що завершується металевим обеліском у вигляді багнета та залізобетонною стелою з меморіальним написом. Праворуч від алеї встановлено залізобетонну скульптуру воїна на залізобетонному постаменті. Завершується меморіал композиційним центром - залізобетонним бюстом воїна-визволителя на гранітному постаменті, реконструкцію якого проведено у 1985. З обох боків від скульптури 44 меморіальні плити, облицьовані гранітом, з прізвищами похованих (ліворуч – 896 прізвищ, праворуч – 924). Всього на військовому цвинтарі поховано 2500 чоловік., відомі прізвища 1814 [249].

Регіна Чендиріна
Лариса Малихіна

120. Могила Абросимова І.О., 1989 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Абросимов Іван Олександрович (1922-1989) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Філімонове (тепер Ростовський район Ярославської області, Росія). До війни працював інспектором в райфінвідділі. В армії з 1941. У 1944 закінчив Томське артилерійське училище. На фронті з 1942. В ніч на 5 грудня 1944 командир взводу артилерійського полку 25-ї гаубічної артилерійської бригади 46-ї армії 2-го Українського фронту, молодший лейтенант Абросимов з першим ешелоном стрілецьких частин переправився на правий берег р. Дунай у м. Ерчі на південь від Будапешту. Вів розвідку ворожих цілей і корегував вогонь для їх знищення. Це дозволило десантникам утримати плацдарм, забезпечити переправу через Дунай головних сил армії і розвинути наступ на Будапешт. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 23.03.1945.

Після війни І. Абросимов служив військовим комісаром Ленінського району м. Запоріжжя. З 1983 – у відставці. Помер 1989.

На могилі встановлено стелу з чорного діориту з викарбованим портретом Героя та написом [250].

Тамара Шевченко

121. Могила Авраменка В.М., 1972 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Авраменко Василь Максимович (1913–1972) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Славгород (тепер смт Синельниківського району Дніпропетровської області). На фронті з 1941. Стрілець 592-го стрілецького полку 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту. 28 вересня 1943 під час бою за розширення плацдарму на правому березі Дніпра в районі с. Петро-Свистунове В. Авраменко підняв у бій воїнів свого підрозділу, закидав гранатами кулеметну обслугу ворога, забезпечив успішне просування наступаючої піхоти. Один танк був знищений, другий підбитий. Вступивши в бій з піхотою, що наступала під прикриттям танків, знищив у рукопашному бою 15 гітлерівців. Під прикриттям ночі пробрався у тил ворога і витяг на собі двох поранених бійців. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 19.03.1944.

Після війни працював у Запоріжжі, мав урядові нагороди. Помер у 1972. На могилі встановлено гранітну плиту з написом [251].

Юлія Шитова

122. Могила Артозеєва Г.С., 1999 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Артозеєв Георгій Сергійович (1911–1999) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Мащево Семенівського району Чернігівської області. З серпня 1941 – у партизанському загоні Добрянського району. Дещо пізніше з невеликою групою партизан приєднався до Чернігівського обласного партизанського загону під командуванням О. Федорова. З літа 1942 – командир взводу

мінерів. За рік особисто підірвав 7 ворожих ешелонів, один бронепоїзд, брав участь у формуванні партизанських загонів у Новгород-Сіверському та Семенівському районах. Влітку 1943 призначений командиром партизанської бригади, яка спільно з частинами регулярної армії брала участь у форсуванні Дніпра. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 04.01.1944.

Після війни жив і працював у Запоріжжі на Дніпровському алюмінієвому заводі, з 1956 на посаді заступника директора. Мав урядові нагороди. Помер у 1999.

На могилі встановлено стелу з чорного діориту з викарбуваним портретом Героя та написом [252].

Лариса Малихіна

123. Могила Бойка В.Д., 1981 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Бойко Володимир Дмитрович (1930–1981) – Герой Соціалістичної Праці. Народився в с. Орлянці Василівського району Запорозької області. Свій трудовий стаж розпочав у 1947 в Запорозькому монтажному спеціалізованому управлінні тресту «Дніпроспецстальконструкції». З 1949 В. Бойко бригадир монтажників цього ж управління. Неодноразово був відмічений урядовими нагородами. Помер у 1981.

На могилі встановлено гранітну стелу на гранітному постаменті з викарбуваним портретом Героя [253].

Лариса Малихіна

124. Могила Бойка М.Я., 1986 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Бойко Михайло Якимович (1899-1986) – Герой Соціалістичної Праці, почесний громадянин м. Запоріжжя, заслужений металург УРСР, уродженець с. Захарящівка Тульчинського району Вінницької області. До початку Першої світової війни наймитував на Вінниччині та в Молдавії. Після революції вступив до лав Червоної Армії, учасник громадянської війни. Був першим головою колгоспу у своєму рідному селі. З початком будівництва Дніпрогесу приїздить до Запоріжжя. З пуском металургійних підприємств М. Бойко переходить працювати на завод „Дніпроспецсталь". За самовіддану працю у 1939 він нагороджений оденом Леніна. Під час війни працював в м. Електросталі. З 1951 мешкав у Запоріжжі і працював на заводі „Дніпроспецсталь" до виходу на пенсію (1965). Удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (1958), звання „Заслужений металург УРСР" (1965), обирається почесним громадянином м. Запоріжжя (1967). Помер у 1986.

На могилі встановлено гранітну стелу з викарбуваним портретом Героя та написом [254].

Лариса Малихіна

125. Могила Бойкова І.Т., 2002 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Бойков Іван Тимофійович (1920–2002) – Герой Радянського Союзу, уродженець м. Мінусінська Красноярського краю. В армії з 1940, закінчив Новосибірську військову авіашколу пілотів. На фронті з 1943. Командир ескадрильї 9-ї авіадивізії 1-го гвардійського штурмового авіакорпусу 2-ї Повітряної армії 1-го Українського фронту. До травня 1945 старший лейтенант Бойков І.Т. здійснив 156 бойових вильотів, знищив 4 літаки ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 27.06.1945. З 1966 полковник запасу. Жив у Запоріжжі. Мав урядові нагороди. Помер у 2002.

На могилі встановлено стелу з чорного лабрадориту з меморіальним написом та портретом і надмогильну плиту [255].

Лариса Малихіна

126. Могила Бражнікова О.М., 1996 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Бражніков Олександр Миколайович (1924–1996) – Герой Радянського Союзу, уродженець м. Армавіра Краснодарського краю. В армії з вересня 1943. Закінчив Ворошиловоградську школу пілотів. Командир ланки 237-го штурмового авіаполку 305-ї штурмової авіадивізії 14-ї повітряної армії 3-го Прибалтійського фронту. Старший лейтенант Бражніков О.М. до 01.09.1944 здійснив 90 бойових вильотів, в результаті яких знищив 76 автомашин з боєприпасами та військовим вантажем, 4 танки, 15 гармат польової і зенітної артилерії, 5 складів з боєприпасами і пальним, 2 дзоти, багато іншої бойової техніки та живої сили противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 23.02.1945.

У 1951 закінчив Вищі офіцерські льотно-тактичні курси в м. Таганрозі

Ростовської області і перейшов на льотно-випробувальну роботу. З 1956 підполковник О. Бражніков в запасі. Жив у Запоріжжі. Мав урядові нагороди. Помер у 1996. На могилі встановлено гранітну стелу з викарбуваним портретом та написом [256].

Тамара Шевченко

127. Могила Важеніна В.М., 1974 (іст.). Вул. Солідарності на центральній алеї Капустяного цвинтаря похований Важенін Віктор Михайлович (1906-1974) – Герой Радянського Союзу, уродженець м. Анджеро-Судженськ Кемеровської обл. (Росія).

В армії з 1938. Під час Великої Вітчизняної війни воював на Південно-Західному фронті (березня-листопада 1943), на 3 Українському (листопад 1943 – червень 1944), на 1 Білоруському (з червня 1944). 1943 брав участь у визволенні м. Запоріжжя. За вміле командування під час форсування р. Вісли, а також за проявлену мужність у боях 24.03.1945 полковнику В. Важеніну було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 1953 – в запасі, після чого жив і працював в м. Запоіжжя.

Був нагороджений двома орденами Леніна, 4 ординами Червоного Прапору, Суворова 3 ст., Червоної Зірки, медалями. Помер у 15.09.1974. На могилі встановлено гранітну плиту [257].

Юлія Шитова

128. Могила Візіра А. Д., 2002 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду поховано Візіра Анатолія Дмитровича (1929–2002) – ректора Запорозького державного медичного університету (1974–2002), доктора медичних наук, професора, академіка НАН (1992) і АМН (1993) України. У 1953 закінчив Харківський медичний інститут. У 1953–56 працював ординатором-терапевтом. Захистив кандидатську, пізніше докторську дисертації. До Запоріжжя приїхав у 1966 і почав працювати у Запорізькому медичному інституті, де організував кафедру пропедевтики внутрішніх хвороб, яку очолював 36 років. А. Візір був відомим вченим, терапевтом, фундаментальні та науково-практичні розробки якого слугували базою для розвитку і становлення перспективних наукових напрямків в клінічній медицині. Професор А. Візір – автор 300 наукових праць, в тому числі п`яти монографій, довідок по клінічній фармакології і фармакотерапії. Був не тільки талановитим вченим, але й прекрасним організатором науки. Ним була створена своя школа терапевтів, підготовлено більш ніж 30 докторів і кандидатів медичних наук. Під його керівництвом Запорозький медичний інститут пройшов шлях розвитку і перетворень. У 1994 його реорганізовано в Запорозький державний медичний університет.

Помер 2002. На могилі на гранітній двоступінчатій основі встановлено гранітний постамент зі скульптурою А. Візіра та написом [258].

Тамара Шевченко

129. Могила Вітька А.Ф., 2003 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Вітько Андрій Федорович (1918–2003) – Герой Соціалістичної Праці (1971), уродженець с. Новокиївки Томаківського району Дніпропетровської області.

Навчався в фабрично-заводському училищі м. Марганця, яке закінчив у 1935. З грудня 1939 в лавах Радянської армії, з 1941–1945 – на фронтах Другої світової війни. Після війни працював електромонтером, начальником підстанції, заступником директора, старшим інженером ВТО на Запорізькому «Дніпроенерго». Удостоєний багатьох урядових нагород. Помер у 2003.

На могилі встановлено гранітну стелу на гранітному постаменті з написом [259].

Лариса Малихіна

130. Могила Водяницького Г. П., 2002 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Водяницький Григорій Петрович (1924–2002) – Герой Соціалістичної Праці (1977), уродженець с. Великої Білозерки Запорозької області. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Дніпропетровську вищу партійну школу і працював на партійно-адміністративних посадах. Був начальником управління кінофікації Запорізького облвиконкому. Обирався делегатом з`їздів КПУ. Удостоєний урядових нагород. Помер у 2002.

На могилі встановлено діоритову стелу у вигляді відкритої книги з портретом та зображенням зірки Героя [260].

Лариса Малихіна

131. Могила Галушки Д.Ф., 1998 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Галушка Дмитро Федорович (1929–1998) – Герой Соціалістичної Праці (1966), почесний металург, уродженець с. Малої Токмачки Оріхівського району Запорозької області. Свій трудовий стаж розпочав у 1947 на заводі «Дніпроспецсталь». Електрометалург, очолював один з кращих колективів печі у 1959. На кінець року його бригада видала понад 900 т надпланової сталі. У 1962 присвоєно звання «Заслужений металург УРСР», у 1978 – «Почесний металург СРСР». Удостоєний багатьох урядових нагород. Неодноразово обирався депутатом районних і обласних Рад, тричі – до Верховної Ради СРСР. З 1979 – на пенсії. Жив у Запоріжжі. Помер у 1998. На могилі встановлено гранітну стелу на лицьовому боці якої викарбовано портрет та меморіальний напис [261].

Лариса Малихіна

132. Могила Герасіна В.В., 2004 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Герасін Валентин Васильович (1923–2004) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Яківки Колпиянського району Орловської області (Росія). На фронті з березня 1944. Командир взводу автоматників 97-го гвардійського стрілецького полку 31-ї гвардійської стрілецької дивізії 11-ї гвардійської армії 3-го Білоруського фронту. Гвардії молодший лейтенант В. Герасін 14.07.1944 з групою бійців із шести осіб під шаленим ворожим вогнем першим у полку форсував р. Неман в районі с. Муйжеляни (тепер Алітуський район Литви). Відбив три контратаки гітлерівців. Підняв червоний прапор над звільненим м. Алітус. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24.03.1945. З 1966 полковник В. Герасін в запасі. Жив у Запоріжжі. Мав урядові нагороди. Помер у 2004. На могилі встановлено стелу з написом [262].

Тамара Шевченко

133. Могила Глобіна М.І., 1989 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Глобін Микола Іванович (1920–1989) – Герой Радянського Союзу, уродженець хутора Овдянський (тепер село Лебединського району Сумської області). На фронті з листопада 1943. Командир ланки 525-го штурмового авіаполку 227-ї штурмової авіадивізії 8-го штурмового авіакорпусу 8-ї повітряної армії 4-го Українського фронту. Старший лейтенант М. Глобін на кінець війни здійснив 180 бойових вильотів. Брав участь у бомбардуванні аеродромів, залізниць, ешелонів, опорних пунктів, скупчень ворожих військ і наніс ворогу великих втрат. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 26.06.1945

З 1961 полковник М. Глобін в запасі. Жив у Запоріжжі . Мав урядові нагороди. Помер у 1989. На могилі встановлено гранітний бюст на гранітному постаменті з написом [263].

Тамара Шевченко

134. Могила Джигурди О.П., 1986 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похована Джигурда Ольга Петрівна (1901–1986) – заслужений лікар УРСР, почесна громадянка м. Запоріжжя, письменниця.

Народилася в с. Печенеги на Харківщині. Закінчила Волчанську гімназію (1919) та Харківський медичний інститут (1925). З 1934 працювала лікарем у м. Запоріжжі. В роки війни – на фронті – військовий лікар 2-го рангу, підполковник медичної служби. На Чорноморському флоті була начальником лазарету авіабази № 29 і санітарного транспорту «Абхазія», після загибелі якого працювала ординатором підземного шпиталю в штольнях Інкерману (р-н Севастополя), а також у військово-медичних закладах Новоросійська, Туапсе і знову Севастополя. Після війни повернулась до Запоріжжя, працювала лікарем-фтизіатром.

Автор низки художніх творів: «Теплоход Кахетия» (1968), «Подземный госпиталь» (1969), «Тыловые будни» (1961) та ін. Член спілки письменників України. Померла у 1986.

На могилі встановлено гранітну стелу з зображенням моменту загибелі санітарного транспорту «Абхазія» та написом [264].

Лариса Малихіна

135. Могила Єльцова К.С., 1983 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Єльцов Костянтин Семенович (1917–1983) – Герой Соціалістичної Праці (1971), Лауреат Державної премії СРСР (1977), заслужений металург України, кандидат технічних наук, директор заводу

«Дніпроспецсталь» (1962–1983), уродженець м. Волгограда (Росія).

У 1942 закінчив Московський інститут сталі і сплавів, працював на Кузнецькому металургійному комбінаті майстром, начальником зміни, начальником залізниці. З 1952–1958 – помічник, заступник начальника цеху на електрометалургійному заводі «Дніпроспецсталь». З 1958–1962 – голова Запорізької обласної ради професійних спілок. З 1983 – на пенсії. Мав урядові нагороди. Помер у 1983.

На могилі встановлено бронзовий бюст на гранітному постаменті з написом [265].

Тамара Шевченко

136. Могила Ємельянова Д.І., 1976 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї поховано Ємельянова Дмитра Івановича (1913–1976)) – Героя Радянського Союзу, уродженця с. Варварене (тепер Радянського району Курської області). На фронті з 1942. 10 жовтня 1943 – командир відділення зв`язку 576-го артилерійського полку 167-ї Сумської стрілецької дивізії сержант Д. Ємельянов уміло забезпечував зв`язок з командним пунктом при форсуванні Дніпра в районі с. Лютіж (Вишгородський район Київської області), особисто ліквідував сім пошкоджень кабелю. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13.11.1943.

Жив у Запоріжжі. Працював на заводі «Комунар». Мав урядові нагороди. Помер у 1976. На могилі встановлено пам`ятник у вигляді гранітного пілону на гранітному стилобаті [266].

Регіна Чендиріна
Юлія Шитова

137. Могила Кінебаса М.Т., 1991 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Кінебас Михайло Трохимович (1927–1991) – Герой Соціалістичної Праці (1966), уродженець с. Вовчанське Якимівського району Запорозької області. У 1944 почав працювати на заводі «Запоріжсталь». З 1957 по 1977 – підручний сталевара на печі №1 – в мартенівському цеху. З 1963 – „Почесний металург УРСР”. Незабаром його було переведено сталеваром 5-ї мартенівської печі. З 1980 до 1986 працював майстром заводського ПТУ № 8. Помер у 1991.

На могилі встановлено гранітну стелу з викарбуваним портретом М. Кінебаса і написом [267].

Тамара Шевченко

138. Могила Коваленка Г.В., 1988 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Коваленко Григорій Васильович (1915–1988)) – Герой Радянського Союзу, уродженець м. Майкопа Краснодарського краю (Росія). В армії з 1941, на фронті з вересня 1941. 4 грудня 1944 при форсуванні р. Дунай гвардії капітан Г. Коваленко, помічник начальника штабу розвідки 176-го гвардійського стрілецького полку 59-ї гвардійської стрілецької дивізії 46-ї армії 2-го Українського фронту в складі розвідувальної групи першим досягнув правого берега ріки. У складній обстановці, взявши на себе командування розвідгрупою 2-го гвардійського стрілецького батальйону, забезпечив захоплення і утримання плацдарму до підходу головних сил противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24.03.1945. З 1962 підполковник Г. Коваленко у відставці. Мешкав у Запоріжжі. Помер у 1988. На могилі встановлено діоритову стелу з викарбуваним портретом Героя [268].

Регіна Чендиріна
Юлія Шитова

139. Могила Коняшкіна М.М., 2000 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Коняшкін Максим Михайлович (1924–2000) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Нові Виселки Зубово-Полянського району Мордовії. В армії з 1942. На фронті з лютого 1943. Навідник гармати 1431-го легкого артилерійського полку 49-ї легкої артилерійської бригади 16-ї артилерійської дивізії прориву 53-ї армії 2-го Українського фронту, молодший сержант М. Коняшкін відзначився 11-13.02.1944 в боях в районі залізничної станції Звенигородка, с. Скелеватка, смт Юрівка (тепер Звенигородського району Черкаської області). За цей час було знищено 4 танки, 3 БТРи і багато гітлерівців. Був поранений, але поле битви не покинув. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13.09.1944. Мешкав у Запоріжжі. Мав урядові нагороди. Помер у 2000. На могилі встановлено

гранітну брилу з викарбуваним портретом Героя [269].

Лариса Малихіна

140. Могила Костякова Б.О., 2002 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Костяков Борис Олександрович (1921–2002) – Герой Радянського Союзу, уродженець селища Ворсма (тепер місто Павловського району Нижегородської області. Росія). На фронті з жовтня 1941. Командир гармати артилерійського дивізіону 17-ї гвардійської механізованої бригади 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії 1-го Українського фронту, гвардії старший сержант Костяков відзначився при форсуванні р. Одера. В ніч на 26.01.1945 переправив гармату через ріку, брав участь в битві за Кьобен (Хобеня, Польща). В ході битви підбив літак ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 27.06.1945. Проживав у м. Запоріжжі. Мав урядові нагороди. Помер у 2002. На могилі встановлено стелу з чорного діориту з викарбуваним портретом Героя [270].

Тамара Шевченко

141. Могила Левітана В.С., 2000 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Левітан Володимир Самійлович (1918–2000)) – Герой Радянського Союзу, уродженець Оріхівського району Запорізької області. В армії з 1937. Закінчив Каченську військову авіашколу пілотів. На фронті з 1941. Командир ескадрильї 8-ї гвардійської винищувальної авіадивізії 5-го винищувального авіаполку 2-ї повітряної армії 1-го Українського фронту. До червня 1944 здійснив 291 бойовий виліт, брав участь в 64 боях, збив 19 літаків ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 26.10.1944.

З 1959 підполковник в запасі В. Левітан мешкав у м. Запоріжжі. Мав урядові нагороди. Помер у 2000. На могилі встановлено пам`ятник у вигляді погруддя, з рожевого граніту. У підніжжя – гранітна надмогильна плита [271].

Лариса Малихіна

142. Могила Лещенка О.І., 1984 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі похований Лещенко Олександр Ілліч (1923–1984) – Герой Соціалістичної Праці (1975), уродженець м. Челябінська, учасник Другої світової війни, нагороджений багатьма урядовими нагородами. З кінця 40-х років мешкав і працював у м. Запоріжжі на метизному заводі. З 1961 працював на заводі напівпровідникових виробів, неодноразово вибирався депутатом міської ради. Помер у 1984. На могилі встановлено діоритову стелу [272].

Лариса Малихіна

143. Могила Лозовського В.А., 1969 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Лозовський Віктор Артемійович (1923–1969)) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Микільське (тепер с. Анастасівка) Солонянського району Дніпропетровської області. В армії з 1940 . На фронтах Другої світової війни з травня 1943. Закінчив Чугуєвську авіашколу пілотів. Заступник командира ескадрильї 431-го винищувального авіаполку 288-ї винищувальної авіадивізії 17-ї повітряної армії 3-го Українського фронту капітан В. Лозовський брав участь у визволенні міст: Слов`янська, Запоріжжя. Під час війни здійснив 327 бойових вильотів, у 42 повітряних боях збив 19 ворожих літаків, знищив 59 автомашин, іншу бойову техніку та живу силу ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 23.02.1948.

З 1958 майор В. Лозовський в запасі. Жив і працював у Запоріжжі. Помер у 1969. На могилі встановлено металевий обеліск. Школа та вулиця в с. Анастасівка носять ім’я Героя [273].

Юлія Шитова

144. Могила Лотарєва В.О., 1994 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Лотарєв Володимир Олексійович (1914–1994) – генеральний конструктор ДКБ «Прогрес», Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії, академік АІН УРСР, уродженець м. Шахти Ростовської області. У 1930 закінчив гірничопромислове училище, пізніше Новочеркаський та Харківський інститути. Працював на Запорізькому заводі ім. Баранова, а з 1939 обіймав посаду провідного конструктора. З 1946 – він заступник головного конструктора, створеного у 1945 ДКБ №478 на базі ЗМЗ. З 1963 – головний конструктор, а з 1968 до 1988 – генеральний конструктор КБ

«Прогрес». Під його керівництвом колектив КБ створив серію двигунів нового покоління: Д-36 для АН-72, АН-24, транспортних, багатоцільових літаків, для роботи у важкодоступних регіонах; М-26 та АІ-2613 для вертольотів та інш. Нині двигуни, спроектовані ЗМКБ «Прогрес», монтуються на літаки у 80 країнах світу. Помер у 1994. На могилі встановлено стелу з чорного діориту з викарбуваним портретом Лотарєва В.О, зображенням літака та меморіальним написом. У підніжжя – надмогильна плита з діориту [274]. Лариса Малихіна

145. Могила Мейлуса І.Г., 1987 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Мейлус Іван Гнатович (1913–1987) – Герой Радянського Союзу, уродженець передмістя Донецька. В армії з 1935. На фронті з 1941. Закінчив Полтавську авіашколу. Штурман 280-ї змішаної авіадивізії 14-ї повітряної армії 3-го Прибалтійського фронту. До жовтня 1944 здійснив 189 бойових вильотів, збив 3 літаки. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 23.02.1945.

З 1959 полковник Мейлус І.Г. в запасі. Мешкав у Запоріжжі. Мав урядові нагороди. Помер у 1987. На могилі встановлено гранітну стелу з викарбуваним портретом та меморіальним написом [275].

Лариса Малихіна

146. Могила Муравченка Ф.М., 2010 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі похований Муравченко Федір Михайлович (1929-2010) - доктор технічних наук (1991), професор (1999), член-кореспондент НАНУ (Відділення механіки, 05.2003), Генеральний конструктор (з 05.1989) Державного підприємства «Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро «Прогрес» імені академіка О. Г. Івченка», член Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки (з 03.1997), Герой України (2002). Уродженець с. Запоріжжя-Грудувате Синельниківського району Дніпропетровської області. Трудову діяльність почав в сільській кузні. Навчався в Дніпропетровській спецшколі ВПС в перші повоєнні роки. Потім поступив вчитися в Харківський авіаційний інститут. Після закінчення інституту за фахом авіамоторобудування в 1954 був направлений в Запорізьке ОКБ заводу № 478 (тепер ВАТ «Мотор Січ»).

Брав участь у створенні понад 50 типів і модифікацій авіадвигунів. Обґрунтував і втілив в життя концепції створення сімейства турбореактивних двигунів з великим ступенем двоконтурності (за окремими напрямками не мають аналогів у світовій практиці), дають змогу значно знизити витрати на розробку, сертифікацію і впровадження у серійне виробництво авіадвигунів, газових турбін пром. призначення. За цими концепціями (і під керівництвом) створено і впроваджено у серійне виробництво: перший вітчизн. турбореактивний двигун з великим ступенем двоконтурності Д-36 (7 модифікацій), який експлуатується на літаках Ан-72, Ан-74, Ан-74ТК-300, Як-42 і має сумарну наробку понад 8 млн годин; Д-436 (5 модифікацій) з тягою 6.4-8.2 тисяч кілограм, ескплуатується на літаках Ту-334, Бе-200, Ан-148; один з найпотужніших у світі двигун Д-18Т (4 модифікації) з тягою 23430 кілограм для важких транспортних літаків Ан-124 «Руслан», Ан-225 «Мрія»; турбовальний двигун Д-136 (для гелікоптера Мі-26, що за потужністю і вантажопідйомністю немає аналогів у світі), високонадійний турбореактивний двигун ДВ-2 для навчального літака L-59 виробництва Чехії; авіадвигун 5-го покоління Д-27 (перший у світовій практиці гвинтовентиляторний), що забезпечує унікальні параметри середнього трансп. літака Ан-70. Отримані сертифікати на турбогвинтовий двигун ТВ3-117ВМА-СБМ1 і допоміжний АИ9-3Б для літака Ан-140; ефективні генератори інертних газів ГІГ-8, АИ-19ГІГ для гасіння пожеж; газові турбіни Д-336 потужністю 4-10 МВт (9 модифікацій) (ними оснащені газоперекачувальні станції України, Росії, Ірану, Туреччини, Болгарії, Азербайджану, Туркменістану). Загалом у 60 країнах світу на 42 типах літальних апаратів експлуатуються авіаційні двигуни, в розробці яких брав безпосередню участь Федір Муравченко. Автор (співав.) понад 200 наукових праць, понад 30 авторських свідоцтв і патентів.

На могилі в 2011 встановлено пам’ятник: бронзову напівпостать Муравченка Ф. М. за спиною якого символічне зображення фюзеляжу та мотору літака на діоритовому постаменті з посвятою [276].

Світлана Морозова

147. Могила Несмашного Г.І., 1990 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Несмашний Григорій Іванович (1914–1990)) – Герой Радянського Союзу, уродженець м. Запоріжжя. На фронті з 1941. Закінчив Оренбурзьке військове авіаучилище. Штурман 3-ї авіадивізії авіації дальньої дії. До жовтня 1942 здійснив 114 бойових вильотів. Успішно виконував завдання з бомбардування важливих військових об`єктів в тилу ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 31.12.1942.

В 1955 закінчив Військово-повітряну академію. З 1966 полковник Несмашний Г. І. в запасі. Жив і працював в Запоріжжі. Мав урядові нагороди. Помер у 1990. На могилі встановлено гранітну стелу з викарбованим портретом та меморіальним написом [277].

Лариса Малихіна

148. Могила Номінаса Б.Д. , 1995 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Номінас Борис Демидович (1911-1995) - Герой Радянського Союзу, уродженець с. Саксагань П'ятихатського району Дніпропетровської області. Закінчив Київський водний політехнікум. Працював помічником капітана теплоходу Московського річкового пароплавства. В 1935 закінчив військово-інженерне училище. На фронті з червня 1941. Комісар 5-ї понтонно-мостової бригади 12-ї (6-ї) армії Південно-Західного (3-го Українського) фронту. Підполковник Номінас у вересні-жовтні 1943 забезпечував форсування Дніпра в районі с. Військове (Солонянський р-н Дніпропетровська область), с. Губенське (Вільнянський р-н Запорізька область). Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 19.03.1944.

З 1953 полковник Б.Номінас у відставці. Працював у Запорізькому річному порту. Відзначений багатьма урядовими нагородами. Помер у 1995. На могилі встановлено стелу з рожевого граніту з викарбованим портретом Героя і написом [278].

Тамара Шевченко

149. Могила Омельченка В.І., 1988 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Омельченко Василь Іванович (1918–1988) – Герой Соціалістичної Праці (1966), лауреат Державної премії, генеральний директор виробничого об`єднання «Моторобудівник» (тепер «Мотор Січ»), заслужений діяч УРСР, доктор технічних наук, професор, уродженець с. Благовіщенки Лозовського району Харківської області. Закінчив Запорізький авіаційний технікум, працював техніком-експериментатором. У 1941–1945 на фронті. Після війни закінчив Запорозький інститут сільгоспмашинобудування (1946-1950, тепер Запорізький національний технічний університет), пройшов виробничий шлях від майстра до генерального директора, посаду якого обіймав 30 років – з 1958 по 1988.

За роки його керівництва на заводі успішно проектувалися та впроваджувалися у виробництво нові модифікації двигунів. Так, у 1977 створено двигун літака Д-36, АН-24, що використовувався для роботи у важкодоступних регіонах; у 80-ї роки – двигун Д-18Т для супергігантів АН-124 «Руслан» та АН-225 «Мрія».

У 1989 на могилі встановлено пам`ятник у вигляді погруддя, виготовленого з брили рожевого граніту, та гранітну намогильну плиту [279].

Лариса Малихіна

150. Могила Панкова Б.Н., 1974 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Панков Борис Никифорович (1896–1974) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Лукіно Мценського повіту (тепер Свердловський район Орловської області). В армії з 1920, на фронті – з 1942. 18 липня 1944 88-а гвардійська стрілецька Запорізька дивізія 28-го гвардійського стрілецького корпусу 8-ї гвардійської армії 1-го Білоруського фронту під командуванням генерал-майора Б. Панкова за підтримкою артилерії прорвала сильно укріплену оборону ворога в районі м. Ковеля, захопили опорні пункти. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 06.04.1945. З 1946 генерал-майор у відставці. Жив у м. Кисловодську. Помер у 1974. Згідно з заповітом похований у м. Запоріжжі. На могилі встановлено пам`ятник у вигляді пілону з горельєфним зображенням Б. Панкова [280].

Юлія Шитова

151. Могила Писаренка М.Ф., 1974 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному

цвинтарі на центральній алеї похований Писаренко Микола Фомич (1915–1974)) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Приморське (кол. с. Царицин Кут) Василівського району Запорозької області. На фронті з квітня 1944. 19 серпня 1944 під час бою в районі Шауляя (Литва) навідник гармати 3-го мотострілецького батальйону 44-ї мотострілецької Полоцької бригади 1-го танкового корпусу 2-ї гвардійської армії 1-го Прибалтійського фронту сержант М. Писаренко особисто підбив чотири ворожі танки. Обслуга знищила 13 танків і більше сотні гітлерівців. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24.03.1945.

Після війни жив і працював у Запоріжжі. Помер у 1974. На могилі встановлено гранітну стелу з барельєфним зображенням Героя [281].

Юлія Шитова

152. Могила Потебні Ю.М., 1983 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Потебня Юрій Михайлович (1926–1983) – доктор технічних наук, професор, засновник і перший ректор Запорозького індустріального інституту (тепер Запорізька державна інженерна академія), уродженець станції Ромодан Миргородського району Полтавської області. Закінчив Дніпропетровський металургійний інститут. Фахівець з доменного виробництва. Автор 166 наукових праць, відзначений урядовими нагородами.

Помер у 1983. На могилі встановлено двоступінчату гранітну стелу з бронзовим горельєфним портретом Ю. Потебні та написом [282].

Тамара Шевченко

153. Могила Прутка Г.І., 1994 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Прутко Григорій Іванович (1924–1994) – Герой Радянського Союзу, уродженець Ростовської області. На фронті з 1942. Командир мінометного взводу 9-ї гвардійської механізованої бригади 3-го гвардійського механізованого корпусу 47-ї армії Воронезького фронту. В ніч на 30.09.1943 одним із перших переправився на правий берег Дніпра в районі с. Селищного (Канівського району Черкаської області) і знищив 8 вогневих точок ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 03.06.1944.

У 1945 закінчив Вищу офіцерську артилерійську школу. З 1969 полковник Прутко Г.І. в запасі. Жив і працював у м. Запоріжжі, помер у 1994. На могилі встановлено гранітну стелу з викарбуваним портретом та меморіальним написом [283].

Лариса Малихіна

154. Могила Раубішка С.В., 1989 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Раубішко Сигізмунд Владиславович (1928–1989) – головний конструктор космічної ракети «Буран», лауреат Державної премії СРСР (1977), уродженець м. Новозибкова Брянської області (Росія). У 1953 закінчив Ленінградський інститут авіаційного приладобудування. Працював на Омському електротехнічному заводі, пройшов шлях від інженера до головного конструктора. З грудня 1968 до листопада 1988 очолював філію конструкторського бюро електроприладобудування у м. Запоріжжі. За його безпосередньої участі розроблено ряд систем і приладів автоматики, що мали важливе значення для народного господарства країни. Удостоєний урядових нагород. Помер у 1989. На могилі встановлено бронзовий бюст на гранітному постаменті з написом [284].

Лариса Малихіна

155. Могила Рослика П.А., 1965 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Рослик Павло Адамович (1919–1965) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Селезівки (тепер Овручського району Житомирської області). Закінчив Ленінградське військове технічне училище. На фронті з 1941. У вересні 1944 1-й батальйон 32-ї моторизованої стрілецької Корсунської бригади 18-го танкового корпусу 2-го Українського фронту під командуванням капітана П. Рослика провів глибокий рейд через Альпійські гори, захопив важливий об`єкт в тилу ворога (за 2 км на схід від м. Арад (Румунія) і утримував його до приходу головних сил. За п`ять днів боїв ворог втратив 13 танків, 6 бронемашин, 30 автомашин, близько тисячі солдатів та офіцерів. 250 чоловік було взято в полон. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24.03.1945. З 1946 майор Рослик жив і працював у м. Запоріжжі. Помер у 1965. На могилі встановлено гранітну стелу з

викарбуваним портретом Героя та написом [285].

Лариса Малихіна

156. Могила Рубана П.В., 1984 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Рубан Петро Васильович (1950-1984) – Герой Радянського Союзу, підполковник, командир 200-ї окремої штурмової авіаескадрильї у складі 40-ї армії Червонопрапорного Туркестанського військового округу, уродженець с. Хильчичі Середино-Будського району Сумської області. Навчався в Запорізькому металургійному технікумі та відвідував аероклуб. Після закінчення в 1968 технікуму призначений розливщиком металу, але вирішив присвятити своє життя авіації. 1970 – призваний до лав Радянської армії. 1972 екстерном закінчив Чернігівське вище військове училище льотчиків. Служив у Червонопрапорному Прибалтійському військовому окрузі, в групі радянських військ у Німеччині, з липня 1982 – у Червонопрапорному Закавказькому військовому окрузі. Літав на літаках Л-29, МІГ-17, МІГ-21, СУ-17, СУ-25. З вересня 1983 командував штурмовою авіаційною ескадрильєю.Загальний наліт складав 1765 часів. В ДРА виконав 106 бойових вильотів, приймав участь в Гератській, Кундузській, Шинданській, Фарахській, Баграмській операціях , 20 разів особисто водив ескадрилью на виконання бойових завдань. Загинув 16 січня 1984. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 17.05. 1984.

На могилі встановлено стелу із чорного діориту з викарбуваним портретом Героя та написом [286].

Світлана Морозова

157. Могила Сьомки М.Ф., 2003 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Сьомка Микола Федорович (1912–2003) – Герой Соціалістичної Праці (1966), заслужений плавильник України, заслужений металург України, уродженець с. Запорожець Апостолівського району Дніпропетровської області. З 1932 у Запоріжжі працював бетонярем на будівництві Дніпрогесу, а у 1933 перейшов працювати на Дніпровський алюмінієвий завод плавильником. У 1941 разом з підприємством евакуювався на Уральський алюмінієвий завод, де працював плавильником до 1958. З цього ж року почав працювати на Дніпровському алюмінієвому заводі до виходу на пенсію. Мав урядові нагороди. Помер у 2003. На могилі встановлено діоритову стелу з викарбуваним портретом Сьомки М.Ф. та написом [287].

Тамара Шевченко

158. Могила Трегубенка О.Ф., 1963 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Трегубенко Олександр Федорович (1904–1963) – лауреат Ленінської премії (1958), заслужений металург УРСР, перший директор заводу «Дніпроспецсталь» (1939–1962), уродженець м. Новочеркаська Ростовської області (Росія). У 1930-х після закінчення Дніпропетровського металургійного інституту молодого спеціаліста було направлено на металургійний комбінат «Запоріжсталь». Брав участь у будівництві корпусу заводу інструментальних сталей (ЗІС), який пізніше перейменовано в «Дніпроспецсталь». У жовтні 1932 плавильний майстер О. Трегубенко брав участь у першій плавці на заводі. Вміння і здібності молодого спеціаліста були помічені, і його висунули на посаду заступника начальника сталеплавильного цеху № 2, а згодом головного інженера заводу. У 1932 завод ввійшов до складу Дніпрокомбінату і Трегубенко став його першим директором.

У перші дні війни під його керівництвом дніпроспецсталівці змогли демонтувати і вивезти все заводське обладнання на схід. Завод і його працівники були евакуйовані до м. Сталінська (Новокузнецька) . 2 травня 1942 створений на новому місці завод почав видавати продукцію.

У 1954 О. Трегубенко разом з працівниками заводу повернувся до Запоріжжя і очолив роботу по його відродженню. У 1954 був побудований фактично новий завод і оснащений новим обладнанням. У 1950-х під керівництвом О. Трегубенка на заводі було застосовано кисень для інтенсифікації процесу виплавки (освоєно з інститутом металургії АН СССР) позапічного вакуумування сталі, що дозволило забезпечити потреби країни у транспортному листі. У 1958 спільно з Інститутом електрозварювання ім. О. Патона вперше у світі розпочалося промислове виробництво сталі способом електрошлакової

переплавки, а через рік – і способом вакуумного дугового переплавлення.

У 1962 завод подолав понад мільйонну плавку сталі. О. Трегубенко активно вирішував на підприємстві соціальні питання: постійно будувалося житло, розвивалося медичне обслуговування. Стали до ладу піонерський табір, дитяча дача, профілакторій на о. Хортиці, база відпочинку на березі Азовського моря. З 1962 О. Трегубенко на пенсії. Помер у 1963.

На могилі встановлено бронзовий бюст на гранітному постаменті з написом [288].

Наталія Купреєва
Ганна Нагорна

159. Могила Угненка В.П., 1992 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі похований Угненко Володимир Петрович (1931–1992) – Герой Соціалістичної Праці (1966), уродженець м. Кам`янки-Дніпровської Запорізької області. У 1949 закінчив ремісниче училище № 8 м. Запоріжжя і почав працювати слюсарем в ЗБУ № 204 тресту «Запоріжметалургмонтаж». З 1978 працював бригадиром слюсарів-монтажників у пусконаладочному управлінні № 233 тресту «Запоріжметалургмонтаж». У 1972 закінчив вечірнє відділення Запорозького будівельного технікуму. У 1975–1977 працював майстром на будівництві Хелуанського металургійного комбінату в Єгипті. З 1986 – на пенсії. Помер у 1992.

На могилі встановлено гранітну стелу з викарбуваним портретом В. Угненка та написом [289].

Тамара Шевченко

160. Могила Червонія Л.Д., 1980 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Червоній Логвин Данилович (1902–1980) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Грушка Ульянівського району Кіровоградської області. В армії з 1920. В 1929 закінчив Одеське військове піхотне училище. На фронтах Другої світової війни з 1941. З 1943 Л. Червоній командир 12-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту.

15.01.1945 дивізія генерал-майора Л. Червонія забезпечила захоплення сильно укріпленого опорного пункту ворога в районі міста Кельце (Польща). Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 06.04.1945. 1947 закінчив Вищі академічні курси Військової академії Генштабу. З 1950 Л. Червоній мешкав у Запоріжжі. Помер у 1980. На могилі встановлено плиту із сірого граніту [290].

Юлія Шитова

161. Могила Чуйкова Є.В., 2000 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Чуйков Євген Васильович (1924–2000) – живописець, народний художник України (1977), уродженець с. Нижній Реут Курської області (Росія). Протягом 1950–1958 навчався у Запоріжжі у народного художника І. Колосовського. Автор відомих полотен: «Весняні лани» (1965), «Осіння тиша», «Пробудження», «Карельська осінь», «В рідному краї», «Став у Михайлівському» (1984–1990). Жив у Запоріжжі. Помер у 2000. На могилі встановлено пам`ятник - на гранітному постаменті скульптура художника в 2/3 зросту з бронзи та написом [291].

Лариса Малихіна

162. Могила Чупілки І. А., 1998 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Чупілко Іван Афанасійович (1913–1998) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Милового Бориславського району Херсонської області. До війни працював у Запоріжжі на заводі ім. Баранова. На фронті з 1941. У 1944 закінчив Горьківське танкове училище. Командир роти 31-ї гвардійської танкової бригади 38-ї армії 4-го Українського фронту. Відзначився 17.01.1945 в районі залізничної станції Марцинковиці (Румунія). Зі взводом танків захопив міст через р. Дунаєць і майже добу відбивав контратаки ворога, утримуючи його до підходу основних сил. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 29.06.1945.

З 1946 капітан Чупілко І.А. в запасі. Жив у м. Запоріжжі. Помер у 1998. На могилі встановлено гранітну стелу з викарбуваним портретом та меморіальним написом [292].

Лариса Малихіна

163. Могила Шабельника В.І., 1995 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Шабельник Віктор Іванович (1924–1995) – Герой Радянського Союзу, уродженець с. Соснівка Якимівського району Запорозької

області. На фронті з 1941. У 1942 закінчив курси молодших лейтенантів. Командир шабельного взводу 50-го гвардійського кавалерійського корпусу 2-го Українського фронту. Відзначився при звільненні Чехословачини у квітні 1945. Перед боєм за м. Нове-Замки під вогнем переплив р. Нітру, склав донесення про оборону ворога та переправив командуванню. Прийняв бій зі своїм взводом, даючи можливість переправитися основним силам. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15.05.1946.

У 1953 закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе. З 1958 підполковник Шабельник В.І. в запасі. Жив і працював в Запоріжжі. Помер у 1995. На могилі встановлено гранітну стелу з викарбуваним портретом і меморіальним написом [293].

Лариса Малихіна

164. Могила Шевельова І.С., 1984 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Шевельов Іван Степанович (1914–1984) – Герой Соціалістичної Праці (1959), почесний залізничник (1961), уродженець м. Запоріжжя. 1932 закінчив фабрично-залізничне училище при Запорізькому паровозоремонтному заводі. Трудову діяльність розпочав казанярем, пізніше бригадиром казанярів. В 1936–1938 в армії, з січня 1942 – на фронті. Машиніст бронепоїзду. Після війни повернувся на рідний завод. На пенсії з 1974. Помер 1984. На могилі встановлено стелу з чорного діориту з викарбуваним портретом І. Шевельова і написом [294].

Тамара Шевченко

165. Могила Шульте Ю.А., 1995 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі на центральній алеї похований Шульте Юлій Августович (1910–1995) – лауреат Ленінської премії, заслужений діяч науки і техніки (1968), доктор технічних наук, професор Запорізького національного технічного університету, уродженець м. Дебальцеве Донецької області.

У 1931 закінчив Дніпропетровський металургійний інститут і приїздить до Запоріжжя.

Працював майстром електроплавильного цеху заводу інструментальних сталей (ЗІС), пізніше – начальником зміни, заступником начальника цеху. Під час Великої Вітчизняної війни працював заступником начальника цеху на Кузнецькому металургійному заводі. У 1946 захистив кандидатську дисертацію в Московському інституті сталі і сплавів, був призначений на посаду завідуючого кафедрою ливарного виробництва Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування (з 1957 Запорізький машинобудівний інститут, з 1994 Національний технічний університет). У 1955 Ю. Шульте захистив докторську дисертацію. За розробку нового методу переплаву сталі у 1963 присвоєно звання лауреата Ленінської премії. Автор 95 наукових робіт.

Помер у 1995. На могилі встановлено гранітну стелу з викарбуваним зображенням Ю. Шульте і написом [295].

Тамара Шевченко

166. Могила Юпка Л.Д., 1993 (іст.). Вул. Солідарності, на Капустяному цвинтарі в почесному ряду похований Юпко Лев Дмитрович (1911–1993) – Герой Соціалістичної Праці, заслужений металург України (1972), лауреат Ленінської (1960) та Державної (1977) премій, директор комбінату «Запоріжсталь» (1956–1982), уродженець м. Краматорська Донецької області. У 1932 Л. Юпко закінчив Московський інститут сталі і сплавів. Працював майстром доменних печей, змінним інженером, начальником цеху, на всіх ділянках доменного виробництва, головним інженером, директором на металургійних підприємствах країни. Брав участь у відбудові Комунарського, Магнітогорського, Краматорського металургійних заводів, «Азовкабеля», «Запоріжсталі».

За роки керівництва комбінатом Л. Юпком здійснена велика програма реконструкції доменного і мартенівського виробництва. Вперше в країні на комбінаті було введено в експлуатацію цех для виробництва холодногнутих профілів, який і тепер випускає 500 типорозмірів профілів із маловуглецевих марок сталі. Збудував для робітників комбінату сотні тисяч метрів житла, дитячі та спортивні споруди, оздоровчі заклади. З 1982 на пенсії. Помер 10.01.1993.

На могилі встановлено бронзовий бюст на гранітному постаменті з написом [296].

Тамара Шевченко

167. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Селищна, біля крамниці.

Скульптори Ф. Зайцев, Б. Чак. Поховано 76 воїнів 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту, які загинули 13 жовтня 1943 при визволенні селища Підпорожнянка від німецьких загарбників. Відомі прізвища 13 похованих. У 1960 дерев'яний обеліск на могилі замінено двофігурною скульптурою воїнів на гранітному постаменті. У 1997 на лицьовому боці постаменту укріплено меморіальну дошку із нержавіючої сталі з написом та 23 прізвищами односельців. В 1999 з місцевого цвинтаря до братської могили було перенесено останки 22 радянських воїнів.

На могилі встановлено бетонну надгробну плиту, на якій укріплено дві чавунні меморіальні дошки з написом [297].

Регіна Чендиріна
Лариса Малихіна

168. Братські могили радянських воїнів, могили Білокопитова Д.І. та Скворцова І.В., 1943 (іст.). Вул. Скворцова.

У двох братських могилах поховано 128 воїнів 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту, які загинули 22 вересня 1943 при визволенні с. Зелене Червоноармійського району (до 1978 с. Скворцове Вільнянського району) від німецьких загарбників. Відомі прізвища 117 загиблих. Серед похованих Герої Радянського Союзу Д. Білокопитов, І. Скворцов.

Білокопитов Дмитро Іванович (1917 – 1943) – рядовий 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту, уродженець с. Тургенівки Синельниковського району Дніпропетровської області. На фронті з 1941 р. Відзначився 2 жовтня 1943 при форсуванні Дніпра в районі села Петро-Свистунове, підбив 2 танки, знищив кулемет, взяв у полон 8 німецьких солдатів. Був тяжко поранений у цьому бою, помер від ран 04. 10. 1943. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 19.03.1944 посмертно.

Скворцов Іван Васильович (1918 – 1943) – командир взводу 4-ї понтонно-мостової бригади 4-ї армії 3-го Українського фронту, уродженець с. Лугінське Собінського району Володимирівської області. На фронті з 1942, після закінчення Ленінградского військово-інженерного училища. Під час операції по захопленню плацдарма на правому березі Дніпра забезпечив переправу десантної групи саперів. У ніч на 27 жовтня 1943 р. під час переправи підбитий катер почав тонути. Лейтенант І. Скворцов затулив пробоїну та здійснив за ніч 7 рейдів. Загинув під час 8-го рейду. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22. 02. 1944 посмертно.

У 1944 на могилах встановлено цегляні обеліски, замінені у 1967 гранітними. У 1981 встановлено горизонтальну бетонну стелу, обкладену гранітними плитами з меморіальним написом. Стелу розділено гранітним кубом. Перед стелою 9 чавунних плит з написами та прізвищами 117 загиблих. В 1996 на гранітному кубі встановлено символічний кубок із бетону окований міддю. Через кубок перекинуто гвардійський прапор, під кубком знаходяться військова каска та автомат.

Ск. Л. Онойко, Ф. Зайцев, Б. Чак [298].

Лариса Малихіна

169. Соцмісто (Шосте селище), 1929-1954 р. р. (архіт., містоб.). Просп. Леніна, 175-193, 216-234, вул. Портова, вул. Рекордна, вул. Верхня, вул. Богдана Хмельницького.

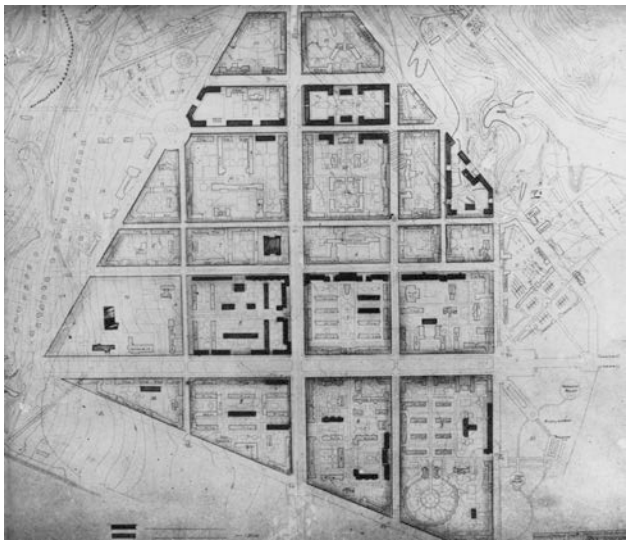

169. Генеральний план Соцміста 1946-1948.

Місто Велике Запоріжжя створювалося одночасно з будівництвом Дніпрогесу і промислового комплексу. У 1929 був проведений закритий конкурс на планування міста. У конкурсі брало участь чотири колективи – під керівництвом О. Щусєва, В. Весніна (Малоземов та інші), Б. Сакуліна і групи дипломників МВТУ – О. Беспрозванний, К. Князєв і Е. Чериковер. За основу розробки

планування Великого Запоріжжя був прийнятий конкурсний проект групи Весніна. Територія міста ділилася на сім самостійних районів. Першою чергою будівництва став район Шостого селища. У 1929 було організоване Бюро по проектуванню Великого Запоріжжя при НКВС УРСР. На чолі з В. Весніним над проектом працювали С. Андрієвський, Г. Орлов, Д. Князевий, С. Масліх, О. Яфа, В. Летавін, М. Коллі, І. Купеціо, В. Лавров, В. Попов, Е. Чериковер та ін.

Шосте селище в Запоріжжі цікаве своєю історією, в якій відтворилися всі пошуки - позитиви і негативи в містобудуванні з 1920-х по 1950-і роки. Всі питання розглядалися і розв'язувалися комплексно, в т.ч. проблеми районного планування, функціонального зонування, створення мережі комунально-побутового обслуговування, розробки нового типу поселення і його структурних елементів, пошуки гнучкої планувальної структури, формування громадських центрів. Проектувалося Шосте селище як «соціалістичне місто». "Соцмісто" мало було відрізнятися від капіталістичних міст не тільки своїми розмірам, але і за принципами культурно-побутового обслуговування, організацією побуту його мешканців, та об'ємно – планувальною структурою житлової зони.

Основним завданням "Соцміста" було усуспільнення побуту, яке зводилося до наступного: громадське обслуговування, навчання молодого покоління, повне розкріпачення жінки в домашньому побуті, обслуговування культурних потреб.

Віктор Веснін запропонував проектувати Шосте селище м. Запоріжжя ("Соцмісто") з кварталів у вигляді об'єднаних комбінатів, куди входять житлові будинки, будівлі громадського призначення такі як клуби, фабрики-кухні, їдальні, дитячі сади і школи. Метою будівництва стало створення для всього населення однаково сприятливих умов.

Шосте селище стало одним з дуже небагатьох реальних втілень ранніх соціально-містобудівних концепцій. Будівництво його, розпочате в 1929 до 1932 було практично завершено. Генплан селища і його забудова представляли єдність "чистого конструктивізму". Широкі смуги кварталів житлової забудови чергувалися з вужчими громадськими. У життя втілювалась ідея міста - конвейєра. Кожний квартал мав свій номер і призначення: квартал № 1 - стадіон; квартал № 2 - житлокомбінат-комуна; квартал № 3 - готель, житло; квартал № 4 - школа-гігант; квартали № 5, 8, 9 - житло; квартал № 6 - лікарняне містечко; квартал № 11 - банно-пральний комбінат; квартал № 20 - будинок громадських організацій; квартал № 22 - кінотеатр. У житлових кварталах будувалися дошкільні заклади, бібліотеки. Архітектори використовували природну красу будівельних матеріалів. Після вдалого застосування артикського туфу в облицюванні машинного залу Дніпрогесу, ним були фанеровані декілька житлових корпусів кварталу-комуни (арх. О. Яфа), ансамбль лікарняного містечка. Вікна заглиблювалися, сходові клітки освітлювалися через скляні вертикалі вітражів. Елементами конструктивістської архітектури стали стрільчасті вікна, скляні вітражі – "градусники" сходинок, невагомі козирки над входами, круглі опори - стовпи, плоскі дахи і балкони. Велика увага приділялася озелененню вулиць і дворів. Практикувалася посадка 25-30 літніх дерев.

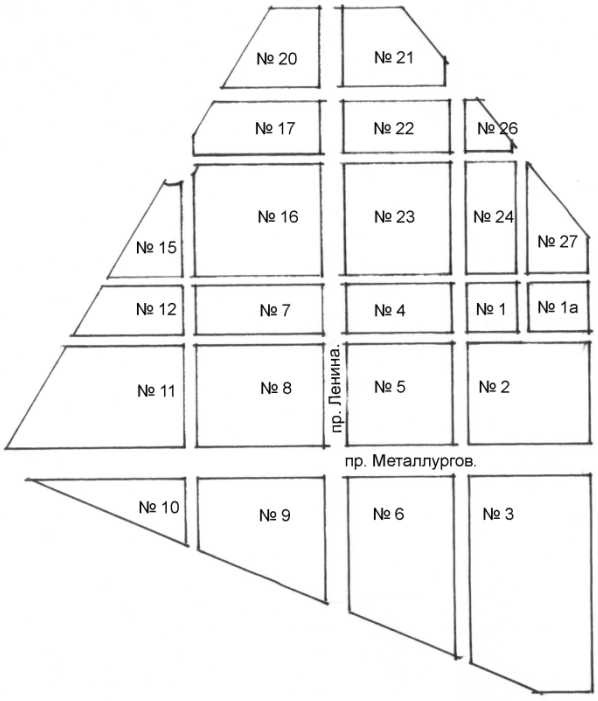

169. Схема нумерації кварталів.

Запорізьке "Соцмісто" обійшло жорстку політику інших міст, де за планом ГОЭЛРО будувалися гіганти - заводи і соцмістечки при них у вигляді бараків і казарм. Фотографії "Соцміста" м. Запоріжжя були кращими прикрасами обкладинок журналів по сучасній архітектурі.

До середини 30-х років помітно коливається провідна естетична спрямованість

радянської архітектури. Після численних дискусій виходить ухвала ЦК ВКП(б) "Про роботу з перебудови побуту" 16 травня 1930 року. У 1932-1934 роки в радянській архітектурі різко загострилася боротьба новаторських і традиційних течій, яка завершилася істотними змінами творчої спрямованості.

Командно - адміністративні методи керівництва, культ особи, орієнтація на одноманітність і однодумність у області культури і архітектури, прагнення до показної розкоші і парадності - все це вплинуло на подальше проектування і будівництво Шостого селища.

В період 1920-х років, головним завданням стало будівництво житлових будинків, лікарень, шкіл, клубів і т.д. Простота зовнішнього вигляду будівель стала етичною нормою радянської архітектури. Головне бачення - в рішенні соціальних завдань засобами архітектури. У 30-і роки з'являються нові лідери «Пролетарської класики»,які починають будувати для робітників «будинки-палаци» в яких квартири стали комунальними.

Цікава ситуація склалася в Запоріжжі в 1930-і роки, в той час, коли йшли бурхливі дискусії про подальшу долю радянської архітектури, талановиті архітектори – конструктивісти, автори перших кварталів, встигли побудувати оригінальні і неповторні по красі будівлі періоду конструктивізму в стилі Ар Деко, достатньо популярному в ті роки у всьому світі. Запозичені класичні деталі: пілястри, кесони, канелюри, кронштейни, тяги, карнизи, профілі, орнамент, скульптура, - Ар Деко об'єднав з просторовою розкріпаченістю функціоналізму. Основа планувальної структури селища зберігається. Додається ще одна головна композиційна вісь – 8-а повздовжня вулиця, яка стає частиною майбутнього головного проспекту міста, що з'єднало після війни "Соцмісто" із історичною частиною – що була містом Олександровським. Формувався майбутній проспект Леніна від дамби до в'їзду в Шосте селище з боку шляхопроводу. Саме в цей час і з'являються будівлі в стилі Ар Деко. Початок вулиці від дамби фланкують два будинки, як їх називали „будинки Орлова» (архітектори Орлов Г. М. і Сталін П. М.). Торці конструктивістських трьох поверхів кварталу № 9 архітектор Лавров В. Г. об'єднав будинками-вставками з монументальними крізними арками. Навпроти з'явилися два будинки архітекторів Орлова Г. М і Дерябіна Ф. Н. „Соцмісто” 20-х відійшло в історію.

Подальший розвиток одержала алея Ентузіастів (тепер просп. Металургів). Її кульмінацією став 3-й квартал, що завершує забудову алеї з боку площі перед заводами (архітектори Орлов Г. М. і Лавров В. Г.). Архітектурна композиція кварталу відрізняється індивідуальністю. Замість раніше побудованих лінійних кварталів, 3-й квартал має периметральну забудову. Головна центральна вісь композиції, що не мала в конструктивіських генпланах ні початку, ні кінця, веде і зупиняється великим кільцевим будинком (архітектор Лавров В. Г.), що обіймає круглий внутрішній простір – парк діаметром 150 м. Частиною цього ансамблю на вході стали оригінальні будинки –"пропілеї".

У "Соцміста" з'явилось нове архітектурне обличчя, і воно було неповторне. У 1937 році матеріали зі спорудження нового промислового комплексу Дніпрогесу і Шостого селища були представлені на Паризькій міжнародній виставці мистецтв і техніки, де за конструктивні і архітектурні достоїнства проект був удостоєний вищої нагороди – «Гран Прі», диплома і великої золотої медалі. Наступною була аналогічна виставка в 1939 в Нью-Йорку, де був представлений грандіозний макет Шостого селища, що переходив у панораму Дніпрогесу. Високий професійний рівень видатних майстрів архітектури також був високо оцінений.

Після війни Запоріжжя відновлювалося силами «Дніпробуду» і «Запоріжбуду». Головним архітектором «Дніпробуду” став Орлов Г. М. Відбудовою і подальшим проектуванням з 1945 займалася майстерня харківського Міськбудпроекту під керівництвом Г. Вегмана в складі: Б. Альбова, Я. Блітер, Н. Ковтун, М. Латишева, Д. Морозова, В. Погорєлова, Ю. Романенко та інженера В. Шапільського.

У 1948 Г. Вегманом ближче до Дніпрогесу, на місці зруйнованого війною кінотеатру, будується будинок на весь квартал з монументальними еркерами, розкрепований цоколем, з домінантою в центрі будинку – високою крізною аркою в два поверхи – "тріумфальною" по масштабу. Центральна вісь

будівлі акцентована скульптурною групою на аттиковом постаменті.

Ще одним яскравим зразком архітектурних ансамблів по просп. Леніна стала композиція вертикальних домінантів за проектами архітектора І. Козлінера – на розі кварталу № 5 з'явився семиповерховий будинок-башта і струнка дев'ятиповерхова башта з шатром і шпилем вінчала кутовий будинок в кварталі № 9, який оформив в'їзд в Шосте селище з боку шляхопроводу.

Повоєнне планування і забудова зруйнованого війною кварталу № 8 належить майстерні Г. Вегмана. Архітектор надав кварталу характер периметральної забудови. Будинки з боку просп. Леніна підвищилися до 4-х поверхів і змінили свою зовнішність. Характер забудови з боку проспекту Металургів повністю змінився. Г. Вегман застосував прийом напівплощі – курдонера. Ще з'явилися нові три будинки, які цікаві тим, що фасади вирішені у дусі довоєнного часу в стилі Ар Деко. Подальші будівлі Г. Вегмана збудовані в дусі класицизму.

Завершуючи забудову просп. Леніна у бік Дніпрогесу, Г. Вегман проектує два кутових житлових будинки з висотними акцентами – кутовими баштами. Реалізувати проект в повному об'ємі не вдається внаслідок виходу в 1955 указу про архітектурні надмірності. Кутові башти були недобудовані.

З громадських будівель був побудований тільки кіноконцертний зал ім. М. Глінки (архітектор Г.Вегман). Будівля в цілому створює образ класичного храму мистецтв, на тлі якого встановлений пам'ятник композитору М.Глінці.

Шосте селище Запоріжжя зіграло історичну роль експериментального майданчика, де народжувалися і перевірялися нові форми соціалістичного побуту і радянської архітектури. Шосте селище, що одержало назву "Соцмісто", є пам'яткою архітектури і містобудування [299].

Олена Кузьменко
Віктор Кузьменко

169.1. Житловий будинок, 1949-1954 р. р. (архіт.). Просп. Леніна, 175. Розташований на кутовій ділянці перетину просп. Леніна і вул. Верхньої. Будівля побудована після війни на вільній ділянці території кварталу № 9 Шостого селища. Архітектор Козлінер І. Л.

5-ти поверховий цегляний житловий будинок складається з двох корпусів розташованих під кутом, продиктованим перетином проспекту і вул. Верхньої. Крила будинку сполучені секцією – вставкою, що має вогнуту форму. Зоровим фокусом кутової секції є напівциркульної форми скрізна арка з виходом на упорядкований двір з фонтаном.

169.1. Житловий будинок. Фото 50-х рр.

Композиція фасадів підпорядкована горизонтальним розчленовуванням. Вертикальний ритм проявляється стримано, не сперечаючись з головною вертикаллю – баштою. Фасадна частина першого поверху відокремлена від другого широким поясом в рівень якого вкомпановані круглі балкончики другого поверху, що спираються по центру на кронштейн. Наступна горизонтальна розбивка виконана між четвертим і п'ятим поверхом у вигляді тонкого поясочка – тяги. Вінчаючий карниз, який винесений, спирається на модульйони. Фриз підкреслений простою тягою з лінією "намиста". Карниз набуває форми трикутного шпилю в місцях розташування вертикальних еркерів на фасадах.

На кутовій частині будинку, вище карнизу, виконано гладенький аттик з вставкою в центральній частині ажурної бетонної огорожі (над лоджіями п'ятого поверху). Еркери на фасадах, розташовані з другого по четвертий поверх з проспекту, і з третього по четвертий поверх з вул. Верхньої, на рівні п'ятого поверху переходять в балкони. Перший поверх будинку з боку вул. Верхньої – є житловим, з боку просп. Леніна запроектовані магазини. Первісно, побудовані за проектом магазини, були оформлені вітринами

напівциркульної форми. Входи мали портали прямокутної форми. Виступаюча зовнішня стіна магазинів дозволила в рівні міжповерхового поясу влаштувати суцільну лінію балконів для мешканців другого поверху, що перерізується об'ємами еркерів. Огорожі балконів бетонні з рослинним малюнком виконаним на просвіт.

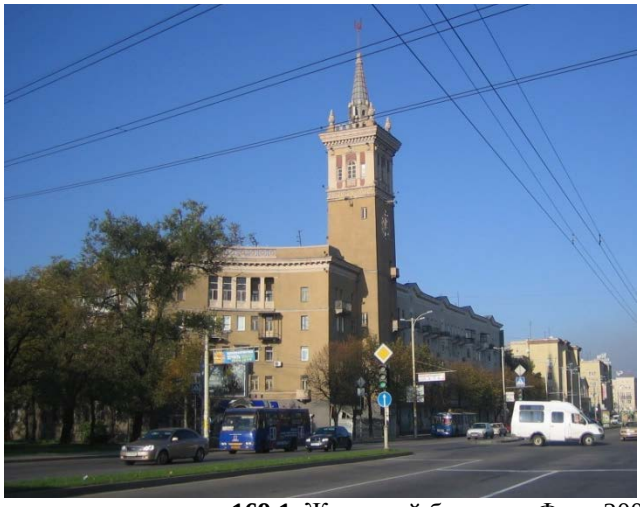

169.1. Житловий будинок. Фото 2008.

Особливої уваги заслуговує архітектурне рішення башти, що виконує функцію внутрішніх сходів. Нижній об'єм башти глухий, прорізаний рідкими отворами вікон і балконних дверей для освітлення внутрішнього простору. Декоративне оформлення верхньої частини башти являє собою зразок стилю "радянського ампіру". З приміщення верхнього рівня башти відкривається панорама всього міста. У оформленні вінчання башти автор використовував прийом стилізації символів і знаків радянської епохи. Широкий пояс перед останнім поверхом оформлений ліпним мотивом з серпів і молотів.

169.1. Вид з іншого боку. Фото 2008.

Оскільки будинок будувався для працівників Коксохімкомбінату, башта прикрашена картушем з емблемою комбінату. Вінчає башту пишно декорований важкий карниз на модульйонах. По кутах на даху встановлені бетонні декоративні скульптурні прикраси по типу акротеріїв. Вище знаходиться підсвічене скляне шатро. Закінчується композиція шпилем з п'ятикутною зіркою. Зовнішнє облицювання будівлі було виконане у теразитовій штукатурці. Перший поверх оштукатурений з рустуванням. Рустування має класично правильний шов з виявленням клинчастої структури над отворами вікон. Тепер теразитова штукатурка покрита фасадною фарбою. Прохідна арка в двір забудована під приміщення кафе.

Будинок є пам'яткою архітектури і містобудування [300].

Олена Кузьменко

169.2. Комплекс житлових будинків, 1929-1932, 1934-1936, 1946-1948 (архіт.). Просп. Леніна, 177. Комплекс житлових будинків займає кутову ділянку на перетині просп. Леніна та просп. Металургів. Ця територія є частиною Дев'ятого кварталу Шостого селища. Архітектори В. Лавров, Г. Вегман, Г. Орлов.

169.2. Будівництво житловогу будинку «вставка». Фото 1950.

На початку 30-х років проспекту Леніна, що носив тоді назву 8-ої повздовжньої вулиці, не приділялося достатньої уваги. Початком вулиці з боку села Вознесенка був коридор високовольтних ліній. Закінчувалася вулиця будівельним майданчиком гідротехнічних споруд Дніпрогесу. З цієї причини головні архітектурно-планувальні роботи були зосереджені на поперечній магістралі – Алеї ім. Серго Орджонікідзе (сучас. просп. Металургів). Генеральний план Шостого селища 1928 В. Весніна, М. Коллі і Г. Орлова переглядався у

зв'язку з розробкою генплану "Велике Запоріжжя" в 1932 під керівництвом І. Малоземова (Бюро проектування Великого Запоріжжя при НКВС УРСР, в даний час Гіпроград м. Харків). Існуючі в початковому періоді проектування тенденції "термінової забудови" позначилися на плануванні перших здійснених кварталів селища. Як правило будівлі розташовувалися за системою вільної забудови, підкоряючись оптимальному напряму геліотермічної осі і принципу інсоляції.. Новий генеральний план Запоріжжя робить колишню 8-у повздовжню вулицю частиною подовжньої магістралі, яка повинна була з'єднати нову частину міста із старою – що був містом Олександрівським. Архітектори повністю переглядають принцип забудови вулиці, давши їй назву – вулиці Леніна.

169.2. Комплекс житлових будинків вздовж просп. Металургів. Фото 1951.

У бік вулиці Леніна торцями виходили чотири 4-х поверхові житлові будинки, побудовані в стилі конструктивізму. Архітектори опинилися перед вибором між раціоналізмом і класичною спадщиною. Архітектор В. Лавров проектує по проспекту Леніна в Дев'ятому кварталі два унікальні по своїй архітектурі будинки – "вставки". Перед Лавровим стояло завдання закрити торці конструктивістських будинків – "блоків" будинками – "вставкам", надавши їм гідну парадність.

169.2. Житловий будинок «вставка».Фото 2001.

Два п'ятиповерхові будинки по просп. Леніна побудовані Лавровим в період постконструктивізму в стилі Ар Деко. Архітектура будинків відрізняється свободою і відвертістю, вони екстравертні. Два, схожих з першого погляду, будинки близькі по духу, але абсолютно різні. Автор не допускає тиражування мистецтва, вишуканість архітектури цих будинків в їх ексклюзивності.

169.2. Житловий будинок «вставка».Фото 2008.

Прямокутні в плані будинки - "вставки" мають однакові фізичні розміри і схожу композицію побудови головних фасадів. Для збереження пішохідних алей у бік проспекту Леніна виконані скрізні арки. Сходові клітки оформлені двома могутніми ризалітами. Вертикальне освітлення внутрішніх сходів компонується з чіткого ритму вікон, розміщених в глибині перспективного порталу – ризаліту. Бічні і торцеві стіни оброблені горизонтальним рустом. Центральна площина стіни – гладка поверхня, що служить фоном оригінальної форми еркерів і простими без прикрас отворами вікон. Фриз нижче карниза задекорований орнаментальною фігурною кладкою з цегли з двома симетрично розташованими круглими розетками. Вінчають будівлю прості, але виразні профільні карнизи. Входи в житлові будинки передбачені з боку вулиці. Головними акцентами будівель є безперечно перспективні арки скрізних проходів.

В повоєнний час Г. Орлов відновив будинки по обмірах в первинному вигляді. Надвірні корпуси у центральній частині відновлювального комплексу архітектор Г. Вегман проектує напівплощу – курдонер. До торців двох центральних житлових будинків з боку двору прибудовується ще один

чотириповерховий будинок – "вставка". Вуличні фасади цих трьох будинків декоруються під традиційну класику. Архітектурні рішення фасадів підпорядковані симетрії. Центральна вісь кожного акцентована трикутним щипцем. В фасадів спостерігається спроба ввести стилізовані елементи будинків – "вставок". По центру кожного фасаду на рівні третього поверху влаштовані тригранні еркери з кронштейнами, шпилі прикрашають круглі розетки з декоративними мотивами з листя аканта. Карниз будівлі підтримують модульйони. Огородження балконів виконано у формі балюстрад. Вікна другого поверху в певному ритмі підкреслені трикутними сандриками. Дверні отвори першого поверху оздоблені напівциркульными наличниками. Після відбудови будинків і спорудження нового корпусу, фасади були отиньковані.

У 1960-і рр. в центрі курдинера по лінії забудови проспекту був зведений невеликий одноповерховий павільйон, пізніше перебудований. У 2008 його знесено і на цьому місці збудовано триповерховий торгово-розважальний центр, споруда якого внесла дисонанс в містобудівне середовище, що склалося.

Будинки – "вставки" є пам'ятками архітектури і містобудування [301].

Олена Кузьменко

169.3. Кіноконцертний зал ім. М. І. Глінки (Запорізька обласна філармонія), 1953 (архіт.). Просп. Соборний, 183.

У північно-східній частині сучасного Запоріжжя, в межах нового міського центру, що почав формуватися в 1930-х рр. Становить архітектурну домінанту на проспекті між вулицями Добролюбова і Трегубенка.

Будинок кіноконцертного залу ім. М. І. Глінки зведено за проектом радянського архітектора Г. Вегмана (1903-1973) та за участю інженера В. Шапильського. Перші роботи Вегмана виконані в стилі раннього конструктивізму. Г. Вегман підтримував товариські стосунки з К. Малевичем, В. Мейєрхольдом, В. Маяковським. 1933–1944 він працював в майстерні Моссовєта, був доцентом Московського архітектурного інституту. Його післявоєнна діяльність пов`язана з будівництвом і відновленням міст України. В січні 1945 його було призначено керівником майстерні Українського відділу Міськбудпроекту. Основні проекти архітектора

реалізовані для м. Запоріжжя.

169.3. Кіноконцертний зал ім. М. І. Глінки (Запорізька обласна філармонія). Фото 2013.

Територія, де знаходиться пам`ятка, до Другої світової війни входила до запроектованого російськими архітекторами - братами Весніними Соцміста. Новий кіноконцертний зал мав заступити свого попередника – монументальну споруду кінотеатру, зруйновану в роки війни. Ділянка була вибрана південніше - між вулицями Добролюбова та Трегубенка. Перед війною тут стояли три житлові будинки. На їх місці, на центральній вулиці Запоріжжя було збудовано один з кращих багатопланових архітектурних ансамблів міста. Перед фасадом споруди кіноконцертного залу у 1956 було встановлено пам`ятник видатному композиторові М. Глінці (автор скульптури А. Страхов).

В 1957 при кіноконцертному залі створено симфонічний оркестр. Його диригентами були відомі діячі культури України. Першим художнім керівником оркестру було призначено лауреата І-го Республіканського конкурсу молодих диригентів України Ю. Луціва, з 1961-1985 оркестром керували заслужений діяч РРФР А. Акопян, Ф. Комлєв, заслужений діяч мистецтв С. Дудкін. Велика заслуга в підвищенні професійної майстерності музикантів належить диригенту В. Данилову. З 1987 оркестром керує народний артист України В. Редя. 1977 оркестр отримав звання дипломанта Всесоюзного конкурсу професійних музичних колективів, в 1993 став лауреатом премії ім. І. Паторжинського Українського фонду культури. Запорізький симфонічний оркестр брав участь у міжнародному фестивалі «Київ, музика, фестиваль», 1994, «Музична весна-97»

(Доброцена, Угорщина). З 2000 оркестр отримав назву академічного.

169.3. Кіноконцертний зал ім. М. І. Глінки (Запорізька обласна філармонія). Фото 50-х рр.

Композиція споруди, яка складається з концертного залу ім. М. І. Глінки та кінотеатру (колишній кінотеатр «Родина»), багатопланова. Будівля монументальна, мурована зі штучних кам`яних блоків, триярусна. Оформлена портиками від центрального та бічних фасадів з виділеною фронтоном підвищеною частиною головного гдядацького залу зі сценою. З боків будівлю фланкують ліхтарі оригінальної конструкції Об`ємно-просторова композиція споруди, будучи підпорядкована ідеям класичної та античної архітектури, водночас не пориває з архітектурою попередньої доби - 1920-1930-х рр., що виявляється у виважених формах екстер`єру, використанні гранчастих стовпів замість колон, відсутності перевантажень в орнаментиці.

Головний фасад будівлі вирішений у формі шестиколонного портика, бічні фасади - з заглибленими атріумами. Школа фундаменталізму та конструктивізму дозволила архітектору створити функціонально складну будівлю з надзвичайно зручним внутрішнім плануванням. В об`ємі першого ярусу розміщені вестибюль концертного залу та зала кінотеатру (колишнього кінотеатру «Родина»), до якого влаштовані входи від бічних фасадів. В бічних об`ємах, що утворюють заглиблені атріуми кінотеатру, у три поверхи розташовані службові приміщення. Об`єм другого ярусу вирішений у класичному стилі. Гранітні колони з капітелями коринфського ордеру, кесована стеля, галерея у верхньому ярусі, погруддя видатних діячів культури створюють атмосферу урочистості та піднесення. Не менш урочисто виглядає вестибюль, оформлений гранчастими колонами та барельєфами на стінах першого поверху. На другий поверх ведуть сходи, оформлені балюстрадою. Особливо яскраво і вишукано декорована зала – основне ядро об`єму. Залу по периметру оперезує балконна галерея з масивними простінними півколонами, увінчаними коринфськими капітелями. Заглиблення сцени фланкують канельовані пілястри, плафон, опоряджений профільованими кесонами, які оздоблені багато прикрашеними розетками.

В оздобленні екстер`єру будівлі архітектор поєднав класичні елементи з радянською символікою. Зокрема, у капітелях стовпів в рамках ордерної системи присутні зображення зірок, серпа і молота, колосся пшениці, ліри, кінематографічної стрічки (аттик над портиком). Одночасно в оформленні присутні класичні елементи: пояс йоніків балконної плити, акант на консолях, традиційні маскарони. У капітелях пілястр бічних фасадів стилізовані маски поєднані з мотивом сходу сонця, що зближує це оформлення зі стилем Ар Деко.

За стильовими ознаками пам`ятка становить один з найкращих прикладів архітектури 1950-х рр., в якій поєднані елементи конструктивізму та неокласицизму. Тепер в приміщенні колишнього кінотеатру «Родина» розміщується ресторан «Баден-Баден» [302].

Олена Кузьменко
Іван Сьомочкін

169.4. Пам`ятник Глінці М. І., 1956 (мист.). Просп. Соборний, 183. Перед будівлею кіноконцертного залу ім. М. І. Глінки. Скульптор А. Страхов (Браславський).

Глінка Михайло Іванович (1804-1857) - російський композитор. Основоположник російської класичної музикальної школи. Створив опери: „Іван Сусанін” (1836), „Руслан і Людмила” (1842), симфонію „Вальс-фантазію”(1839), „Камаринська”(1848), романси – „Жайворонок”, „Сумнів”. Двічі побував на Україні 1823 і 1838. На вірші В. Забіли написано українські романси „Гуде вітер вельми в полі”, „Не щебече соловейко”. В 1840-і спілкувався в Петербурзі з Т. Шевченком.

Бронзову, на повний зріст постать М. Глінки, що сидить у кріслі з нотною партитурою в лівій руці, встановлено на двоступінчастому постаменті у формі

паралелепіпеда, облицьованому плитами сірого полірованого граніту. На центральному боці постаменту вмонтовано дошку з прізвищем композитора та датами його життя.

В реалістичній пластиці пам'ятника відбито стан глибокої творчої задумливості і внутрішньої зосередженості митця.

169.4. Пам`ятник Глінки М. І. Фото 2013.

Загальна висота пам`ятника 3,8 м [303].

Ірина Ласка

169.5. Житловий будинок 1933-1934, перебудований у 1948, в якому з 1949 по 1963 проживав Трегубенко О.Ф. (архіт., іст.). Просп. Соборний, 185. Архітектори Г.Орлов, В.Лавров.

Чотириповерховий, отинькований. У будинку з 1949 по 1963 проживав Трегубенко Олександр Федорович (14.04.1904-21.06.1963) – перший директор заводу «Дніпроспецсталь» (1939-1962). Лауреат Ленінської премії (1958), заслужений металург УРСР, уродженець м. Новочерське Ростовської області. З 1930-х рр. працював на заводі «Дніпроспецсталь» плавильником, заступником начальника сталеплавильного цеху №2, головним інженером. З 1939 – директор заводу «Дніпроспецсталь». У роки Другої світової війни очолював завод «Спецсталь» у м. Сталінську (тепер Новокузнецьк). У 1945 О. Трегубенко разом з працівниками повернувся до Запоріжжя. У 1945 завод було повністю відбудовано. У 1950-х під керівництвом О. Трегубенка на заводі було застосовано кисень для інтенсифікації процесу виплавки сталі. У 1958 спільно з інститутом електрозварювання ім. Патона вперше в світі розпочалося промислове виробництво сталі способом

електрошлакового переплавлення, а через рік і способом дугового переплавлення.

169.5. Житловий будинок в якому з 1949 по 1963 проживав Трегубенко О.Ф. Фото 2013.

З 1962 на пенсії. Помер у 1963. Похований на Капустяному цвинтарі. На фасаді будинку, в якому він жив, у 2004 встановлено меморіальну дошку (0,8х0,6 м) з рожевого полірованого граніту з барельєфним портретом О. Трегубенка та написом. У 1963 вулицю Фестивальну перейменовано на вулицю О. Трегубенка [304].

Ганна Нагорна
Наталія Купрєєва

169.6. Житлові будинки, 1934 р. р. (архіт.). Просп. Соборний, 187, 230. Два однакових по архітектурному 5-ти поверхових житлових будинки, що стоять один напроти одного, між вулицями Лобановського і Трегубенка, утворюють ансамбль. Автори - архітектори Г. Орлов, П. Сталін. Збудовані в стилі Ар Деко.

Будинки проектувались і споруджувались у перехідний етап в історії радянської архітектури - від авангарду до освоєння класичної спадщини. Даний проект є прикладом раннього конструктивістського періоду, коли вплив на архітектуру класики, що відроджувалась, був ще незначним, що

дозволило архітекторам захопитись міжнародним мистецьким стилем Ар Деко. Це захоплення знайшло відображення у низці композиційних прийомів, застосованих у спорудах довоєнного часу, а саме: чіткій класичній симетрії і врівноваженості композицій фасадів, в яких поєднуються активна пластика об'ємів, чергування глухих поверхонь стін і скління, регулярність, класичність окремих елементів і мотивів.

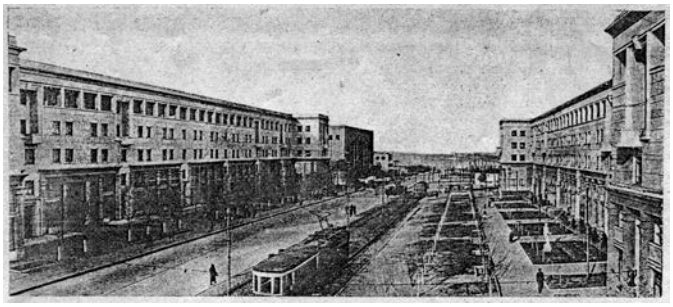

169.6. Житлові будинки. Фото 1934.

П’ятиповерхові цегляні будинки ідентичні, секційного типу, з вісьмома під'їздами, встановлені на стилобатах. Крайні секції розгорнені на 90 градусів, що плану будівлі форму каре. Квартири запроектовані повнометражними.

169.6. Житловий будинок по просп. Соборному, 230. Фото 2008.

Композиція фасаду кожного з будинків тричастинна. Кутові секції, що виступають у бік вулиці, відіграють роль ризалітів. Фасади мають горизонтальне членування між другим і третім поверхами, що розбиває об'єм на два яруси. Нижній ярус декорований у вигляді двоповерхової колонади. Квадратні в плані пілони зі стилізованою капітеллю підтримують лаконічний за оформленням антаблемент, який в центральній частині будівлі розкріпований у місцях, де влаштовано входи до вбудованих нежитлових приміщень. Входи акцентовані глибокими перспективними порталами. Другий поверх будівлі вирішений у вигляді глибоких лоджій з бетонною огорожею. Перший поверх оформлений вітринами магазинів. Нижні два поверхи фанеровані бетонною плиткою з правильною швів. Облицювання верхніх поверхів бетонною плиткою нагадує античну кладку з різною висотою горизонтальних швів.

Для оформлення верхніх поверхів вуличних фасадів і ризалітів використано один і той же мотив. Горизонтальний ряд лоджій п'ятого поверху ритмічно перерізується глибокими двосвітними лоджіями, оформленими перспективними рамами – наличниками що асоціюються з багетами картин. Зверху рами прикрашені замковим каменем, знизу перерізані балконом простої геометричної форми з глухим огородженням.

Вікна на фасадних стінах розміщені попарно, мають просту прямокутну форму. Важкий карниз у формі параболічного заокруглення з великим завершує будинок. Вище карнизу встановлений аттиковий парапет.

169.6. Житловий будинок по просп. Соборному, 187. Фото 2008.

В архітектурній спадщині міста ці будівлі займають особливе місце як зразки архітектурного стилю Ар Деко. Об'єм і площина, локальний колір, ритм і матеріал – самі по собі, без додаткових образотворчих засобів створюють повнокровний художній образ. Автори проекту узагальнили розуміння композиції і звели форму будівлі до лаконічної геометричної фігури. Монументальність форм посилена монохромністю і єдністю площини та пластики. Несподівані вкраплення у стінні площини ніш четвертого і п’ятого поверхів сприймаються подібно до урочистого музичного ритму. Здається, що будинки готують глядача до споглядання панорами Дніпрогесу. На час свого спорудження ці

будівлі, за задумом авторів, завершували головну магістраль міста.

Будинки отримали назву – «Будинки Орлова», є цінними зразками житлового будівництва [305].

Олена Кузьменко

169.7. Будинок громадських організацій, 1930 (архіт.). Просп. Соборний, 191. На розі просп. Соборного і вул. Леонова, на червоній лінії забудови вулиці. Архітектор С.Масліх.

169.7. Будинок громадських організацій. Фото 1930-х рр.

Споруда кутова в плані, своїм головним фасадом і входом орієнтована у бік просп. Соборного. Головний корпус триповерховий, об'єм зали засідань – одноповерховий.

Первісно вхід у будівлю був акцентований напівкруглим навісом, який підтримують стрункі, круглі в плані опори. Відкритість будівлі надавав широкий ганок з трибічними сходами. Кутова частина триповерхового корпусу на рівні третього поверху була виконана у вигляді критої тераси – оглядового майданчика. Всі внутрішні приміщення в будівлі добре освітлювалися через великі віконні прорізи. Легкість, простота, гарні пропорції та гармонійне поєднання з архітектурою гідротехнічних споруд були головними достоїнствами будинку.

169.7. Будинок громадських організацій. Фото 2008.

Пізніше відкриту терасу третього поверху було забудовано для влаштування додаткових кабінетів. В 1948-1949 рр. здійснено чергову реконструкцію будівлі за проектом архітектора Запорізького "Облпроекту" Л.Діпаоло. Згодом головний фасад оздобили трипрогоновим портиком з пілонами висотою у три поверхи. Горизонтальний фронтон портика продовжувався профільним карнизом по всьому периметру будівлі. При цьому був знесений напівкруглий навіс над головним входом. У 1980-ті рр., під час чергового ремонту, стіни будівлі облицювали плиткою з інкерманського каменю.

Після Другої світової війни у будинку розміщувались міський комітет Комуністичної партії УРСР, міська рада народних депутатів. Тепер - Управління внутрішніх справ м.Запоріжжя [306].

Олена Кузьменко

169.8. Житлові будинки, 1952-1955 рр. (архіт.). Просп. Соборний, 193, 234. Житлові будинки завершують забудову головного проспекту міста Запоріжжя. Одночасно вони становлять частину архітектурного ансамблю однієї з головних площ міста – площі Леніна тепер пл. Запорізька). Архітектори Г. Вегман, Е. Бельман.

Проект будинків, виконаний на замовлення Гіпромезу, був узгоджений 19.07.1952 р. Проектуванням займалося Харківське відділення „Міськбудпроекту” під керівництвом Г. Вегмана.

Парадна площа, згідно проекту, оформлювалась в стилі післявоєнної пишної класики – т. зв. радянського (або сталінського) ампіру. Головними акцентами кутових споруд стали будинки – "башти", що нагадують обеліски на честь перемоги радянського народу у війні. В композиції головних фасадів використані великомасштабні ордерні деталі, барельєфи і ліпнина. Архітектурна "зовнішність" будинків відображає особливості післявоєнного періоду розвитку радянської архітектури з її тяжінням до урочистих монументальних композицій і надмірного декору фасадів.

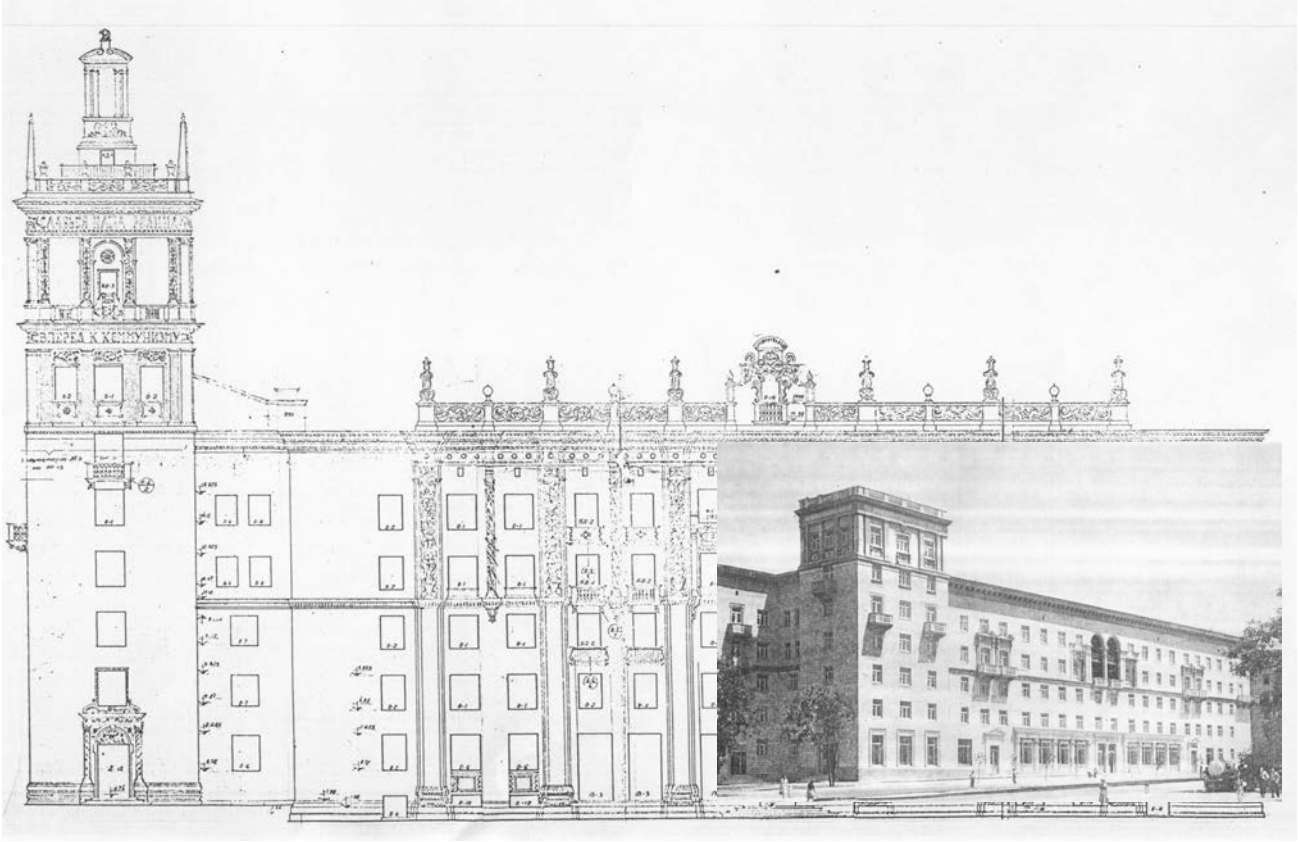

Основним зразком для мотивів ліпного оздоблення стін слугувало українське бароко з використанням іонічного ордеру. На ярусах башти розміщувались написи-гасла: «Слався наша Батьківщина», «Вперед до комунізму". Фасади будинків прикрашали безліч зірок, бельведер – головний символ держави – серп і молот. Центральні осі фасадів житлових корпусів підкреслювались аттиками з ажурними бетонними огорожами – арабесками. Балкони, що спираються на кронштейни, мали балюстрадні огорожі. Карниз і міжповерховий горизонтальний пояс були оздоблені багатоярусною тягою і рядами іоніків. Українське бароко знаходило своє в декоруванні напівколон верхніх поверхів виноградною лозою.

Стіни фасадів були облицьовані керамічною плиткою.

169.8. Проект 1952 житлового будинку по просп. Соборному, 193.

У розпал спорудження подібних будинків у радянській архітектурній науці відбулись принципові зміни з ідеологічних міркувань. 30.11.1954 року в Москві пройшла Всесоюзна нарада будівельників, архітекторів і працівників промисловості будівельних матеріалів, будівельного і дорожнього машинобудування, проектних науково-дослідних організацій, на якій були присутні представники партії і уряду на чолі з М. Хрущовим. Архітекторів звинуватили «не в некритичному до використання класичної спадщини, але й в безпринципному до досвіду нашого часу».

169.8. Житловий будинок по просп. Соборному, 234. Фото 1950-х рр.

Після прийняття у 1955 ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві", яка визначила подальший шлях розвитку радянської архітектури, завершення будівництва житлових будинків відповідно розробленому проекту стало неможливим, не зважаючи на те, що всі їх деталі були вже виготовлені. Кутові будинки – «башти» залишилися недобудованими. Будівельні плани були реалізовані тількив семи житлових поверхів без передбачуваних прикрас.

169.8. Житлові будинки по просп. Соборному, 193, 234. Фото 1980-х рр.

Не дивлячись на це, будинки єархітектури міста першої половини 1950-х рр. [307].

Олена Кузьменко

169.9. Житловий будинок, 1936-1938 (архіт.). Просп. Соборний, 216.

С на кутовій ділянці перетину просп. Соборного і вул. Верхньої, на території Шостого селища Дніпробуду, в кварталі № 6. Архітектори Г. Орлов, Ф.Дерябін.

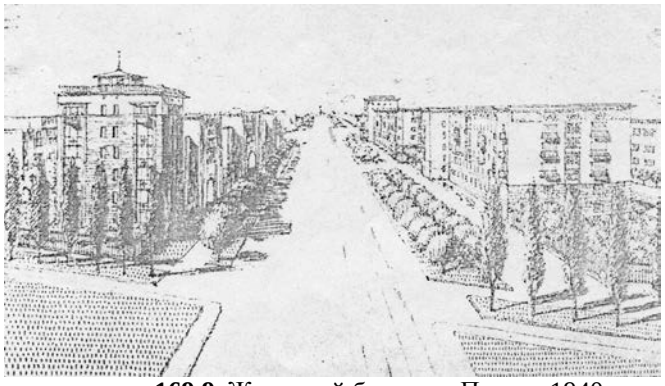

169.9. Житловий будинок. Проект 1940-х рр.

Згідно з генеральним планом, затвердженим у 1928 р., квартал № 6 був практично забудований до 1931 р. Його планувальна схема була підпорядкована головній вулиці селища - Алеї Ентузіастів (тепер просп. Металургів). Розташована перпендикулярно до неї 8-а Повздовжня вулиця (тепер просп. Соборний) була рядовою. На неї виходили торцеві фасади паралельно поставлених будинків. С зміни в містобудівні вирішення вніс новий генеральний план міста 1932 р. Відповідно до нього 8-а Повздовжня вулиця стала складовою Повздовжньої магістралі, що простягнулась від нової частини міста до історичного центру (пізніше просп. Соборний). Було переглянуто планування ділянки з боку шляхопроводу через залізницю.

Будинок п’ятиповерховий, цегляний секційного типу, із шістьма під'їздами.в стилі Ар Деко в поєднанні зі стилізованими класичними формами.

Квартири в будинку повнометражні. Всі центральні під’їзди прохідні. Композиція головного фасаду тричасна, підпорядкована центральній осі симетрії. Торцеві секції розгорнені на 90 градусів і виконують роль кутових ризалітів. Для більшої виразності ризаліти розкріповані від основної площини фасаду глибокими нішами.

Фасади будівлі мають виражені горизонтальні і вертикальні членування. Два нижні поверхи фанеровані великорозмірною бетонною плиткою, що імітує природний камінь. Між другим і третім поверхами - горизонтальний профільний пояс. Верхня площина фасадної стіни оброблена високоякісним вапняно-піщаним теразитовим тиньком. Центральна частина фасаду додатково акцентована тонким витонченим поясочком на рівні підвіконної частини п'ятого поверху. По всьому периметру будівлю опоясує могутній, з великим вильотом карниз, який підтримується модульйонами. Справжньою прикрасою будівлі є широкий фриз, що знаходиться під карнизом. Пояс фризу оздоблений ліпним рослинним орнаментом. На тлі фризу ритмічно розташовані світлові вікна горищного простору – люкарни, оформлені у вигляді круглих розеток в перспективному обрамленні. Вікна п'ятого поверху мають витягнуту вертикаль із двох спарених вікон. Виконання і оздоблення балконів верхніх трьох поверхів вирізняються різноманітністю. На рівні четвертого поверху ритмічно введені еркери, що своєю формою нагадують еркери будинків – "вставок", розташованих навпроти, через вулицю.

169.9. Житловий будинок. Фото 2008.

Фасадні площини ризалітів виконані глухими, з вертикальною прорізкою, вузькими балконними дверима фрамугами та невеликими балкончиками. в будинок. Входи в будинок вирішені глибокими нішами. Дуже виразно оздоблені портали входів, вони мають окантовку гранованими пірамідальними квадрами.

Архітектурне торцевих фасадів повторює елементи головного фасаду. Внутрішні східці, що виходять на торцеві фасади. освітлені стрічкою вертикального вітража. З торців виконані входи у вбудовані приміщення. Стіни пофарбовані в декілька тонів по теразитвому тиньку [308].

Олена Кузьменко

169.10. Житловий будинок, 1936-1938 (архіт.). Просп. Соборний, 218. Житловий будинок розташований на кутовій ділянці перетину просп. Соборного і просп. Металургів, є частиною єдиного архітектурного ансамблю разом з будинком по просп. Соборному, 216. Автори - архітектори Р. Орлов і Ф.Дерябін.

Спорудження будинку вздовж вулиці мало за мету закрити торці будинків – "блоків", збудованих в 1930-1931рр., і парадності вулиці на в'їзді в "Соцмісто". Комплекс цих будинків завершив забудову кварталу № 6 Шостого селища – "Соцміста". Побудований в стилі Ар Деко.

5-6 поверховий житловий будинок прямокутний в плані, запроектований секційного типу із сімома під'їздами. Квартири повнометражні. Для зручності мешканців парадні центральних секцій мають скрізні проходи.

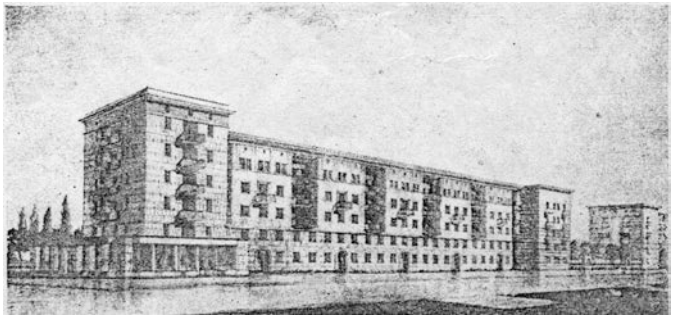

169.10. Житловий будинок. Фото 1938.

Композиція головного фасаду тричасна. Торцеві секції будинку розгорнені до головного корпусу на 90 градусів і оформлені у вигляді виступаючих ризалітів. Фасад центральної частини будівлі має чітко виражені горизонтальні членування в три яруси і вертикальний ритм глибоко лоджій з третього по п'ятий поверхи. Два нижні поверхи, подібно до сусіднього будинку № 216, фанеровані бетонною плиткою, що імітує природний камінь. Другий і третій поверхи розділяє горизонтальний профільний пояс. На рівні підвіконної частини п'ятого поверху виконано витончений поясочок. По всьому периметру п’ятиповерхової частини будинку проходить класичного профілю карниз з великим вильотом, що спирається на модульйони. Карниз шестиповерхової кутової секції спирається на модульйони, має додатково аттиковий парапет і фриз. Останній оздоблений круглими декоративними розетками.

Центральна частина фасаду представлена ритмом глибоких лоджій верхніх поверхів - тих, що чергуються з площиною стіни в три віконні вісі. На четвертому поверсі - невеликі балкони. Вікна п'ятого поверху відрізняються від вікон нижніх поверхів: замість одного вікна - два вузьких спарених, які чітко розділяються спареними пілястрами, що підтримують антаблемент. Над вікнами п'ятого поверху – круглі горищні вікна – люкарни. Архітектурний декор фасадів стриманий, але достатньо виразний. Отвори балконних дверей четвертого поверху мають простої форми наличник. Входи в житловий будинок з боку просп. Соборного оформлені напівциркулярним наличником із ліпним орнаментальним декором.

Торцева секція будівлі, що виходить на просп. Металургів, вирішена більш стримано в дета

лях та вирізняється особливою монументальністю. Вікна фасаду з боку просп. Соборного мають прямокутну форму без декоративного оформлення. По центральній вертикальній осі виконані балкони. Фасад, що виходить на просп. Металургів, в центральній частині вирішений у вигляді спарених глибоких лоджій. Вікна простої прямокутної форми, без декору. Перший поверх цієї секції зайнятий прибудованим промтоварним магазином. Архітектуру фасадів магазину пожвавлює чіткий ритм квадратних в плані колон з розміщеними між ними вітражами. Над площиною вітрин виступає горизонтальна смуга карнизу.

169.10. Житловий будинок. Фото 2008.

Оформлення фасадів торцевої секції з правого боку будівлі аналогічне оформленню лівої торцевої секції. Різниця - у відсутності шостого поверху і магазину, та в іншому розміщенні балконів і вікон з боку просп. Соборного. По центральній осі фасаду розташовані два вікна і з обох сторін - невеликого розміру балкони.

Тепер квартири першого поверху будинку використовуються під приватні магазини. Фасади будівлі поверх теразитового тиньку вкриті фасадною фарбою в декілька тонів. Засклені без дозволу балкони і лоджії, численні магазинчики з різнохарактерною столярнею і хаотичною рекламою не дозволяють повною мірою сприймати створений авторами архітектурний образ будівлі [309].

Олена Кузьменко

169.11. Житловий будинок, 1947-1949 (архіт.). Просп. Соборний, 220. На розі кварталу № 5 Шостого селища "Соцміста", утвореному перетином просп. Соборного та просп. Металургів. Автор - архітектор І. Козлінер. Споруда є семиповерховим житловим будинком - "баштою".

169.11. Житловий будинок. Фото 1950-х рр.

Ділянка для зведення нової будівлі в містобудівному відношенні була непростою. Квартал № 5 один з перших на території Шостого селища проектувався і будувався у дусі ортодоксального конструктивізму: раціональне планування, прості об'ємижитлових корпусів з мінімальною, але сучасною і виразною пластикою фасадів. Архітектор С.Андрієвській, який виконав проект кварталу № 5 у 1929 р., на кутовій ділянці перетину просп. Металургів і просп. Леніна (тепер - просп. Соборний) розмістив два триповерхові житлові будинки - паралельно вулицям і перпендикулярно один до одного. До торця будинку, що виходить на просп. Металургів, було прибудовано одноповерхову будівлю магазину. Ці житлові будинки, що постраждали при Запоріжжя від німецьких загарбників під час Другої світової війни, при відновленні зазнали реконструкції. Житловий будинок по просп. Соборному добудували до чотирьох поверхів.

Обидва будинки нове архітектурне оформлення вуличних фасадів. На тлі робіт, що проводились, житловий будинок-"башта" І.Козлінера дуже органічно вписувався в створюване архітектурне середовище. У вирішенні фасадів споруди використані різні види симетрії на основі осьової, центральної, поворотної й симетрії перенесення. На перший погляд всі фасади однакові, але при уважному розгляді вони різняться по оформленню, за винятком верхнього ярусу. Оформлення фасадів демонструє ієрархію їх орієнтації. Фасад з боку просп. Соборного пластично та композиційно виразніший, що акцентує його значення в містобудівному сенсі.

169.11. Житловий будинок. Фото 2008.

Будинок самиповерховий, цегляний, будівля, квадратний в плані, з підвалом, споруджений керамічної цегли з подальшим тинькуванням фасадів. На першому поверсі спочатку розміщувалося вбудоване кафе, пізніше – магазин промтоварів. Вхід у житлову частину будинку - з торця. Житлові квартири – по дві на поверсі, займають з 2-го по 6-ий поверхи включно. Верхній поверх представлений критою терасою – оглядовим майданчиком. Дах плоский, з внутрішнім водостоком.

Фасади будинку-"вежі" горизонтально розчленовані на яруси. Величності будівлі верхній ярус. Деталі укрупнені і спрощені, що підсилює враження монументальності і урочистості. Кожний акцент має площини стіни для виявлення і читання. Особливий інтерес стилізація ордерних деталей. Вхід в будинок акцентований порталом, вхід в кафе - злегка виступаючим порталом із пілястрів з горизонтальним карнизом і фільонкою складного малюнку замість фронтону. Нижні три поверхи відокремлені від верхніх тягою-поясом. Головний елемент другого ярусу - "вікно палаццо", розміщене на фасаді з боку просп. Соборного. Оформлення вікна стримано лаконічне, стилізацію найбільш поширеного прийому в архітектурі італійського Відродження. Кожна деталь модернізована автором, алепрочитується історичний аналог. Прямокутне за формою вікно позбавлене наличника. Воно декороване з боків двома тричвертними колонами, що спираються на тумби, що імітують балкон, підтримуваний кронштейнами. Колони несуть трикутний фронтон, вписаний в горизонтальний пояс – антамблемент. Над вікном передбачений фризок для декоративного барельєфу у вигляді герба зі стрічками, що розвіваються.

Балкони 4-го і 6-го поверхів мають різну форму і принцип розміщення. Частинанапівкруглої в плані форми, спирається на один кронштейн по центру. Балкони 4-го поверху прямокутної форми, кожний спирається на три кронштейни. Верхній ярус горизонтально поділений на три частини. Нижній пояс – кордон є шостим житловим поверхом. Тераса 7-го поверху оформлена потрійними арочними отворами з архівольтами, що спираються на імпости у вигляді пілонів. Нижні частини арочних отворів мають балюстрадні огорожі.

Увінчує будівлю розвинений важкий карниз із великим виносом. Його підтримують модульйони. Огорожадаху кладається з тумб і ланок металевих грат. На тумбах встановлені відліті з бетону декоративні прикраси.

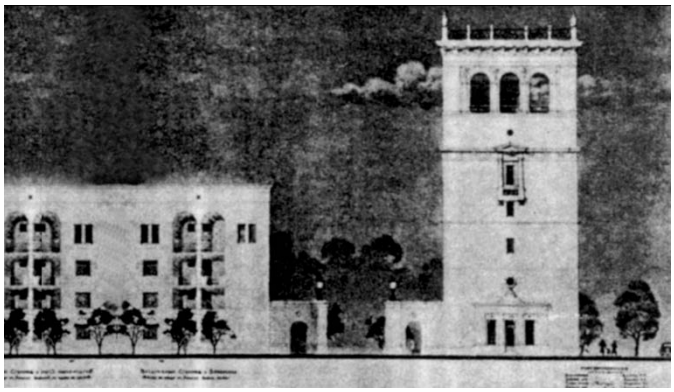

169.11. Проект житлового будинку 1946.

У 2002 за проектом Запорізького інституту "НДІ проект реконструкція" замість плоского даху будинок був покритий металевим двосхилим дахом. За пропозицією архітекторів коник був прикрасили бельведером зі шпилем.

Це нововведення порушило авторський задум [310].

Олена Кузьменко

169.12. Житловий будинок, 1933, 1949 (архіт.). Просп. Соборний, 224. С на території кварталу № 5 Шостого селища Дніпробуду. Автор проекту архітектор С.Андрієвський за участю Г. Орлова і В.Лаврова.

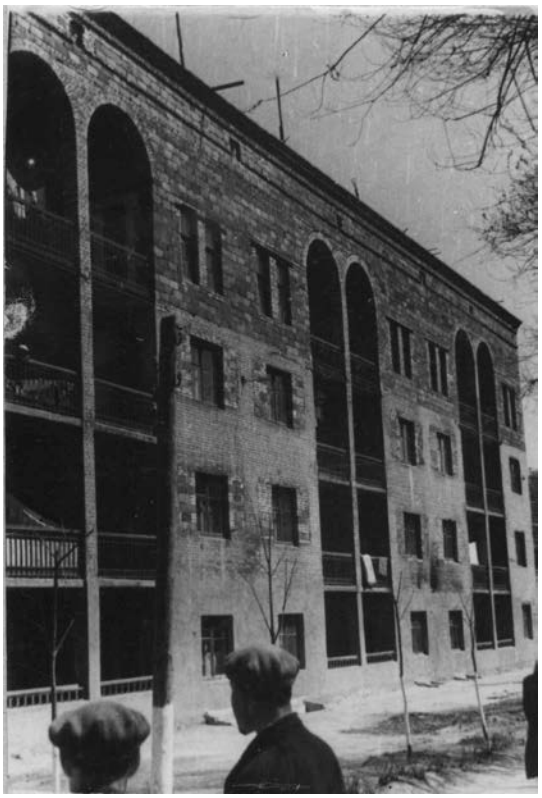

169.12. Житловий будинок. Фото 1949.

Планування кварталу було вик онане як єдиний архітектурний ансамбль, що розкривався в бік головної вулиці Шостого селища – алеї Ентузіастів (тепер просп. Металургів).

Будинок є первинною структурною одиницею кварталу – "будинок-блок". Він триповерховий, прямокутний у плані, цегляний. Планування секційне, на три під'їзди. Входи в будинок розташовані з боку надвірної території. Архітектурне вирішення фасадів графічне. Ритм горизонтально витягнутих вікон членується вертикаллю заглиблених лоджій. Лоджії верхнього поверху первісно не мали навісів.

У період відновлення міста після Другої світової війни, з перетворенням 8-ої Повздовжньої вулиці на головний проспект міста генеральний план Шостого селища зазнав значної трансформації. Статус житлового будинку при цьому підвищився, він ставав елементом парадної забудови просп. Леніна (тепер просп. Соборний).

169.12. Житловий будинок. Фото 2008.

У 1949 під керівництвом архітектора Г.Вегмана, який очолював архітектурну майстерню Харківського відділення „Міськбудпроекту", був створений проект реконструкції будинку з надбудовою четвертого поверху. Одночасно повністю переглядається архітектурне вирішенняфасадів споруди відповідно до вимог часу – наслідувати принципам класичної спадщини. Частково закладаються конструктивістські горизонтально витягнуті вікна. Разом з появою четвертого поверху нарощується площина фасадної стіни, яка завершується профільним карнизом, а у лоджії арочне напівциркульне Після завершення будівельних робіт лицьові фасади отиньковуються. Теразитова штукатурка виконана розшиванням тонким швом "під облицювання каменем". На місці повністю зруйнованого будинку 1930-х років по вул. Добролюбова, 15/224 за проектом Г.Вегмана зводиться п’ятиповерховий житловий будинок вбудованим магазином "Тканини". Між житловими будинками по просп. Соборному, 224 і вул. Добролюбова, 15/224 будується сполучна вставка – "пломба".

Перші поверхи житлового будинку по просп. Соборному, 224 нині перебудовані під приватні магазини, перукарський салон і кафе [311].

Олена Кузьменко

169.13. Житловий будинок 1949, в якому 1949-1993 мешкав Юпко Л.Д. (архіт., істор.). Просп. Соборний, 232. Розташований в рядовій забудові центрального проспекту міста.

Зведений за проектом Г. Вегмана.

169.13. Житловий будинок 1949, в якому 1949-1993 мешкав Юпко Л.Д. Фото 2013.

П`ятиповерховий, прямокутний в плані, мурований. Стіни – цегляні, обличковані бетонними плитами. Фундаменти бутобетоні. Цоколь отиньковано. Дах з горищем критий хвилястою азбофанерою по дерев`яних кроквах. Сходи – залізобетонні по металевих костурах. Залізобетонні плити лоджій спираються на стіни. Будинок має у своєму складі 12 житлових секцій. На першому поверсі розміщено магазини. У підвалі будинку розміщені складські приміщення. Входи до магазинів ведуть з проспекту, до житла – з двору.

Архітектурне рішення виконано в стилістиці ретроспективізму. За класичними принципами фасади будинку урізноманітнюються горизонтальним та вертикальним членуванням. Горизонтальна темна смуга цоколю, отинькованого під камінь, оперезує головний і бічні фасади. Ще дві смуги міжповерхового і вінчаючого карнизів перетинають поверхню фасадів будівлі. Міжповерховий карниз проходить на рівні підвіконня четвертого поверху. Вінчаючий карниз має значний винос і підтримується декоративними кронштейнами. Лоджії, занурені углиб стіни, і виступаючі еркери являють собою вертикальні архітектурні елементи, які збагачують пластику стіни головного фасаду. Трапецієподібні в плані еркери здіймаються на висоту трьох поверхів. Над ними з четвертого по п`ятий поверх розташовано лоджії. Таке сполучення обумовлене не тільки естетичними, але й утилітарними міркуваннями. Еркери знаходяться в тіні від високих дерев, лоджії верхніх поверхів, освітлені сонцем, захищають житлові приміщення від перегріву. Центральну вісь споруди акцентовано проходом усередину кварталу, обрамленим приставним портиком, утвореним парою коринфських колон, що підтримують виступаючиий з поля стіни антаблемент. Над п`ятим поверхом по вісі будинку вінчаючий карниз перерізає п`єдестал, на якому розташовані скульптурні фігури робітника і колгоспниці. Синтез архітектури і скульптури підвищує естетичну виразність споруди.

У цьому будинку з 1949 по 1993 проживав Юпко Лев Дмитрович (1911-1993) – директор комбінату «Запоріжсталь» (1956-1982), Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державної премії, заслужений металург УРСР (1972). Народився у місті Краматорську Донецької області. У 1932 закінчив Московський інститут сталі і сплавів. Працював на металургійних підприємствах країни. Пройшов шлях від майстра до генерального директора. Брав участь у відбудові Комунарського, Краматорського металургійних комбінатів, «Азовкабеля», «Запоріжсталі», останній очолював чверть століття. З 1982 на пенсії. Помер 10.01.1993. Похований на Капустяному цвинтарі. У 1997 на будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з горельєфним портретом Л. Юпка, символічним зображенням ковша і доменної печі та меморіальним написом [312].

Микола Андрющенко
Лариса Малихіна

169.14. Житлові будинки, 1929-1932; 1947-1949 (архіт.). Просп. Металургів, 11, 20, 22, 24; просп. Металургів, 11 – житловий будинок облицьований туфом 1929–1932; просп. Металургів, 20 – житловий будинок, 1933, 1949 (перебудова), архітектор Г. Вегман; просп. Металургів, 22 – житловий будинок, 1947–1949, архітектор Г. Вегман; просп. Металургів, 24 – житловий будинок, 1933, 1949 (перебудова), архітектор Г.Вегман.

Ці житлові будинки являють собою частину так званого Шостого селища або «Соцміста», яке входило до грандіозного проекту по забудові відокремленої житлової зони під назвою «Велике Запоріжжя». Творцями Шостого селища були московські архітектори В. Веснін, Г. Орлов, М. Коллі та інші. Проект був завершений у 1928, і його головна відмінність полягала у введенні принципу «окрема ділянка», «окреме володіння», «окремий будинок». Було введено поняття «квартал». Квартал трактувався як відкрита частина загального простору жилого району і як цілісний архітектурний комплекс. З 1929 по 1937, були житлові квартали № 2, 3, 5, 6, 8, 9; квартали громадського призначення – 4, 11, стадіон, парк культури і відпочинку, річковий порт. Частина житлових будинків (пр. Металургів, 11) та лікарня були обличковані туфом.

Після визволення Запоріжжя від німецько-фашистської окупації практично усі будинки кварталів № 6 (пр. Металургів, 11), № 8 (пр. Металургів, 20; 22; 24) а також № 3,9, 10

лежали в руїнах. Креслень не було, тому відбудова здійснювалась за всіма обмірами. Повністю були відбудовані споруди кварталу № 3 («амбулаторне містечко», лікарня № 3) та житлові будинки у кварталі № 6 (в тому числі будинок пр. Металургів, 11). Внутрішня ж структура кварталів № 8 та 9 зазнала змін. Плануванням та забудовою будинків кварталу № 8 (пр. Металургів, 20; 22; 24) займалася майстерня Г. Вегмана, що намагався наблизитися до передвоєнної архітектури, зберігаючи певну індивідуальність споруд.

169.14. Житловий будинок по просп. Металургів 11. Фото 2008.

Один з будинків (пр. Металургів, 11) має три поверхи та виконаний в строгих прямокутних формах. Особливістю цієї будівлі є розташована з боку вулиці на куті кругла башта, яка разом з будинком візуально складає одне ціле. Башта на декілька сантиметрів виступає над будинком та не має жодних архітектурних елементів. Також по всьому периметру будинку, від основи до даху, виконано рустовку. З боку вулиці на рівні другого та третього поверхів розташовані скріплені, однією лінією балкони. З боку двору балкони розміщено на рівні третього поверху.

169.14. Житловий будинок по просп. Металургів 20. Фото 2008.

В одному архітектурному стилі виконані будинки за адресою пр. Металургів, 20 та 24.

Вони триповерхові, прямокутні в плані та мають з правого боку портики перекриття, що спираються на чотири колони. В центрі обох будинків розташовано по дві однакові по формі аркади, які спираються на колони. В аркадах вбудовано вікна та балкони. В верхній частині будинків, під дахом розміщено карнизи. Вікна та балкони розташовані по всьому периметру симетрично.

169.14. Житловий будинок по просп. Металургів 24. Фото 2008.

Останній будинок (пр. Металургів, 22) чотирьохповерховий, має прямокутну форму. По всьому периметру будинку, від основи до даху, виконано рустовку. Будинок з правого боку має портик, що виступає над дахом та спирається на шість колон. З боку вулиці та двору до рівня третього поверху, між вікнами розміщено зображення колон. Вікна четвертого поверху з боку двору мають форму арок. Входи до будинку розташовані з боку двору.

169.14. Житловий будинок по просп. Металургів 22. Фото 2008.

Тепер це житлові будинки. Перші поверхи використовують під торгівельні заклади (пр. Металургів, 20; 22; 24) чи адміністративні установи (пр. Металургів, 11) [313].

Анатолій Казабаш

169.15. Амбулаторне містечко, 1929-1932 (архіт.). Просп. Металургів, вул. Незалежної України, вул. Медведєва. В кварталі № 6 на розі просп. Металургів і вул. 40 років Радянської України було збудоване амбулаторне містечко. Автор проекту - рхітектор О. Яфа. Комплекс проектувався і будувався з 1929 по 1932. Містечко складалося з лікарні, поліклініки, пункту швидкої допомоги, аптеки і госпкорпусу.

169.15. Проект амбулаторного містечка 1930.

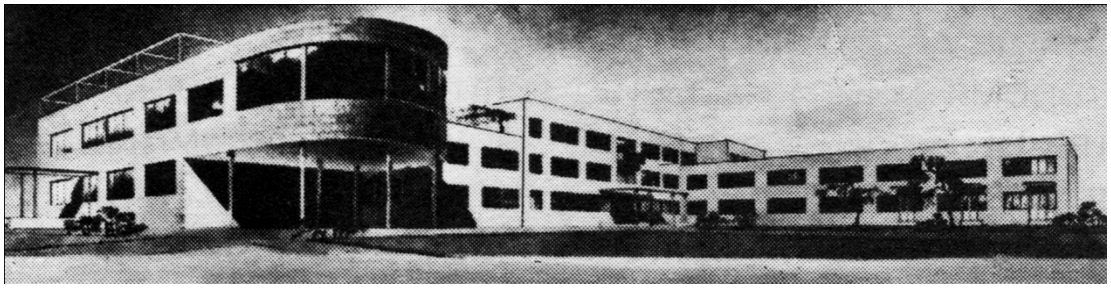

На момент будівництва «Соцміста» в Запоріжжі був накопичений певний досвід по проектуванню медичних установ. Для зручності відвідин амбулаторного містечка, місце будівництва було вибране в центрі селища, серед житлової забудови. На той час переважала концепція будівництва лікарень павільйонної системи у вигляді лікарняних містечок. Всі основні відділення лікарняного комплексу (поліклініка, стаціонар, лікувально - допоміжні відділення, харчовий і господарські блоки та ін.) розміщували в окремих будівлях в один – три поверхи. П лікарняного комплексу на самостійні корпуси дозволяв споруджувати одну будівлю за іншою і відразу вводити їх в дію.

169.15. Внутрішній дворик. Фото 1930-х рр.

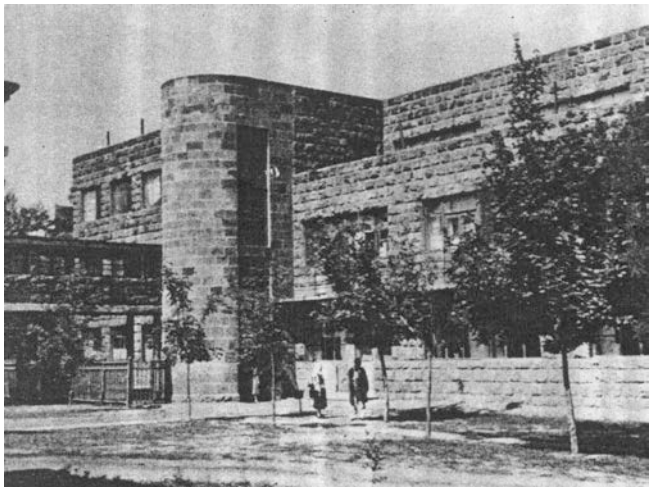

Окрім організації складного функціонального процесу в лікарні, архітектори приділяли багато уваги проблемі створення сприятливих умов для працюючого персоналу, відвідувачів і хворих, пошуку художньо-образного вирішення лікувально-профілактичної установи, професійному рішенню чітко намічених програмою функцій з урахуванням новітніх досягнень в галузі медицини.

Будівля аптеки розміщена по лінії забудови просп. Металургів. Корпус самої лікарні в глибині ділянки – далеко від міського шуму і пилу. За лікарнею розташовані корпуси поліклініки і госпблоку. Будівлі лікарні і поліклініки по другому поверху переходом. Між проспектом Металургів і корпусом лікарні – сквер з майданчиком

відпочинку.

Фасади будівель виконані в стилі ортодоксального конструктивізму. Присутні головні носії цього стилю: фасади асиметричні, плани функціональні, композиція комплексу побудована на перетині геометричних об'ємів, на контрасті заглиблених вікон і сходових вітражів з глухими площинами стін, фанерованих натуральним каменем жорсткою обробкою зовнішньої поверхні.

169.15. Внутрішній дворик. Фото 30-х рр.

Оригінальність будівлям елементи напівциркульної в плані форми. Вхід в аптеку вирішений у вигляді напівротонди з козирком, фанерованим каменем, що спирається на витончені круглі стовпчики. Ця тема прочитується і в архітектурному рішенні лівої частини крила лікарні – напівкруглий операційний зал другого поверху на таких же круглих опорах. Додаткове освітлення операційної вирішене верхнім світлом через засклений світловий ліхтар.

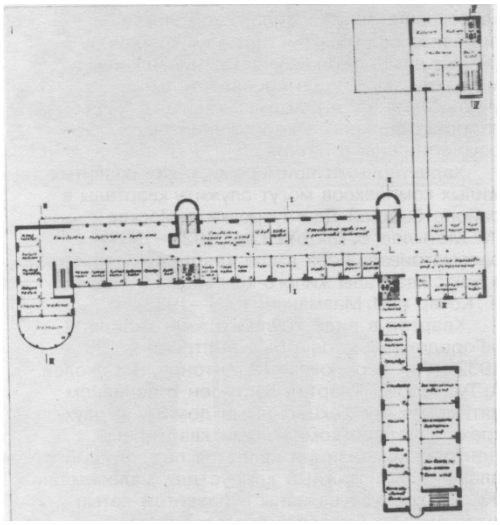

169.15. План амбулаторного містечка.

На торцевому фасаді лікарні, що виходить на проспект, - напівкруглий еркер другого поверху. З боку двору горизонталь корпусу розтинають напівциркульні вертикалі внутрішніх сходових . Сходові також фанеровані туфом, але з гладкою поверхнею.

169.15. Внутрішній дворик. Фото 2008.

Артикський рожевий туф Вірменії вперше був використаний архітектором Весніним на Дніпробуді для облицювання машинного залу Дніпрогесу. Туф має теплоізоляційні властивості. Будівлі, фанеровані туфом, в оточенні зелені, виглядають гармонійно в єдності з природою.

Дахи будівель плоскі. На третьому поверсі лікарні плоска слугувала як тераса для прогулянок на свіжому повітрі.

169.15. Центральний вхід. Фото 2008.

У роки після Другої світової війни багато елементів споруд були змінені. Будівля аптеки позбулася оригінального напівкруглого входу. Відкритий простір під операційним залом в лікувальному корпусі було забудовано під палати. Характерні для конструктивізму плоскі дахи були замінені на похилі - з хвилястих асбоцементних листів. Корпуси обросли прибудовами різного призначення. Господарчо-побутовий корпус був знесений. До будівлі поліклініки прибудували додатковий корпус, у

дворі якого з'явилася безліч хаотично розташованих службових споруд. З боку проспекту Металургів, поряд з будівлею аптеки, приміщення сторожки, яке заважає сприйняттю перспективи всього комплексу. Парадна частина головним входом в лікарню втратила своє містобудівне значення і перетворилася на звичайний двір.

Амбулаторне містечко „Соцміста" і сьогодні використовується за первісним призначенням. У архітектурній спадщині м. Запоріжжя його споруди є цінною пам'яткою архітектури та містобудування, і безперечно пам'яткою історії Дніпробуду [314].

Олена Кузьменко

169.16. Квартал № 2 – «квартал – комуна», 1928-1932 (1948 – реконструкція) (архіт., містоб.). Просп. Металургів, вул. Незалежної України, вул. Добролюбова, вул. Рекордна. Під безпосереднім керівництвом академіка архітектури В. Весніна група архітекторів, серед яких - Г. Орлів, О. Яфа, В. Летавін, К. Князєв і С. Масліх, розробила проект кварталу № 2 у Шостому селищі

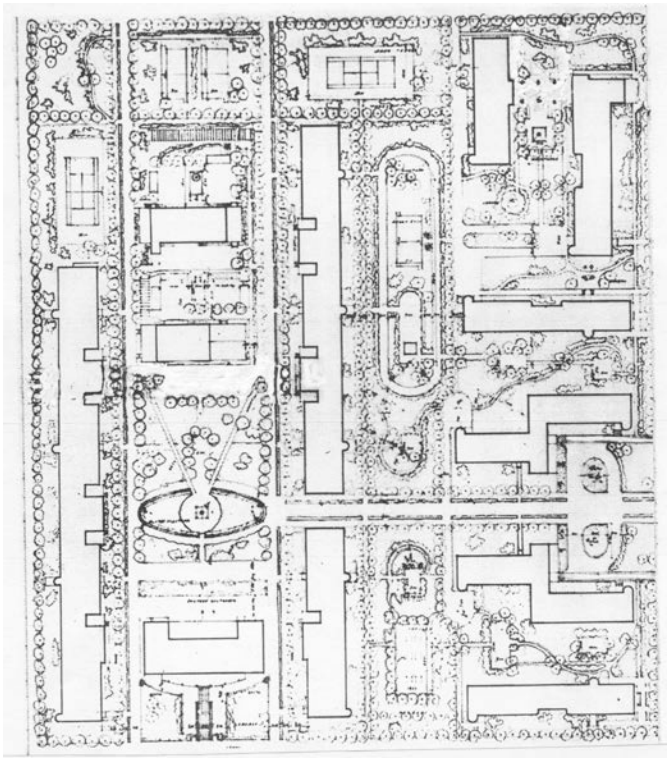

Дніпробуду по типу «квартал-комуна».

169.16. Схема генплана кварталу № 2 . 1930-1931.

Комплекс «будинку- комуни» за проектом архітектора К. Князєва займав половину кварталу з боку вулиці Добролюбова. Він складався з житлових корпусів, клубу - їдальні, будівель ясел і дитячого садка. Два житлові корпуси, розташованіпаралельно вул. Добролюбова, були триповерховими. Житлові секції мали наскрізні коридори на всіх поверхах. На першому поверсі кожної секції розміщувалися великі кімнати загального користування, вище над ними - двосвітні зали. Житлові осередки були запроектовані у вигляді одно- і двокімнатних квартир. Житлові корпуси з'єднувалися між собою і клубом - їдальнею за допомогою теплих переходів, влаштованих на рівні другого поверху. Переходи між корпусами розглядалися як зовнішня ознака нового житла.

Клуб – їдальня, споруджений за проектом архітектора С. Масліх, проектувався як повно-функціональний комплекс для культурного дозвілля, масового спілкування, професійних заходів. Враховуючи той факт, що на будівництво Дніпробуду приїхали люди різних національностей зі всіх куточків країни, культурна програма включала вивчення української мови за допомогою бібліотек і театральних постановок, які проходили в клубі - їдальні. Серед масової житлової забудови клуб - їдальня (пізніше – Будинок культури заводу «Запоріжсталь») вирізнявся завдяки масштабу, лаконічності форм, ретельно продуманому об'ємно-планувальному рішенню.

Будівлі ясел і дитячого садку були зведені на внутрішньодворовій території «будинку - комуни». Принцип розміщення дошкільних установ в кожному житловому кварталі був пов'язаний з турботою про дітей, зокрема, вилучався небезпечний перехід через магістраль.

Дещо відрізнялися умови проживання в будинках з усуспільненим побутом, що будувались побудованих за проектом архітектора О. Яфи вздовж просп. Металургів (просп. Металургів № 4, 6, 10, 12). Чотири триповерхових житлових будинки запроектовані перпендикулярно проспекту, композиційно підпорядковані осі симетрії, продовження якої пізніше стане віссю архітектурного ансамблю з «Круглим будинком в кварталі № 3 навпроти. Крайні будинки простіші - прямокутні в плані, цікаві по розміщенню фасадів, оброблених блоками артикського туфу, подібно до машинного залу Дніпрогесу. Скруглені об'єми сходових з вікнами – «градусниками», плоскі дахи - стильові ознаки конструктивізму. Два центральні будинки, складніші в плані,

формують площу у вигляді курдонера з центральною алеєю, що розтинає простір двору і веде у двір «будинку - комуни». Обробка їх фасадів становила контраст із крайніми будинками. Зовнішні стіни центральних будинків були отиньковані і пофарбовані в білий колір, що выдображало тему – «біла архітектура». У будинках були запроектовані одно- і двокімнатні квартири із загальними кухнями, душовими і туалетами.

Другий квартал завершував Алею Ентузіастів (просп. Металургів) з боку передзаводської площі. Перетин просп. Металургів і вул. Рекордної виявився найвідповідальнішим в містобудівному плані. Побудований на цій ділянці «будинок – блок» - найоригінальніша споруда кварталу. Автори проекту - архітектори Г. Орлов і В. Летавін. Гуртожиток для консультантів будівництва Дніпрогесу більше нагадував готель з необхідним набором побутових приміщень Асиметричне вирішення динаміку архітектурному образубудівлі. Виразно акцентовано головний вхід у вигляді активно виступаючого об'єму з підрізкою по першому поверху і колонадою із круглих стовпів без баз і капітелей. Подовжений фасад будівлі з боку вулиці Рекордної в центральній частині мав наскрізний прохід у внутрішній двір. Між «будинком - блоком» і будинком на просп. Металургів, 4 раніше існував закритий перехід по другому поверху, аналогічний переходам «будинку - комуни». Фасади були гладко отиньковані й пофарбовані у білий колір, що об'єкту стриманої парадності.

«Будинок - комуна» зазнав безліч перебудов. Частину другого житлового корпусу після Другої світової війни не відновили. Переходи між будинками розібрали. Вигляд фасадів житлових корпусів і клубу-їдальні змінили на догоду класичному стилю. Архітектурний ансамбль будинків О. Яфи по центральній осі було замкнуто спорудою нового п'ятиповерхового будинку, що спричинило переміну фасадів будинків № 6 і № 10. Будинок на просп. Металургів, 12 позбувся обробки фасадів туфом. Змінилася форма вікон, балконів. З'явився могутній виразний карниз на модульйонах, балкони набули кронштейни.

«Квартал – комуна» № 2 є цінною пам'яткою архітектури і містобудування міста [315].

Олена Кузьменко

169.17. Квартал № 3, 1933-1934, 1936-1937, 1947-1950 (містобуд.). Просп. Металургів, вул. Незалежної України, вул. Рекордна, вул. Верхня. Розташований в Шостому селищі, на південний схід від просп. Металургів.

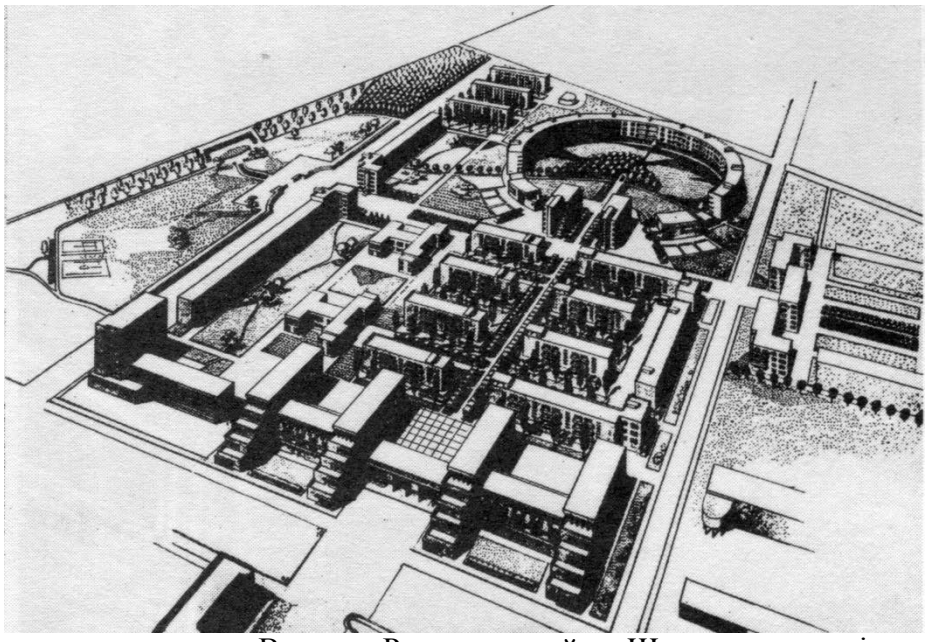

169.17. Квартал № 3. Перспектива. 1930-1933.

Вул. Верхня відокремлює квартал від зеленої смуги вздовж залізничної колії, вул. Рекордна – від парку перед промисловою зоною. Квартал перетинає по повздовжній та поперечній вісях Т-подібний проїзд Дружній. Квартал, який виник як житловий комплекс заводу «Запоріжсталь», був збудований у 1933-1934 (перша черга) та 1936-1937 (друга черга), за проектом авторського колективу під керівництвом архітекторів Г. Орлова та В. Лаврова які очолили в цей час проектування Шостого селища. Планувальне та об`ємно-просторове вирішення кварталу (представлене планом та декількома перспективами з пташиного польоту) було конструктивістським. Фасад кварталу, що виходить на головну вісь селища – просп. Металургів, мав формувати готельний комплекс, який складався з чотирьох високих готельних будинків, розгорнутих до проспекту терасами сходинкових торців. Готелі об`єднувались чотириповерховими вставками,

центральна з яких, піднята на стовпах, перетинала головний внутрішньоквартальний проїзд. В такому ж дусі було вирішено два будинки-пропілеї, об`ємна композиція яких складалася із сполучення двох вузьких паралелепіпедів з сходинковими торцями. Конструктивістський характер мало вирішення фасадів кільцеподібного будинку із заглибленими лоджіями й стрічками балконних огорож та двох споруд громадського обслуговування, які передбачалося розташувати на кінцях дуги, що обіймає круглий двір. Північний кут кварталу акцентував високий восьмиповерховий паралелепіпед. Східний видовжений кут повинні були зайняти три корпуси рядкової забудови. Паралельно рядковій забудові, вздовж головного внутрішньоквартального проїзду, мали шикуватися в смугу два дитячі садки, за планом схожі на літаки. За цим проектом квартал почали зводити у 1933-34, і вже в процесі будівництва відбулися суттєві зміни, пов'язані, серед іншого, з появою нових естетично-художніх ідей. Вплив конструктивізму поступово слабшав, хоча його принципи побудови форми ще зберігалися. Новий зовнішній вигляд кільцеподібного будинку та будинків-пропілеїв було створено із залученням історичних стилів. На східному куті кварталу був зведений Г-подібний житловий будинок, готельний комплекс не споруджувався. Ділянка вздовж просп. Металургів була забудована двома житловими будинками у 1936-1937, північний кут кварталу – вже після Другої світової війни.

Будинки громадського призначення також не були зведені, але деякі композиційні знахідки з архітектури цих споруд, а саме: помережені круглими отворами площини, напівкруглі балкони тощо було перенесено авторами на будинки-пропілеї. З запланованих двох дитячих садків був побудований до війни тільки один - простий, прямокутний за планом. Фронт житлової забудови по вул. Рекордній був зведений у 1947-1950, в цей же час був зведений ще один дитячий садок.

Забудова кварталу складається з житлових будинків, торговельних закладів, дитячих садків, трансформаторних кіосків та сміттєзбірників. Його територію впорядковано та озеленено. У дворі розташовано майданчики для дитячих розваг, спортивних ігор, відпочинку людей похилого віку. До будинків прокладено мережі водопроводу, каналізації, електро- та теплопостачання. Площа трапецієвидного за планом кварталу дорівнює 11 га. Щільність забудови 18%, щільність житлового фонду 3150 кв. м/га при переважно чотириповерховій забудові. Частина будинків зведена за типами житла, розробленими для забудови Шостого селища у 1930-1933.

Будівлі кварталу зведені з цегли та отиньковані цементним тиньком. Панівне конструктивне рішення – з поперечними несучими стінами, дахи пласкі й скатні.

Композиція кварталу базується на двох взаємно перпендикулярних вісях, а саме: проїзд, що проходить крізь квартал від просп. Металургів та завершується круглим, величезним (100 м в діаметрі), озелененим двором, який охоплює кільцеподібний будинок (архіт. В. Лавров); другий проїзд, розташований під прямим кутом до першого, перерізає квартал та спрямований до входу на заводську територію. На протилежному кінці другого проїзду перспектива завершується будинком, що розташований у сусідньому кварталі № 6.

Головний проїзд проходить не посередині кварталу, а відсікає одну третину ширини з південно-західного боку, при цьому навкруги головної вісі формується майже абсолютно симетрична композиція. Проїзд фланкується рядовою забудовою розгорнутих торцями до нього, однакових чотириповерхових три, чотирисекційних будинків по чотири з кожного боку. Фронт по вул. 40 років Радянської України складає більш довгий чотириповерховий корпус, який створює з крайніми корпусами рядкової забудови (з відповідного боку) планувальну композицію у вигляді широкої скоби з двома розривами. Два п`ятиповерхових двосекційних будинки-пропілеї, розташовані обабіч проїзду, оформлюють вхід до круглого двору, створюючи своєрідні пілони воріт, за якими розкривається вражаючий простір. Увігнута площина внутрішнього фасаду кільцеподібного будинку членується вертикалями виступаючих лоджій та підтримуючих стовпів, ритм яких здається безкінечним.

Фасад по просп. Металургів створюють два симетричних Г-подібних у плані чотириповерхових житлових корпуси, між торцями яких утворено широкий прохід до головного проїзду у квартал. Архітектура

будинків, зведених в 1936-37, вже базується на класичних мотивах.

Третина ширини кварталу з північно-східного боку залишалася деякий час вільною. Фасад кварталу та його північний кут було остаточно забудовано у 1947-1950 П-подібним в плані житловим будинком, який створив, разом з розташованим праворуч від нього одним з симетричних фасадних корпусів 1936-1937 років будівництва, нову симетричну композицію. Центром цієї нової композиції став глибокий курдонер з боку проспекту, утворений між крилами старого та нового будинків. Фронт кварталу по вул. Рекордній було забудовано у 1947-1950 двома довгими семисекційними корпусами з розривом посередині, навпроти поперечного проїзду та з двома проходами по краях. На смузі внутрішнього простору в ті ж роки був збудований ще один дитячий садок, що відповідав плану 1933 не тільки за місцем розташування, а й за схожим на літак планом, та житловий будинок, розміщення якого на одній лінії з останнім рядом рядової забудови біля головного проїзду створювало додатковий композиційний зв`язок з новою забудовою північно-східного боку кварталу. Вся забудова, зведена після 1936, вирішена у стилістиці ретроспективізму за класичними принципами. В забудові, що виникла після Другої світової війни, вже не залишилось натяків на конструктивістську тектоніку. Закінчений квартал набув майже суцільної периметральної забудови, яка відсутня тільки навкруги кільцеподібного будинку, величезна дуга зовнішнього фасаду якого вплітається в меандрову стрічку фасадних корпусів, що перериваються проходами углиб кварталу.

Внутрішній простір кварталу добре озеленений та впорядкований. Архітектурна композиція кварталу знаменує ряд докорінних змін естетичного ідеалу містобудування радянських часів.

Композиція яскрава та індивідуальна, природно поєднує принципи, притаманні конструктивізму та класицизму. Забудова кварталу № 3 являє собою один з найбільш видатних зразків архітектурної спадщини 1930-1940-х рр. [316].

Тетяна Бажанова

169.18. Квартал № 5, 1930-1933, 1946-1949 (архіт., містоб.). Просп. Соборний, просп. Металургів, вул. Незалежної України, вул. Добролюбова.

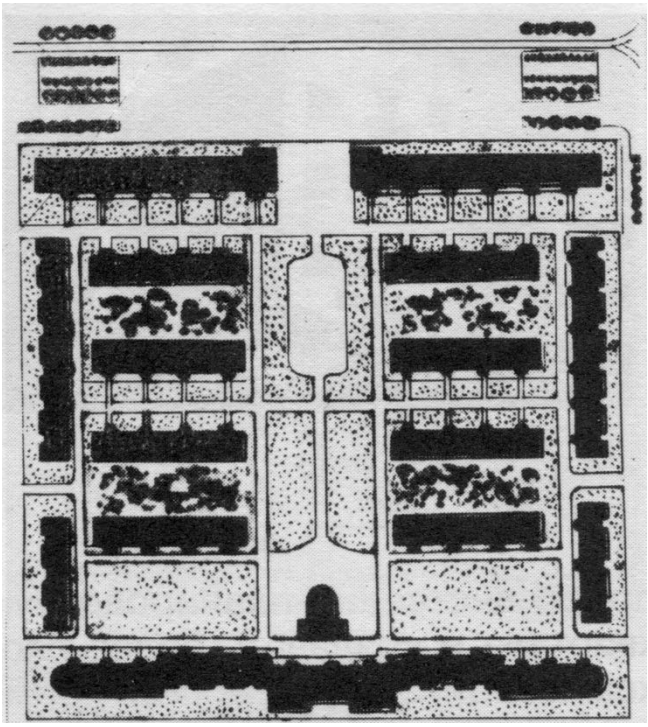

169.18. Схема генплана. 1930.

Розробкою генплану кварталу № 5 Шостого селища займався архітектор С.Андрієвський. Приступивши до проектування в 1929, автор реалізував свою ідею в 1930-1933. Андріївський в генплані використовував систему вільної забудови. Якщо перші квартали Шостого селища носили сліди схематизму і спрощеної архітектури, то в кварталі № 5 приділено більше уваги силуетності забудови, профілізації стінних площин, більш урізноманітнив архітектурні форми. Планування кварталу підпорядковане єдиній архітектурно-планувальній схемі, здійсненню ансамблевого принципу, рішенню проблеми впорядкування кварталу. Забудова кварталу виходила на головну магістраль Шостого селища - алею Ентузіастів (тепер просп.

Металургів).

169.18. Квартал № 5. Фото 1930-х рр.

169.18. Внутрішньоквартальна забудова з бібліотекою. 1930-ті рр.

Центральна вісь кварталу проектувалася перпендикулярно вулиці і була широкою, зеленою зоною. На червону лінію виходили два однакових, симетрично розташованих, триповерхових житлових будинки. Їх торцеві частини виходили на центральну вісь кварталу, мали підвищення до 4-х поверхів з вбудовано-прибудованими об'ємами магазинів. На завершенні вісі, в глибині двору, була запроектована будівля громадської бібліотеки.

169.18. Бібліотека. Фото 2008.

Окрім чітко розпланованої прямокутної сітки розміщення житлових будинків-блоків, проїздів і елементів благоустрою, квартал як завершення периметральну забудову. Одночасно з введенням в експлуатацію житлових будинків були дворові території, що нагадують сквери.

Зруйнований під час Другої світової війни квартал № 5 про свою справжню історію нагадує окремими відновленими будинками на внутрішньоквартальній території. Периметральна забудова просп. Соборного, просп. Металургів і вул. Добролюбова практично повністю перебудована. Збереглися тільки будинки по вул. Незалежної України і будинок по просп. Металургів, 14.

Будинки по просп. Соборному у повоєнні роки були надбудовані до чотирьох поверхів, змінилася стилістика фасадів. На фундаментах будинків 1930-х років на вулиці Добролюбова нові будівлі. За проектами архітектора Г. Вегмана в центральному будинку з'явився вбудований кінотеатр "Україна". Більшість будівель двосхилі покрівлі. На розі проспектів Соборного та Металургів в 1949 закінчили будівництво семиповерхового будинку-башти за проектом архітектора І. Козлінера.

До будинку по просп. Соборному, 222 на початку 2000-х рр. прибудували одноповерховий комплекс, що вніс значний дисонанс в існуючий архітектурний ансамбль.

Квартал № 5 Шостого селища – "Соцміста" є цінним об'єктом історії радянської архітектури різних епох [317].

Олена Кузьменко

169.19. Квартал № 8, 1929-1933, 1946-1949 (архіт., містоб.). Просп. Соборний, просп. Металургів, вул. Б. Хмельницького, вул. Добролюбова. Одним з перших в Шостому селищі проектувався квартал № 8, обмежений вулицями: алеєю Ентузіастів (тепер просп. Металургів), 8-ою Повздовжньою вулицею (тепер просп. Соборний), вул. імені 12-го грудня (тепер вул. Б. Хмельницького) і вул. Добролюбова. Кожний квартал мав своє функціональне призначення. Квартал № 8 було визначено як житловий. Проектування здійснювалось великим колективом фахівців. Безпосередньо у розробці проекту брали участь архітектори С. Андрієвський, Г. Орлов, В.Лавров під керівництвом В.Весніна.

За містобудівну основу генерального плану кварталу була прийнята "лінійна забудова". Архітектори рівномірно по території всієї ділянки майбутнього кварталу розмітили 12 триповерхових житлових будинків-блоків з орієнтацією фасадів на північ і південь. Для кліматичної зони південного міста – Запоріжжя, така забудова виявилася не зовсім вдалою. У розробці наступних кварталів цей момент був

врахований і житлові будинки було розвернуто на схід-захід. Щоб уникнути одноманітності забудови, торці двох будинків, що виходять на алею Ентузіастів (тепер просп. Металургів) запроектували з кутовими секціями. Архітектура будівель відрізнялася сучасними художніми рисами. Вікна житлових квартир мали горизонтальні пропорції. Сходові відрізнялися вертикальним склінням, схожим на градусник. Дахи плоскі. Балкони нагадували корабельні палуби, були різної конфігурації, зокрема, закруглені на кутах будівель.

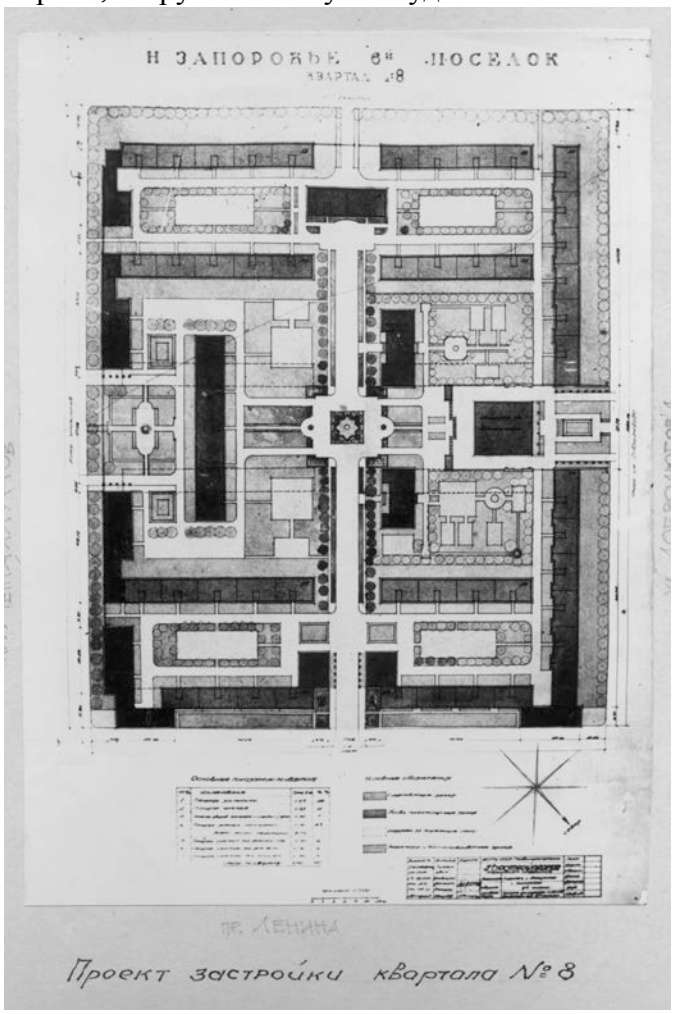

У 1944, після звільнення міста від гітлерівців, негайно розпочались відновлювальні роботи. Шосте селище і квартал № 8 зокрема відбудовувався силами "Дніпробуду" і "Запоріжбуду". Головним архітектором "Дніпробуду" був призначений Г. Орлов. В повоєнний час в архітектурній теорії з'явився термін "монументальна архітектура", під яким розуміли сукупність всіх архітектурно-художніх завдань в протилежність утилітарним. Перед архітекторами було поставлено завдання формування класичної композиції кварталу - лінійної забудови вулиць з організацією взаємопов'язаних ансамблевих композицій. На перший план вийшла проблема силуету забудови. Житлові будинки кварталу № 8 на внутрішньодворовій території було відновлено практично без змін. Перебудова торкнулася тих будівель, що виходили своїми фасадами на головні вулиці - просп. Соборний та просп. Металургів. Розробкою проекту реконструкції кварталу № 8 з 1946 по 1949 рр. займалося Харківське відділення "Міськбудпроекту". Керівником творчої бригади був архітектор Г. Вегман. У проектуванні також брав участь архітектор Е. Бельман. Зруйновані війною будинки по просп. Соборному відновлювалися і добудовувалися до 4-х поверхів. Торцеві секції вулиць зводились значним виступом за червону лінію, з підвищенням до 5-ти поверхів. Змінилися пропорції вікон. На фасадах з'явились ритмічно прибудовані спарені лоджії. Віконні і дверні прорізи оформлювались наличниками і порталами. Під час реконструкції кварталу № 8 виявився талант Г. Вегмана як художника-декоратора. Його декор фасадів будинків з використанням стилізованих елементів геральдики залишається неперевершеним. На жаль зосталися недобудованими елементи пропілеїв між торцями будівель по центру кварталу.

З великою майстерністю і фантазією підійшли автори реконструкції до створення панорами кварталу № 8 з боку алеї Ентузіастів (просп. Металургів). На місці зруйнованих двох центральних будинків архітектори спорудили багатопланову композицію у формі курдонера. Розміщення будинків в глибині двору, створення перед ними класично упорядкованого скверу, надало цим будівлям форми пропілеїв і дозволило отримати неповторний по оригінальності міський ансамбль. Увінчують будівлі карнизи з великим виносом, за формою прямого викруглення. Фасади будівель отиньковані. Первісно це був теразитовий тиньк з класичним, "правильним" розшиванням швів.

Забудова кварталу № 8 Шостого селища - "Соцміста" представляє значний інтерес як пошуку нових форм розселення людей і прийомів реконструкції містобудівного середовища 40-х років 20 ст. [318].

Олена Кузьменко

169.20. Клуб-їдальня, 1930-1931, (Будинок культури заводу „Запоріжсталь”) 1949, 1968, 2003 (архіт.). Вул. Незалежної

України, 19. У кварталі № 2 Шостого селища на перетині вулиціНезалежної України і вулиці Добролюбова на початку 1930-х рр. за проектом архітектора К. Князєва був комплекс будинку-комуни. Будинок-комуна був частиною кварталу - комуни. Комплекс складався з двох видовжених житлових корпусів секційної схеми планування, що мали скрізні коридори по всіх поверхах. На першому поверсі в кожній секції розміщувались великі кімнати загального користування, вище над ними розташовувалися двосвітлові зали. Житлові осередки виконувались у вигляді одно- та двокімнатних квартир. З боку вулиці 40 років Радянської України, між житловими будинками, за проектом архітектора С. Масліх, було зведено будівлю клубу-їдальні. Житлові корпуси і споруда клубу-їдальні з'єднувалися між собою теплими переходами по другому поверху.

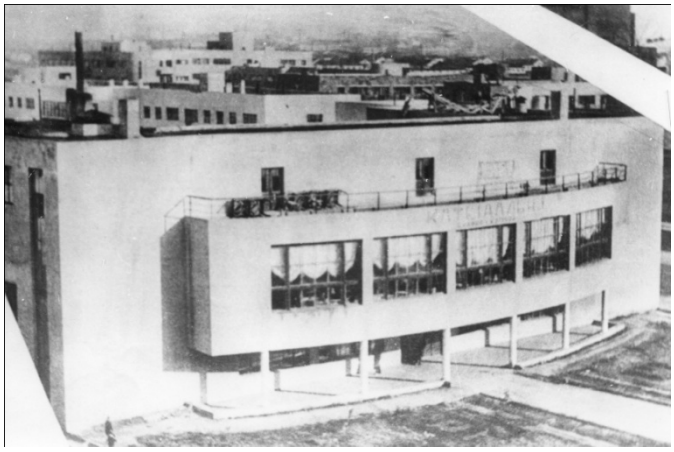

169.20. Фасад будинку вздовж вул. 40 років Радянської України. Фото 30-х рр.

Фасади будівлі вирішені членуваннями і деталями для виокремлення громадської будівлі серед житлової забудови. В цілому пластика будівлі розроблена хоч і стримано, але з чіткими співвідношенням основних елементів і в відповідності з функцією. Площина головного фасаду підкреслена масивним виступом еркера другого поверху, який підтримують стрункі круглі колони, що ефект невагомості конструкцій. Еркер притіняє приміщення першого поверху, є балконом

третього поверху і використовується для розміщення реклами.

У залах будівлі проводилися різноманітні з'їзди, масові , конференції. Згодом було влаштовано спеціальний клуб-буфет для іноземних спеціалістів-консультантів Дніпробуду. Територія перед будівлею була впорядкована та озеленена.

169.20. Дворовий фасад. Фото 30-х рр.

У повоєнний час будівлю клубу-їдальні було перебудовано. За проектом архітектора Іванова київської контори "Союзтопбудпроект" їй були надані риси класичної архітектури. З'явився Головний фасад був прикрашений величезний трикутний напівфронтон.

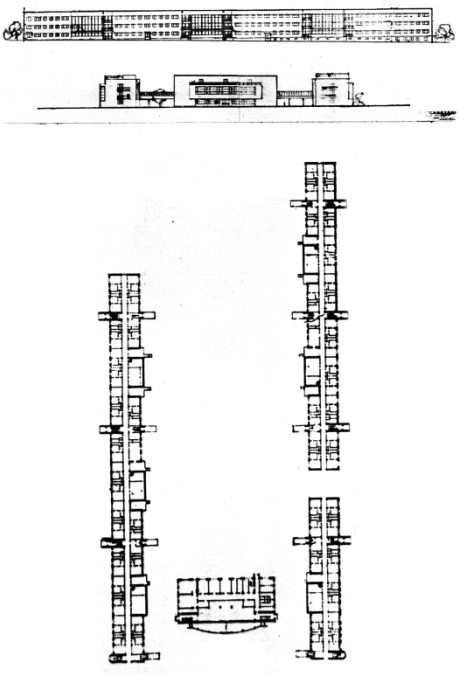

169.20. Проект будинку-комуни з клубом-їдальнею.

Плоский дах замінили на скатний. По периметру з'явився профільний карниз на модульйонах. Терасу на вході першого поверху забудували. Завод „Запоріжсталь” влаштував у будівлі Палац культури для металургів. У 1968 провели чергову реконструкцію споруди. З боку двору

прибудували концертно-танцювальну залу, балетну і циркову студії.

169.20. Сучасний вигляд будинку. Фото 2008.

До чергового ювілею заводу "Запоріжсталь" була здійснена прибудова виносної колонади перед головним входом в будівлю. Тераса третього поверху нову огорожу – балюстраду. На фронтоні встановили емблему заводу. Ці реконструкції остаточно змінили і погіршили зовнішній вигляд будівлі, яка майже втратила свою історичну цінність.

Будівля Палацу культури заводу „Запоріжсталь" (кол. Клуб-їдальня кварталу – комуни) єпам'яткою архітектури і містобудування [319].

Олена Кузьменко

169.21. Житловий будинок, 1933 – 1934 (архіт., іст.). Проїзд Дружній, 11. Один з двох будинків-пропілеїв, розташованих паралельно, обабіч головного проїзду кварталу № 3. Зведений у 1933 – 1934 за проектом арх. В.Лаврова та Г. Орлова. Використовувався весь час як житловий будинок. Після війни зруйнований, відбудований у 1946-47 під керівництвом В. Лаврова без змін.

П'ятиповерховий, прямокутний у плані, цегляний. Фундаменти – бутобетонні. Несучі поперечні стіни – цегляні, огороджуючі стіни – цегляні, отиньковані цементним тиньком. Перекриття – по дерев'яних балках. Дах – плаский. Будинок складається з двох секцій. Вхід та сходинкова клітина розташовані в центрі фасаду, вхід у підвал знаходиться на торцевому фасаді під господарськими балконами.

Двом симетричним будинкам, розташованим при самому вході до круглого двору, було відведено композиційну роль своєрідної урочистої брами. Звідси назва, яка закріпилася за ними – будинки-пропілеї. За початковим проектом, вони мали стрімку об'ємну композицію, яка утворювалася сполученням двох пласких видовжених парелелепіпедів. В одному з них, вищому та вужчому, містилися сходи та лоджії, в іншому, який мав сходинковий торець, – квартири. Під час будівництва почалися зміни в художньо-естетичних смаках і поглядах архітекторів. Конструктивізм поступався архітектурі монументальнішого характеру, яка активно використовувала історичні мотиви.

169.21. Житловий будинок. Фото 2013.

Будинки-пропілеї стали компактнішими за планом. Головним є фасад, розгорнутий у протилежний під проїзду бік. Він акцентований розташованими по краях, оригінальними за формою портиками, які утворюються двома гранчастими колонами, що підтримують спрощений, але виразний антаблемент. Останній складається з гладкого архітрава та карниза у вигляді параболічної викружки, оперезує всі фасади, крім площини між портиками. Портики спираються на виступи першого поверху, як на своєрідний цоколь, який також оперезує всі фасади.

169.21. Боковий фасад будинку. Фото 2013.

Центральна вісь на площині між портиками підкреслена частим ритмом однакових прямокутних віконець у рамах, обабіч цієї вертикалі - півкруглі легкі балкони. Фасади розподіляються на три яруси по висоті. Перший ярус - одноповерховий цоколь, другий, увінчаний антаблементом, складають другий і третій поверхи, третій ярус – четвертий та п’ятий поверхи. В центрі другого ярусу виступають великі прямокутні господарські балкони, які спираються на бокові стінки, що спускаються до землі. Господарські балкони закриті високими декоративними стінками, увінчаними антаблементом та помереженими частими круглими отворами. Ці декоративні стінки являють собою дещо видозмінений фрагмент відомої античної гробниці т. зв. «булочника Еврисака». Тобто, суто допоміжний елемент фасаду перетворений тут на історичну цитату. Будинок увінчано потужним карнизом у вигляді параболічної викружки. Стіни покриті сірим цементним тиньком, оформлені рустом у вигляді дворядної античної кладки, що разом з обрамленням вікон споріднює архітектурне вирішення будинків-пропілеїв з архітектурою кільцеподібного будинку. Архітектурні деталі: колони, антаблемент, карниз покрито тиньком більш світлого кольору.

Разом з кільцеподібним будинком, будинки-пропілеї формують один з кращих ансамблів, який належить до зразків архітектурної спадщини 1930 – 40-х рр.

У цьому будинку з 1950 до 1986 проживала заслужений лікар України, письменниця, почесний громадянин м. Запоріжжя Джигурда О.П.

Джигурда Ольга Петрівна (1901 – 1986) народилася в с. Печенеги на Харківщині. Закінчила Волчанську гімназію (1919) та Харківський мединститут (1925). З 1934 працювала в Запоріжжі. В роки Другої світової війни була на фронті – військовий лікар 2-го рангу, підполковник медичної служби. Служила на Чорноморському флоті, була начальником лазарету авіабази № 9 і санітарного транспорта «Абхазія», працювала ординатором підземного шпиталю у штольнях Інкермана (р-н Севастополя) та у військово-медичних закладах Новоросійського Туапсе. Після війни повернулася до Запоріжжя, працювала лікарем-фтизіатром. Автор низки художніх творів: «Теплохід «Кахетія» (1998), «Підземний госпіталь», «Тилові будні» (1961) та ін. Член спілки письменників України.

В 1997 на внутрішньому фасаді будинку встановлено меморіальну дошку із сірого граніту з мідним горельєфним портретом О. Джигурди та меморіальним написом [320].

Тетяна Бажанова

169.22. Житловий будинок, 1933-34 (архіт.). Проїзд Дружній, 12. Розташований на правому боці головного проїзду кварталу № 3. Зведений за проектом архітекторів В. Лаврова та Г. Орлова. Використовувався весь час як житловий будинок. Після війни частково зруйнований, відбудований у 1946 – 47 без змін під керівництвом В. Лаврова.

169.22. Житловий будинок. Фото 2013.

П’ятиповерховий, прямокутний в плані, цегляний. Фундаменти – бутобетонні. Несучі поперечні стіни – цегляні, огороджуючі стіни – цегляні, отиньковані цементним тиньком. Перекриття – по дерев’яних балках. Дах – плаский. Будинок є двосекційним. Вхід розташований на головному фасаді, входи в підвали – на торцевих.

Будинок є дзеркальною копією другого будинку-пропілею, розташованого навпроти, за адресою проїзд Дружній, 11.

За початковим проектом був вирішений в суто конструктивістському дусі. Під час будівництва відбулись зміни в художньо-естетичних ідеалах радянської архітектури. Стиль будинків став монументальнішим із залученням історичних мотивів.

169.22. Боковий фасад будинку. Фото 2013.

Фасади будинку розподіляються по три яруси по висоті. Перший ярус – цоколь, вищерозташовані поверхи – другий ярус, увінчаний антаблементом з гладкого архітраву та карнизу у вигляді параболічної викружки. Над антаблементом вивищується третій ярус, який складається з четвертого та п’ятого поверхів. На головному фасаді, розгорнутому в протилежний бік від проїзду, антаблемент розривається, залишаючи площину, яку фланкують два портики. По дві восьмигранні колони підтримують виступаючий із стіни антаблемент та спираються на виступи першого поверху. На площині між поверхами, на центральній вісі фасаду, розташовано вхід до будинку. Центральну вісь акцентовано ритмом сходинкових вікон, обабіч вісі – легкі напівкруглі балкони. Розташовані на торцях великі прямокутні господарські балкони прикривають високі стінки, помережені круглими отворами. Будинок увінчано потужним карнизом у вигляді параболічної викружки. Стіни оформлені рустом у вигляді дворядної античної кладки. Архітектурні деталі більш світлого кольору. Будинок входить до визначного ансамблю та є цінним зразком архітектурної спадщини 1933 – 34 [321].

Тетяна Бажанова

169.23. Житловий будинок, 1933–34 (архіт.). Вул. Незалежної України, 31. Розташований у південно-східному куті кварталу № 3, замикає перспективу головного внутрішньоквартального проїзду.

Зведений за проектом архітектора В. Лаврова Використовувався весь час як житловий будинок. Після війни був частково зруйнований, відбудований у 1946–47 без змін, під керівництвом В. Лаврова.

Чотириповерхова кільцеподібна в плані (діаметр кільця 100 м), цегляна споруда. Має три повних житлових поверхи. Частину першого поверху займає відкрита галерея. Вищерозташована внутрішня фасадна стіна спирається на часто розставлені пласкі цегляні стовпи. Фундаменти – бутобетонні, несучі поперечні стіни – цегляні. Огороджуючі стіни цегляні, отиньковані цементним тиньком. Перекриття по дерев`яних балках, дах плаский. Будинок налічує 11 однакових житлових секцій, розроблених індивідуально. Входи розташовані з боку двору.

169.23. Внутрішній фасад будинку. Фото 2013.

Кільцеподібний будинок охоплює круглий озеленений двір, яким завершується головна композиційна вісь кварталу. Величезна увігнута площина внутрішнього фасаду членується вертикалями виступаючих лоджій та вузьких стовпів відкритої галереї, ритм яких здається безкінечним. Вражає простір круглого двору, для якого внутрішній фасад будинку слугує фоном. В перших проектних розробках архітектура будинку була витримана в суто конструктивістському дусі. Плаский фасад із заглибленими лоджіями та підкресленими горизонталями балконних огорож був позбавлений архітектурних деталей.

Під час будівництва змінився художньо-естетичний ідеал, і будинок, зберігши конструктивістську тектоніку, набув у своєму архітектурному вираженні монументальності та історичних мотивів в деталях. Парадоксальне злиття засобів виразності нагадує архітектуру періоду модерну.

169.23. Зовнішній фасад будинку. Фото 2013.

Величезна дуга зовнішнього фасаду залишилася пласкою. Триповерхові виступаючі лоджії внутрішнього фасаду спираються на здвоєні круглі стовпи, нібито спрощені фусти навіть з поясками біля умовної шийки, які підтримують високі вузькі прямокутні бруски, що разом нагадує конструкцію давньоєгипетської колонади. Вузькі стіноподібні стовпи галереї першого поверху увінчуються великими декоративними кронштейнами у вигляді високого кіматія. Пласка форма та частий ритм стовпів, що розгортається по широкій дузі фасаду, перегукується з рядами биків Дніпровської греблі. Отиньковані поверхні стін вкриті рустом, що з археологічною точністю відтворює дворядну античну кладку з гладкотесаних блоків. Близькі до квадрату вікна обрамлені однаковими класично профільованими лиштвами.

Фасад увінчується сходинковим карнизом, що оперізує фасадну стіну на рівні верху лоджій, над карнизом - невисока стінка атикового технічного поверху.

Архітектура житлового будинку належить до найбільш цінних зразків архітектурної спадщини 1930–1940-х [322].

Тетяна Бажанова

169.24. Школа-гігант (Запорізька державна інженерна академія), 1930 (архіт., іст.). Вул. Трегубенка. Займає квартал між вулицями Трегубенка, Добролюбова та

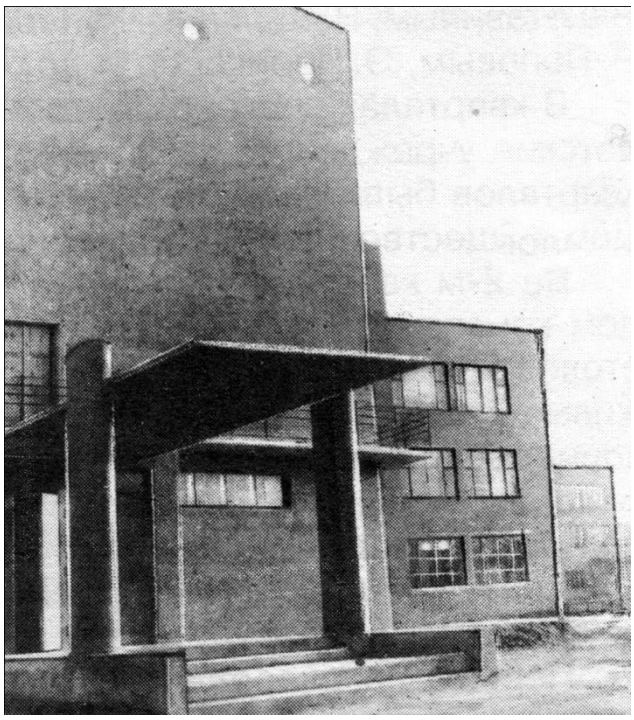

Незалежної України.

164.24. Фрагмент фасаду. Фото 30-х рр.

Автор проекту - архітектор С. Андрієвський. Зведена в 1930 будівля є єдиною в Україні «школою-гігантом» епохи конструктивізму, була розрахована на учнів всього району.

169.24. Центральний вхід ЗДІА. Фото 2008.

В об'ємно-планувальному вирішенні споруди прослідковується чіткість і яскраво виражена функціональна доцільність. Головний фасад і вхід до школи орієнтовано на вул. Кагановича (суч. вул.Трегубенка). План будівлі побудований по трьох вісях і добре організує територію ділянки, розділяючи її на парадну, спортивну та рекреаційну зони. Внутрішнє планування – коридорне, одностороннє, з орієнтацією класних кімнат на схід. Будівля триповерхова. Не дивлячись на протяжність корпусів, автор здійснив зручні зв'язки та необхідну ізоляцію окремих приміщень спортзалу і майстерень.

Архітектурне рішення об'ємів корпусів достатньо різноманітне. Їх зовнішня пластика цікава і виразна. Пропорції скляних і глухих поверхонь знаходяться в гармонійному співвідношенні і виразно акцентують головні приміщення. Первісно виконані горизонтальні стрічки вікон і стрічки підвіконних панелей контрастують з вертикальними об'ємами внутрішніх сходів і засклених холів. На тлі глухої наріжної стіни актового залу, на рівні другого поверху розміщено балкон. Він суцільною тонкою плитою виходив на три боки і мав металеву, горизонтального малюнку огорожу. Під балконом по центральній вісі фасаду розміщено вхід з ганком, який накривала тонка плита козирка з великим виносом.

При проведенні реконструкції будівлі після закінчення Другої світової війни її архітектурний вигляд було змінено. Стрічкові вікна замінено на окремо розташовані, з'явились вертикальні членування всіх фасадів. Зовнішні стіни були отиньковані з класичною розшивкою швів. По периметру всього комплексу виконали- профільний карниз. Фасади пофарбували в два тони: деталі - білою вапняною фарбою, тло стін отримало теракотовий колір завдяки фарбуванню суриком.

З грудня 1959 у будівлі школи-гіганта відкрився Запорізький вечірній факультет Дніпропетровського металургійного інституту. У лютому 1966 факультет було перетворено у Запорізьку філію Дніпропетровського металургійного інституту, очолювану Ю. Потебнею (до цього він був першим деканом вечірнього факультету). З січня 1976, коли Запорізький індустріальний інститут став самостійним вищим навчальним закладом Міністерства освіти УРСР і до останніх днів свого життя Ю. Потебня обіймав посаду ректора і завідуючого кафедрою металургії чавуну (з 1965).

Потебня Юрій Михайлович (1926-1983) народився 26.08.1926 на станції Ромодан Миргородського району Полтавської області в сім`ї робітника. У 1950 закінчив Дніпропетровський металургійний інститут, після чого працював начальником зміни доменного цеху заводу «Запоріжсталь». З листопада 1955 до листопада 1958 – аспірант кафедри металургії чавуну цього ж інституту, а згодом - науковий співробітник кафедри. Ю. Потебня виявив себе талановитим дослідником, вченим та викладачем, зробивши великий внесок в удосконалення

металургійного виробництва і підготовку інженерів. У 1959 захистив кандидатську дисертацію, а у 1982 – докторську, автор 166 наукових праць. Результати досліджень, які здійснювалися під його керівництвом, принесли великий економічний ефект, що становив 1,3 млн. крб. Багато сил і енергії віддав Ю. Потебня створенню матеріальної бази вишу: під його керівництвом збудовано навчальний корпус, студентське містечко на о. Хортиця - «Студентська Січ», яке складається з санаторія-профілакторія, корпусу олімпійської підготовки, спортивного залу, гуртожитку, літнього спального корпусу, їдальні. Завдяки авторитету ректора, ЗІІ зарекомендував себе перспективним навчальним закладом, посів провідне місце серед металургійних вузів країни. Багатогранна діяльність Ю. Потебні відзначена багатьма нагородами. Помер у 1983.

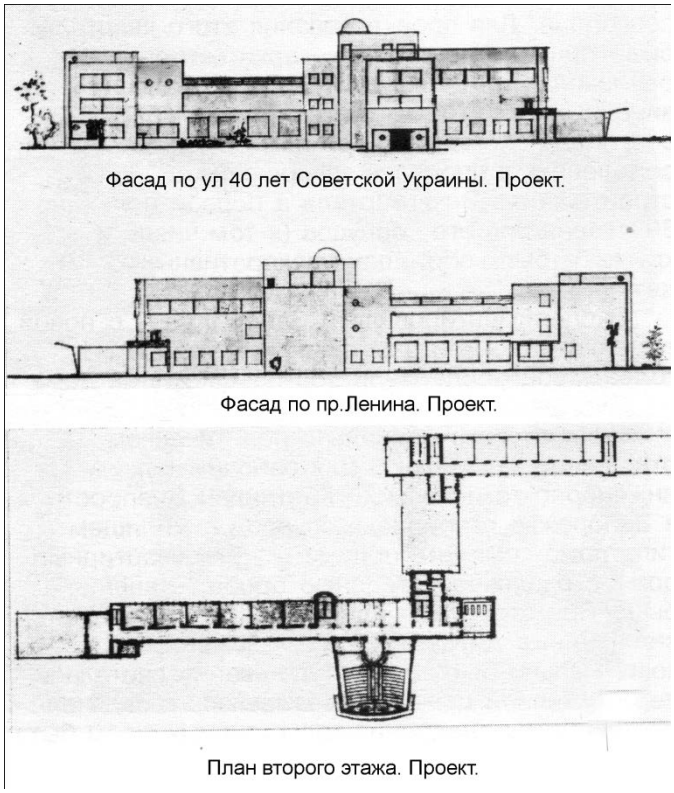

Похований на Капустяному цвинтарі.

169.24. Фасад будівлі та план другого поверху.

29.08.1994 Запорізький індустріальний інститут отримав статус Запорізької державної інженерної академії. Сьогодні тут на десяти факультетах навчається більше десяти тисяч студентів. Навчальний процес проводиться за 18-ма спеціальностями. До складу академії з 1997 входять два технікуми: гідроенергетичний та металургійний. На 30 кафедрах працює 367 викладачів, із них 35 докторів наук, професорів, 180 - кандидатів наук, доцентів. Нині Запорізька державна інженерна академія є одним з найпрестижніших вузів нашого міста.

У 1993 на фасаді головного корпусу академії встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним зображенням Ю. Потебні – першого ректора і написом. У 2001 на фасаді головного корпусу, праворуч від першої меморіальної дошки, встановлено гранітну меморіальну дошку (0,8х1 м) одному з перших викладачів вузу - доктору технічних наук, професору О. Сапку з написом [323].

Олена Кузьменко
Тамара Шевченко

170. Земська школа, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Сталеварів, 23 а.

Будівля школи одноповерхова, цегляна, цоколь викладений «диким» каменем. Основний фасад у 7 віконних вісей, торець – у 4. Вхід, обрамлений двома ризалітами, влаштований з боку лицьового фасаду. З боку двору вхід закладено. Дах під шифером.

Спочатку школа територіально відносилась до с. Вознесенки, яке у 1923 увійшло до складу Запорізького округу як центр Вознесенського району, а в 1930 приєдналося до міськради. Школа функціонувала як середня, мала два корпуси, один з яких було зруйновано у середині 1950-х у зв'язку з розбудовою кварталу.

Тепер тут розміщено Комунальне ремонтно-будівельне підприємство «Зеленбуд» Орджонікідзевського району [324].

Лариса Малихіна

171. Братська могила військовополонених, 1941-1943 (іст., мист.). Вул. Стартова.

На східній околиці міста поховано 4940 радянських бійців та офіцерів, які померли від катувань, голоду, інфекційних захворювань, непосильної праці в таборі військовополонених протягом 1941 – 43 під час окупації міста німецькими загарбниками.

У 1965 на могилі встановлено гранітний камінь з меморіальним написом.

У 1994 проведено реконструкцію могили. автори - скульптор Ф. Зайцев, архітектор П. Чаговець. Від надгробного каменя простягнулась 55-метрова алея, вимощена бетонними плитами. В кінці алеї – бетонний, окутий залізом пілон, на лицьовому боці якого скульптурні зображення журавлів у польоті,

виконані з бетону, окуті міддю. Перед пілоном - символічне зображення лаврового вінка з міді (діам. 1,0 м), праворуч – гранітна стела з меморіальним написом [325].

Лариса Малихіна

172. Пам`ятник робітникам Запорізького титано-магнієвого комбінату, які загинули в Другій світовій війні, 1977 (мист). Вул. Теплічна, 18, територія комбінату.

Встановлено на честь 30 працівників комбінату, які загинули на фронтах Другої світової війни. Автори - скульптор М. Соболь, архітектор Г. Перлін.

Пам`ятник являє собою залізобетонну стелу, встановлену на бетонних опорах-основах. В центрі - барельєфне зображення обличчя воїна в касці, ліворуч – скульптурне зображення епізоду бою та меморіальний напис [326].

Лариса Малихіна

173. Будинок, у якому мешкав Тополін С. М., 1905 (іст.). Вул. Тополіна, 16. Збудований С. Тополіним одноповерховий, цегляний, дах двосхилий під шифером. Стіни побілені. Вікна прямокутні з різними наличниками.

Тополін Семен Михайлович (1880 – 1908) – заступник голови Бойового страйкового комітету в період збройного повстання у грудні 1905 в Олександрівську. Народився у м. Катеринославі. Закінчив початкове залізниче училище при станції Олександрівськ Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці. Працював токарем в Олександрівських залізничних майстернях. 10.12.1905 було оголошено загальноміський політичний страйк, а 11 грудня було створено Бойовий страйковий комітет. С. Тополін був обраний заступником голови БСК, а після арешту його голови В. Васильєва фактично керував озброєними робітниками на барикадах 14.12.1905. Після розгрому повстання був заарештований, а 28.11.1906 рішенням суду Одеського військового округу був засуджений до смертної кари, пізніше заміненої довічною каторгою. В 1907 його відправили до Сибіру в Іркутську в'язницю. В лютому 1908 група політв'язнів, серед яких був С. Тополін, організувала втечу, яка закінчилася невдачею. С. Тополін помер від побоїв у 1908.

У 1988 на будинку встановлено меморіальну дошку з текстом. Колишню вул. Столову в 1926 названо ім'ям С. Тополіна. Використовується як житло [327].

Маргарита Ширяєва.

174. Пам`ятник чекістам-десантникам, 1969 (мист.). Транспортна площа. Споруджений на честь 17 чекістів-десантників, загиблих у травні-червні 1942 під час виконання бойового завдання. Автори - ск. В. Дубінін, архіт. М. Хилюк

В ніч з18 на 19 травня 1942 в районі с. Кушугум приземлився десант у складі 12 парашутистів. Група чекістів-десантників під кодовою назвою «енергетики» - керівник В. Шепель, його заступник – В. Ласкін, начальник розвідки – О. Вишневецький, радистка Г. Соболєва, підривники В. Борисенко, Г. Лавриненко, В. Барсуков, І. Оськин, І. Корсалі, лікар І. Чепига. Основне їх завдання полягало у зборі даних про переміщення військ ворога, диверсіях на залізниці Синельниково-Севастополь та організації партизанського руху в області. Але в результаті зради з боку місцевого населення вони загинули протягом трьох діб.

На пошук першої групи в ніч з 9 на 10 червня 1942 була десантована друга група розвідників у складі командира В. Собяника («Моряк»), підривників О. Ходарєва, І. Дудка, В. Іванова. Та невдовзі вони були викриті. Десантники відійшли на один з островів у заплаві Дніпра, де протягом доби вели нерівний бій, в якому троє розвідників загинули, а двоє тяжкопоранених потрапили у полон, утримувались у в`язниці, пізніше були розстріляні.

Пам`ятник являє собою композицію з двох вертикальних гранітних стел, встановлених на гранітному постаменті. На одній із стел - барельєфне зображення облич двох десантників, на іншій викарбувані прізвища загиблих.

Замкнутість навколишнього простору з двох боків і перехрестя транспортної магістралі з двох інших обумовили камерний характер образного трактування. [328].

Лариса Малихіна

175. Синагога третього молитовного товариства, 1888 (архіт.). Вул. Тургенєва, 22. На червоній лінії забудови вулиці.

Споруджена губернським правлінням. 7 січня 1888 був розглянутий і ухвалений

проект будівлі з каменю і цегли (кошторис будівництва складав 25 тис. крб.).

175. Будинок синагоги третього молитовного товариства. Фото 2014.

Двоповерховий Т-подібний в плані будинок був зведений у стилі пізньої еклектики. В якості стилестворюючих форм - готика. Стилізація готичних архітектурних форм породила неостиль, який отримав широке розповсюдження в будівництві особняків і громадських будівель.

Планувальну структуру будинку визначило розміщення молитовної зали, зали для зборів громади, проведення весіль, бібліотеки зі старовинними книгами і школи для хлопчиків. Чоловіча і жіноча частини молитовного будинку були чітко розділені. Для цього залу виконали двосвітлою з балконом. До будинку було влаштовано три входи: головний і два допоміжних. Останні тепер закладені, і на їх місці влаштовані вікна.

Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Головний вхід розміщено в центрі, по вертикалі, у вигляді фронтону прямокутної форми і об`ємного ганку. Бокові входи - у формах виступаючих ризалітів, підкреслених багатогранними напівколонами. Ризаліти увінчані складної візерунчастої форми аттиками з баштоками по краях. Грані баштоок оздоблені прорізами стрільчастої форми - «бійницями». Завершення баштоок втрачено. Прорізи вікон першого і другого поверхів головного фасаду мають форму стрільчастої арки. Нижній рівень вікон першого поверху акцентовано багатоступінчастим горизонтальним поясом. Замість наличників, вікна першого поверху оздоблені напівкруглими колонками, підтримуючими архівольтами стрільчастої форми. Пластика декорування вікон другого поверху більш витончена. Під вікнами - прямокутні фільонки простого малюнку. Стилізовані модульони підтримують архівольти.

Вхід до будинку вирішений у вигляді порталу, який підкреслено двома напівколами.

Первісний металевий дашок над входом не зберігся. Сучасний дашок - простий, прямокутної форми вносить дисонанс у композицію фасаду. Первісно виконаний в цегляній кладці цоколь і парапет ганку, тепер облицьований плитами граніту сірого кольору.

Карниз і фронтон, що увінчують будинок, прикрашені «ялинкою» - пояском із декоративної цегляної. Ажурність карнизу надає аркатурний пояс. Фронтон декорований простою фільонкою. Елементи, що раніше увінчували фронтон, втрачені.

На фасадах збереглися оригінальні дерев`яні віконні рами з дрібним розсклуванням. Дверні полотна головного входу замінені на нові. Зовнішнє оздоблення всієї споруди було виконано із лицьової керамічної червоної цегли. У 1990-і головний фасад пофарбований фасадною кремнійорганічною емаллю, що значно погіршило архітектурно-художню цінність будівлі.

Дворові фасади вирішені більш скромно, але не втратили декоративності. Прямокутні вікна прикрашені підвіконними фільонками і прямокутними сандриками з замковим камінням по другому поверху. Карниз більш простого малюнку.

У 1921 було прийнято рішення про закриття синагоги. В радянські часи в її приміщенні розміщувалася дитяча стоматологічна поліклініка, міськкомунгосп. На початку 1990-х споруду повернуто єврейській громаді для створення єврейського культурного центру [329].

Олена Кузьменко

176. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Вул. Тургенєва, 28/58. Вздовж червоної лінії забудови вулиці.

176. Вигляд будинку вздовж просп. Леніна. Фото 2013.

П`ятиповерховий, прямокутний в плані. Збудований в стилі радянського класицизму. Композиція фасадів – симетрично-осьова. Вісі акцентовані чотириколонними іонічними портиками. Площина стін першого і другого поверхів рустована. Вікна першого поверху циркульні, вітринного типу. Фасад увінчаний розвинутим карнизом, над яким з боку проспекту Соборного – фронтон складної форми.

176. Вигляд будинку вздовж просп. Леніна. Фото 2013.

Використовується під житло, перший поверх займають торгівельні заклади [330].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

177. Житловий будинок, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Тургенєва, 42/14. На перехресті пров. Тихого і вул. Тургенєва.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах під шифером. Збудований у «цегляному» стилі з елементами класицизму. Композиція головного фасаду - у п`ять віконних вісей. Вхід влаштовано з боку двору. Вікна прямокутні, обрамлені наличниками і фільонками. Простінки заповнені гладкими лопатками. Завершує фасад невеликий карниз. Використовується під житло [331].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

178. Олександрівське училище глухонімих, 1903-1911 (архіт.). Вул. Уральська, 3. Побудоване за проектом Ф. Пекутовського, за ініціативою міського голови Ф.Мовчановського.

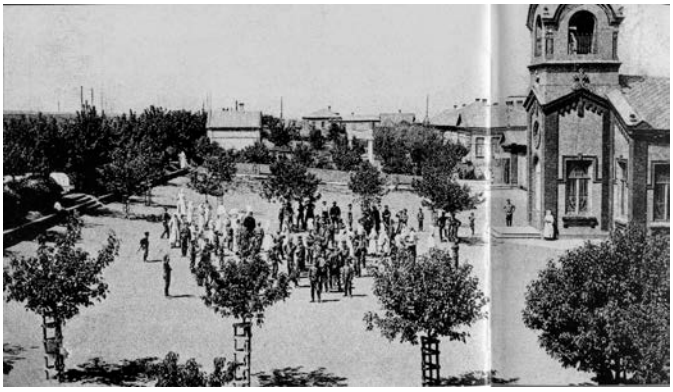

178. Олександрівське училище глухонімих. Фото 1910.

У 1903 розпочалося навчання в училищі глухонімих. Училище розміщувалося в двох верстах від Олександрівська і займало площу 160 десятин. Хутір-училище глухонімих складався зі: школи, гуртожитків (для дівчаток і хлопчиків), дитячого садка, шкільного музею, машинобудівного заводу, палітурної майстерні, бібліотеки, церкви, лікарні з аптекою, пекарні, їдальні, лазні, біологічної станції, метеорологічної станції і фруктового саду. До училища було проведено водопровід, підключено електричний струм, телефон. Був влаштований ставок, невеликий парк з алеями, трояндова плантація з 300 тис. кущів троянд для добування олії. Олександрівський міський голова Мовчановський Фелікс Францевич клопотався про фінансування, забезпечення училища найкращими приладами та знаряддям, знаходив замовлення для заводу та типографії, домовлявся про оренду землі.

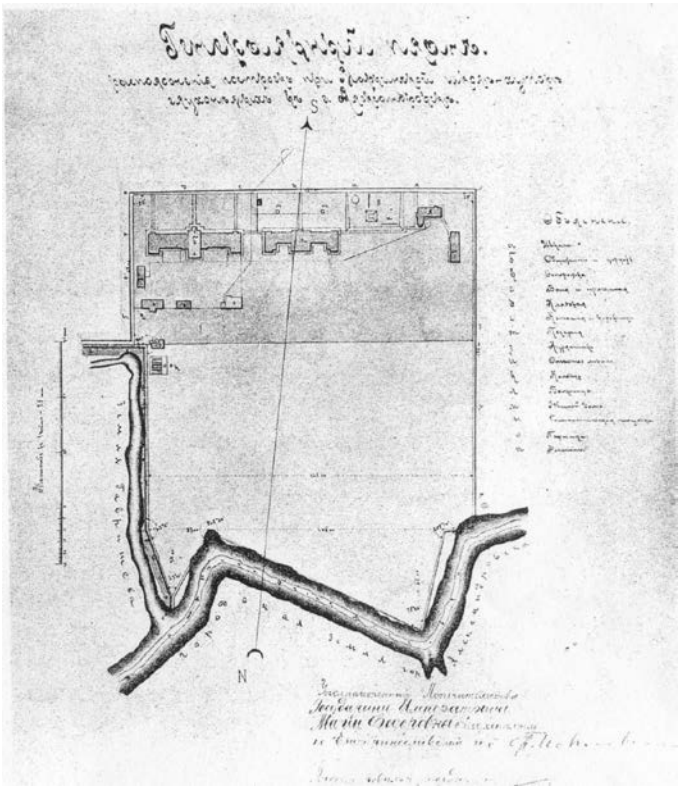

178. Генеральній план училища 1903.

Дотепер збереглися будівлі: будинок школи, будинок гуртожитку, сторожка, альтанка, адміністративний корпус, машинобудівний завод .

178.1. Будинок школи , 1903. За проектом олександрівського техника-архітектора Пекутовського Ф.С. Розташований паралельно вулиці із значним відступом від червоної лінії.

178.1. Парадний вхід до будинку школи. Фото 2008.

Півтораповерховий цегляний будинок "Ш"–подібної в плані форми. З боку вулиці будинок одноповерховий. Архітектура будинку виконана в цегляному стилі. Лицьовий фасад має симетричну композицію. Парадний вхід розташований в центрі і оформлений виступаючим ризалітом з трикутним фронтоном. Кутові частини крил будівлі підкреслені ризалітами в три віконні вісі з трикутними фронтонами. Вертикального ритму будинку надають пілястри, виконані через три вікна. Пілястри прикрашені вертикальними прорізами з накладними елементами декору геометричного малюнка. Високі прямокутні вікна мають клинчасту перемичку з замковим каменем і оригінальну підрізку косяків. Підвіконна частина оформлена нішею-фільонкою. В міжвіконих простінках пропущено горизонтальний пояс. Цоколь виконаний із цегляної кладки. Профільний карниз будинку спирається на модульйони. Дах – вальмовий, металевий (тепер під шифером). Над головним входом зберігся кований металевий козирок. Архітектурне рішення торцевих фасадів нагадує головний фасад, але відсутні пілястри. Дворовий фасад має скромніше рішення декоративного оформлення.

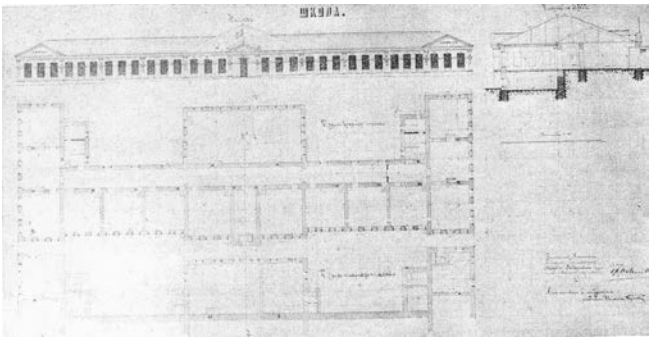

178.1. Проект школи. 1903.

Школа представляла традиційний тип будівель учбових закладів, центром композиції якого була велика рекреаційна зала. Планування – коридорне з однобічним розташуванням класних кімнат у бік вулиці. Внутрішнє планування майже повністю збереглося. Тепер тут міститься Запорізький науково-інженерний центр плазмових НТК інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона НАН України.

178.2. Будинок гуртожитку та церква. Збудовано в 1904 за проектом Пекутовского Ф.С.

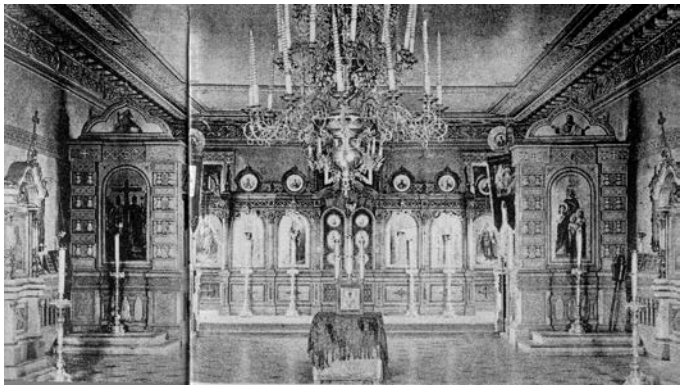

178.2. Внутрішній інтерьер церкви. Фото 1910.

Одноповерховий з боку вулиці і півтораповерховий по лінії забудови будинку школи. Будівля побудована з керамічної червоної цегли. Архітектурне рішення відповідає цегляному стилю. Ш-подібна в плані. Об'ємне рішення має симетричну композицію, в центральній частині якої розташована домова церква. В крилах будинку розміщувалися спальні кімнати для дітей (дортуари на 5 і 10 чоловік) і вчителів, рекреаційна зала, кухня, їдальня. Архітектурне рішення головного фасаду вирішене в три вісі. По центральній вісі розташована вертикальна домінанта – дзвіниця церкви. На бічних крилах розміщені входи до гуртожитку, оформлені у вигляді ризалітів з трикутними фронтонами. По довжині фасад розбитий ритмом пілястр через три віконні прорізи. Вікна прямокутні без наличників, мають клинчасту перемичку з замковим каменем.

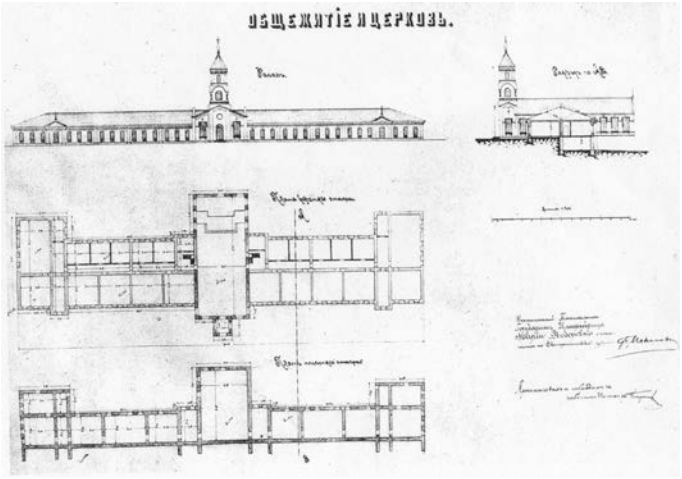

178.2. Проект церкви та гуртожитку. 1903.

Профільний карниз, що вінчає будинок, спирається на модульйони. Дах похилий, типу вальмового (тепер під шифером).

Приміщення церкви має прямокутну форму. Головний вхід до церкви з боку вулиці виділений притвором з дзвіницею (не збереглася). Високі прямокутні вікна церкви підкреслені підвіконною поличкою на консолях, мають наличники у вигляді вертикальних тяг у верхній частині прорізу. Тепер приміщення гуртожитку і церкви займає Будівельне управління.

178.3. Будинок сторожки, 1903, за проектом Пекутовського Ф.С.

178.3. Будинок сторожки. Фото 2008.

Одноповерховий, цегляний, розташований по вхідній вісі між будинками школи та гуртожитку. Прямокутний в плані з керамічної червоної цегли, за архітектурним рішенням аналогічний будинкам школи і гуртожитку . Наріжні кути виділені пілястрами. На рівні половини висоти вікна пропущено горизонтальний пояс. Прямокутні вікна мають клинчасту перемичку і підкреслені підвіконними поличками на консолях з зубчастим пояском. Цоколь цегляний.

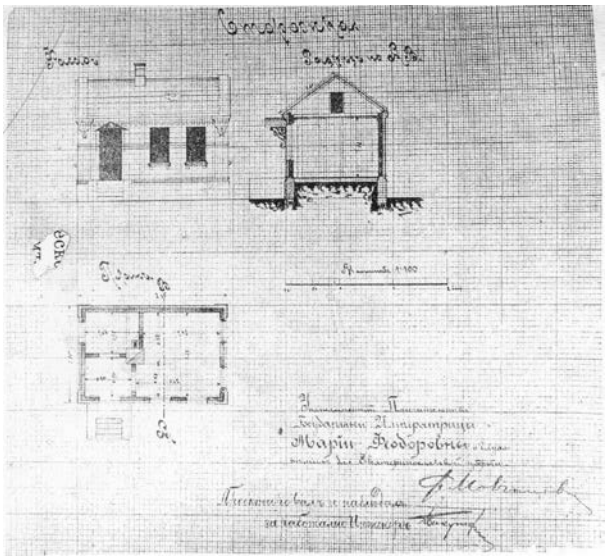

178.3. Проект сторожки. 1903.

Профільний карниз, що увінчує будинок, має невеликий виліт. Дах двосхилий, тепер під шифером. Вікна на фасаді з боку вулиці в даний час закладені цеглою. Тепер тут міститься склад.

178.4. Альтанка, 1905. Невелика, квадратна в плані споруда збудована з цегли. Хрещате склепіння підтримують квадратні в плані колони з завершенням у вигляді невеличких башт.

178.5. Адміністративний корпус, 1908-1910. Збудований в стилі модерн.

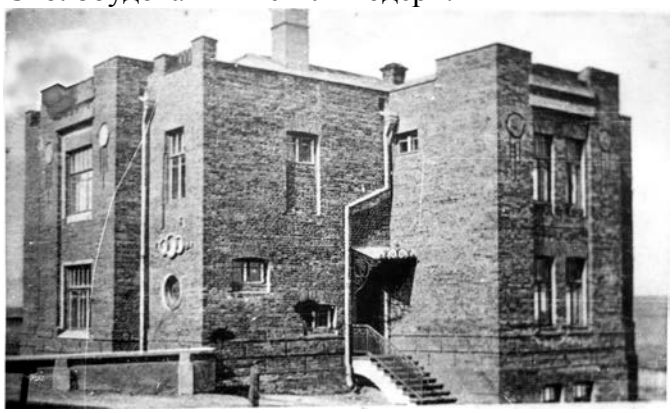

178.5. Адміністративний корпус. Фото 1910.

Трактування форми будівлі відрізняється монументальністю і лаконізмом. Додаткову стійкість придає кладка на цоколі у вигляді крупного русту. Чітко прорублена пластика стін. Вікна різноманітно окреслені з дрібним розсклуванням вкомповані в утоплені ніші. Форма вікон різна: від прямокутних до круглих вікон-розеток. Кутові пілони виступаючих ризалітів прикрашені прорізом кладки у вигляді кругів і вертикальних борозенок різної довжини. Повоєнна перебудова адміністративного будинку внесла деякі зміни. Змінилася конфігурація вікон, втрачені металеві елементи, перебудовано балкон. Але структура, зовнішнє оброблення будинку, головним чином, збереглися.

178.5. Сучасний вигляд будинку. Фото 2008.

178.6. Машинобудівний завод, 1909. Двоповерховий, цегляний, збудований в цегляному стилі з поєднанням модерну. Великої довжини будівля вирішена ритмом вертикалей, великих віконних прорізів і простінків. Торці будівлі оформлені кутовими пілонами – контрфорсами з наріжними кутами і щіпковими фронтонами. Кути будівлі закріплені декоративними цегляними вежами. Площина пілонів оформлена вертикальними прорізями. Торцеві частини будівлі, що звернені до вулиці, оформлені оригінальними декоративними елементами рельєфної цегляної кладки з двох видів цегли: червоної керамічної і сірої силікатної. При будівництві заводу були збережені фрагменти природного середовища.

178.6. Машинобудівний завод. Фото 2008.

У 1911 в училищі безкоштовно мешкало і навчалося 227 осіб. Діти селян становили 78%. Тут також навчалися діти міщан, купецтва і навіть дворян. Поряд із загальноосвітніми предметами діти освоювали ремесла. Проходили практику на своєму заводі. На ньому старші діти виготовляли машини для сільського господарства. Вироби успішно реалізовувалися на місцевому ринку. У 1909 на заводі було випущено 1 тис. жаток, 250 сіялок, 30 молотарок. На хуторі зразково оброблялася рілля, взята в оренду; була молочна ферма, пасіка.

Навчальна програма училища являла собою творчій комплекс – поєднання учбових дисциплін, трудового навчання і гармонійного виховання. Це був єдиний заклад в Російській імперії з підготовки фахівців з сурдоперекладу. Тут працювали відомі сурдопедагоги, які відзначилися високою майстерністю виховання та навчання. Це – Соколовський А.І., Мальцев А.А., подружжя П.Л. і К.Г. Гуслистих.

За короткий термін училище стало відоме в Російській державі: прихильність представників царської сім'ї до училища (воно мало ще одну назву – Маріїнське) викликала заздрість петербурзького чиновництва. Проти Ф. Мовчановського були сфабриковані карні справи. Керівництво змінили і справа, якою міг пишатися запорізький край, була сплюндрована.

178.6. Машинобудівний завод. Фото 2008.

Училище діяло до початку Другої Світової війни. У повоєнні роки було відбудоване, і як школа-інтернат № 6 діяло до кінця 1970-х. Пізніше, у 80-х 20 ст. було збудоване нове приміщення по вул. Червонополянській, в якому і тепер міститься школа-інтернат для глухонімих дітей. У 1992 на фасаді будинку в пам'ять про культурно-просвітницьку діяльність засновнику училища глухонімих, голові міської Думи (1901-1917) Ф. Мовчановському відкрито меморіальну дошку з чавуну у вигляді розкритої книги (0,48 х 0,31м) з написом: "З цього будинку в 1903 році за ініціативою прогресивних сил м. Олександрівська на чолі з Феліксом Мовчановським, була започаткована одна з перших у країні школа-хутір для глухонімих". Автор – скульптор Б. Раппопорт [332].

Олена Кузьменко
Світлана Козиряцька
Лариса Малихіна

179. Могила Нагірного М.П., 1972 (іст.). Вул. Фільтрова. На Кічкаському цвинтарі поховано Нагірного Михайла Петровича (1917–1972) – Героя Радянського Союзу, уродженця с. Фірсовки Нововоронцовського району Херсонської області.

В Червоній армії з 1937, закінчив школу молодших командирів інженерних військ і служив командиром понтонно-мостового відділення. На фронтах Другої світової війни з листопада 1941. Восени 1943 під час форсування Дніпра помічник командира окремого взводу 58-го гвардійського кавалерійського полку 16-ї гвардійської кавалерійської дивізії 7-го гвардійського кавалерійського корпусу Центрального (з 20.10.1943 - 1-го Білоруського фронту), старший сержант М. Нагірний замінив загиблого командира ескадрону, узяв командування на себе, здійснив переправу і зайняв вигідний рубіж оборони. Під час бою за с. Нивки (тепер Брагінського району Гомельської обл.) підрозділ, який він очолив, протягом години відбивав ворожі атаки. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15.01.1944. Нагірний М.П. з 1948 жив і працював у м. Запоріжжі. Помер у 1972.

На могилі встановлено бетонну 2-ступінчату стелу з мармурової крихти [333].

Юлія Шитова

180. Пам`ятний знак на честь воїнів 274-ї стрілецької дивізії, 2001 (іст.). Вул. Б. Хмельницького, у північно-західній частині парку Металургів. Споруджений на честь 60-річчя оборони м. Запоріжжя, на кошти ветеранів дивізії.

180. Пам`ятний знак. Фото 2013.

У серпні 1941 почалися жорстокі бої на підступах до Запоріжжя. 18 серпня танкові моторизовані частини гітлерівців прорвали радянську оборону західніше міста. По мосту через старе русло Дніпра передові німецькі підрозділи ввійшли на о. Хортицю, захопили

його частину і розпочали гарматно-мінометний обстріл міста, перш за все Дніпрогесу й промислової зони. Удар ворога прийняли на себе бійці щойно сформованої на території області 274-ї стрілецької дивізії, полк НКВС, зенітники ППО і народні ополченці. Місто захищали ще 45 діб.

25 серпня надійшло підкріплення частин 12-ї армії Південного фронту, що обороняли м. Запоріжжя. Скориставшись тим, що на о. Хортиці розміщувалися два полки румун і угорців, з 3-го на 4-е вересня радянські війська атакували острів і очистили його від ворога.

Після визволення Хортиці значно послабився артобстріл заводів, що сприяло демонтажу та евакуації обладнання підприємств. 3 жовтня Червона Армія залишила місто.

Пам`ятний знак являє собою композицію з трьох прямокутних блоків, виготовлених із сірого полірованого граніту, поставлених один на один з написом [334].

Тамара Шевченко

181. Пам`ятник Б. Хмельницькому, 1995 (мист.). Вул. Б. Хмельницького, у парку Металургів. Відкритий до 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького – видатного державного діяча, воєначальника, гетьмана України (1648–1657), керівника національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти.

181. Пам`ятник Б. Хмельницькому. Фото 2013.

Реконструкція: ск. Ф. Зайцев, Б. Чак.

Скульптура Богдана Хмельницького (1595–1657) на повний зріст виконана із залізобетону і окута міддю, встановлена на гранітному призматичному постаменті з написом.

Головна увага приділена реалістичному виконанню портрета Б. Хмельницького. Постать гетьмана зображена з піднятою правою рукою із свитком, а в лівій – головний убір. Розміри скульптури і постаменту співвіднесені в строгих і гармонійних пропорціях.

В навколишньому середовищі пам`ятник акцентується строгою вертикаллю на тлі зелених насаджень та площі перед пам`ятником [335].

Тетяна Кригульська

182. Хортиця – національний заповідник (археол., іст.). В географічному центрі Запоріжжя, омивається Новим і Старим руслами Дніпра. Довжина з півночі на південь 12,5 км, ширина зі сходу на захід 1,5 – 3 км. Загальна площа 2680 га. У 1965 о. Хортиця оголошений Державним історико-культурним заповідником запорозького козацтва, а у 1993 – Національним заповідником «Хортиця», до складу якого входять острови Байда, Три Стоги та Вирва.

Перша письмова згадка про Хортицю наводиться в праці візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного (905 – 959) «Про управління імперією» під іменем Св. Григорія, під власною назвою вперше згадується в 1103 в давньоруському літописі «Повість времінних літ». Перше позначення на картах відноситься до 1436 – на карті венеціанця А. Біанки, друге – 1459 – іспанця Альфонсо де Мауро.

Культурні шари Хортиці свідчать про наявність слідів життєдіяльності людини протягом всіх історичних епох. Історія його археологічного вивчення налічує майже півтора століття. Одним з перших, хто звернув увагу на стародавні пам`ятки острова був А. Терещенко, який писав про те, що «на о. Хортице были достаточно высокие курганы, которые распахивали, некоторые из них сравнялись с землей…».

182. Хортиця – національний заповідник. Карта 1780.

Перші археологічні розкопки на острові провів у 1878 В. Бернштам за дорученням Московського антропологічного товариства. Він дослідив шість курганів. В листі до Я. Новицького (18 лютого 1890) він писав, що після повернення до Києва, щоденники розкопок і знайдені речі надіслав Московському антропологічному товариству, яке відряджало його на Хортицю. Через 26 років після Бернштама розкопки на острові продовжував Я. Новицький. Дослідження проводив у північній частині Хортиці, декілька середньовічних поховань дослідив у балці Широкій. За 1904-1908 розкопав десять курганів, з яких №№ 3, 6, 7, 10 відносяться до епохи бронзи, решта – до більш пізнього часу. Більшість знайдених речей були передані до музею Поля в Катеринослав.

У 1927 розпочала роботу історико-археологічна експедиція ВУАН під керівництвом академіка Д. Яворницького. До її складу входили археологи Рудинський М.Я., Федоровський О.С., Добровольський А.В., Смолічев П.І., Грінченко В.А. У 1927 –1928 А. Добровольський у північній частині острова дослідив поселення білозерської культури епохи бронзи (12 – 10 ст. до н.е.), поблизу мосту Преображенського – житло сабатинівської культури (14 – 12 ст. до н.е.), а в 1930 в північній частині Хортиці землянки 12 – 13 ст. У 1932 Г. Мартенсом розкопано трупоспалення черняхівської культури (2 – 5 ст. н.е.). Протягом 1936 – 1937 розкопано ряд пам`яток. Так, у верхів`ї балки Ганнівки археолог Камінський Ф.Т., розкопав курган епохи бронзи, поблизу селища Рибачого (північно-східна частина острова), виявлено могильник скіфського часу і антський могильник. У 1950 – 1970 археологічні розвідки проводили запорозькі археологи О. Бодянський, В. Пєшанов, київський археолог Р. Юра. Починаючи з 1971 систематично археологічними розвідками та дослідженнями займалися співробітники заповідника: О. Бодянський, А. Сокульський, Т. Шевченко, Н. Козачок, М. Остапенко, Д. Кобалія, В. Ільїнський, А. Козловський.

Пам`ятки стародавніх культур та археологічні дослідження дають підставу стверджувати, що територія о. Хортиці з давніх

часів була місцем перебування людини. Місцезнаходження, яке відноситься до доби пізнього палеоліту (40 – 20 тис. р. тому) виявлено в балці Велика Молодняга. Окремі знахідки крем`яних виробів мезолітичного часу (11 – 8 тис. р. тому) знайдено в північній та східній частинах острова. На Хортиці виявлено декілька місць розташування пам`яток дніпро-донецької культури доби неоліту (2 пол. 5 – 1 пол. 4 тис. до н.е.). Поселення цього часу були короткочасовими, на острові проживала незначна кількість людей. Окремі знахідки цього періоду виявлені в акваторії Старого Дніпра та на о. Середній Стіг. Племена дніпро-донецької культури займалися переважно рибальством, полюванням, розводили деякі види свійських тварин, виготовляли глиняний посуд. В північній частині Хортиці та в районі ЦНІДІМЕТу виявлено і досліджено пам`ятник середньостогівської культури (2 пол. 4 – 1 пол. 3 тис. до н.е.) епохи енеоліту. Риболови та скотарі середньостогівської культури довгий час розвивалися паралельно з землеробською культурою Трипілля.

Доба бронзи залишила чисельні пам`ятки на о. Хортиці. Обстежені та частково досліджені поселення на балках Великій Молоднязі, Липовій (сабатинівська культура 14 – 12 ст. до н.е.), селищі Овочеводів (багатопружкової кераміки 17 – 15 ст. до н.е.), балці Генеральці (ямна культура 2 пол. 3 – поч. 2 тис. до н.е.) ґрунтовні поховання ранньозрубної культури (сер. 2 тис. – поч. 1 тис. до н.е.) між балками Башмачкою та Костіною, курган з похованням катакомбної культури (сер. 2 тис. – поч.. 1 тис. до н.е.) між ск. Чорною та балкою Савутиною. У добу бронзи на острові було споруджено декілька святилищ, які окрім поминально-обрядових функцій, можливо, використовувалися для найпростіших астрономічних спостережень (2 тис. до н.е.) (балка Велика Молодняга, висота «Брагарня»).

Наприкінці 6 – поч. 5 ст. до н.е. на острові з`являються скіфи, господарство яких мало різноплановий характер. Вони займалися землеробством, скотарством та обробкою металів. У північно-східній частині Хортиці на Савутиній скелі виявлені рештки городища: досліджені оборонні споруди (6 м), житлові та господарські комплекси (5 – 4 ст. до н.е.). На схилах балок Костіної, Великої Молодняги, скелі Савутиної досліджені пам`ятки скіфського часу 4–3 ст. до н.е.

Пам`ятки сарматського часу представлені похованням. На острові виявлено цілу серію пам`яток ранньослав`янського часу 4 – 5 ст. н.е. Це поселення черняхівської культури на схилах балки Корнійчихи, біля мосту Преображенського з південного боку та могильник в районі середньої школи № 43. 1928 в північній частині острова А. Добровольський знайшов житло часів Київської Русі 12 - 13 ст.

Визначною пам`яткою середньовіччя є поселення 11 – 14 ст. у південно-західній частині острова, яке займає площу 15 га, відкрите О. Бодянським 1976 р. Розкопки велися протягом 1976 – 1980. Т. Шевченко, А. Сокульським досліджено 3286 м^2 площі поселення. Потужність культурного шару 0,9 – 1,5 м. У нижньому культурному шарі розкопано залишки типових землянок і напівземлянок давньоруського часу 11 – 12 ст. площею 12 – 50 м^2 з глинобитними та печами-кам`янками.

У верхньому культурному шарі виявлені залишки наземних (дружинних) жител площею 96 – 180 м^2 12 – 13 ст. Вивчення матеріалів, знайдених при його дослідженні, дозволяє ототожнити це поселення із згадкою про нього в давньоруських літописах від 1103, 1190, 1223 під назвою «Протовче».

Наявність на ньому великих жител з печами типу козацьких куренів, цікавий інвентар (наконечники списів, вістря стріл, ножі, шпори, фрагменти великих чавунних казанів, тарного керамічного посуду (амфори, піфоси) дають змогу стверджувати, що дане поселення було засноване бродниками, яких сучасна історична наука розглядає як попередників козацтва.

13-14 ст. Хортиця підпала під залежність татар. Будівництво перших укріплених поселень тут пов’язані з періодом появи на історичній арені Мамая та його боротьбою з останнім з ханів – Сарай-аль Джедід Кідільбеком. Знайдена монета Кідільбека на поселенні свідчить про те, що воно існувало принаймні до 1361. У 1363 до південної частини русла Дніпра після битви на Синіх Водах підходять війська литовського князя Ольгерда. На кінець 14 ст. литовський князь Вітовт встановлює кордони вздовж Дніпра. Хортиця опиняється в межах Литовського князівства. Згадка за 1552 про уходи Кушугум і Протовче,

як про такі, що споконвічно належали князям польсько-литовської корони.

Починаючи з кінця 15 ст. Хортиця стає одним з опорних пунктів, де проходило формування запорозького козацтва Тут, як і на інших островах за дніпровськими порогами, будували свої укріплення низові козаки. У період морських походів проти Туреччини і Кримського ханства на Хортиці будували свої укріплення Яків Шах та Петро Конашевич-Сагайдачний (1619). За свідченнями документів він збудував укріплення у північно-східній частині острова на скелі Савутиній. Більша частина скелі зруйнована. Визначаючи роль та місце острова в історії Запорозького козацтва, зазначимо, що Хортиця була тісно пов'язана з козацько-селянськими повстаннями К. Косинського (1591 - 1593), С. Наливайка (1594 - 1596), М. Жмайла (1625), Т. Федоровича (1630), з походами І. Сулими (1628 - 1629) проти турецько-татарських завойовників. Протягом всього існування Запорозької Січі о. Хортиця входила в територію Вольностей Війська Запорозького. Тут постійно розміщувався козацький гарнізон. 18 січня 1648 козацьке військо на чолі з Богданом Хмельницьким розгромило біля Хортиці польську урядову залогу. Ця подія послугувала початком національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти за створення власної Української держави. На честь цієї події у дні святкування 5-ї річниці незалежності України поряд з музеєм історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця» відкрито пам`ятний знак (скульптор В. Гулий).

Значну роль в історії краю відіграла Хортиця в період російсько-турецької війни (1735 - 1739). На Хортиці та прилеглих до неї берегах згідно з наказом командування російської армії створено великий і складний на той час укріплений район – один з ланцюгів фортифікаційної системи, яка споруджувалася для прикриття армії. У 1736 споруджена перша лінія укріплень у середній частині острова, яка перетинала його зі сходу на захід від верхів`я балки Шанцевої до верхів`я балки Широкої. Вона складалася з 4-х редутів та валу. Збереглися один редут та окремі ділянки валу.

З метою створення військового флоту у пониззі Дніпра було прийнято рішення збудувати фортецю «Запорозька верф». Для її будівництва у 1737 Дніпровська експедиція на чолі з віце-адміралом Н.Я. Сенявіним вибрала місце в північній частині невеликого острова (о. Байда) в старому руслі Дніпра проти о. Хортиці.

У 1738 після того, як російські війська залишили Очаків, Хортиця призначалася місцем перебування військ і флотилії. Наприкінці 1738 на острів прибуло п`ять піхотних і три драгунські полки. Для свого табору вони зайняли північну частину Хортиці, спорудили лінію укріплень з семи редутів, валу і рову від скелі Ушвивої – на сході, до балки Громушиної – на заході. Збереглося чотири редути та окремі ділянки валу та рову. Всього в той час на Хортиці та корабельні перебувала значна частина армії і 408 одиниць флотилії. Протягом 1990–1994 проводилися археологічні дослідження на місці табору російських військ у балці Велика Молодняга (Брагарня).

У зв`язку з поширенням епідемії чуми на фронті влітку 1738 російське командування було змушене призупинити воєнні дії і залишити ту територію, яка була відвойована у турків – Очаків і Кінбурн. Частину війська відправлено для зимівки на о. Хортицю, але з прибулими військами на Хортицю була занесена чума, від якої загинула частина війська. На острові зафіксовано 10 цвинтарів (в різних частинах острова). У 1904 Я. Новицький розкопав одну з могил у верхів`ях балки Широкої, чим і підтвердив існування чумних поховань на острові.

У квітні 1739 всі кораблі флотилії та Хортицький гарнізон знову було відправлено в гирло Дніпра. Цього ж року на острові споруджена нова лінія укріплень, яка складалася з десяти редутів, валу та рову. Починалася вона в північній частині острова і закінчувалася у верхів`ях балки Каракайки, на західному схилі Хортиці. В середині цих укріплень розміщувався табір з землянок російських військ та запорозьких козаків, місце стоянки флоту капітана Семерсета Мавтерса (гирло балки Громушиної та невеличка балка між Громушиною та балкою Наумовою), штаб-квартира генерал-майора фон Брадке у балці Наумовій. Ще одна лінія укріплень споруджена у 1739 у північно-східній частині острова. Складалася з п`яти редутів, валу та рову. Збереглися два редути, частково вал та рів. Розкопки військових землянок, знайдений в них численний інвентар, знахідки в акваторії старого русла Дніпра кораблів, судових

деталей, численної кількості якорів, гармат, зброї, спорядження російських військ і запорожців свідчать про перебування на Хортиці військового гарнізону і флотилії.

На пам`ятках 1735 – 1739, що збереглися на острові, встановлено охоронні знаки.

У районі стоянки кораблів та переправи (гирло балки Громушиної) проходила стародавня дорога, ділянки якої збереглися.

О. Хортиця мав не тільки стратегічне значення в історії Запоріжжя, але й був важливим місцем розвитку господарства. В період існування Нової Січі (1734 - 1775) удосконалюється адміністративно-територіальний поділ Вольностей Війська Запорізького. З 1768 острів входить до складу Протовчанської паланки, територія якої була густо заселена і мала найкращі зимівники. На Хортиці у верхів'ях балки Наумової містився рибальський кіш Наума Кармазя (частково досліджений), поблизу Чавунової скелі – курінь козака-рибалки Чавуна. Південна частина Хортиці з її розкішною природою сприяла розвитку скотарства – там були чудові пасовиська. На «Плані Хортицького острова 1788» (з атласу Пущіна) позначено вісім зимівників з іменами їх власників.1989-1994 частково досліджено два зимівника: на південно-східному узбережжі та у балці Велика Молодняга. Ці будівлі були заглиблені в материк на 0,2 – 0,6 м. Мали каркасно-стовпову конструкцію, обмазану та вибілену з середини глиною, як і їх домівки, які неодноразово підмазувалися глиною. Вони мали розмір 4 х 4,5 м, 4,5 х 5,5 м та 4 х 10 м. В кожній було по1 – 2 кибиці. Перша землянка мала дощату перегородку, що свідчить про двокамерність цього житла. На невеликій відстані від неї розміщалися ще дві господарські будівлі, в яких в останні роки їх існування варили селітру для виготовлення пороху.

Хортиця згадується також в період другої російсько-турецької війни (1768 - 1774). Тут стояв форпост під командуванням Івана Бабури. Йому було підпорядковано два полкових старшини та близько 200 запорожців.

Після ліквідації Запорозької Січі 1775, її землі увійшли до складу Азовської та Новоросійської губерній. Згідно з новим адміністративним поділом Хортиця з навколишніми землями відійшла до Новомосковського повіту. Григорій Потьомкін, одержавши Хортицю у власність, розбив на ній сад, запроектував будівлю палацу, але у 1789 передав острів казні, і в цьому ж році на острові поселилося 18 сімей німців-менонітів з м. Данціга. Колоністи користувалися великими пільгами: на кожного чоловіка відпускалося по 65 десятин землі, сім`я отримала по 500 крб. для господарства, молоді чоловіки назавжди звільнялися від військової служби та на 30 років від податків. На Хортиці меноніти прожили до 1916. Від`їжджаючи, продали острів Олександрівській міській управі за 772350 крб. На острові збереглися житловий будинок німців-колоністів та частково менонітський цвинтар у балці Ганнівка. Збереглося не більше 40 надгробків. Надгробок засновника колонії Якоба Гепнера за дозволом міської влади у 1971 був вивезений до Канади його нащадками.

Хортиця завжди залишалася символом волі українського народу та джерелом надхнення для митців. В героїчному творі М. Гоголя «Тарас Бульба» оспівана Хортиця. Цю героїку втілив у музику український композитор М. Лисенко, написавши оперу «Тарас Бульба». Великий Кобзар Т. Шевченко в першій подорожі, будучи вільним, 1843 відвідав Запоріжжя і Хортицю, яку він згадує в творах «Гайдамаки», «Гамалія», «Іржавець», «І мертвим і живим...», «Не хочу я женитися». Після відвідини острова Іван Бунін написав поему «Козацьким ходом». Працюючи над картиною «Запорожці ...» Ілля Рєпін відвідав Хортицю 1880, 1888, 1890.

Тяжкі випробовування випали на долю острова Хортиці в 1941 – 1943. Свідками подій 1941 залишилися укріплення на західному схилі сучасного мосту Преображенського через Старий Дніпро, де йшла відчайдушна оборона 18 серпня. Залишки укріплень збереглися у південно-східній частині Хортиці, коли частини 274-ї стрілецької дивізії у вересні форсували Дніпро, вибили фашистів з острова і 45 днів і ночей утримували його, щоб надати час демонтувати і вивезти обладнання заводів м. Запоріжжя.

У 1943 24 жовтня частини 60-ї гвардійської стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту (3-й Український фронт) форсували Дніпро і зайняли плацдарм в один кілометр по фронту і 300 м в глибину. Воїни-гвардійці утримували цей плацдарм майже два місяці, відбиваючи щоденно по 12 атак ворога. Саме Хортицька операція надала час військам 3-го Українського фронту

зосередитися на головному місці форсування Дніпра навпроти с. Розумівки, яке розпочалося 25 листопада 1943.

На честь воїнів 60-ї гвардійської стрілецької дивізії на східному узбережжі Хортиці (територія профілакторію заводу «Дніпроспецсталь») у 1973 встановлено пам`ятний знак.

В радянські часи основну частину території острова займав Центральний науково-дослідний інститут механізації тваринництва (ЦНДІМТ) південної зони СРСР та його експериментальне господарство «Хортиця», що займало понад 1800 га. На Хортиці розташовано 14 баз заводських профілакторіїв, споруджено наукове містечко з декількома десятками п`ятиповерхівок.

Зважаючи на те, що Хортиця тісно пов`язана з історією запорозького козацтва і лише він уцілів (всі острови, де базувалися Запорозькі Січі, затоплені Каховським водосховищем), Постановою Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 о. Хортицю оголошено державним історико-культурним заповідником запорозького козацтва, в якому планувалося спорудити музей історії запорозького козацтва та встановити пам`ятні знаки по всій території острова, які б увінчували пам`ять козацьких лицарів та їх звичаї. Натхненником і організатором заповідника на о. Хортиці був заступник голови Запорозького облвиконкому Микола Петрович Киценко (1921 – 1982). У 1993 на фасаді будівлі Музею історії Запорозького козацтва встановлено меморіальну гранітну дошку з бронзовим зображенням силуету острова та портретом М.П. Киценка з написом. Ск. П. Чаговець.

Сьогодні у Національному заповіднику «Хортиця» функціонує Музей історії запорозького козацтва, відкрито етнографічний комплекс «Запорозька Січ», проводяться охоронні археологічні і гідроархеологічні дослідження, охороняється унікальна флора і фауна заповідника [336].

Тамара Шевченко

182.1. Безкурганний могильник (археол.) Північне плато о. Хортиця, на підвищенні «Канфарка».

Виявили і частково дослідили Д. Кобалія та М. Остапенко 1992, 1995. На площі 100 х 200 м виявлено кам`яні закладки кільцеподібної форми, в центрі яких прослідувалися округлі зольні плями. Для викладки використовувались гранітні брили різного розміру. Зібрано скіфську ліпну кераміку, уламки пастових намистин, фрагменти чорнолакового посуду.

Закладено два розкопи. В розкопі № 1, в південно-західному кутку виявлено канфар, поряд з яким знайдено скупчення пастових намистин, які були покладені одна за одною і між ними дрібні сережки. Під золистими плямами зафіксовано поховальні ями різної конфігурації.

Центральна порушена катакомба глибиною 3 м, містила два кістяки – жінки і дитини у витягнутому положенні на спині, орієнтація західна. В похованні виявлено: скупчення кісток дрібної та крупної рогатої худоби, бронзове дзеркало, дві намистини; в другій ямі прямокутної форми, глибиною 2 м, яка була забутована камінням, виявлено череп без інвентарю. В розкопі № 2 досліджено одне поховання в прямокутній ямі, орієнтація західна, глибиною 2,15 м. Кістяк дуже пошкоджено завалом гранітних плит, які слугували перекриттям. Поряд знайдено дві бронзові варварки, вток і втулка, вістря списа, бронзове тригранне вістря 5 ст. до н.е.

Територія могильника засаджена деревами. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [337].

Дмитро Кобалія

182.2. Безкурганний могильник (археол.). Північно-східна частина о. Хортиця між балкою Ушвивою та однойменною скелею, на високій надзаплавній терасі нового русла Дніпра.

Відкрив О. Бодянський, частково дослідив М. Остапенко, 1993. Площа могильника 5,8 га, розкопано 2,9 га. Досліджено закладки, позначені на поверхні скупченням каміння округлої форми, діаметром 1,5 – 2 м. Розкопано вісім поховань. З них: два – ямної культури (3 – 2 тис. до н.е.) в овальних ямах, які супроводжувались охристою підсипкою; чотири – катакомбної (20 – 18 ст. до н.е.); два – скіфського часу (5 – 3 ст. до н.е.) з західною орієнтацією витягнуті на спині. Праворуч від кістяка виявлено меч-акінак, 16 наконечників стріл, фрагменти сагайдака та залишки головного убору. На підсипці, ліворуч, знайдено свинцеве пряслице, два залізних шила.

Збережена частина могильника розміщена у лісосмузі. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [338].

Дмитро Кобалія

182.3. Безкурганний могильник (археол.) Східне узбережжя о. Хортиця, за 150 м на південь від гирла балки Башмачки.

Відкрив і частково дослідив М. Остапенко 1990. Розкопано залишки поховання з кам`яною закладкою – збережену частину східної стінки ями овальної форми, де виявлено розрізнені кістки кістяка з орієнтацією на схід. Поруч знайдено ліпний горщик з чорною загладженою поверхнею, прикрашений штампованим шнуровим орнаментом у вигляді трикутників. Матеріали можна віднести до зрубної культури (16–12 ст. до н.е.) епохи бронзи [339].

Максим Остапенко

182.4. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 (іст.). Південна частина о. Хортиця, на північному схилі балки Широкої.

Виявив і частково дослідив Я. Новицький 1908. Військовий цвинтар пов`язаний з перебуванням на острові частин російської Дніпровської армії та запорозьких козаків, які прибули зимувати з фронту наприкінці 1738. Але ними на Хортицю була завезена чума, від епідемії якої протягом 1738–1739 померло більше 500 чоловік. Розкопано три великі поховальні ями, в яких кістяки містилися в хаотичному вигляді без чіткої орієнтації. У похованнях знайдено багато ґудзиків від мундирів, пряжок, фрагментів шкіри від чобіт, курильних дерев`яних трубок, люльок.

Автор розкопок підтверджує документальні джерела про те, що дані поховання пов`язані з померлими від чуми протягом 1738–1739. Поверхня задернована, покрита чагарниками [340].

Тамара Шевченко

182.5. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 (іст.). Західне узбережжя о. Хортиця, навпроти о. Байди.

Обстежив Д. Кобалія 1995, 2005 рр. Територія засаджена деревами. Площа пам`ятки не встановлена. Розкопки не проводилися [341].

Тамара Шевченко

182.6. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 (іст.). Північно-західна частина о. Хортиця, північно-західний схил балки Музичиної.

Обстежив Д. Кобалія 1995, 2007. Площа пам`ятки не встановлена. Територія пам` ятки засаджена деревами. Встановлено охоронний знак 1971 [342].

Тамара Шевченко

182.7. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 (іст.). Північно-західна частина о. Хортиця, між верхів`ями балок Куцої та Наумової.

Обстежив Д. Кобалія 1995, 2007. Площа пам`ятки не встановлена. Поверхня задернована, засаджена деревами. Встановлено охоронний знак 1971 [343].

Тамара Шевченко

182.8. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 (іст.). Північно-східна частина о. Хортиця, на південному схилі балки Савутиної.

Обстежив Д. Кобалія 1995, 2007. Площа пам`ятки не встановлена. Поверхня задернована. Розкопки не проводилися. Встановлено охоронний знак 1971 [344].

Тамара Шевченко

182.9. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 (іст.). Північно-східна частина о. Хортиця, обидва схили балки Велика Молодняга.

Обстежив Д. Кобалія 1995, 2007. Площа пам`ятки не встановлена. Поверхня задернована. Розкопки не проводилися. Встановлено охоронний знак 1971 [345].

Тамара Шевченко

182.10. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 (іст.). Північно-східна частина о. Хортиця, між балками Великою Молоднягою та Савутиною.

Обстежив Д. Кобалія 1995, 2007. Площа пам`ятки не встановлена. Поверхня задернована. Розкопки не проводилися. Встановлено охоронний знак 1971 [346].

Тамара Шевченко

182.11. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 (іст.). Північна частина о. Хортиця, на плато над руслом Старого Дніпра.

Обстежив Д. Кобалія 1995, 2007. Площа пам`ятки не встановлена. Поверхня засаджена хвойним лісом. Розкопки не проводилися. Встановлено охоронний знак 1971 [347].

Тамара Шевченко

182.12. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 (іст.). Північно-східна частина о. Хортиця, на висоті «Брагарня».

З перебуванням військових частин російської Дніпровської армії та запорозьких козаків з 1738 по 1739 під час російсько-турецької війни пов`язане виникнення на острові цвинтарів. Епідемія чуми, що охопила фронт влітку 1738 змусила російське командування призупинити подальше ведення війни та залишити ту територію, яка була відвойована у турків – фортеці Очаків і Кінбурн. П`яти піхотним і драгунським полкам, частині запорозьких козаків з колишніх гарнізонів Очакова і Кінбурна було призначено зимувати на о. Хортиці, куди вони і прибули наприкінці вересня 1738. З ними на острів була завезена чума, від якої за зиму 1738–39 померло 509 чоловік.

Виявив Я. Новицький 1908, частково дослідив М. Остапенко 1997. Досліджено ряд поховань (чотири ями та два поодинокі поховання). Ями орієнтовані по лінії схід-захід, глибиною 1,9 м. Померлі були поховані в дерев`яних домовинах із західною орієнтацією, витягнуті на спині. Поховання № 7 мало сліди перепоховання. В похованнях знайдено натільні хрестики, ґудзики від мундирів, фрагменти шкіри від чобіт, пряжки, кремінь від рушниці, свинцеві кулі. До найбільш цікавих знахідок слід віднести вислу печатку, кістяний реліквар із фрагментами хусточки всередині, кістяний гребінь.

Поверхня задернована. Встановлено охоронний знак, 1971. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [348].

Дмитро Кобалія

182.13. Городище, поселення (археол.). Північно-східна частина о. Хортиця, скеля Савутина, з трьох сторін гранітних урвищ глибиною 15–20 м, загальною довжиною 100 м.

Відкрив Я. Новицький 1900. Частково дослідили Р. Юра 1968, М. Остапенко 1993 – 1997. Площа збереженої частини пам`ятки становить 300 – 350 м$^2$. Виявляючи пам`ятки, пов`язані з перебуванням запорозьких козаків на о. Хортиці, археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Р.О. Юри у 1968 було закладено ряд шурфів, в результаті чого виявлено порушені шари епохи бронзи, скіфського часу та 18 ст. У 1990-і дослідницькі роботи продовжувалися. Виявлено залишки оборонних споруд, які складалися з внутрішнього земляного валу завширшки 6 – 10 м, укріпленого дерев`яними та плетеними конструкціями, в основі якого зафіксовано саманну стіну шириною 2 м. Рів мав ширину 3 м при глибині 7 м від сучасного верхів`я валу – 3,5 – 6 м. Південна сторона городища була укріплена другим земляним валом завширшки 8 – 10 м, на верхів`ї якого зафіксовано залишки частоколу. Розкопано дві наземні будівлі каркасного типу та одна підпрямокутної форми, заглиблена на 0,2 – 0,3 м в материк.

Всі будівлі з`єднувалися ямами дзвоновидної форми. Розкопано 36 господарських ям. Культурний шар городища в північно-західному куті скелі потужністю 0,1 – 0,2 м, в західній частині – 0,3 – 0,5 м, насичений різноманітними знахідками. Найбільшою кількістю репрезентована ліпна кераміка (83%), амфорна складає 16%. У невеликій кількості зафіксовані знахідки фрагментів червоних сіроглиняних, а також чорнолакових столових посудин, зібрано вироби з каменю: точильні бруски з отворами, абразивні плити, розтирачі, численні знахідки пастових намистин, фрагменти сережок, пряслиця, з предметів озброєння – ножі, пращові камені, вістря стріл, а також численні шматки шлаку. В одній із будівель досліджено поховання мешканця городища. Пам`ятник датується 5–поч. 4 ст. до н.е.

Поряд з городищем виявлено синхронні неукріплені поселення – Савутина-2 та Молодняга, на яких зібрано аналогічні матеріали скіфської доби. Безпосередня близькість укріплених пунктів Савутина-2 і Молодняга дозволяють поєднати їх в єдиний комплекс з передмістям. В радіусі 2 км від зазначених поселень виявлені також грунтові та курганні поховання 5 – 3 ст. до н.е. Група пам`яток з городищем на скелі Савутиній є єдиним скіфським комплексом, розташованим на острові. Однією з основних функцій зазначеної групи пам`яток було забезпечення переправи через Дніпро, а також, ймовірно, торжища в місці, «до якого Борисфен судноплавний» [349].

Максим Остапенко

182.14. Зимівник І. Шевця (іст.). Південно-східне узбережжя о. Хортиця між балками Костіною та Липовою.

Виявили М. Остапенко та Ю. Вілінов 1987. Частково дослідила Н. Козачок 1988–1990. Розкопано залишки трьох будівель напівземлянкового типу, одна з них двокамерна. Наземна частина стін каркасно-глинобитна. Друга, розміром 5,4х5 м з сажистим заповненням, вогнищем та 13-ма стовповими ямами. Третя (4,5х5,5 м) на глибині 1,5 м з залишками трьох печей. Зафіксовано стовпові ями і залишки дощатого настилу. Вхід у вигляді вузьких сіней. На відстані 15 м містилися дві господарські будівлі, в яких в останні роки їх існування варили селітру для виготовлення пороху. Досліджено ще одне житло – двокамерне, розділене піччю. Підлога у східному приміщенні неодноразово підмазувалася глиною. Стіни добре оброблені і побілені. В заповненні розкопаних жител знайдено ковані цвяхи, залізні скоби, ніж, точильні бруски, фрагменти кераміки, уламки гутного скла. Матеріали датуються 18 ст.

Територія пам`ятки розмивається водою. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [350].

Дмитро Кобалія

182.15. Зимівник Кравцова (іст.). Східне узбережжя о. Хортиця, за 120 м на північ від балки Мала Вербова.

В історії Запорозьких Вольностей чинне місце посідає запорозький зимівник. Д.І. Яворницький визначає зимівниками невеликі хутори чи фільварки, в яких запорожці утримували худобу і постійно перебували в них, а в деяких зимівниках займалися і рибальством. Посилаючись на офіційний опис 1769 можна погодитися розуміти зимівник як садибу, в котрій було кілька хат, комори з льохом і ставнею, продовольчі запаси. Зимівники представляли собою своєрідні хутори, що влаштовувалися, головним чином, для розвитку скотарства, рибальства, бджільництва, хліборобства та інших промислів. На плані о. Хортиці з атласу віце-адмірала Пущіна в 1786 позначено розташування зимівників з прізвищами їх власників.

Обстежив і частково дослідив В. Пєшанов 1964. Розкопано землянку 5,2 х 3 м глибиною 1,7 м. Вхід в приміщення розташовувався з півдня. Ліворуч від входу в землянці містилося вогнище. В заповненні житла знайдено фрагменти керамічного посуду, підбор від чобота, ковані цвяхи, залізна скоба, монети номіналом «две копейки» 1742 та декілька монет різного номіналу 1743.

Поверхня задернована. Подальші дослідження не проводилися. Матеріали зберігаються в Запорозькому обласному краєзнавчому музеї [351].

Дмитро Кобалія

182.16. Зимівник Семена Кравця (іст.). Східне узбережжя о. Хортиця, в гирлі балки Башмачки.

Виявила і частково дослідила Н. Козачок 1990–91. У шурфах, закладених на піщаному плато, виявлено завали стіни та вогнище. На шматках глиняної обмазки збереглися відбитки лозового плетіння. Знайдено фрагменти точильних брусків. Матеріали датуються 18 ст. Поверхня задернована. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [352].

Дмитро Кобалія

182.17. Кам`яна споруда (археол.). Північно-східна частина о. Хортиця, поблизу скелі Савутиної.

Відкрив і частково дослідив М. Остапенко, 1993. Складається з чотирьох частин: невеликого кургану, кола з каменів біля південної поли кургану, ряду крупних брил, що розміщені по лінії на схід від кургану до складного кромлеху.

Розкоп закладено 8 х 6,4 м, витягнутий по лінії схід-захід. Кромлех та дуга викладені з гранітних каменів, глибина залягання яких 0,4–0,7 м. З кромлехом та дугою пов`язані три великі брили. Перша має антропоморфні абриси, друга – менгір 1,2 м, квадратний у перерізі та камінь у центрі, загальна висота якого становить 0,9 м. У східній частині виявлено майданчик, спорудженій з семи старанно викладених каменів. Глибина залягання комплексу 0,3 – 1 м.

В центрі розкопу зафіксовані ями 2 х 0,9 м та 3 х 2 м глибиною 1,2 та 0,9 м. При їх розчистці виявлено ліпну курильницю на чотирьох ніжках без орнаменту, крем`яний ніж, вістря стріл, вінце ліпного товстостінного горщика, орнаментованого нігтьовими вдавленнями, ліпну посудину банковидної форми. Датується 3 – 1 тис. до н.е.

Поверхня задернована. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [353].

Дмитро Кобалія

182.18. Культовий комплекс Генералка – 2 (археол.). Західний берег о. Хортиця, правий високий схил балки Генералки.

Відкрив М. Литвин, 1999. Частково дослідили О. Тубольцев, Д. Кобалія, 2000-2007. Загальна площа пам'ятки 7176м^2, досліджено площу 1962,5м^2. Потужність культурного шару – 0,6-0,9м. При дослідженні було відкрито три рови, що створюють дугу з входом із північного боку. Вся площа ровів у верхній частині була заповнена розвалами горщиків, окремими фрагментами посуду, кістками тварин, виробами з кремнію та кам'яними плитами. У рові № 3 досліджено жертовник. Стратиграфія знахідок у ровах виділяє два хронологічних горизонта і пов'язує їх з двома етапами функціонування пам'ятки: нижній характеризується знахідками кісток, каміння, іноді кераміки, верхній – представлений основним скупченням кісток і розвалом кераміки.

При розкопках пам'ятки Генералка – 2 знайдено велику кількість кісток тварин, ліпної кераміки з орнаментом, знаряддя праці з кременю, вістря стріл, фрагмент підвіски з ікла, підвіску з черепашки, грузило, розтирач, прясла, кістяну трубку, білу гальку зі слідами використання.

Враховуючи те, що в керамиці пам'ятки Генералка – 2 присутні класичні ямні і катакомбні риси, вирогідно, що вона існувала між етапами домінування ямної та катакомбної культур у Нижньому Подніпров'ї і датується кінцем 3 – початком 2 тис. до н.е. [354].

Тамара Шевченко

182.19. Курган (археол.). Центральна частина о. Хортиця, верхів`я балки Шанцевої.

Обстежила Н. Козачок 1991, Д. Кобалія 2007. Насип напівсферичної форми заввишки 0,9 м діаметром 18 м. Задернований. Біля підніжжя встановлено охоронний знак 1971 [355].

Олег Тубольцев

182.20. Курган (археол.). Північно-східна частина о. Хортиця, верхів`я балки Ушвивої.

Обстежив М. Остапенко 1990, Д. Кобалія 2007. Насип напівсферичної форми заввишки 0,6 м, діаметром 10 м. Задернований. Біля підніжжя встановлено охоронний знак 1971 [356]

Олег Тубольцев

182.21. Курган (археол.). Північно-східна частина о. Хортиця, південний схил балки Савутиної.

Обстежила Н. Козачок - 1990, Д. Кобалія - 2007. Насип напівсферичної форми заввишки 0,7 м діаметром 16 м. Задернований, поли порушені грунтовою дорогою. Встановлено охоронний знак 1971 [357].

Олег Тубольцев

182.22. Курган (археол.). Північно-східне плато о. Хортиця, на повороті автошляху, в лісосмузі.

Обстежили Д. Кобалія, М. Остапенко, 1995, Д. Кобалія, 2007. Насип овальної в плані форми заввишки 0,7 м діаметром 30 м. Засаджений деревами [358].

Дмитро Кобалія

182.23. Курган (археол.). Північно-західне плато о. Хортиця, поблизу автошляху до бази «Динамо».

Обстежили Д. Кобалія, М. Остапенко 1995, Д. Кобалія, 2007. Круглий в плані, заввишки 0,8 м діаметр 40 м. Фіксується вихід

каміння. Біля підніжжя встановлено охоронний знак 1971 [359].

Дмитро Кобалія

182.24. Курган (археол.). Північно-західне плато о. Хортиця, на південний схід від в`їзду до профілакторію комбінату «Запоріжсталь».

Обстежили Д. Кобалія, М. Остапенко, 1995, Д. Кобалія 2007. Насип овальної в плані форми заввишки 0,9 м діаметр 20–25 м. Засаджений соснами [360].

Дмитро Кобалія

182.25. Курганний могильник – 1 (археол.). Північно-східна частина о. Хортиця проти урочища Сагайдачного з лівого боку Дніпра, вздовж лінії укріплень 1739.

Обстежили Я. Новицький, 1900, який нарахував 36 насипів, А. Сокульський, 1971, Д. Кобалія, М. Остапенко, 1995, Д. Кобалія, 2007.

Три кургани дослідив Я. Новицький 1904, два – В. Пєшанов, співробітник Запорізького обласного краєзнавчого музею, 1962, один – О. Бодянський та А. Сокульський, 1977, чотири кургани були порушені в результаті корчування лісу, 1987.

Складається з 18 насипів, округлої та овальної форми, заввишки 0,3 - 0,7м, діаметром 10-15м. На найбільшому кургані, заввишки 1,7м, діаметром 25м, встановлено геодезичний знак. Поверхня його покрита різнотрав'ям, порослю молодої акації, ясеня, в'яза. Насипи багатьох курганів візуально ледь фіксуються. Засаджені деревами та чагарниками. Біля підніжжя трьох курганів встановлено охоронні знаки, 1971. У 1930-х територія пам'ятки засаджена лісом. У 1940-х прокладена через могильник ЛЕП і встановлено 21 мачту високої напруги, які збереглися дотепер.

У 1904 три кургани дослідив Я. Новицький, в яких виявлено три поховання: два – в овальних ямах, орієнтація захід – схід, одне – в кам'яній закладці, орієнтація не встановлена. Всі три кістяки поганої збереженості, без інвентарю.

Нумерація могильників на о. Хортиця встановлена Я. Новицьким. У 1962 В. Пєшанов розкопав два кургани. В одному з них виявлене поховання в кільцеподібній кам'яній споруді, діаметром 5м, орієнтація – північний захід з кремневим ножем біля голови. В другому кургані знайдено одне поховання з ліпною посудою та фрагментами кераміки епохи бронзи. У 1977 А. Сокульський і О. Бодянський розкопали курган катакомбного часу 20-16 ст. до н.е. Поховання було здійснене в овальній ямі орієнтацією на схід і супроводжувалося ліпним горщиком. Досліджене також впускне скіфське поховання з залишками пластинчатого панцирю та меча-акінака 6 - 5 ст. до н.е. Цей курган був порушений службами нагляду ЛЕП.

Матеріали зберігаються в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї та Національному заповіднику «Хортиця» [361].

Олег Тубольцев

182.26. Курганний могильник-3 (археол.). Центральне плато о. Хортиця, між балками Широкою та Генералкою.

Обстежив Я. Новицький, 1900. Складався з 15 насипів, три з яких дослідив О. Бодянський, 1950, А. Сокульський, 1971, Д. Кобалія, М. Остапенко, 1995, Д. Кобалія, 2007.

Складається з чотирьох насипів (вис. 1 – 1,5 м, діам. 25 – 26 м). Поверхня задернована , поли розорюються. Біля підніжжя курганів встановлено охоронні знаки 1971. В розкопаних курганах Я. Новицьким виявлено: в двох – поховання енеоліту-бронзи (4 – 2 тис. до н.е.), в третьому – скіфське поховання 4 – 3 ст. до н.е. Знахідки втрачені [362].

Олег Тубольцев

182.27. Курганний могильник – 4 (археол.). Південна частина о. Хортиця, на захід балки Костіної.

Обстежили: Я. Новицький, 1904, А. Сокульський, 1971, Н. Козачок, 1990, Д. Кобалія, М. Остапенко, 1995, Д. Кобалія, 2007.

Складався з дев'яти насипів на початку 20 ст., тепер – з п'яти, заввишки 0,5 - 1,5м, діаметром 12 - 25м. Поверхня задернована, поли розорані. У 1904 один курган розкопав Я. Новицький, в якому виявлено скіфське поховання 4 - 3 ст. до н.е. Знахідки втрачені. Встановлені охоронні знаки. 1971 [363].

Олег Тубольцев

182.28. Курганний могильник № 5 (археол.). Південне плато о. Хортиця, між верхів`ями балок Корнійчихи та Костіної.

На поч. 20 ст. складався з 28 насипів. Два кургани дослідив Я. Новицький, 1905, один – П. Смолічев, 1930.

Обстежили А. Сокульський 1971, Н. Козачок, 1990, Д. Кобалія, М. Остапенко, 1995, Д. Кобалія, 2007. Складається з семи насипів (вис. 1,2 – 3,6 м, діам. 35 – 50 м). Всі насипи задерновані, покриті чагарниками, інші не фіксуються. Біля підніжжя встановлено охоронний знак, 1971. Розкопані кургани споруджені в епоху бронзи (3 – 2 тис. до н.е.), містили також впускні поховання скіфо-сарматського часу (4 ст. до н.е. – 2 ст. н.е.). Знахідки втрачено [364].

Олег Тубольцев

182.29. Курганний могильник № 6 (археол.). Понижене плато південної частини о. Хортиця, біля верхів`я балки Корнетівської.

Складався з 14 насипів на поч. 20 ст. Обстежив Д. Кобалія, 1995, 2007.

Тепер насипи візуально не фіксуються. Територія пам`ятки близько 16 га потребує археологічних досліджень [365].

Олег Тубольцев

182.30. Лінія укріплень, 1738 (іст.). Північно-східно-західна частина о. Хортиця, від скелі Ушвивої на сході до Старого Дніпра на заході.

Вирішуючи важливе зовнішньополітичне завдання ліквідації агресії з боку Туреччини та Кримського ханства, Росія в союзі з Австрією 1735–1739 веде війну з Туреччиною, намагаючись покласти кінець нескінченним грабіжницьким нападам Криму і оволодіти виходом до Чорного моря. Військові дії розгорнулися в нижній течії Дніпра, у Молдавії та Криму. Острів Хортиця являв собою важливу стратегічну базу для спільних бойових дій російської армії та запорозького козацтва. В кампанію 1738 після того, як російська армія залишила Очаків, Хортиця стала місцем тимчасового перебування військ та флотилії.

Наприкінці вересня 1738 на острів прибуло п`ять піхотних та три драгунські полки – майже шоста частина регулярних військ армії Мініха. В кожному піхотному полку налічувалося по 1354 чол., а в Драгунському – по 1035. Для зимівлі вони обрали північну частину острова, де спорудили ще декілька укріплених ланцюгів. Один з них пересікав острів, починаючи від скелі Ушвивої на сході і тягнувся до Старого Дніпра на заході. Лінія включала чотири, з`єднані валами і ровами, редути чотирикутної форми, а також ще три поодинокі редути, з`єднані ланцюгом рогаток, які починалися біля берега і закінчувалися поблизу четвертого в західному напрямку редуту.

Обстежили А. Сокульський, 1971, Д. Кобалія, 1995. Перший східний редут має квадратну форму, до якого з західного і східного боку примикає поганої збереженості вал. У південно-східному напрямку довжина валу з невеликим загином становить 4,5 м. Вал з північного заходу дуже пошкоджений і має висоту 0,1 – 0,15 м. Його можна простежити до другого редуту. Другий редут дуже пошкоджений, підвищеність його має неправильну підквадратну форму, з невисоким підйомом по краях. Відрізок валу висотою 0,2 м між другим і третім редутами фіксується повністю. Сліди рову відсутні. Третій редут дуже погано зберігся у вигляді ледве помітного підвищення. Вал майже повністю зруйнований і розрізаний оранкою в багатьох місцях. Його помітно на підході за 100 м до четвертого редуту. Загальна довжина лінії між ними 320 м. Від четвертого редуту зберігся південно-східний кут. Територія валу покрита різнотрав`ям, на ній ростуть сосни, акації, в`яз, дуб, ясень. Встановлено охоронні знаки, 1971. Редути п`ятий і шостий не виявлені. Очевидно – повністю розорені. Сьомий редут міститься біля спортивного майданчика Молодіжного центру. Він чотирикутний у плані (вис. 0,6 м; 20 х 18 м) добре зберігся. Задернований. Лінія закінчується на скельному підвищенні, південніше балки Наумової. Даний відрізок укріплень складається з редуту зі сходу і бастіону з заходу, які з`єднані між собою валом і ровом.

Редут чотирикутної форми з південно-західним входом. Із зовнішнього боку оточений ровом. Вал і рів добре збереглися. В трьох місцях західніше редуту вал перерізаний путівцями. Бастіон розміщено на скальному виступі. Його вал і рів збереглися повністю. Поверхня задернована. Встановлено охоронний знак 1971 [366].

Дмитро Кобалія

182.31. Лінія укріплень, 1736 (іст.). Середня частина о. Хортиця, між верхів`ями

балки Шанцевої на сході і балкою Широкою на заході.

З метою укріплення південних кордонів на період війни з Туреччиною, що розпочалась 1735, командування Дніпровською армією (62 тис. командуючий – генерал-фельдмаршал Мініх) вирішило створити ряд укріплень на острові, які б служили ударною протидією туркам і татарам. Для цього до Запорозької Січі були відряджені полковник Углицького піхотного полку Фрідеріцій та інженер капітан-поручик граф Зевальд, 400 солдат, 8 гармат. За домовленістю з кошовим отаманом І. Малашевичем їм належало спільно з козаками, залишеними в тилу, провести фортифікаційні роботи на території Січі і в стратегічних точках її володінь.

Так з`явилися укріплення на Хортиці, які будувалися в три етапи.

Перша лінія споруджена восени 1736 і складалася з чотирьох редутів, з`єднаних між собою валами та ровами, і сягала понад кілометр.

Обстежив А. Сокульський, 1971, Д. Кобалія, 1995. Лінія збереглася виключно у вигляді трьох відрізків валу, невеликого відрізку рову в районі балки Шанцевої і місцезнаходженні другого (зі сходу) редуту.

Ділянка валу і рову, що охоплює вал з півдня, збереглася вздовж кордону балки Шанцевої. Невеликий відрізок валу відмічено близько від кургану.

Місцезнаходження другого редуту, у вигляді ледь помітного підвищення, повністю заросло бузком і міститься за 10 – 15 м західніше та вище зазначеного кургану. За ним помітна ще невелика ділянка валу, довжиною не більше 15 м.

Встановлено охоронний знак 1971. Територія пам`ятника покрита степовим різнотрав`ям, у рові росте декілька дерев [367].

Дмитро Кобалія

182.32. Лінія укріплень, 1738 (іст.). Північно-східна частина о. Хортиця (від балки Чавунової – до урізу води).

Після закінчення військової кампанії 1738, коли частини російської армії й запорозькі козаки покинули Очаків, Крим та інші укріплення Південної України, Хортицю було обрано місцем зимівлі й дислокації військ і флотилії, захисту корабельні і переправ на Хортиці. Правому і лівому берегах Дніпра споруджено розгалужену систему укріплень, названих Хортицьким ретраншементом. Укріплення складалися із редутів і люнетів, сполучених валом і ровом. Дерев`яні рогатки-розсохи оточували укріплення з зовні.

Дана лінія складалася з чотирьох редутів, з`єднувалася валом та ровом. Обстежили А. Сокульський, 1971, Д. Кобалія, 1995. На сьогодні збереглося два редути (вис. 0,5 –1 ,5 м, ширина 2 – 2,8 м). Вздовж земляного валу (вис. 0,8 – 1 м, ширина 1,2–1,5 м) зберігся рів (глибина 0,3 – 0,7 м), ширина 0,8 – 1,3 м). Один з редутів був досліджений 1971 перед будівництвом музею історії запорозького козацтва.

Поверхня пам`ятки покрита різнотрав`ям, деревами та чагарниками. Біля підніжжя редутів встановлено охоронні знаки 1971. Досліджений редут реконструйований [368].

Тамара Шевченко

182.33. Лінія укріплень, 1739 (іст.). Західне плато на північ балки Музичної до гирла балки Каракайки. Споруджена у 1739 і складалася з десяти редутів чотирикутної та п`ятикутної у плані форми, з`єднані валом (вис. 0,3 – 0,7 м, ширина 1,15 м) та ровом (не зберігся). Ця лінія укріплень прикривала військовий табір з солдатськими землянками та шпиталем, місце стоянки контр-адмірала Баржа з Першою дивізією, флот капітана С. Мавтерса з другою дивізією та місце розквартирування генерал-майора Брадке.

Обстежили А. Сокульський, 1971, Д. Кобалія, 1995. На сьогодні лінія укріплення складається з семи редутів (вис. 0,8–1,6 м, ширина 2,2 - 2,7м). Вал та рови в більшій частині втрачені в результаті господарсько-будівельних робіт. У 1968 крайній редут на північному краї острова дослідив Р.О. Юра. Результати розкопок показали, що редут споруджувався одночасово, основа його була сформована з привозного лісу. Другий, четвертий, п`ятий та шостий редути мали п`ятикутну в плані форму, інші – чотирикутну. Вхід в редути був з північного заходу та заходу. Повністю знищений п`ятий редут при спорудженні комунікацій, частково – сьомий. Вал зберігся фрагментарно. Встановлені охоронні знаки 1971. Поверхня задернована [369].

Тамара Шевченко

182.34. Лінія укріплень, 1739 (іст.). Північно-західна частина о. Хортиця, за 0,3 км на південь від балки Наумової. Споруджена для охорони великого продовольчого магазину або прикордонної митниці.

Обстежив Д. Кобалія, 1995. Складається з двох редутів, чотирикутних у плані, валу та рову. Перший редут розміщений на високому гранітному плато. Земляний насип (вис. 0,7 – 0,9 м, шир. 2,7 - 3 м). Північна і південна стіни пошкоджені путівцями. Другий редут (вис. 1,2 м; 2,2 х 2,5 м) на південному схилі безіменної балочки, на відстані від першого 9 – 11 м.

Залишки валу (вис. 0,4 - 0,6 м, довжина 50 м) пошкоджені путівцями. Рів (глиб. 0,5 м, шир. 2,1 м) заплив. Поверхня пам`ятки задернована. Біля редутів охоронні знаки, 1971 [370].

Тамара Шевченко

182.35. Менонітський цвинтар, к. 18 ст. (іст.). Північно-східна частина о. Хортиця, верхів`я балки Ганнівки (Довгої), в центрі сучасного цвинтаря. З метою швидкого заселення земель півдня царський уряд звернув увагу на можливість використання іноземних переселенців. Але у бажанні надати південні землі іноземним землеробам приховувалося намагання отримати з цієї акції політичні дивіденди. Хвиля переселення пов`язана також з історією Запорозького краю, яка розпочалася з кінця 80-х 18 ст,. коли уряд Катерини ІІ у 1786 запросив до Росії менонітів (представники однієї з протестантських сект, що виникли в Європі ще у 16 ст.), які потерпали від утисків прусського уряду. Колонія на острові заснована у 1789. Сюди, на Хортицю, прибуло 18 сімей німців-менонітів із м. Данцига. Колоністам було надано ряд пільг: на кожного чоловіка відпускалося по 65 десятин землі, сім`я отримувала 500 крб. на господарство, німці назавжди звільнялися від військової служби і на 30 років від податків.

Цвинтар, закладений колоністами, використовувався до 1916, коли колонія припинила своє існування. Я. Новицький добре описав цвинтар на поч. 20 ст.: «З північного високого боку балки Довгої лежить німецьке кладовище. В невеликому віддаленні від нього підноситься пагорбок – гранітна плита, а біля неї монумент, який поставлено першому колонізатору менонітів Якобу Гепнеру, котрий народився, як видно з напису, 1748 року і помер 1826. На монументі, який поставлено 1899 на спогад про столітнє перебування менонітів у Росії, на північному боці напис: «Памяти уполномоченного Якову Гепнеру от хортицких и молочанских друзей 1899 г.»; на південному: «Вспомни дни бдения, помысли о летах прежних родов, что Господь сделал для них». Загальне кладовище обставлено також гранітними плитами з відповідними епітафіями. Більш недавні могили устелені товстим шаром білого піску, обсаджені декоративними рослинами, як ялинки та туї і квітками довголітньої лілії».

На сьогодні збереглося біля 40 надгробків, більшість яких сконцентровані у середині сучасного цвинтаря. Усі збережені надгробки можна розділити на кілька типів: ранні, що представляють собою гранітні стели без обробки з написами, що датуються 1-ю половиною 19 ст. і містять кілька імен. Пам`ятники 2-ї половини 19 ст. витесані з вапняку чи відліті. Плити мають прямокутну форму з напівсферичним верхнім краєм, іноді з кутовимм уступами з написами в готичному стилі. Можна прочитати написи на могильних пам`ятниках Антона Бергіл, 1820 – 1902, Абрама Палатна, 1823 – 1906, Марії Гільдебрандт, 1883 – 1900, Вільяма Гільдебрандта, 1894 – 1905, Анни Вебе, 1874 – 1898 та інші. На окремих пам`ятниках, у верхній частині стели викарбовано якір. Надгробок Ротарми Гільдебрандт має вигляд відкритої Біблії, яка покладена на спеціальну тумбу. На сторінках викарбовано рядки святого писання. Інший надгробок мав вигляд хреста, від якого збереглася нижня частина.

В результаті активного використання цвинтаря у 20 ст. більшість поховань повністю втрачені сучасними похованнями. Багато надмогильних пам`ятників мають сліди пошкоджень [371].

Дмитро Кобалія

182.36. Місце стоянки третьої морської дивізії капітана Семерсета Мавтерса, 1739 (іст.). Північно-західна частина о. Хортиця, схил балки «У перевозу».

Під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 острів був військовою базою. На Хортиці і навколо неї збудовано декілька ліній укріплень 1736 – 1738. У 1739 на острові споруджена нова лінія укріплень, в середині якої містився табір із

землянок російських військ і запорозьких козаків. Тут було і місце стоянки флоту Третьої морської дивізії капітана С. Мавтерса.

Обстежили і частково дослідили Д. Кобалія, М. Остапенко, 1997. Під піщаними насипами, на глибині 3 м залягав культурний шар. Знайдено та досліджено дві землянки з каркасно-стовповою конструкцією, підквадратної у плані форми з вузьким входом із західного боку. У приміщенні № 1 зафіксовано вогнище. В заповненні приміщення знайдено ковані цвяхи, фрагменти залізних предметів, ґудзики від мундирів, кремінь від рушниці, свинцеві кулі.

Поверхня пам`ятника покрита піском та деревами. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [372].

Дмитро Кобалія

182.37. Місце табору російських військ, 1738 (іст.). Північно-східна частина о. Хортиця, на узбережжі, на північ від гирла балки Велика Молодняга.

У 1738, після того як російські війська залишили Очаків, Хортиця призначалась місцем перебування військ і флотилії. Наприкінці 1738 на острів прибуло п`ять піхотних і три драгунських полки. Для свого табору вони зайняли північну частину Хортиці, спорудили лінію укріплень з чотирьох редутів і валу та трьох окремих редутів, які починалися від скелі Ушвивої на сході до балки Громушиної на заході. Виявив Я. Новицький, 1904. Обстежила і частково дослідила Н. Козачок, 1989–1994.

Площа 300 х 200 м. Потужність культурного шару 0,4 – 0,6 м. Досліджено чотири приміщення стовпової конструкції. В заповненні знайдено фрагменти керамічного і скляного посуду, ядра, ковані цвяхи, фрагменти ножів, скарб монет поч. 18 ст.

Поверхня задернована. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [373].

Дмитро Кобалія

182.38. Місце штаб-квартири генерал-майора фон Брадке, 1739 (іст.). Північно-західна частина о. Хортиця, між балками Громушиною та Наумовою. У 1739 на Хортицькій військовій базі нараховувалося 822 військовослужбовця різних рангів, стояло декілька військових таборів. Серед них містилася і штаб-квартира генерал-майора фон Брадке. Виявив і обстежив Я. Новицький 1908. Частково дослідили М. Остапенко та Д. Кобалія 1997 – 1998. Місце являє собою смугу шириною 100 м, довжиною 140 м вздовж берега. Потужність культурного шару становила 0,6 – 0,8 м. Досліджено три приміщення, середній розмір яких 5х5 м, глибиною 1,2 – 1,8 м. Приміщення мали підчотирикутну форму з вузьким входом-сіньми і каркасно-стовпову конструкцію. У кожному приміщенні виявлено одне або два вогнища. У заповненні знайдено різноманітний матеріал часів російсько-турецької війни 1735 – 1739: фрагменти кераміки, уламки зброї, свинцеві кулі, картеч, ґудзики, пряжки, ножі, натільну іконку з зображенням І. Христа.

Поверхня задернована. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [374].

Дмитро Кобалія

182.39. Пам`ятник Смоленському С.М., 1980 (іст.). Південно-східна частина о. Хортиця, територія школи-інтернату № 8, на майдані.

Смоленський Сергій Михайлович (1913–1943) – рядовий, стрілець 610-го стрілецького полку 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії 3-го Українського фронту, уродженець хутора Чемеркине (тепер с. Чемеркине) Волоконівського району Білгородської області. В армії з січня 1942, на фронті з березня 1942. 24 жовтня 1943 в бою в районі Нового Кічкасу (тепер у межах міста Запоріжжя) знищив 7 гітлерівців, замінив пораненого командира взводу, особисто знищив дві ворожі вогневі точки. Загинув у цьому бою. Похований у братській могилі на правому березі по вул. Гребельній. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22.02.1944 посмертно.

Пам`ятник встановлено 8 травня 1980, ім`я героя присвоєно школі-інтернату.

На майданчику напроти будинку-інтернату на чотирисхідчатому постаменті встановлено залізобетонну стелу з бюстом Героя, облицьовану полірованими гранітними плитами. Скульптор М. Коробян [375].

Тамара Шевченко

182.40. Пам`ятник «Юним чапаєвцям», 1968 (іст., мист.). Східна частина о. Хортиця, територія наукового містечка, біля будинку муніципального театру «Vie».

18 серпня 1941 гітлерівці захопили правобережну околицю Запоріжжя і північну

частину о. Хортиці. Загони народного ополчення, чекістів і міліції вели запеклі оборонні бої. Необхідно було вибити противника з острова, що значно послабило б обстріл міста, що дозволило прискорити евакуацію і демонтаж обладнання.

У штабі 12-ї армії Південного фронту було складено план взяття Хортиці. Для виконання бойового завдання були залучені піонери і комсомольці середньої школи № 42 і № 43, які увійшли до розвідгрупи «Юні чапаєвці»: Василь Гладков, Христофор Ємельянов, Володимир Летяга, Володимир Моїсеєв, Володимир Нагибін, Віля Писаревич, Володимир Петренко, Леонід Панфіловський, Борис Чудаков, І. Півень. Від штабу 12-ї армії вони одержали завдання: «22 серпня 1941 зібратися на околиці острова і в 16–17 годин вирушити, в 22.00 години вчинити пожежі в тилу ворога , а потім допомагати нашій піхоті». За героїзм і відвагу командування Південного фронту нагородило піонерів і комсомольців, які взяли участь у операції почесними грамотами.

У вересні Хортиця була тимчасово звільнена від гітлерівців. Ще 45 діб місто утримувало оборону. «Юні чапаєвці» продовжували діяти. Вони розповсюджували листівки-повідомлення з фронту, перерізали телефонні кабелі фашистів, розкидали листівки-звернення до німецьких вояків, виявляли місцезнаходження важливих ворожих об`єктів і сповіщали командування 12-ї армії. Але дії запорозьких школярів не залишилися непоміченими гітлерівцями. Були схоплені і розстріляні В. Моїсеєв, В. Гладков, по-звірячому закатований В. Летяга (1941), загинули в партизанських загонах О. Сидельников, В. Писаревич (1943), на фронтах Другої світової війни полягли смертю хоробрих Х. Ємельянов і Л. Панфіловський. 12 жовтня 1968 напередодні 25-ї річниці з дня визволення Запоріжжя, на о. Хортиці встановлено пам`ятник «Юним чапаєвцям». Пам`ятник розміщено на майданчику, вимощеному бетонними плитами. Праворуч встановлено обеліск з нержавіючої сталі, ліворуч від нього гранітна стела з бронзовим барельєфом піонера-розвідника та посвятою. Ск. В. Дубінін [376].

Тамара Шевченко

182.41. Пам`ятний знак на честь воїнів 60-ї гвардійської стрілецької дивізії, 1975 (іст.). Східне узбережжя о. Хортиця, територія профілакторію заводу «Дніпроспецсталь».

14 жовтня 1943 війська Південно-Західного фронту (з 20 жовтня – 3-й Український фронт) визволили лівобережну частину міста від німецьких загарбників. Але ще 2,5 місяці дніпровські береги і Хортицькі кручі здригалися від залпів гармат і гуркоту танків. 25 жовтня частини 60-ї гвардійської стрілецької дивізії 12-ї армії 3-го Українського фронту у складі зведеного загону винищувального протитанкового батальйону воїнів 178-го і 185-го гвардійських стрілецьких полків, в районі між теперішньою площею Фестивальною і балкою з так званою «червоною водою» форсували Дніпро і зав`язали бої на острові..

Плацдарм на о. Хортиці радянські війська утримували до грудня 1943, доки ворожі частини не залишили острів.

За операцію по форсуванню Дніпра 60-а гвардійська стрілецька дивізія була нагороджена орденом Бойового Червоного Прапора, а дев`яти воїнам було присвоєно звання Героїв Радянського Союзу. Серед них – майор Іотка Ф.К., капітан Єлисеєв Г.С., капітан Арсеньєв М.І., старший лейтенант Шилін О.П., старшина Іргашев Б.Х. та інш.

В день святкування 30-річчя Перемоги над німецькими загарбниками 9 травня 1975 було відкрито пам`ятний знак воїнам 60-ї гвардійської стрілецької дивізії. На майданчику перед будинком профілакторію встановлено залізобетонний пілон на залізобетонному, облицьованому гранітними плитами постаменті.

Арх. Є. Євстаф’єв, Н. Євстаф`єв [377].

Тамара Шевченко

182.42. Пам`ятний знак на честь першої перемоги Б. Хмельницького над польською шляхтою у січні 1648, 1996 (іст.). У підніжжі насипного кургану, перед фасадом Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця». Споруджено 1996.

У січні 1648 козацьке військо під проводом Б. Хмельницького здобуло першу перемогу поблизу о. Хортиці над польським урядовим гарнізоном полковника Гурського, що поклало початок національно-визвольній війні проти Речі Посполитої (1648–1657), яка за своїм масштабом і наслідками була найвизначнішим етапом у боротьбі українського народу проти

іноземного панування за створення незалежної Української держави.

Пам`ятний знак представляє собою залізобетонну стелу з барельєфною композицією: мідне погруддя Б. Хмельницького на тлі козацьких клейнодів, встановлене на постаменті із двох гранітних плит .

Ск. В. Гулий [378].

Тетяна Кригульська

**182.43. Пам`ятний знак робітникам експериментального господарства «Хортиця», які загинули в Другій світовій війні, 1975** (іст.). Східне узбережжя о. Хортиця, на майданчику поблизу будинку муніципального театру «Vie». Споруджено у зв`язку з відзначенням 30-річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною.

У 1941 з початком бойових дій на території СРСР на фронт було мобілізовано робітників експериментального господарства «Хортиця», шість з яких загинули: Литвинов П.Н., Хорунжий Г.М., Тощев Г.В., Осипенко Д.О., Калашнік В.С., Д`яченко І.Д. На їх честь у 1975 було встановлено пам`ятник. Він являє собою залізобетонний блок трапецієвидної форми на залізобетонній основі. На лицевій частині блоку прикріплена бетонна з мармуровою крихтою дошка з текстом і прізвищами загиблих [379].

Тамара Шевченко

182.44. Поселення, 13-10 ст. до н.е. (археол.). Південно-східне узбережжя о. Хортиця, східний схил балки Костіної в береговому урвищі.

Відкрив О. Бодянський у 1950–1952. Обстежила Н. Козачок 1987. Площа близько 300 м^2. Культурний шар у вигляді дуже гумусової зольної супесі потужністю 1 – 1,2 м. На періодично оголеній береговій смузі зібрано близько 100 фрагментів ліпної кераміки, у тому числі, вінця і денця посуду епохи пізньої бронзи (13 – 10 ст. до н.е.), знайдено фрагменти кераміки енеоліту, крем`яні трапецієвидні мікроліти, вістря стріл, скребла, ножевидні пластини.

Поселення руйнується коливаннями рівня води у Дніпрі. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [380].

Олег Тубольцев

182.45. Поселення, 3-4 ст. н.е. (археол.). Західне узбережжя о. Хортиця, східний схил балки Корнійчихи. Відкрив О. Бодянський, 1950. Частково дослідила Н. Козачок, 1990. Витягнуте вздовж берега, розміром 80 х 60 м. Культурний шар перекритий товщею будівельно-господарського сміття (0,4 х 0,7 м), потужністю 0,4 – 0,9 м і пошкоджений у верхній частині сучасними прокопами. Виявлено споруду овальної форми з шаром попелу на дні, насичену уламками гончарного та ліпного посуду, перекритого товщею обпаленого глинобитного перекриття, в якому було зафіксовано поховання з трупоспаленням в прямокутній ямі. Окрім розрізнених кісток людини, в т.ч. кальцинованих, в похованні знайдено уламки ліпного посуду з відбитим по колу вінчиком.

На всій площі зібрано значну кількість фрагментів ліпного і гончарного посуду, в т.ч. лощеного, пряслиця, точильні бруски. Поселення відноситься до черняхівської культури (3–4 ст. н.е.). Поверхня задернована. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [381].

Олег Тубольцев

182.46. Поселення, 12-10 ст. до н.е. (археол.). Східне узбережжя о. Хортиця, західний схил балки Липової. Відкрив О. Бодянський, 1950. Обстежила і частково дослідила Н. Козачок, 1987–1988. Площа 0,19 га. Багатошарове, потужність культурного шару 0,5–0,8 м, містив два приміщення сабатинівської культури (14–12 ст. до н.е.) епохи бронзи, де було виявлено ліпну кераміку, кам`яні та бронзові вироби цього часу.

Другий горизонт потужністю 0,3–0,6 м належав до заключного етапу сабатинівської культури (12 ст. до н.е.) з проявом деяких елементів білозерської культури (12–10 ст. до н.е.) епохи пізньої бронзи. Наприклад, наявність лощеної кераміки: посуду з піддоном та ручок з уступом. Досліджено одне приміщення з відкритим вогнищем. При розчистці вогнища знайдено кам`яне яйце-підробка, шматочки дерев`яного вугілля, шматки графіту.

Поверхня покрита деревами та чагарниками. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [382].

Олег Тубольцев

182.47. Поселення, 14-12 ст. до н.е. – 12-14 ст., 1735-39 (археол.). Північно-східна

частина о. Хортиця, гирло б. Ганнівки, на пологій прибережній терасі Дніпра.

Виявив і частково дослідив Д. Кобалія, 2003-2005. Загальна площа розкопа 346м^2. Культурний шар складається з трьох історичних горизонтів, із яких перший датується епохою пізньої бронзи і пов'язується з сабатинівською культурою 14 - 12 ст. до н.е. (потужністю 0,3-0,7м), другий – середньовічним часом 12 - 14 ст. (потужністю 0,4-1м), третій – з'являється під час російсько-турецької війни 1735 - 1739 рр.

В нижньому шарі частково досліджено багатокамерна споруда № 1, що представляла собою велику прямокутну залу, загальною площею 180м^2 з симетрично примикаючими до неї двома підсобними приміщеннями з вузьким коридором-сіньми (площа 20м^2), приміщення № 2, що примикає до зали з південного заходу, площею 45м^2. В розкопі виявлено фрагменти кераміки і розвали горщиків сабатинівської культури14-12 ст. до н.е., прясла, вироби з бронзи: кинджал, ніж, браслет. З кам'яних знарядь знайдено три розтирачі, осілки, прив'язаний молот, фрагмент кам'яної сокири; матеріали з кременю складаються з відщепів, скребків, відбійників.

В середньовічному горизонті виявлено вогнище у вигляді квадратної печі-кам'янки. Під печі викладений плоскими гранітними плитами, глиняна обмазка не простежується. Гирло печі орієнтоване в північному напрямку. Перед гирлом зафіксована зольна пляма, яка виникла внаслідок експлуатації печі. Матеріали представлені фрагментами амфор 12-14 ст.

У верхньому культурному шарі досліджено поховання часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Виявлено 38 поховань. Всі поховання здійснювалися на глибині 0,5м від давньої поверхні. Виявлене кладовище виділяється великою кількістю групових могил. Покійників ховали по два і по три , іноді укладали одне на одне. Знайдено бронзові гудзики від мундирів, натільні хрестики, трилиста бляха, пряжки [383].

Дмитро Кобалія

182.48. Поселення, 17-15 ст. до н.е. (археол.). Південно-східний край корінного берега на високій надзаплавній терасі.

Відкрили О. Бодянський, Т. Шевченко, 1976. Частково дослідили С. Ляшко, В. Тимофеєв, 1981. Загальна площа близько 800 м^2. Потужність культурного шару 0,2 – 0,4 м. Розкопано площу 60 м^2. Культурний шар дуже пошкоджений сучасними прокопами. На збережених ділянках культурного шару чітко простежується одношаровість поселення.

Матеріал представлений, головним чином, фрагментами ліпної кераміки, поверхня якої покрита складним геометричним орнаментом у вигляді пружкових наліпних валиків, кам`яними булавами, вивертками кам`яних сокир.

Поселення датується культурою багатопружкової кераміки (17 – 15 ст. до н.е.) епохи бронзи. Територія поселення дуже пошкоджена в результаті інтенсивної руйнації берега та забудовою 1930 – 1940-х рр. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [384].

Олег Тубольцев

182.49. Поселення, 17-15 ст. до н.е. (археол.). Північно-східне узбережжя о. Хортиця, між балками Великою Молоднягою та Савутиною.

Відкрив О. Бодянський, 1950–1953. Частково дослідила Н. Козачок, 1988 – 1994. Площа близько 7 га. Розкопано 950 м^2. Поселення багатошарове.

Перший горизонт культурного шару потужністю 0,2 м належить носіям культури багатопружкової кераміки 17–15 ст. до н.е. Містить уламки ліпного посуду та кістки тварин.

Другий горизонт, потужністю 0,6 м, насичений характерними для сабатинівської культури 14 – 12 ст. до н.е. ліпною керамікою, виробами з кісток, кременю. Досліджено три приміщення цього часу.

Третій горизонт скіфського часу 4 – 3 ст. до н.е. зафіксований на окремих ділянках. Розкопано одну споруду та шість господарчих ям, в заповненні яких виявлено фрагменти ліпного та гончарного посуду.

Частково досліджено наземну споруду 12 – 13 ст., де зібрано фрагменти ліпного та татарського посуду.

Верхній горизонт відноситься до 1-ї третини 18 ст. Досліджено частково козацький зимівник та місце квартирування російських вояків, які перебували на острові 1738–1739. Розкопано п`ять жител, наземні господарчі споруди та льох. Знахідки репрезентовані гончарним посудом, скарбом монет, козацькими глиняними люльками та знаряддям сільського

господарства. Поверхня задернована. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [385].

Олег Тубольцев

182.50. Поселення «Протовче», 11-14 ст. (археол.). Південно-західна частина о. Хортиця, витягнуте з південного заходу на південний схід, вздовж Осокорового і Головківського озер.

Відкрили О. Бодянський, А. Сокульський, Т. Шевченко, 1976. Частково дослідили А. Сокульський, Т. Шевченко, 1976 – 1980.

Загальна площа близько 15 га. Досліджено 3286 м^2. Поселення багатошарове. Потужність культурного шару 0,9 – 1,5 м.

У нижньому культурному шарі досліджено фрагмент будівлі з залишками вогнища та численними фрагментами ліпної кераміки (6-7 ст.).

У другому культурному шарі виявлено 8 жител напівземлянкового та землянкового типу давньоруського часу 11 – 12 ст. площею 12 – 50 м^2 з глинобитними печами (у двох випадках зустрілися печі-кам`янки). У заповненні жител знайдено фрагменти гончарної кераміки, трубчасті замки, залізні ножі, фрагмент серпа. У верхньому (12 - 13 ст.) – досліджено залишки декількох наземних жител площею 96 –180 м^2, витягнутих по лінії північ-південь. Входи в приміщення були вузькі та довгі. Долівка добре утрамбована, в одному випадку обмазана глиною. Стіни глинобитно-каркасні, що підтверджує численна кількість ямок від стовпчиків. В приміщеннях виявлено глинобитні печі великого розміру, черінь яких мав декілька шарів обмазки. На поселенні також досліджено залишки металургійної майстерні, де виявлено розібрані горни для виплавки заліза, велику кількість шматків залізної руди, шлаків, криці, флюсів та ливарні тиглі.

На рівні підлоги в приміщеннях виявлено багато господарчих ям, в заповненні яких траплялися різноманітні знахідки: уламки посуду, кістки тварин, риб`яча луска, шлаки, флюси. В заповненні наземних жител знайдено велику кількість фрагментів чавунних казанів, вістря стріл, пряжок, залізну шпору з семипроменевим коліщам та величезну кількість фрагментів гончарного посуду, орнаментованого переважно хвилястими та прямими лініями, фрагментів тарної кераміки. Зустрічалися фрагменти полив`яного посуду з зеленою, жовтою та коричневою поливою.

Знайдені на поверхні одного з приміщень монети (срібна – хана Джанібека-1 (1335–1357), викарбувана у м. Сарелі, мідна монета хана Кідільбека (1301–1362), викарбована у м. Азаці), бронзовий хрест-енкалпіон 14 ст., свідчать про те, що існування поселення не припинялося за часів монголо-татарської навали, а тривало далі. Реальне існування поселення поблизу броду у південно-західній частині Хортиці пояснює змістовне навантаження літописного «Протовче» (під 1103, 1190, 1223). Розкриває назву великого поселення поблизу броду. Наявність на ньому великих за площею жител (типу козацьких куренів), цікавий інвентар, що пов`язаний з військовою справою, дають змогу дійти висновку, що дане поселення було засноване бродниками, яких сучасна історична наука розглядає як попередників козацтва. Поверхня пам`ятки задернована. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [386].

Тамара Шевченко

182.51. Поселення, 14-поч. 13 ст. до н.е. (археол.). Північно-східне узбережжя о. Хортиця, західний схил безіменної балки, розташований за 0,2 км на захід від гирла балки Корнійчихи. Займає вузьку смугу берега шириною 15 м і довжиною 20 м.

Виявив О. Бодянський, 1950–1953. Обстежив С. Кравченко 1982, частково дослідила Н. Козачок, 1990. Площа близько 800 м^2. Розкопано 90 м^2. Культурний шар зафіксовано в береговому урвищі у вигляді темногумусової попелястої супесі з виходами каміння, мав потужність 0,7–1 м, у золі приміщень до 1, 6 м. Шар насичений фрагментами ліпної кераміки та кісток тварин.

Досліджено залишки двох жител. Західний куток північної стінки житла №1 закріплений камінням. Біля східної стінки зафіксовано відкрите вогнище у вигляді скупчення деревного вугілля, сажі, дрібних горілих кісток. В приміщенні № 2 гранітне каміння було зосереджене в підмурку східної стінки. Камінням оточували і відкрите вогнище біля північної стінки, при розчистці якого знайдено фрагмент денця сковорідки. Глинисті заплави над зруйнованими приміщеннями свідчать про те, що стіни були глинобитними.

При зачистці берегового урвища на рівні підлоги приміщення № 1 виявлено гранітне кувадло з вигнутою поверхнею та слідами ударів у вигляді дрібних тріщин. Знайдено значну кількість фрагментів ліпної кераміки з масивним наліпним пружком, характерним для сабатинівської культури, а судячи за наявності кераміки з пружком, який утворює орнамент в традиціях культури багатопружкової кераміки, але виконаної в техніці сабатинівської культури, в цілому дане поселення можна віднести до ранньо-сабатинівського часу 14 – поч. 13 ст. до н.е. Поверхня задернована. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику «Хортиця» [387].

Олег Тубольцев

182.52. Поховально-поминальний комплекс «Канфарка», 4 ст. до н.е. (археол.). Північна частина о. Хортиця, район одноарочного мосту, на висоті «Канфарка».

Виявив і частково дослідив М. Остапенко 1995. Досліджено три грунтові кромлехи, які супроводжували поховання та ритуальні об`єкти. Діаметр 3–5 м. Серед інвентарю поховань та жертовників вістря стріл, списів, пастові намистини, бронзове люстерко, чорнолакова та ліпна кераміка, кістки жертовних тварин.

Поховальні споруди – ями та катакомби. Серед поховально-поминальних комплексів Хортиці об`єкти могильника «Канфарка» вперше дали такі нетипові атрибути обряду, як жертовники на рівні давнього горизонту та вогнище. Враховуючи, що до складу жертовних речей входили жіночі прикраси, скоріш за все пов`язані з жіночими культами, а вогнищам, можливо, надавалася очищувальна функція. Пам`ятка датується 4 ст. до н.е. [388].

Максим Остапенко

183. Байда – острів, багатошарова пам`ятка (археол., іст.). Старе русло Дніпра, напроти о. Хортиця, що входить до національного заповідника «Хортиця».

Обстежували Д. Яворницький 1891–1989, В. Пєшанов, 1950-1953, Р. Юра, 1968.

Досліджували Р. Юра, 1968, В. Іллінський, А. Козловський 1991–1994, С. Пустовалов 1995–2004.

Найдавніші знахідки відносяться до часів пізнього неоліту (5 тис. до н.е.). Культурний шар зафіксовано в центральній частині острова, потужністю 0,8 м. У північному, північно-західному кутах острова виявлено поселення середньостогівської культури енеолітичної доби (4–3 тис. до н.е.) та кам`яні споруди ямної культури (2-а пол.з-го–поч. 2-го тис. до н.е.)

В центральній частині острова виявлені оборонні споруди катакомбної спільності, на підвищенні, яке відокремлює скелясту частину острова від низинної. Репрезентовані вони стінами, валом та ровом. Стіни викладені із гранітних брил. Рів має глибину до 1 м, а ширину до 1,3 м. Ширина валу 5,5 м при висоті 2,3 м. Знайдено численний матеріал донецької катакомбної культури (1-а чв.. 2 тис. до н.е.). У верхніх шарах фіксується кераміка із заповнення жител пізньої бронзи (сер. 2-го–поч. 1-го тис. до н.е.).

На підвищеній скелястій «голові» острова над культурним шаром городища-поселення доби бронзи дослідники виявили рештки укріплень, жител і багатий речовий матеріал 16 ст., які пов’язуються з перебуванням тут гетьмана Б. Вишневецького.

У 1552-1558 на острові виник „земляний городок” – замок князя Дмитра Вишневецького – який відомий дослідник козацтва Д. Яворницький вважав першою Запорізькою Січчю. Збудувавши укріплення на цьому острові, Вишневецький на певний час зробив його форпостом, який захищав південні кордони від татарських набігів. Влітку 1556 Д. Вишневецький організував похід на турецьку фортецю Очаків. Штурмом козаки оволоділи фортецею та містом, розбили великий турецько-татарський загін, захопивши здобич та полонених, повернулися на Хортицю. У жовтні цього ж року козаки штурмом здобули фортецю Іелам-Кермень, а всю захоплену артилерію вивезли до городка, на Хортиці. У січні 1557 кримський хан Девлет-Гірей підійшов до Хортиці з ордою та захопив „Хортицький городок” в облогу, яка протималася більше трьох тижнів. У жовтні 1557 хан підійшов до Хортиці вдруге із значно більшими силами. У складі його війська, крім ординців, був турецький загін на галерах та молдавська піхота. Становище Вишневецького було вкрай складним, бо від союзників він так і не отримав збройні припаси та провіант. Після довгої облоги козаки Вишневецького змушені були залишити фортецю на Малій Хортиці і відійти до Черкас. Турки і татари увійшли до

покинутого замку та повністю знищили його укріплення.

183. Байда – острів, багатошарова пам`ятка.

За дев`ять років досліджень було розкопано 11 приміщень 16 ст. В заповненні жител та інших приміщеннях знайдено: кам`яні брили, які використовувалися як підвалини дерев`яних оборонних споруд; рештки згорілих дубових городень та інших дерев`яних конструкцій; холодну й вогнепальну зброю (бойові ножі, сокири, келепи, шаблі, сагайдаки, вістря стріл, фрагменти гаркебузів, гаківниць, рушниць, залізних і кам`яних ядер); обладунки (деталі кольчуг, панцирів, остроги); ковальсько-зброярський інструментарій; різноманітний посуд, уламки кахля; монети (серед них – срібний литовський грім із зображенням герба Литви, 1529). Ці залишки укріплень (фортеця), вірогідно, пов`язані з перебуванням тут Дмитра Вишневецького (1555–1557).

Верхній стратиграфічний шар репрезентований залишками укріплень 18 ст. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 поблизу Хортиці, як і за давніх часів, ставили на ремонт, довантаження, перепочинок кораблі і човни Дніпровської флотилії. Ударну її силу становили човни запорозьких козаків – чайки. У складі флотилії були й кораблі, які будувалися за правилами тогочасного кораблебудування – шлюпки, шверботи, дуби, байдаки тощо.

Кораблі і човни флотилії спочатку будували на Десні поблизу Брянська, а згодом в Усть-Самарі. Але долаючи великі відстані й пороги, човни діставали великі пошкодження і прибували на театр воєнних дій зі значним запізненням. Постала потреба споруджувати корабельню нижче Дніпровських порогів. Таку корабельню за рішенням головнокомандуючого російської армії генерал-фельдмаршала графа Гергарда фон Мініха, почали будувати на городищі Старої Чортомлицької Січі. Місце було вибране невдало. Дніпровські повені швидко розмивали городище.

На подання російського військового командування рішенням Сенату від 3 вересня 1736 утворено польове Адміралтейство – Дніпровську експедицію на чолі з віце-адміралом Наумом Сенявіним. Невдовзі Н. Сенявін прибув до діючої армії. Разом з інженер-майором Матіасом Ретшем обрав для нової корабельні острів, що лежить в річищі Старого Дніпра поряд з Великою Хортицею (тодішня назва о. Верхній, що лежить вище Хортиці, тепер о. Байда). У жовтні 1737 тут у північній частині закладено укріплення корабельні, названої Запорозькою верф`ю. 100 солдатів залоги під командою капітана і мічмана та загін запорозьких козаків, яких із Запорозької Січі надіслав сюди кошовий отаман І. Малашевич, розпочали будівництво на острові фортеці та інших будівель і житла. Площа його становила 16 га. Головне укріплення корабельні містилося на скелястій «голові» острова, де було колись козацьке укріплення 16 ст. (вірогідно, «городок» Д. Вишневецького). Добре збереглися залишки східного валу напроти о. Хортиці. Сліди його простежуються на протязі 85 м по лінії південь–північ. Південний вал довжиною 110 м також в доброму стані. Перед валом зберігся рів глибиною 1 м. Через рів і вал пролягає центральний вхід, сліди якого чітко фіксуються. Північний вал зберігся погано. Залишки землянок, порохового складу і пристані – у вигляді ям складної форми і різної глибини. В заповненні приміщень виявлено матеріал, характерний для 18 ст.: залізні скоби, цвяхи, болти, ножі, кремені для рушниць, кераміка тощо.

Пам`ятка частково досліджена. Необхідна музеєфікація [389].

Дмитро Кобалія

184. Лінія укріплень, 1738 (архіт., іст.). Правий берег Дніпра, «Вирва", між скелями Рогози та Канцерівською, що входить до Національного заповідника «Хортиця».

Лінія була споруджена у вересні 1738 „Для обеспечения сообщения с правым берегом, а также для прикрытия флотилии расположен был довольно обширный ретраншемент». У 1739 частина військового флоту зібралася поблизу Хортицької бази. Повна кількість суден становила 336 одиниць, «... в продолжении этой кампании прежняя линия укреплений по острову, а также и ограда на правом берегу оказались недостаточными, потому что не могли прикрывать растянувшуюся вдоль реки позицию, занятую флотилией». Для цього вздовж узбережжя на північ від укріплення 1738 добудовано редути, з'єднані рогатками. Наприкінці 19 ст. пам'ятка була в задовільному стані.

Обстежив і частково дослідив А. Сокульський, 1970, повторно обстежив М. Остапенко, 1995.

Лінія являла собою систему оборони з 5-ти бастіонів, редутів, валів та в'їзду. З зовнішнього боку вздовж усієї лінії викопано рів. З ескарпованим підвищенням зі східного боку, уся система підходила до скелястого узбережжя Дніпра. Три редути 1739 мали чотирикутну форму та з'єднувалися рогатками. На сьогодні збереглася частина валу на скелях Рогози та Канцерівській висотою до 1 м. Укріпленний в'їзд пошкоджений, зберігся тільки вал висотою до 0,5 м. Він прилягає до грунтового шляху. Частина укріплень розміщена під дачними ділянками. Внутрішня частина укріплень частково пошкоджена при будівництві порохових сховищ у 30-і роки 20 ст.

Розкопки 1970-1971 виявили культурний шар потужністю 0,15-0,2 м. Дві землянки двокамерні, облицьовані сосновими дошками. У заповненні знайдено цвяхи, пряжки, ядра, кулі, монети петровського часу (1701-1703), втоки, наконечники списів, ножі, уламки гончарного посуду, кістки тварин.

Біля підніжжя редуту встановлено охоронний знак (1971). Поверхня задернована [390].

Дмитро Кобалія

185. Поселення „Три Стоги" (археол.) Розташовано в акваторії Дніпра поблизу греблі Дніпрогесу, що входить до Національного заповідника «Хортиця».

Відкрив Г. Мартенс, 1927, частково дослідив А. Добровольський. Досліджено 150 м^2. У навіяному та намивному грунті потужністю 1,2 м виявлено два культурних шари. Нижній шар (Середній Стіг 1) потужністю 0,2–0,3 м належав племенам дніпро-донецької неолітичної культури (2-а пол. 5–3 тис. до н.е.). Серед знахідок фрагменти плоскодонної ліпної кераміки з відбитками гребінця, вироби з кременю: скребки, ножі, проколки.

Верхній культурний шар (Середній Стіг 2), потужністю 0,2–0,3 м, належав племенам епонімної середньостогівської культури епохи енеоліту (2-а пол. 4 тис. до н.е.).

При розкопках знайдено до тисячі предметів, зокрема 400 виробів з кремнію: вістря стріл, дротиків, скребла, ножі, а також кістяні гачки, шила, псалії. Кераміка представлена високогорлими посудинами, прикрашеними відбитками шнура та дрібнозубчастим штампом та інш. орнаментом. Збереглися окремі ділянки культурного шару на верхівці острова, решта затоплена. Матеріали зберігаються в Національному музеї України [391].

Олег Тубольцев

186. Чекістів вулиця, рубіж 19–20 ст. (архіт., іст., містобуд). Колишня назва Троїцька, у 1928 перйменована на вул. Чекістів. Одна з центральних вулиць старої частини міста. Пролягає від Прибережної магістралі, перетинає вулиці Кірова, Артема, проспект Леніна, вул. Дзержинського, Гоголя, Жуковського і упирається в міст, що з`єднує Жовтневий і Шевченківський райони.

На рубежі 19–20 ст. периметр вулиці забудовується головним чином одноповерховими садибами, одно-, двоповерховими особняками (виключення - будинок громадського та адміністративного призначення на розі вул. Чекістів, 29 і Дзержинського земської повітової управи 1913, тепер Обласний краєзнавчий музей). З історичними подіями періоду визвольних змагань 1917–1921 пов`язаний прибутковий будинок Біленького Х.К., який здавав в оренду Олександрівському відділенню Російського для

зовнішньої торгівлі банку, після націоналізації якого його передано Олександрівському союзу анархістів. У 1917–1919 тут перебував Нестор Махно під час свого відвідування міста. Поряд розташована центральна хоральна синагога, споруджена у 1898 (Чекістів, 27) у неоготичному спрямуванні стилю еклектики.

На розі вул. Чекістів і просп. Леніна, 52 боковим фасадом виходить прибутковий будинок купця Лещинського Я.І., збудований в дусі еклектики з деяким домінуванням ренесансних та готичних елементів. У 1917–1918 тут розміщувалася Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів [392].

Тамара Шевченко

186.1. Житловий будинок, 1900 (архіт.). Вул. Чекістів, 18.

186.1. Житловий будинок. Фото 2014.

Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, дах двосхилий під шифером, в глибині ділянки. На червону лінію забудови виходить торцевий фасад. Виконано в «цегляному стилі» з використанням класичних архітектурних елементів. Композиція фасаду – симетрично-осьова в чотири вікна. З лівого боку до більш пізньої прибудови організовано вхід в будинок. Центральна вісь акцентована рустованими пілястрами. Аналогічні пілястри обрамляють фасад. Вікна декоровані рустованими наличниками і стилізованими прикутними сандриками. Фасад увінчаний фронтоном з двома променевими стрільчатими вікнами. Використовується під житло [393].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

186.1. Житловий будинок. Фото 2014.

186.2. Житловий будинок, к. 19 ст. (архіт.). **Вул. Чекістів, 24.** На червоній лінії забудови вулиці.

186.2. Житловий будинок. Фото 2014.

Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Виконано в «цегляному стилі» з елементами класицизму: поличками, фільончастими пілястрами, сандриками складної форми, профільованими поясками. Композиція асиметрична у дев`ять віконних осей, праворуч слабковиступаючий ризаліт в три віконних вісі, в якому організовано проїзд у двір. Над ризалітом – стилізований фронт он, аналогічний – над лівим ризалітом у дві віконні вісі. Використовується під житло [394].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

186.3. Прибутковий будинок, к. 19 ст. (архіт.). Вул. Чекістів, 26. На червоній лінії забудови вулиці.

Двоповерховий на високому цоколі, прямокутний у плані. Композиція головного фасаду асиметрично–осьова. Вісь здвинута праворуч. Вона являє собою невеликий, слабковиступаючий ризаліт, кути якого акцентовані пілястрами з великим напівкруглим

секційним вікном і балконом на рівні другого поверху. Увінчує ризаліт декоративний фронтон складної форми. У правій частині будівлі є арочний проїзд у двір. Віконні перемички першого поверху – прямокутні, другого – променеві. У декорі вікон є такі елементи класицизму, як полички, замкове каміння, підвіконні фільонки. Простінки, заповнені декоративними розетками і канелюрами. Ці елементи прикрашають і дзеркало стіни з профільованим карнизом. Внутрішнє планування секційне.

186.3. Прибутковий будинок. Фото 2014.

Тепер другий поверх під житлом, а перший поверх займають різні організації [395].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

186.4. Центральна хоральна синагога, 1898 (архіт.). Вул. Чекістів, 27. Збудований у 1898. Проект будинку був розглянутий на рівні будівельного відділення правління Катеринославської губернії. Лаконічний і компактний в плані двоповерховий будинок виходить на червону лінію забудови вулиці.

Проглядається з трьох боків і є домінуючим в кварталі. Будівництво трохи пізніше прибуткового будинку Біленького Х.К., який призначався для розміщення Олександрівського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку, змінить містобудівну ситуацію. На той час відбулися зміни в містобудівництві з питання формування забудови вулиць на користь суцільної периметральної забудови. Згідно з новими нормами будинок банку підійде глухою брандмауерною стіною до межі ділянки з синагогою. Створюється вузька щілина. Питання буде вирішено єдино вірним шляхом – побудується двоповерхова вставка–пломба на території синагоги. Її розмістять з відступом від лінії забудови головного фасаду і таким чином це дозволить зберегти симетрію композиції фасаду будинку.

186.4. Центральна хоральна синагога. Фото 2014.

За десять років громада другого молитовного дому значно збільшилася. 22 грудня 1908 Катеринославське губернське правління прийняло резолюцію про дозвіл перейменувати другий єврейський молитовний дім в м. Олександрівську в центральну хоральну синагогу. Старостою на чолі синагоги пізніше став почесний громадянин м. Олександрівська Яків Ісаакович Лещинський.

Будинок синагоги споруджений в неоготичному спрямуванні стилю еклектики. Архітектор творчо використував і стилізував прийоми і форми готичної архітектури, створюючи виразний і характерний образ культової споруди. Композиція головного фасаду симетричноосьова. Центральна частина виділена виступаючим ризалітом з оригінально розкрепованим карнизом у вигляді круглого тимпана. Облицьовка фасаду виконана з високоякісної керамічної червоної цегли «під розшивку швів». Площина стін першого і другого поверхів рустовані. Вишуканої пластики фасаду придає оформлення вікон. Вікна першого поверху мають напівциркульну форму, вікна другого поверху мають силует у вигляді стрільчатої арки. Наличники вікон оформлені широкими архівольтами, які повторюють форму вікна. По боках вікна декоровані пілястрами. Оригінально вирішений головний вхід в синагогу з боку **вул. Чекістів**. Виконання глибокої ніші для входу дозволило обійтися без улаштування навісу над дверима. Форма ніші має напівциркулярне завершення. Зберігся ганок з гранітних блоків.

Окрім вертикальних тем на фасадах, таких як центральний та кутові ризаліти, вертикально витягнута форма вікон, прослідковується чисельність горизонтальних ходів, які надають будівлі спокою, ґрунтовності та особливої урочистості. Пояси виділяють підвіконну частину фасаду. Об`ємно і виразно виконані міжповерхневий пояс і карниз, що увінчує будівлю. Масштабність і пропорційність елементів фасаду справляє добре враження. На жаль, дотепер не збереглися елементи архітектури, що увінчують будівлю, які раніше створювали силует головного фасаду. Дах чотирисхильний, а в місці розташування центрального ризаліту мав чотиригранну баню, що завершувалася баштою зі шпилем. По кутах будинку були виконані багатоярусні башточки з фігурними завершеннями і шпилями. Всю розкішність будівлі тепер можна побачити тільки на старих листівках та світлинах поч. 20 ст. «Класика», що увійшла в моду після Другої світової війни змінила архітектурні рішення фасадів старих будівель. В першу чергу були розібрані аттики, бані та башточки. Фасади тепер пофарбовані фасадною вапняковою фарбою в два тони. Стан будівлі незадовільний.

Планувальне вирішення будинку представлено двосвітньою залою та службовими приміщеннями. Збереглися фрагменти ліпного декору інтер`єрів. За радянських часів з метою пристосування будівлі під державні заклади, двосвітня зала була реконструйована в двоповерхове приміщення. Але погана якість будівельних робіт привела до того, що перекриття над першим поверхом у 1980 обірвалося. При будівництві відвід дощової води з території двору вирішувався закладкою керамічних труб під будинком (підвал відсутній). З часом цільність труби була порушена і основа стала замокати, що викликало деформацію елементів будівлі. У 1983 вертикальне планування території навкруги синагоги було змінено. З`явилися колодязі–приймальники. Одночасно виконали силікатизацію фундаментів. Державні заклади розташувалися і в будинку колишнього банку. Для зручності внутрішнього зв`язку приміщень були виконані переходи на першому і другому поверхах. Тепер в колишньому будинку синагоги розташовуються різні офіси [396].

Олена Кузьменко

186.5. Прибутковий будинок Біленького Х.К., 1908–1909 (архіт., іст.). **Вул. Чекістів, 27а/15.**

186.5. Прибутковий будинок Біленького Х.К. Фото поч. 20 ст.

Проект двоповерхового прибуткового будинку на розі вулиць Чекістів (колишня Троїцька) і Дзержинського (колишня Олександрівська) був представлений купцем Біленьким Х.К. для затвердження в Олександрівській міській управі 29 травня 1908. Будівництво показного і елегантного будинку в стилі пізнього модерну було закінчено у 1909. Він органічно вписався і став частиною периметральної забудови кварталу.

Композицію фасадів відмічає сувора і ретельна проробка елементів. Автор домігся повної єдності і багатогранності. Головний вхід в будинок розміщено по центральній осі фасаду по вул. Чекістів. Пониження рельєфу місцевості в бік Дніпра дозволило частину підвального приміщення виконати у вигляді цокольного поверху. Г–подібний в плані будинок фланкує кутову ділянку. Вхід і наріжні частини будинку акцентовані ризалітами з високими складного силуету аттиками. Ризаліти на місці повороту будинку створюють башту, яка значно підвищується над рівнем карнизу даху. Верхнє

цегляне огородження башти мало завершення у вигляді цегляних арок, які спираються на кутові стовпчики, до сьогодні не збереглися. Архітектурні форми фасадів наділені особливою пластичною виразністю. Ритм високих прямокутних вікон з клинчастими цегляними перемичками підкреслюється двоярусними лопатками. Мотив вертикалей продовжують цегляні стовпчики з напівциркулярним завершенням вище карнизу для кріплення металевого огородження даху. На рівні другого поверху ризаліти прикрашені прямокутними балконами з металевим огородженням, виконаному малюнком, який відповідає стилю будинку. Кожний елемент будинку посилює і підкреслює дійство іншого. Архітектура будинку відрізняється своєрідністю варіацій фактури, кольору, лінійних зіставлень простінків і прорізів, введення додаткової теми силуетності.

186.5. Прибутковий будинок Біленького Х.К. Фото 2014.

Оригінально виявлено сполучення фактур на зовнішній обробці фасадів. Для облицювання цоколю використані блоки сірого граніту «скельної» фактури. Нижній ярус зовнішніх стін першого поверху оброблений декоративною потиньковкою «накидом» з добавленням шлаку.

Гладенько потинькований пояс з рельєфним геометричним малюнком у формі кілець відокремлює потиньковану поверхню стіни від цегляної кладки із високоякісної–облицювальної жовтої цегли.

Карниз будинку простої форми з великим вильотом. Дах металевий.

Внутрішнє планування будинку коридорне. Поверхи зв`язані бетонними двомаршевими сходинками з металевими поручнями, малюнок яких перегукується з малюнком огородження балконів. Ім`я архітектора, який розробив проект будинку, невідоме. В м. Олександрівську, враховуючи високі розцінки за проектні роботи, часто практикувалося замовляти у столичних архітекторів лише проекти фасадів. Інші розділи проекту, як правило, виконували місцеві інженери і техніки. Імовірно, і цей випадок має місце.

Свій прибутковий будинок олександрівський купець Біленький Х.К. здав в оренду Олександрівському відділенню Російського для зовнішньої торгівлі банку, який був заснований у 1871 в Санкт–Петербурзі. Серед його засновників були банківські будинки Д. Мейєра, І. Гинцбурга, братів Єлисеєвих.

Після націоналізації будинок передано Олександрівському союзу анархістів. У 1917–1919 його відвідував Нестор Махно під час свого перебування в м. Олександрівську. Тепер приміщення будинку передані в оренду під офіси і магазини [397].

Олена Кузьменко

186.6. Олександрівська повітова земська управа, 1913-1915 (архіт., іст.). **Вул. Чекістів, 29**. Замикає наріжжя двох взаємоперпендикулярних вулиць. На прямокутній у плані садибі знаходяться : головний будинок, монументальна огорожа з брамою й дворові флігелі.

Після земської реформи1864 повітова управа разом з міською займала будинок на розі вулиць Олександрівської і Благовіщенської **(тепер – вул. Дзержинського і Ілліча, № 6/39).** 1913 для спорудження нового приміщення повітової управи викуплено ділянку на розі вулиць Олександрівської і Троїцької (тепер - Чекістів), що належала до П. Майоренка. Проект триповерхового з підвалами головного будинку, підписаний земським інженером А. Славяновим, затверджено 29.05.1913 Олександрівською міською управою. Керував будівництвом

повітовий інженер Я. Делант. 17.05.1914 у технічному відділі міської управи погоджено проект мурованих під залізом дворових служб і гаражу.

По завершенні будівництва тут працювала земська управа, у овальному залі засідань проходили земські зібрання. Частина приміщень відводилася під музеї: на першому поверсі – будівельного відділу, на третьому – агрономічного.

Після революції 1917 будівлі зайняв Олександрівський повітовий виконавчий комітет громадських організацій, з березня 1921 – Олександрівський губернський воєнно-революційний комітет, згодом Запорізький губернський виконавчий комітет.

Під час окупації міста німецько-фашистськими загарбниками (1941-1943) містилася українська міська поліція. У 1945-1977 знаходився Запорізький обласний комітет комуністичної партії України. В цей період з боку двору прибудовано одноповерхові цегляні приміщення, пов'язані з їдальнею у цокольному поверсі.

З 1977 головний будинок передано Запорізькому обласному краєзнавчому музею. У 1985-90 капітально відремонтований з частковою заміною балок міжповерхових перекрить, обличкуванням підлог і стін вестибюля природним каменем, відновленням дахів й фасадів, тощо (архіт. В. Шинкарьов, М. Масютка).

186.6.а. Головний будинок. Фото поч.20 ст.

186.6.а. Головний будинок. На червоній лінії забудови кварталу. Триповерховий з цокольним поверхом, що збільшується по висоті з напрямку вул. Дзержинського, цегляний, у плані Г-подібний з ризалітом парадних сходів у внутрішньому дворовому куті. Чільні фасади тиньковані у світло-сірий колір, цоколь та, частково, верхні поверхи оздоблені блоками з драною поверхнею та архітектурними елементами з рожевого граніту. Другорядні фасади мають відкрите цегляне мурування вохристого кольору. Міжповерхові перекриття пласкі по металевих балках, стеля над великою залою почеплена до дерев'яних ферм. Банеподібні та двосхилі дахи на дерев'яних кроквах вкрито залізними листами.

Асиметрична просторова структура відбиває внутрішній устрій споруди. У побудованому за принципом централь-вісьової симетрії наріжному овальному у плані об'ємі розміщено головний вхід з вестибюлем, службове приміщення (перший поверх) і двосвітня зала засідань (другий – третій поверхи). До наріжжя прилягають прямокутні у плані крила різної довжини (36,5 і 30м) з двобічним коридорним розпланування. У кінці крила з боку **вул. Чекіста** знаходилися малі зали, виділені на чільному фасаді глибокою кріповкою. У центрі крила з боку вул. Дзержинського влаштовано другий вхід. Є три сходові клітки – парадна тримаршева і двомаршеві – у крилах. Архітектура будинку вирішена у модернізованих формах неоренесансну.

Оформлений колонадою домінуючий в композиції наріжний об'єм увінчано великою півсферичною банею на світлому барабані, що на розі переходить у ступінчастий заокруглений щипець з напівциркульним слуховим вікном у верхній гладенькій площині (первісно на щипці був герб Російської імперії у вигляді двоголового орла та напис: «Александровская уездная земская управа»). Вісь входу по **вул. Дзержинського** підкреслена розірваним трикутним щипцем обабіч підвищеної чотиригранної вежки, вкритої ребристою банькою, а також балконами з балюстрадною огорожею на другому-третьому поверхах. Флангову тривіконну кріповку по

вул. Чекіста акцентовано ступінчастим аттиком з трикутним завершенням й напівциркульним горищним вікном. Вінцевий карниз має характерний для доби модерна значний площинний винос із мутулами. Над карнизом проходить парапет у вигляді балюстради на стовпчиках. Горизонтальні членування бічних крил визначає лінія гранітного цоколя і гурт на рівні підвіконь третього поверху, а на ділянках входів – невеличкий карниз між першим і другим поверхами, що обмежує гранітне обличкування міжвіконних пілонів.

186.6.а. Головний будинок. Фото 2014.

Важлива роль в архітектурному вирішенні відведена різноманітним за формою й оздобленням віконним прорізам. Високі аркові вікна заокругленого наріжжя відповідають розташуванню зали. Їх перемички окреслені архівольтами, прикрашеними рослинно-геометричним орнаментом і замковим каменем – модульонами. Вікна франковано парами великих напівколон іонічного ордеру на кубічних п'єдесталах, які підтримують антаблемент дещо зредукованого профілю. П'єдестали і канелюровані у нижній третині стовбури колон витесано з граніту, іонічні капітелі з гірляндами та балясини центрального балкону й підвіконь відлито із бетону. Знизу групи колон спираються на пристінні пілони з гранітним обличкуванням, зверху увінчуються бетонними декоративними урнами на п'єдесталах в обрамленні бічних волют (збереглися частково). Імпости прямокутних потрійних вікон підбанника прикрашено жіночими масками.

У бічних крилах вікна прямокутні, на рівні цоколя – з лучковими перемичками. На першому поверсі оздоблені рельєфними трикутними сандриками й підвіконними балясинами, на другому – карнизними поличками з верхнім ліпним декором. Орнаментально-скульптурне вбрання доповнювали ліпні маскарони, що прикривали квадратні вентиляційні отвори у міжвіконнях першого-третього поверхів (не збереглися).

Головний вхід виділяє наріжний портик, що складається з двох, встановлених на п'єдесталі, гранітних наполовину канелюрованих колон доричного ордеру, антаблемента й стилізованого трикутного фронтона. Аналогічний портик, вписаний поміж двох модерністських невеликого виносу заокруглених еркерів з міжвіконними стилізованими напівколонками, був і при вході з боку **вул. Дзержинського** (нині втрачений). Потиньковані еркери на рівні цоколя й першого поверху обрамлені гранітним обличкуванням, розташовані над ними прямокутні вікна другого поверху – гранітними пілястрами тосканського ордеру.

На дворовому фасаді домінують підкреслені щипцями і аттиками об'єми сходових кліток з потрійними вертикальними смугами засклення. У великому кутовому ризаліті парадних сходів вікна третього поверху завершені півциркульними перемичками. Інші віконні прорізи прямокутні. На першому поверсі бічних крил увінчані трикутними сандриками, на другому – прямими, на третьому – смужкою цегляних зубців. Звис вінцевого карнизу, декорованого сухариками, спирається на трикутні кронштейни, проміжок яких по лінії простінків заповнює цегляний геометричний орнамент.

Вигадливою цегляною орнаментикою у вигляді вертикальних і горизонтальних смуг оформлено торцевий фасад під трикутним щипцем з боку вул. Дзержинського. По його центральній осі розміщено широкі вікна з лучковими перемичками, що освітлюють коридори.

В інтер'єрі будинку частково збереглося первісне архітектурно-декоративне оформлення парадних приміщень. Головний вестибюль з прямими одномаршевими сходами має пізніше обличкування підлоги і стін плитами природного каменя. Пов'язані з коридорами і входами до наріжних приміщень круглі розподільчі холи верхніх поверхів оформлені з боку сходів двома повними колонами і чотирма пристінними напівколонами тосканського ордера. Стіни і колони тиньковані. Простора сходова клітка з тримаршевими з поворотом сходами має архітектурно оформлені нижні площини на профільованих косоурах й гарні ковані огорожі, що включають мотив волют в обрамленні мережок меандра.

Овальна у плані зала засідань оздоблена ордером і художнім ліпленням, пофарбованими у білий колір. На другому ярусі з боку хола розташовано три балкони. По її периметру встановлено дев'ять взорованих на грецьких зразках (Ерехтейон) великих колон іонічного ордера під розвиненим класичним антаблементом, орнаментованим іоніками, акантом та сухариками. Інтерколумнії включають п'ять високих аркових вікон, три лучкові прорізи виходів на балкони та декоративні арки. Їх ліпні архівольтина рівні п'ят з'єднує пояс меандру.

Балкони на масивних фігурних кронштейнах мають балюстрадне огородження, що на центральному балконі доповнене накладною вставкою із круглим отвором, оточеним вінком, гірляндою й жіночою голівкою у завершенні.

Стеля у вигляді зрізаної сферичної напівбані тектонічно ув'язана із стіною. На подовженні колон влаштовані падуги, що утворюють своєрідні розпалубки, обмежені згори горизонтальною площиною плафону. Заокруглені поверхні падуг декоровані по осі ланцюжком розеток, вписаних у квадратні фільонки. В центр плафона, облямованого профільованою тягою, вписана восьмипроменева розетка освітлення із зображеннями лебедів і пальмет на закінченнях. У простінках нижнього яруса збереглися кронштейни для встановлення додаткових світильників типу бра.

Загальній стилістиці архітектури відповідає гарний рисунок заповнень віконних і дверних прорізів.

Будинок – визначний приклад репрезентативної адміністративної споруди поч. 20 ст. Тепер – Запорізький обласний краєзнавчий музей.

186.6.б. Огорожа з брамою. Між головним будинком і флігелем, по червоній лінії забудови **вул. Дзержинського**. Цегляна, тинькована, на невисокому гранітному цоколі, вирішена у єдиних з головним будинком формах неоренесанса.

Композиція симетрична. У центрі – урочиста брама в'їзду на подвір'я, праворуч поблизу головного будинку – колишня хвіртка (нині забудована), ліворуч – ідентичний за вирішенням вхід до флігельного приміщення. Їх поєднують понижені прясла глухої огорожі. Широка напівциркульна арка брами фланкована двома тричвертьовими колонами іонічного ордера, що підтримують через імпости масивний трикутний фронтон. Арка окреслена профільованим архівольтом з замковим каменем. Понижені відступні ділянки по боках проїзду мають рустовану поверхню й наріжні іонічні пілястри. Аналогічні за формою, але нижчі трикутні фронтони увінчують хвіртку і вхід до флігельного приміщення. Прямокутні прорізи входів вписані у аркові ніші, обабіч яких знаходяться пілястри іонічного ордера. По боках, на висоті цоколя головного будинку, симетрично закомпоновано ділянки декоративної балюстради. Архітектуру доповнювали стильні гратчасті стулки воріт і хвіртки (зараз перебувають на реставрації).

Гарний пропорційний лад й майстерність прорисовки деталей ставлять огорожу у ряд кращих малих архітектурних форм поч. 20 ст.

186.6.в. Флігель. По межі ділянки. Значно перебудований, внаслідок чого первісне розпланування й архітектурне вирішення майже не збереглося. Цегляний, тинькований, перекриття пласкі, дах залізний, у плані Г-подібний. Складається з рівнобіжного до вулиці одноповерхового крила вглибині подвір'я, що використовується під гараж, та перпендикулярного до нього господарського крила, що включає двоповерхову частину і одноповерхове з підвальним поверхом

приміщення колишньої сторожки, розташоване ліворуч від брами з виходом на червону лінію забудови. Майже ідентичний із хвірткою чільний фасад відрізняє підвищені під карнизом стіни приміщення, що виступають над балюстрадою. У 1999-2000 проведено реконструкцію сторожки із реставрацією фасаду та пристосуванням приміщень для кав'ярні.

Флігель становить цінність як елемент історичної забудови архітектурного комплексу.

З 1915 у головному будинку земської управи на посаді секретаря і письмовода дворянської опіки працював видатний етнограф, фольклорист і педагог, засновник Запорізького краєзнавчого музею, член-кореспондент ВУАН (з 1924) Я. Новицький (1847-1925).

Народився в с. Аулах на Дніпропетровщині. З 1869 учителював. Після Жовтневої революції працював в органах народної освіти. Значну цінність становлять зібрані ним фольклорні матеріали, опубліковані у збірках: «Малоруські народні перекази і оповідання» (К., 1876); «Малоруська і Запорізька старовина в пам'ятках усної народної творчості» (Катеринослав, 1907); «Малоруські історичні пісні, зібрані в Катеринославщині, 1874-1903 рр.» (Катеринослав, 1908) та ін. Автор численних історичних довідок, археологічних і статистичних статей, та праці: «История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 г.» (Екатеринослав, 1905).

28.02.1917 в будинку управи відбувся мітинг, на якому трудящі м. Олександрівська вітали повалення монархії в Росії.

З лютого по вересень 1920 в ньому розташовувався штаб 13-ї армії Південно-Західного фронту, що керував боями з денікінцями, а потім з врангелівцями. У будинку працювали командуючі армією І. Паук (18 лютого -5 червня), Р. Ейдеман (5 червня -10 липня), І. Уборевич (з 10 липня), член реввійськради С. Богатін (до 11 травня), М. Костянтинов (27 березня – 12 червня), В. Затонський (22 травня -16 липня), В. Зуль (4 червня-31 серпня), Ю. Межин (з 4 вересня), начальник штабу М. Орлов (22 лютого-20 червня), М. Алафузо (20 червня-13 жовтня), начальник політвідділу Р. Землячка. 29 серпня в штаб 13-ї армії прибув голова РВР Л. Троцький. **У 1921-1925 в будинку губвиконкому побували партійні та державні діячі: М. Фрунзе, М. Бухарін, Х. Раковський, Г. Петровський, М. Калінін, у 30-ті роки – Г. Орджонікідзе і В. Чубар.**

З серпня 1946 по листопад 1947 у будинку Запорізького обласного комітету КП(б)У на посаді першого секретаря обкому працював Л.І.Брежнєв (1906 - 1982), майбутній Генеральний секретар ЦК КПРС. Його кабінет знаходився на другому поверсі крила з боку вул. Дзержинського (демонтований, меблі і обстановка зберігаються у фондосховищі).

Комплекс Олександрівської повітової земської управи є видатною пам'яткою архітектури та історії [398].

Клара Карафін
Тетяна Трегубова

186.7. Будинок пожежної міської управи, 1906 (архіт.). **Вул. Чекістів, 30.**

Стрімкий розвиток Олександрівська вимагав розширення та удосконалення роботи пожежної частини. Старе невелике приміщення, яке знаходилось у дворі Міської Управи, вже було непридатним для використання, і у травні 1905 було прийнято рішення про його демонтаж (таке зобов'язання узяв на себе П. Цвєркун). Згідно статистичних даних за 1901 рік пожежні частини у задовільному стані були тільки у двох містах Катеринославської губернії – у Катеринославі та Бахмуті.

186.7. Будинок пожежної міської управи. Фото 2014.

Нове приміщення будував І. Кузьминський. Воно мало бути зведене швидко – до жовтня 1905. За планом це двоповерхова цегляна споруда с паровим опаленням, вентиляцією, каланчею. Однак, у листопаді 1905 виявилося, що не проведено опалення в будинку та не зведена каланча. Завершення робіт перенесли на весну. Будівельні роботи просувались повільно, не так як планувалося. Пов'язане це з тим, що під час безпосереднього зведення вносились зміни до проекту. Загальна ситуація в державі також не йшла на користь – 1905 ознаменувався революційними подіями та масовими виступами робітників. На поч. 1906 в новій будівлі встановили паровий котел, чавунну драбину, пустили опалення. До к. 1906 звели дерев'яну каланчу із залізною оглядовою будкою та електричним дзвінком, що з'єднувався з приміщенням пожежної команди.

У приміщені пожежної частини крім пожежних розміщувались робітники, ліхтарники, лікар, сирітський суд, що певною мірою створювало безлад. У лютому 1913 у приміщенні сталася пожежа, під час якої сильно постраждав другий поверх та дах. Майже одночасно, у січні, сталася пожежа у Міській Управі. Тому було прийняте рішення про ремонтні роботи у пожежній частині та перенесення сюди частини відділів Управи. Помешкання брандмейстера (на той час був Д. Щеговський), який до пожежі мав апартаменти у приміщенні пожежної частини, вирішено було перенести у будинок поряд, придбаний у Черняка.

Положення пожежної частини на деякий час покращилося – пожежні отримували обладнання, платню, але цього було недостатньо. Особливо важким було становище у 1917-1920, коли зменшився склад команди, не надходило обладнання, не видавалась платня. Через революцію та громадянську війну пожежна служба в Олександрівську прийшла у занепад.

Будинок побудовано в «цегляному» стилі характерному поч. 20 ст., фасад будинку розташовано у бік внутрішнього двору, що відповідало функціональному призначенню будівлі.

Будівля двоповерхова, прямокутна в плані, розташована по «червоній лінії». Візуально будівля відрізняється чіткістю та правильністю симетричних форм, досягнутих поділом будівлі за центральною віссю, підкресленою прямокутним ризалітом з трикутним аттиком. Симетрію будівлі за горизонтальною віссю досягнуто виконанням цегляного міжповерхового профільного поясу.

Фасад будинку має протяжність у чотирнадцять вікон, розташованих двома симетричними групами по сім вікон. Сандрики та підвіконні полички з боку двору чітко не виділені, що створює додатковий візуальний ефект ділового використання будівлі.

186.7. План будинку.

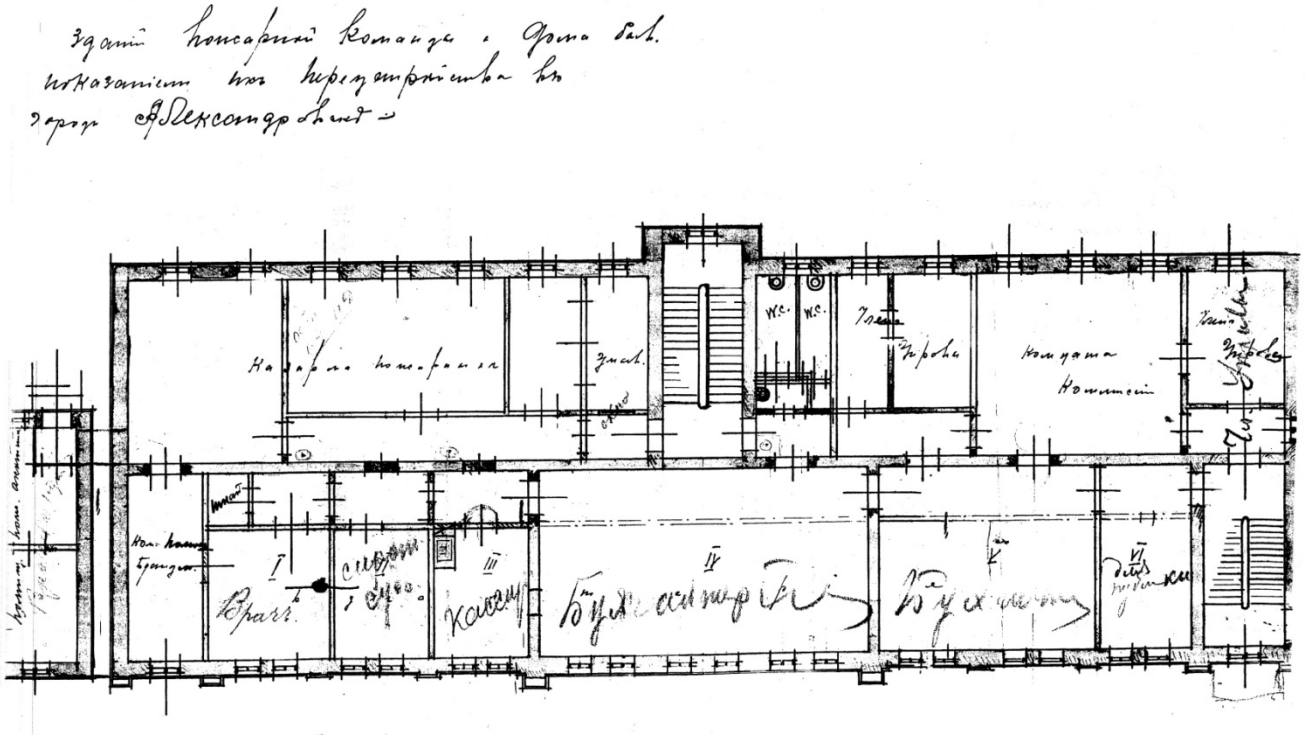

Фасадна частина з боку **вул. Чекістів** більш багата декоративними елементами, які надають будівлі пишності. Сандрики віконних отворів виділені. Вікна згруповані парами, ритм вікон другого поверху є продовженням рішень першого. Певна пишність будівлі досягається чергуванням пар вікон з пілястрами, які створюють ефект підтримки другого поверху.

Планування внутрішніх приміщень коридорне. Дах будівлі двосхилий, вкритий шифером.

Зараз у приміщенні колишньої пожежної частини розміщений режимний об'єкт – відділення ВАТ «Укртелеком» [399].

Анатолій Казабаш

186.8. Особняк Кононова А.О., 1910 (архіт.). **Вул. Чекістів, 31а**. Двоповерховий, дах під черепицею (тепер під шифером) з брандмауерною стіною. Автор проекту невідомий. Належав особняк начальнику Катеринінської залізниці Кононову А.О.

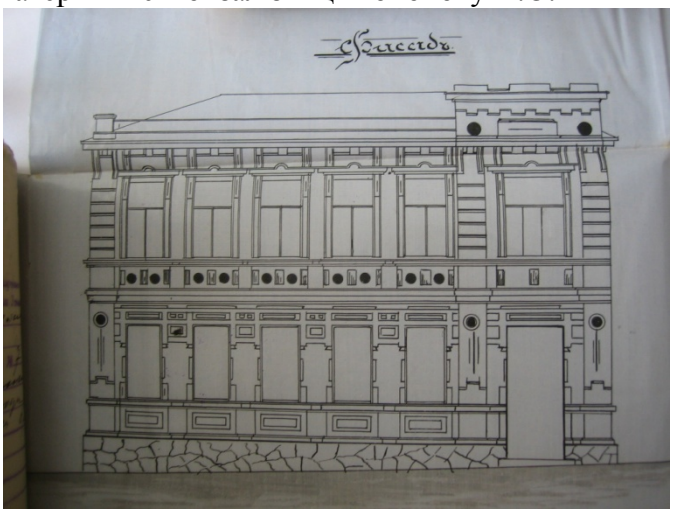

186.8. Проект будинку. Фасад

Головний фасад будинку з боку вулиці не дає повного уявлення про фізичні розміри будівлі, що витягнулася в глибину двору. На вулицю виходили тільки приміщення залів та кабінети першого та другого поверхів. Всі інші приміщення житлової частини будинку виходили в бік тихого двору з садком. Архітектурно-планувальне рішення будинку - асиметричне. Головний вхід в дім з боку вулиці, розташований в правій частині будинку. Фасади будинку обличковані червоною керамічною плиткою. Цокольна частина виконана з бутового каменю. В архітектурному оформленні фасаду проглядаються на тлі цегляного стилю риси модерну класичного спрямування. Головний фасад асиметричний, що співвіднесено внутрішньому плануванню будинку. Права частина фасаду оформлена виступаючим ризалітом, в якому розташований вхід в будинок. Ризаліт увінчує аттик прямокутної форми. Площина фасаду розчленована багатьма горизонтальними поясками. Кути будинку і ризаліту виділені виступаючими лопатками, верхня частина яких оформлена малюнком. Нижній підвіконний пояс першого поверху прикрашений з глибокими прорізами фільонками. Міжповерховий пояс так само прикрашений геометричного характеру малюнком із фільонок. Кутові лопатки відмічені прорізами у вигляді кільця. Площина фасаду має п'ять віконних вісей, не враховуючи ризаліт. На рівні другого поверху по центру виконаний балкон невеликої прямокутної форми з кованим огородженням з переплетених металевих прутків у вигляді корзини. Низ вікон першого і другого поверхів на рівні підвіконної частини підкреслені горизонтальним поясом. Декоративне оформлення прорізів вікон другого поверху більш деталізоване. Вікна виділені наличниками і прикрашені прямокутної форми сандриками з невеликими напівциркульними завершеннями. Сандрики спираються на кронштейни за формою схожі на вертикально витягнуті полички. Аналогічне оформлення має і більш широке вікно ризаліту, яке освітлює внутрішній простір будинку. Увінчує фасади будинку невеликого виносу легкий профільний карниз, що спирається на модульйони, за формою схожими на кронштейни сандриків. Аттикова стіна ризаліту по центру має фільонку глибокої прорізки. Карнизна частина аттика прикрашена поясом із цегляної кладки "зубчиком".

186.8. Ковані поручні. Фото 2014.

В будинку є двоє двомаршових сходів. Одні – на головному вході. Сходинки огороджують металеві ковані поручні. Другі – з'єднують перший і другий поверхи і мають вихід у двір.

186.8. Особняк Кононова А.О. Фото 2014.

Тепер тут розташована адміністрація Запорізького обласного краєзнавчого музею та Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини. Особняк А. Кононова є пам'яткою архітектури [400].

Олена Кузьменко

186.9. Особняк, к. 19 ст. (архіт.). **Вул. Чекістів, 36/42**. На перехресті вулиць.

186.9. Особняк. Фото 2014.

Двоповерховий, цегляний, складний у плані, дах під залізом. Збудовано у «цегляному стилі». Композиція головного фасаду асиметрична. До головного будинку з боку вул. Чекістів примикає більш пізня прибудова. Входи з обох фасадів декоровані козирком, на узорчастих металевих кронштейнах. Вікна прямокутні. Внутрішнє планування секційно–коридорне. У 1920–х тут містилася міська рада, пізніше – пожежна частина. Тепер тут розташована АТС № 64 [401].

Наталія Сабатюк
Алла Черемис

187. Будинок культури ім. Т.Г.Шевченка, 1950 (архіт.). Вул. Червона, 23. Будинок культури споруджений на кошти та для працівників моторобудівного заводу.

187. Будинок культури ім. Т.Г.Шевченка. Фото 2010.

Будинок культури являє собою двоповерхову будівлю, побудовану для цільового використання, а тому пристосований відповідно.

Ризаліти розташовані спереду (з боку вулиці) та позаду, в центральній частині будівлі, підкреслюючи особливість архітектурного значення. Ризаліт розташований спереду має в центрі портик, перекриття якого спирається на дві колони**.** В центрі ризаліту розташовані двері з архітравом на якому виконано ліпнину з зображенням символів літератури над дверима вбудовано балкон, підкреслений кронштейнами, деякі елементи форми яких нагадують напіврозвернутий аркуш паперу.

В бік від ризаліту відходить ряд чотирьох однакових по формі аркад, які спираються на колони, прикрашені пілястрами. В першій і третій аркаді вбудовано прямокутні двері які виходять на сходини, розташовані спуском одна до одної.

Ризаліт, розташований на задньому плані будинку культури має в центрі портик, перекриття якого спирається на чотири колони**.** В центрі ризаліту розташовані двері та сходинки.

Композиція головного фасаду асиметрична та відповідає внутрішньому плануванню будинку. В верхній частині будинку, під дахом розміщено карниз, який завершує архітектурне рішення даху будинку, декорований прямокутною ліпниною.

Вікна розташовані по всьому периметру асиметрично, відповідаючи потребам використання. На протязі існування об'єкту проводилися ремонти для підтримання будинку у відповідному стані. Маються в наявності додаткові виходи у відповідність з протипожежною безпекою. Використовується за призначенням [402].

Анатолій Казабаш

188. Курганний могильник (археол.). **Вул. 14 Жовтня.**

На правому березі р. Дніпра, між двома балками, на західній околиці міста. Обстежила І. Тіхомолова, 1990, 2007. Складається з двох насипів, розташованих один біля одного. Насипи напівсферичної форми (вис. 0,2 і 0,8 м, діаметр 16 та 28 м). Розорюються [403].

Ірина Тіхомолова

189. Пам`ятне місце форсування Дніпра, 1943 (іст., мист.). Вул. Чубанова, 2, територія бази відпочинку Запорізького автобудівного заводу, на лівому березі Дніпра.

Після визволення лівобережної частини міста 14 жовтня 1943 війська 3-го Українського фронту у складі 333-ї стрілецької та 60-ї гвардійської стрілецької дивізії отримали наказ форсувати Дніпро і створити плацдарм в районі сіл Розумівки, Нижньої Хортиці , Канівського, Біленького. Плацдарм мав велике значення для остаточного звільнення обласного центру. Але головна його роль полягала в іншому – відтягувати на себе значні сили німців. Ворог послабив інші ділянки оборони правого берега.

На вечір 25 листопада в розташування військ прибули: командувач 3-ім Українським фронтом Р. Малиновський та командувач 6-ю армією І. Шльомін. У 00 годин на широкому фронті Хортиця-Розумівка-Біленьке почалося форсування Дніпра силами 333-ї стрілецької та 60-ї гвардійської стрілецької дивізій. 28–30 листопада був захоплений увесь плацдарм. За успішне проведення операції звання Героя Радянського Союзу присвоєно К. Великому, П. Галяткіну, В. Істоміну та іншим.

У 1968 в пам`ять про воїнів, загиблих при форсуванні Дніпра, був відкритий пам`ятник. Композиція збудована на контрасті геометрично чіткого по формі вертикального пілону та горизонтальної площини, що імітує пліт, на якому встановлено скульптуру воїна. Фігура воїна в плащі, який майорить, вирізняється динамічністю і пластичним узагальненням. Перед пам`ятником встановлено гранітний блок з текстом.

Автори пам`ятника: ск. О. Балакальчук, Б. Раппопорт, М. Худас, архіт. Ю. Єгоров, Ю. Лущинський [404].

Лариса Малихіна

190. Пам`ятник Перемоги, 2005 (іст.). На перехресті бул. Шевченка, вул. Перемоги.

190. Пам`ятник Перемоги. Фото 2013.

Відкритий напередодні 60–річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною 8 травня 2005. Пам`ятник являє собою 11–метровий гранітний обеліск у вигляді багнета, увінчаний фігурою ангела із кованої міді. На висоті 8,5 м до обеліска прикріплено кований з міді орден Перемоги. Пам`ятник вдало вписується в архітектурну забудову вулиці Перемоги та бульвару Шевченка.

Ск. Ф. Зайцев, Б. Чак.

Тамара Шевченко

191. Пам`ятник радянським льотчикам, 1974 (іст.). На перехресті бул. Шевченка та вул. Перемоги.

У серпні–вересні 1941 активну участь у обороні м. Запоріжжя брали авіатори 5–го

швидкісного бомбардувального авіаполку змішаної авіадивізії 4–ї повітряної армії Південного фронту. За героїчні подвиги льотчиків в перші місяці війни полку було присвоєно звання гвардійського. Серед льотчиків 5-го полку був і запорожець М.Мужайло (Герой Радянського Союзу, 1946).

В ніч на 14 жовтня 1943 в ході нічного штурму була звільнена лівобережна частина м. Запоріжжя від німецьких загарбників. У боях за Запоріжжя відзначилися льотчики 17-ї повітряної армії Південно–Західного фронту. Вони здійснили 2217 вильотів, знищили 35 літаків, 70 танків, близько 300 автомашин, 180 гармат та іншу бойову техніку ворога.

На честь воїнів-авіаторів, які обороняли та звільняли м. Запоріжжя від німецьких загарбників, у 1974 споруджено пам`ятник , реконструкцію якого проведено у 1990. На бетонному трапецієвидному постаменті, обличкованому мармуровою плиткою встановлено муляж літака. На лицьовому боці постаменту закріплено чавунну дошку з написом та барельєфом ордена Великої Вітчизняної війни над нею, виготовленого теж з чавуну. З обох боків постаменту встановлено бетонні стели з гранітними полірованими плитами. До них із зовнішнього боку прикріплено 36 силумінових меморіальних дошок з написом та прізвищами загиблих льотчиків. Територія пам`ятника викладена гранітними полірованими і бетонними плитами [405].

Регіна Чендиріна
Юлія Шитова

192. Братська могила радянських воїнів, 1943-1944 (іст.). Вул. Шушенська.

Поблизу будинку Ощадного банку поховано 36 воїнів 203–ї, 244–ї стрілецьких дивізій 12 -ї (6–ї армії) 3–го Українського фонту, які загинули наприкінці 1943 – початку 1944 при визволенні селища Верхня Хортиця від німецьких загарбників. Прізвища всіх загиблих відомі.

У 1965 останки загиблих з вул. Істоміна перенесено на вул. Шушенську. На могилі встановлено гранітний обеліск з написом на лицьовому боці. Справа від обеліску дві меморіальні плити з прізвищами загиблих [406].

Регіна Чендиріна
Юлія Шитов

191. Пам`ятник радянським льотчикам. Фото 2013.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. ДАЗО – Ф. 102, оп. 30, спр. 1. – Арк. 61.
2. ДВІА – Ф. ВУА-5032; Новицкий Я.П. История города Александровска. – Екатеринослав, 1905. – С. 10-12; Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье, 1998. – С. 44-45; Фоменко В. Звідки ця назва. – Дніпропетровськ, 1969. – С. 71-82.
3. Карафин К., Васильчук Г. Доходная недвижимость старого Александровска // Хортицкий бизнес-клуб. – 2000. - № 1-2. – С. 3-4.
4. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991.- Т. 2, кн. 4. – С. 14-15.
5. Адресная книга Александровска. – Александровск, 1910. – С. 6.
6. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 757. – Арк. 21.
7. Карафин К., Васильчук Г. Доходная недвижимость старого Александровска // Хортицкий бизнес-клуб. - 2000. - № 4 (13).
8. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 757. – Арк. 161; спр. 774. – Арк. 161-162; спр. 339. – Арк. 84; Ф. Р-24, оп. 1, спр. 15. – Арк. 60; Ф. Р-2030, оп. 2, спр. 66. – Арк. 126.
9. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 778. – Арк. 4; Киценко М.П. Місто трудової слави // Український Історичний Журнал. – 1970. - № 10. – С. 117-121.
10. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 427. – Арк. 771-775; Ф. 10, оп. 1, спр. 3: Справочник, 1914. – С. 3-10; Газета Александровская мысль № 8 (55) – 30.11, 1917.
11. Адресная книга г. Александровска. – Александровск, 1910. – С. 4; Путівник по м. Запоріжжю. – Запоріжжя, 1989. – С. 3-21.
12. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 43. – Арк. 232; спр. 762. – Арк. 81-83; спр. 758. – Арк. 80.
13. Путівник по м. Запоріжжю. – Запоріжжя, 1989. – С. 3-21.
14. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. - Т. 2, кн. 3. – С. 60.
15. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 226. – Арк. 140; спр. 740 – Арк. 50; Rudi P.Friesen with Sergey Slimakin. Into the past Buldings of the Mennonite commonwabth. – Vinnipeg, 1996. – P. 151.
16. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. - Т. 2, кн. 3. – С. 65.
17. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 473; Запорожье и запорожцы. – Запоріжжя, 2005. – С. 106-107.
18. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. - Т. 2, кн. 3. – С. 67-70.
19. Там само. – С. 181-187.
20. Там само. – С. 3.
21. Там само. – С. 5.
22. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни. К., 2004.
23. Шовкун В. Холмик у акации // Индустриальное Запорожье. – 1970. - 31 августа; Довженко С. Серед віковічних дерев // Комсомолець Запоріжжя. – 1981. - 2 липня.

24. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье, 1998; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К., 1987. – С. 195.
25. На баррикадах. 1905 год в Александровске. – Запорожье, 1925. – С. 3-121.
26. Історія міст і сіл УРСР. Запорізька область. – К., 1970. - С. 92; Історична довідка парторганізації вагонного депо станції "Запоріжжя - 1". – 1975.
27. Добровольський А.В. Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області // Археологія. – К., 1952. - Т. 7. – С. 75-88.
28. ЦАМО РФ. – Ф. 33 сд, оп. 793756, спр. 128. – Арк. 233; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1 – С. 898.
29. ЦАМО РФ. – Ф. 33 сд, оп. 793756, спр. 32. – Арк. 232-233; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1988. - Т. 2. – С. 124.
30. https://operkor.wordpress.com/2011/02/23/скульптор-петр-антып-«вариантов памя/
31. Шиханов Р. Шевченківський район міста Запоріжжя (1962-2007 роки), становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008. – С. 13; Новое Запорожье. Хроника развития большого города 1921-2006. – Днепропетровск, 2006. – С. 62.
32. На баррикадах. 1905 год в Александровске. – Запорожье, 1925; План двора и строений Васильевой Н.Я. 1914 г. // Архів ЗОКМ. – 29. – 10690; Васильченко К. Володимир Львович Васильєв. – Дніпропетровськ, 1972.
33. К 25-летию Екатерининской железной дороги (1884-1909). Типолитография Екатерининской железной дороги. – 1909. – С. 7; Краткий обзор возникновения и развития сети Екатерининской железной дороги. – 1924, № 4. – С. 22-23; Шевельов М. Над синю буйного Славути. – Запоріжжя, 1998. – С. 92-94; Материалы Екатеринославской социал-демократической организации и революционных событий 1904-1906. – Екатеринослав, 1924.
34. Сатановский Б. Н., Кириллова Л. С. Запорожский электровозоремонтный: очерки истории завода. – Днепропетровск, 1965. – С.71-72.
35. Днепровская гидроэлектростанция им. В. И. Ленина. Сборник документов и материалов 1920-1980. – Днепропетровск, 1980; Дніпрогес. – Запоріжжя, 2000. – С. 17-20; Запорожский индустриальный комплекс. – Днепропетровск, 1975; Мороко В.М., Турченко Ф. Г. Новітня історія України. – Запоріжжя, 2001. – С. 34; Дембровский А. К. Обсуждения проектов машинного зала Днепровской гидроэлектростанции// Строительная промышленность, 1930. - № 4. – С. 841; Бархин М. Г. Мастера советской архитектуры об архитектуре. – М., 1975. – С. 344; Архитектура СССР. - № 10. – М., 1939; Чинаков А. Г. Братья Веснины. – Иваново, 1970; Гуляницкий Н. Ф. История архитектуры // Архитектура гражданских и промышленных зданий. – М., 1984.
36. Страницы славы. – Днепропетровск, 1975. – С. 31-33.
37. Хан-Магомедов С.О. Архитектура советского авангарда. – М.: Стройиздат, 1996. - Т. 2.
38. ЦАМО РФ. – Ф. -1526, оп. 1, спр. 266 – Арк. 142-149; спр. 1465; оп. 1, спр. 4 – Арк. 73-74.
39. Олексієнко І.Є. Дніпрогес ім. В.І. Леніна. – К., 1977. – С. 84; Днепровские огни. – К., 1976. – С. 190; Дніпрогес. – Запоріжжя, 2002. - 28с.
40. Власов В.Г. Стили в искусстве. - Спб., 1995. – С. 7.
41. Адамчик М.В. Архитектура. Краткий справочник. – Минск: Харвест, 2004. – С. 81; Диканский М.Г. Постройка городов, их план и красота. – Петроград, 1915. – С. 39; Жилищное дело // Информационный листок Днепропетровск, № 5. – Запорожье, 1929;

Морковников Н.М. Благоустройство населенных мест и схема их природной красоты// Коммунальное дело № 2. – 1923. – С. 41; Хан-Магомедов С.О. Архитектура советского авангарда. -.М.: Стройиздат. – 2001. – С. 53.
42. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 2А. – С. 116.
43. Там само. – С. 125.
44. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1943 гг.). Сборник документов и материалов. – Запорожье, 1956. – С. 49.
45. ДАЗО – Ф.Р. 883, оп. 1, спр. 6. – Арк. 5; Науковий архів ЗОКМ, спр. 1530. – Арк. 4; спр. 25. – Арк. 10; спр. 648. – Арк. 563.
46. Шиханов Р. Шевченківський район міста Запоріжжя (1962-2007 роки), становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008. – С. 13; Новое Запорожье. Хроника развития большого города 1921-2006. – Днепропетровск, 2006. – С. 62.
47. ДАЗО – Ф.Р. 1683, оп. 1, спр. 1. – Арк. 6; Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя, 2001. – С. 29.
48. Коваль Э.П., Филан Н.Н. Ровесник Октября: Краткий очерк истории Запорожского ПО “Моторостроитель”. – Днепропетровск, 1986; Матеріали музею історії ВАТ «Мотор-Січ».
49. Коваль Э.П., Филан Н.Н. Ровесник Октября: Краткий очерк истории Запорожского ПО “Моторостроитель”. – Днепропетровск, 1986. – С. 8-9, 23; Богуслаев В., Жеманюк П. “Мотор Сич”: от поршневых к газотурбинным. – Запорожье, 2000. – С. 4, 7, 32, 51; “Мотор Січ - 80” - Голос України. – 1996. - 20 вересня; Григорьев Ю. Запорожская формула неба. - Киевские ведомости. – 1999. - 28 мая.
50. Кирилюк Є.П. Тарас Шевченко. – К., 1964. – С. 65; Шиханов Р. Шевченківський район міста Запоріжжя (1962-2007 роки), становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008.
51. Шиханов Р. Шевченківський район міста Запоріжжя (1962-2007 роки), становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008. – С. 13; Новое Запорожье. Хроника развития большого города 1921-2006. – Днепропетровск, 2006. – С. 62.
52. ДАЗО – Ф. П - 102, оп. 1, спр. 1087. – Арк. 5; спр. 75. – Арк. 1,4; спр. 69. – Арк. 9; Народна війна 1941-1944. Антифашистський рух опору на території Запорізької області. Збірник документів і матеріалів. – Запоріжжя, 2005. – С. 74-76; Пуха І. Розвиток народної освіти в Запорізькій області за роки радянської влади // Наукові записки Запорізького педагогічного інституту. – Запоріжжя, 1957. – Т. V. - С. 280; Пуха І. З історії освіти в м. Олександрівську // Наукові записки Запорізького педагогічного інституту. – Запоріжжя, 1957. – Т. IV. – С. 65-83.
53. Одеський обласний державний архів – Ф. 3, оп. 1, спр. 35. – Арк. 43, 44; Памятная книга Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав, 1864. – С. 146; Под знаменем Испанской республики. – М., 1963. – С. 70; Крылатые сыны родины. – М., 1961. – С. 8.
54. Довідка ЦДАРА № 622 від 14.04.1989.
55. Запорізький суднобудівний-судноремонтний завод. – К., 1992. – С. 5-12.
56. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 158. – Арк. 2; спр. 742. – Арк. 4-9; спр. 778. – Арк. 4; спр. 780. – Арк. 115; спр. 779. – Арк. 136; Морозюк В. Вулиця Гоголя. - Запорізька правда. – 1990. – 2.12.

57. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 949. – Арк. 165; спр. 772. – Арк. 82, 224.
58. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 2. – С. 66.
59. Там само. – К., 1991. – Т. 2, кн. 2. – С. 73.
60. Там само. – С. 64.
61. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 764. – Арк. 270.
62. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 1. – С. 13.
63. Там само. – С. 15.
64. Алексеев Д. Начдив Иван Грязнов. – Свердловск, 1968. – С. 3; Алексеев Д. Уральская жемчужина. – Свердловск, 1976. – С. 28; ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 303. – Арк. 55; спр. 689. – Арк. 22; спр. 339. – Арк. 80, 155, 189, 238; Ткаченко В.Г. Учебные заведения Александровска в конце 19 – нач. 20 в. // Культурологічний вісник, 1995, вип. 2. – С. 16-19.
65. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 214. – Арк. 46-46 зв, 34; спр. 772. – Арк. 206-206 зв; Ф.Р2, оп. 1, спр. 438. – Арк. 309.
66. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 1. – С. 27.
67. Там само. – С. 34.
68. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 1. – С. 32.
69. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 336. – Арк. 44; Воспоминания В.А.Лущинского. – Архив ЗОКМ , спр. 2912. – Арк. 47-49.
70. Вулиці Запоріжжя – дзеркало історії. Довідник. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – С. 60-61; Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье, 1998. – С. 12-45; Пуха И. У карты старого Александровска. - Суббота. – 1998. – 19 ноября.
71. Стойчев В. Тюремная площадь Александровска [Тюремный замок в Александровске: история, план Тюремной площади]. - Запорізька Січ. - 2008. - 8 квітня (№ 68). - С.4 ; Вулиці Запоріжжя – дзеркало історії. Довідник. - Запоріжжя, 2008. – С. 60-61.
72. ДАЗО – Ф. 56, оп. 1, спр. 332. – Арк. 264; Ф. 24, оп. 1, спр. 133. – Арк. 41, 50; Ф. 56, оп. 1, спр. 13. – Арк. 97; Ф. 24, оп. 1, спр. 764. – Арк. 56.
73. Карафин К., Васильчук Г. Доходная недвижимость старого Александровска// Хортицкий бизнес-клуб. – 2000, № 4 (13). – С. 37.
74. Карафин К., Васильчук Г. Доходная недвижимость старого Александровска// Хортицкий бизнес-клуб. – 2001, № 2 (18-19). – С. 43.
75. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 42. – Арк. 19; Ф.Р 768, оп. 1, спр. 6. – Арк. 13.
76. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 3. – Арк. 229; спр. 23. – Арк. 146; спр. 339. – Арк. 256; Ф. 10, оп. 1, спр. 3.
77. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 764. – Арк. 9; спр. 758. – Арк. 88-89.
78. Митці України. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 410, 587.
79. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 926. – Арк. 153; спр. 946. – Арк. 41; Ф. Р-285, оп. 1, спр. 98. – Арк. 3; Ф. Р-286, оп. 1, спр. 88. – Арк. 134; спр. 100. – Арк. 18-18 зв; Ф. Р.-2030, оп. 1, спр. 34; спр. 224. – Арк. 6, 75, 89; спр. 580. – Арк. 157; Архів ЗОКМ, спр. 12, 17, 662.
80. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 3. – С. 110.
81. Памятная книга г. Александровска. – Александровск, 1910. – С. 12.

82. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 473; Чайка О.В. Городской транспорт в Александровске в начале XX века // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 9. – С. 166.
83. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 1533. – Арк. 4; Ф. Р.-2030, оп. 1, спр. 71. – Арк. 1; Ф. Р-1398, оп. 1с, спр. 1; На баррикадах, 1905 год в Александровске. – Запорожье, 1925. – С. 41.
84. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 291. – Арк. 167, 185, 200, 283; спр. 754-а. – Арк. 217; Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю 10-й клас. – Запоріжжя, 2003. – С. 34-35; История Запорожского края 1770-1917. Документы и материалы. – Запорожье, 2002. – С. 32-34, 136-199.
85. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье, 1998. – С. 12-45; История Запорожского края 1770 - 1917. Документы и материалы. – Запорожье, 2002. – С. 32-34, 136-199; Фоменко В. Звідки ця назва. – Дніпропетровськ, 1965. – С. 36-38.
86. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 134, 453; - М., 1988. - Т. 2. – С. 489; ЦАМО РФ, Ф. 33, оп. 794756, спр. 44. – Арк. 250; Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К., 1987. – С. 195.
87. Книга памяти г. Запорожье. – Запоріжжя, 1994. – С. 10-16.
88. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 207. – Арк. 403.
89. Карафин К., Васильчук Г. Доходная недвижимость старого Александровска// Хортицкий бизнес-клуб. – 2000, № 1 (10). – С. 33.
90. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 3, кн. 1. – С. 102.
91. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 750. – Арк. 145-146; спр. 757. – Арк. 38-39; спр. 770. – Арк. 222-224; спр. 438. – Арк. 29-30; Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов. – К., 1967. - Т. 1, кн. 1. – С. 138; За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление Советской власти на территории Запорожской области в 1917-1920 г.г. – Запорожье, 1957. – С. 49; Красное Запорожье. - 1926. – 26 октября; Новь. - 1922. - № 43 (384).
92. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 3, кн. 1. – С. 103.
93. Карафин К., Васильчук Г. Доходная недвижимость старого Александровска// Хортицкий бизнес-клуб. – 2000, № 1 (10). – С. 33; ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 64. – Арк.107/281, 154/66; спр. 751. – Арк. 131-131(зв.); спр. 752. – Арк. 15, 17 (зв.); спр. 775. – Арк. 5-6, 10; Ф. Р–3, оп. 1, спр. 483. – Арк. 105; Ф. Р-2030, оп. 2, спр. 160. – Арк. 30.
94. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 761; спр. 758; спр. 765. Ушаков Ю.С. История русской архитектуры. – Санкт-Петербург: Стройиздат, 1994. – С. 31.
95. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 761. – Арк. 88; спр. 772. – Арк. 115-115 зв, 116; Ф. 10, оп. 1, спр. 3. – Арк. 34; Ф. Р.-2030, оп. 2, спр. 185. – Арк. 85-85зв; Единение. – 1907, № 24. – 28 июня.
96. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 473 ; Карафин К.С. Усадьбы уездного земства в городе Александровске // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2003. - № 3. – С. 89.
97. Кліковка Г. Пам’ять мовчки кричить на цілісінький світ // Запорізька правда. – 1996. – 31 травня; Шак В. Хотілося всіх поіменно назвать // Запорізька Січ. – 1996. – 31 травня; Пам’ять // Наш город. – 1996. – 7 червня.
98. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 773. – Арк. 146-147.
99. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 753. – Арк. 143-144.

100. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 1. – С. 72.
101. Митці України. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 380.
102. Бондарчук О.А. Розвиток освіти в Запорізькому краї (кінець 18-19 ст.) // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. - Запоріжжя, 2010. – Вип. ХХУШ. – С. 39-41 ; Злобина Л.Г., Малаховская Н.В. Развитие образования в г. Александровске // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. П. – С. 79-85 ; ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 170.
103. Открытое акционерное общество "Запорожский завод ферросплавов". 70 лет по пути совершений. – Запорожье, 2003. – С. 8-136.
104. Ботнер Ю.А., Павлова Л.В., Репин В.Б. В постоянном поиске. Очерки истории Запорожского ордена Ленина ПО "Абразивный комбинат им. 50-летия Советской Украины". – Днепропетровск, 1989. – С. 66-174; Гиммельфарб А.М., Клименко Н. Встречи на Запорожье. – Днепропетровск, 1980. – С. 43-44.
105. Там само.
106. ДАЗО – Ф. 1662, оп. 1, спр. 4. – Арк. 3; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 г.г.). – Запорожье, 1959. – С. 3-70; Голос України. – 1996. – 8 травня; Запорізька січ. – 1996. – 13 травня.
107. Кривчик П.Т. Запорожское подполье// Герои подполья. – М., 1968. – С. 228; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Сборник документов и материалов. – Запорожье, 1959. – С. 186.
108. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния . – К., 1991. – Т. 2, кн. 2А. – С. 53.
109. Там само. – С. 61-62.
110. Там само. – С. 65, 67.
111. Там само. – С.73.
112. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье, 1998. – С. 12-45; Пуха И. У карты старого Александровска// Суббота. – 1998. – 19 ноября; Запорізький державний технічний університет – 10 років. – Запоріжжя, 2000. – С. 3-277; Ткаченко В.Г. Учебные заведения Александровска в конце 19 – нач. 20 вв. // Культурологічний вісник. – 1995. – Вип. 2. – С. 16-19; Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ – Запоріжжя, 2002. – С. 103.
113. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния . – К., 1991. – Т. 2, кн. 2. – С. 112.
114. Там само. – С. 115.
115. Там само. – С. 118.
116. Там само. – С. 121.
117. Там само. – С. 123.
118. Там само. – С. 124.
119. Там само. – С. 125.
120. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 772. – Арк. 34-36; спр. 750. – Арк. 165-165зв; спр. 1440. – Арк. 9-14, 59-59 зв; Ф. 10, оп. 1, спр. 3. – Арк. 34 зв; Ф. 32, оп. 1, спр. 483. – Арк. 2; Вюрглер Э. Весь Екатеринослав, 1912. – С. 131-140; Кривчик П.Т. Запорожское подполье // Герои подполья. – М., 1968. – С. 192.
121. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния . – К., 1991. – Т. 2, кн. 2А. – С. 15.

122. Там само. – К., 1991. – Т. 2, кн. 2 . - С. 21.
123. Там само. - С. 82.
124. там само. – С. 83.
125. ДАЗО – Ф. 6, оп. 1, спр. 9. – Арк. 31, 52; спр. 370. – Арк. 60; Архів ЗОКМ – Ф. іст. 3704, 3706, кн. 1. – Док. Ф. 428; Запорізький державний технічний університет – 100 років. – Запоріжжя, 2000. – С. 3-277; Кольяк Т. Влас Чубар. – К. 1967; Тимофієнко В.І. Зодчі України к. XVIII – поч. XX ст. – К., 1999. – С. 244; Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. – К., 1998. – С. 16-29.
126. Катеринославський адрес-календар. 1917 рік. – Екатеринослав, 1917. – С. 229-254; Ковальський А. Олександрівськ у 1914-1921 роках: найважливіші етапи історії міста. Розвиток промисловості та освіти// Запорізька Січ. – 2008. – 21 жовтня; Сидоренко М.М. Пам'ять не вкриють сніги. – Запоріжжя, 2003. – С. 153.
127. Запорізький державний технічний університет – 100 років. – Запоріжжя, 2000. – С. 3-277.
128. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 303. – Арк. 55; спр. 689. – Арк. 22; спр. 339. – Арк. 80, 155, 189, 238; спр. 744. – Арк. 86; спр. 758. – Арк. 4; спр. 767. – Арк. 1-3; спр. 784. – Арк. 145; Ф. Р-2, оп. 1, спр. 438. – Арк. 191; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – С. 3-6; Ткаченко В.Г. Учебные заведения Александровска в конце 19 – нач. 20 в. // Культорологічний вісник. – 1995. - Вип. 2. – С. 16-19.
129. Гладкий В.О. Осип Михайлович Гладкий – кошевой атаман Задайской Сечи, 1789 – 1866. // Русская старина – 1881, № 2; Маленко Л.М. Йосип Гладкий: людина, діяч. // Південна Україна XVIII-XIX ст. – Запоріжжя, 1999, вип. 4 (5) – С. 240-251; Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К., - Запоріжжя, 2002. – С. 103.
130. Пуха І. З історії освіти в м. Олександрівську // Наукові записки Запорізького педагогічного інституту. – Запоріжжя, 1957. – Т. IV. – С. 65-83; Стойчев В. Как жил детский приют // Миг. – 2008. - 24 апреля.
131. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния .– К., 1991. – Т. 2, кн. 2. – С. 86.
132. Герои подполья. – К. 1972. - С. 233-241.
133. Ротко В.П. История железнодорожной больницы станции Запорожье – П // Медицина Запорізької області. Історичні нариси. – Запоріжжя, 2001. – С. 286-290 ; Чайка О.В. Медицинская помощь и санитарные службы в г. Александровске в конце 19 – начале 20 века // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2005. - № 5. – С. 100-116.
134. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 722, 227, 892; М., 1988. - Т. 2. – С. 168, 305, 321.
135. Корниеенко О.О. Путь к прогрессу. – Запорожье, 2000. - С. 8, 35-63; Моисеев В.А. Союз крылатых. – К., 1991. – С. 158-234; Остался в памяти и небе // Машиностроитель. - № 78. – 23 ноября; Савин В.С. Авиация в Украине. – Харьков, 1995; История ГП «Ивченко-Прогресс» // http://www.ivchenko-progress.com/welcome.do?id=12.
136. Остался в памяти и небе // Машиностроитель. – 1993. - № 78. – 23 ноября; Моисеев В.А. Союз крылатых. – К., 1991. – С. 158-234.
137. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния .– К., 1991. – Т. 2, кн. 4. – С. 127, 133.
138. Там само - Т. 2, кн. 2А. – С. 28.

139. Тіхомолова І.Р. Список пам'яток археології м. Запоріжжя // Архів Запорізької обласної інспекції з охорони пам'яток історії і культури. – 2007. - № 21. – С. 3.
140. ДАЗО – Ф. Р-2933, оп. 1, спр. 1585. – Арк. 3-4, 5-7; Ковпак С. Солдати Малої землі. – К., 1968. – С. 36; Поланиченко Д. Партизанский командир. – М., 1972. – С. 41.
141. Щоголева С. Працею уславлений //Запорізька правда. – 1980. – 5 грудня; Надо послушать людей. – К., 1984. – С. 39-45.
142. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 156; Герои огненних лет. – Ярославль, 1985; Кулемин И.Г., Сентемонова Л.Ф., Ислентьева Р.А. Герои Советского Союза – наши земляки. Устинов, 1985.
143. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 158.
144. Там само. – С. 169.
145. ЦАМО РФ – Ф. 33, оп. 793756, спр. 15. – Арк. 85-88; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 470.
146. Остался в памяти и небе // Машиностроитель. – 1993. - № 7 – 23 ноября.
147. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 600; Бугай Е.М., Макухин М.Е. Из когорты мужественных. – Львов, 1978; Навечно в серце народном. – Минск, 1984.
148. Ігнатуша О., Тедеєв О. Архівний фонд краєзнавця М.П.Киценка, як джерело знань про творчу діяльність дослідника запорозького козацтва // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Запоріжжя, 1997. - С. 153-156; Шевченко В.І. Зорі, що світять нам завжди // Запорізька старовина. – К., 2002. - Вип. 2. – С. 206-211.
149. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. - Т. 3. – С. 64; Гайдабура В.М. Театр ім. М.О. Щорса. – К., 1979. – С. 78.
150. Щоголева С. Працею уславлений // Запорізька правда. – 1980. – 5 грудня.
151. Васильчук Г., Карафин К. Доходная недвижимость старого Александровска // Хортицкий бизнес-клуб. – 2001. – № 1-2; Васильчук Г., Карафин К. Строительные материалы Александровска. Кирпич // Хортицкий бизнес-клуб. – 2001. – № 6-7; Г. М. Васильчук Прибуткова нерухомість Старого Олександрівська: історико-архітектурний аспект // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя, 2009; Шиханов Р. Шевченківський район міста Запоріжжя (1962–2007 роки): становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008.
152. Митці України. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 410.
153. Олимпийская энциклопедия. – М., 1980; Р. Прядун. Яков Пункин – забытая олимпийская легенда // Запорізька січ. – 2013. - № 125-127. - 20 червня.
154. Митці України. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 587.
155. Запорізька область. Ілюстрована енциклопедія. – Запоріжжя, 2004. – С. 226-227; Історична довідка Заводського архіву.
156. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния – К., 1991. – Т. 3, кн. 1. – С. 14.
157. История войск ПВО. – М., 1964. – С. 49; У стен Запорожья. – Днепропетровск, 1975. – С. 279-288.
158. Бархин М. Мастера советской архитектуры об архитектуре. - М., Искусство, 1975. – Т. 1; Пекарева Н.А. Жилой район запорожского трансформаторного завода.- М., 1958.

159. Шиханов Р. Шенченківський район міста Запоріжжя (1962-2007 роки). Становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008. – С. 13 ; Новое Запорожье. Хроника развития большого города 1921-2006. – Днепропетровск, 2006. – С. 62.
160. Кривчик П.Т. Запорожское подполье//Герои подполья. – М. 1968. – С. 191; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 г.г.). Сборник документов и материалов. – Запорожье, 1959. – С. 130.
161. Тіхомолова І.Т. Список пам'яток археології м. Запоріжжя.//Архів Запорізької обласної інспекції з охорони пам'яток ісорії і культури. – 2007. – С. 3.
162. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 42. – Арк. 130; Ф. Р. - 826, оп. 1, спр. 22. – Арк. 18, 28, 45. Василевский С.П., Смирнова О.В. Запорожье. – М., 1958. - С. 2-18; Кокошинский А. Путешествие по улицам города // Наш город. – 1986. – 13 ноября; Адельберг Л. Наш головний проспект //Комсомолець Запоріжжя. – 1986. – 2, 16 серпня, 1 січня; Кузьменко Н. Уздовж вулиць // Запорізька правда. – 2000. – 4 серпня.
163. «Комунару» - 100 років. – Запоріжжя, Запорізьке книжково-газетне товариство, 1963. – С. 42-45; Через роки і відстані : розповіді із заводського життя. – Дніпропетровськ, 1993.
164. Архитектурное наследство. Сборник статей. – М., 1985. – С. 33.
165. Логвін Г. Архітектура музично-драматичного театру в Запоріжжі // Архітектура і будівництво. – К., 1953. - № 3. – С. 4-8.
166. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 773. – Арк. 115-115 зв, 116; спр. 765. – Арк. 37-38; - Ф. 10, оп. 1, спр. 3. – Арк. 34; Р. - 2030, оп 2, спр. 185. – Арк. 85-85 зв; Газета Единение. - № 25. – 1907. - 28 червня.
167. ДАЗО – Ф. 24, оп.1, спр. 754. – Арк. 21-23, 79-80; спр. 22. – Арк. 18-45; спр. 105. – Арк. 9; Известия Александровского уездного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций. – Александровск, 1917. - № 1. – 28.
168. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 3. – Арк. 3; спр. 42. – Арк. 130; спр. 765. – Арк. 66; Ф. Р.- 2, оп. 1, спр. 438. – Арк. 197; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1923. – Т. 2. – С. 210; За власть советов// Сборник документов и воспоминаний. – Запорожье, 1957. – С. 230-231, 237.
169. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 1. – С. 27.
170. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 23. – Арк. 53; спр. 749. – Арк. 216-217; спр. 761. – Арк. 56; спр. 762. – Арк. 108-111; Ф. Р-826, спр. 88. – Арк. 102; Ремезовький І. Дмитро Ілліч Ульянов. – К., 1976.
171. ДАЗО – Ф. 56, оп. 1, спр. 8; Ф. 24, оп. 1, спр. 770, спр. 1972.
172. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 1. – С. 170.
173. Там само. – С. 112.
174. ДАЗО – Ф. Р - 862, оп. 1, спр. 68; Архів ЗОКМ - 3987; За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний. – Запорожье, 1957. – С. 69.
175. . Иванова А.Д. Планировка и застройка городских жилых районов. – К., 1953. – С. 136-187.
176. Там само. – С. 141-167.
177. Там само. – С. 147-178.
178. Бездольный Б.И. Запорожье, мое Запорожье. – Днепропетровск: Промінь, 1972. – С. 130; Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. –

С. 678-682; Запорізька область. Ілюстрована енциклопедія. – Запоріжжя, 2004. – С. 226; Иванова А.Д. Планировка и застройка городских жилых районов. – К., 1953. – С. 141-167.
179. Документы Главного управления архитектуры и градостроительства Запорожского горисполкома 1952-1953 г.г.
180. Иванова А.Д. Планировка и застройка городских жилых районов. – К., 1953. – С. 141-167.
181. Там само. – С. 160-168.
182. Там само. – С. 160-180.
183. Там само. – С. 167-203.
184. Боровик А. Афганистан. Еще раз про войну. – М., 1990. – С. 49; Леховский А.А., Забродин В.М. Тайны афганской войны. – М., 1991. – С. 14-18.
185. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 1. – С. 114.
186. Гладкий В.О. Осип Михайлович Гладкий – кошевой атаман Задайской Сечи, 1789 – 1866 // Русская старина. – 1881. - № 2; Маленко Л.М. Йосип Гладкий: людина, діяч // Південна Україна XVIII-XIX ст. – Запоріжжя, 1999. - Вип. 4 (5). – С. 240-251; Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К., - Запоріжжя, 2002 . – С. 103.
187. Музей історії міліції при Управлінні МВС в Запорізькій області.
188. Власов В.Г. Стили в искусстве. – Спб.: Кольпа,1995. – С. 18; Цапенко М.П. Архитектурное творчество. Сборник. – К., 1953. – С. 71.
189. Історія Запорізького державного медичного університету. – Запоріжжя, 2004. – С. 1-45.
190. ДАЗО – Ф. 30, оп. 1, спр. 122, 213; Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Copyright, 1996. – P. 180.
191. Friesen R., Shmakin S. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Manitoba, 1996. - P. 49-50.
192. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Copyright, 1996. – P. 180.
193. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Copyright, 1996. – P. 180.
194. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770 - 1917). – Запорожье, 1998. – С. 186-187; Friesen R., Shmakin S. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Manitoba, 1996. - P. 48.
195. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Copyright, 1996. – P 180.
196. Friesen R., Shmakin S. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Manitoba, 1996.- P. 66; Венгер Н.В. Этническое предпринимательство в индустриализации южно-украинских губерний Российской империи : меннонитский компонент // Индустриальное наследие. Материалы конференции. – Саранск, 2005. – С. 193-201 ; Романюк М.В. Борошномельна промисловість у менонітських колоніях півдня України (кін. XHШ-поч. XIX ст.) // Державна етнонаціональна політика : правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць У Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Запоріжжя – Симферополь, 2003. – С. 81-85.
197. Friesen R., Shmakin S. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Manitoba, 1996. - P. 49-50; Венгер Н.В. Менонітське підприємництво та соціальні конфлікти в Росії у 1917-1920 рр. (на прикладі південно-російських губерній) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія :

історія. – Тернопіль, 2006. – Вип. 2. - С. 151-161; Чайка О.В. История заводов Леппа и Вальмана в Екатеринославской губернии // Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 2. – С. 99-108; Екатеринославское уездное Земское собрание очередной 1891 года сессии. – Екатеринослав, 1892. – С. 55-60 ; Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье, 1998. – С. 157-159 ; Лохматова А.И. Очерки истории промышленного развития Запорожского края во второй половине XIX в. // Из прошлого Запорожья. – Запорожье, 1992. – Вып. 2. – С. 82-84.

198. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Copyright, 1996. – P. 180.

199. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Copyright, 1996. – P. 180.

200. Friesen R., Shmakin S. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Manitoba, 1996. - P. 63-64; Романюк М.В. Демографічні та соціально-побутові аспекти життя населення менонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст. – 1917 р.) // Південна Україна XVШ – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 234-240.

201. Friesen R., Shmakin S. Into the past Buldings of the Mennonite commonwealth. – Manitoba, 1996. - P. 47; Екатеринославское уездное Земское собрание очередной 1891 года сессии. – Екатеринослав, 1892. – С. 47-49 ; Династия Гильдебрандов // Запорожье и запорожцы. – Запорожье, 2005. – С. 59; Лохматова А.И. Очерки истории промышленного развития Запорожского края во второй половине XIX в. // Из прошлого Запорожья. – Запорожье, 1992. – Вып. 2. – С. 85-87.

202. http://www.life.zp.ua/menonitam-zhertvam-bedstvij-2.

203. Into the past Buldings of the Mennonite commonwelth. – Canada, 1996; ДАЗО – Ф. 56, оп. 1, спр. 207а; Ф. 24, оп. 1, спр. 758, 771, 772, 773. – Арк. 79-90.

204. Into the past Buldings of the Mennonite Commenwelth Copyright, 1996.

205. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 473. – Арк. 3-17.

206. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 473. – Арк. 19.

207. ДАЗО – Ф. 10, оп. 1, спр. 32. – Арк. 1-8.

208. ДАЗО – Ф. 10, оп. 1, спр. 3. – Арк. 3 зв.

209. ДАЗО – Ф. 24, оп.1, спр. 473.– Арк. 41.

210. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 473. – Арк. 60; Ф. 30, оп. 1 , спр. 42. - Арк, 13.

211. ДАЗО – Ф. 30, оп. 1, спр. 42, 122, 200, 262, 281, 318.

212. Запорізький індустріальний комплекс. – Дніпропетровськ, 1975. – С. 85-188; Через роки і відстані. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 7-90; “Коммунару” 100 лет. – Запорожье, 1963. – С. 3-121; Вяткін С. Технічний маркетинг // Вісті АвтоЗАЗ-ДЕУ. – 2001. – 27 грудня.

213. Беляева Л. Проспект Металлургов – вчера, сегодня и завтра //Днепровский металлург. – 2001. – 26 октября; Беляева Л. Главная транспортная артерия//Днепровский металлург. – 2002. – 18 января; Иванова А.Д. Планировка и застройка жилых районов. – К., 1953. – С. 6 – 7.

214. Борисенко О.Є. Пам’ятники С.М. Кірову в Запоріжжі // Запорізька Січ. – 2003. – 19 квітня.

215. Історія Запорізького гідроенергетичного технікуму. – Запоріжжя, 2006. – С. 1-5. /Рукопис/; Гуляницкий Н.Ф. История архитектуры// Архитектура гражданских и промышленных зданий. – М., 1984.

216. Адельберг Л. Мосты Запорожья. – Запорожье, 2006. – С. 25-42; Власов О. Берег левый – берег правый. Запорожские мосты // Содружество. – 2006. - № 11. – С. 14-15; Карафин К.С. Кичкасский мост // Хортицкий бизнес-клуб. – 2001. - № 5. – С. 15.
217. ЦАМО РФ – Ф. 33, оп. 519051. – Арк. 2-9, 36-37, 43-50.
218. Шиханов Р. Шенченківський район міста Запоріжжя (1962-2007 роки). Становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008. – С. 13 ; Новое Запорожье. Хроника развития большого города 1921-2006. – Днепропетровск, 2006. – С. 62.
219. Шиханов Р. Шенченківський район міста Запоріжжя (1962-2007 роки). Становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008. – С. 13 ; Новое Запорожье. Хроника развития большого города 1921-2006. – Днепропетровск, 2006. – С. 62.
220. Історія Запорізького металургійнго технікуму. – Запоріжжя: Рукопис. – С. 3-161.
221. Величко Е. Евреи Запорожской области в годы Второй мировой войны // 5-е Запорожский еврейские чтения. – Запорожье, 2001. – С. 71, 116; ДАЗО – Ф. 1683, оп. 1, спр. 1. – С. 4-6; Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя, 2001. – С. 22.
222. Библейская энциклопедия. – М., 1891. – С. 48; Мифы народов мира. Энциклопедия. – М., 1987. - Т. 1. – С. 80-81.
223. ЦДІАУ – Ф. 2, оп. 1, спр. 500. – Арк. 59.
224. Інформація Шевченківського РВК.
225. Электрометаллургический завод “Днепроспецсталь” им. Кузьмина. – К., 1994. – С. 8-11; ОАО Электрометаллургический завод “Днепроспецсталь”. – Запорожье, 2000. – С. 9-156; Правофланговый электрометаллургии. – Днепропетровск, 1983. – С. 80-83.
226. У пам’яті нащадків. – Запоріжжя, 2005. – С. 52.
227. Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К., 1987. – С. 192.
228. Запорожский индустриальный комплекс. – Днепропетровск, 1975. – С. 272; Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К., 1987. – С. 196.
229. Запорожский индустриальный комплекс. – Днепропетровск, 1975. – С. 172-178.
230. Днепровский электродный завод. – К., 1993. – С. 18-141.
231. Открытое акционерное общество “Металлургический комбинат “Запорожсталь”. – Запорожье, 1998. – С. 6-51; Металлургический комбинат “Запорожсталь”. – Запорожье, 1993. – С. 3-6; Сергеева И.М. Звезды “Запорожстали”. – Днепропетровск, 1987. – С. 3-12; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1988. - Т. 2. – С. 705.
232. Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів. – Запоріжжя: Прам’єр, 2005. – С. 58-59; Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя, 2001. – С. 29; Кривчик М.П. Герои Запорожского подполья. – М., 1968. – С. 192-198.
233. ОАО Металлургический комбинат “Запорожсталь”. – Запорожье, 1993. – С. 11-18; Музей истории комбината “Запорожсталь”. (Экспозиция).
234. ДАЗО – Ф. П-157, оп. 1, спр. 946; Комановський А.З. Трагедія першого директора “ Запоріжсталі”// Реабілітовані історією. Запорізька область. – Запоріжжя, 2004. - Кн. 1. - – С. 187-191.
235. Запорожский огнеупорный. – М., 1963. – С. 28; Музей ОАО “Запорожогнеупор”. (Экспозиция).
236. Клименко И. Будни и праздники сталепрокатного. – Запорожье, 2000. – С. 4-77.

237. Ломонос Н. Братська могила заросла травою // Запорізька правда. – 2002. – 27 січня.
238. Дорошенко В. Ромашковое поле // Наш город. – 1996. – 7 ноября; Кружатся осенние листья // Наш город. – 1996. – 7 ноября; Андрейченко Е. Первая лицейская леди // Запорізька правда. – 1996. – 28 травня; Так вчителів ще не вшановували // Голос України. – 1997. – 19 червня.
239. Батырев В.М. Вокзалы. – М.: Стройиздат, 1988; Проект Россия. – Транспорт. - № 19. – 2001.
240. ЦАМО РФ – Ф. 334, оп. 504783, спр. 1. – Арк. 23; оп. 793754, спр. 50. – Арк. 138; Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя, 2006. – С. 33.
241. Адельберг Л. На вулиці Кузнечній // Комсомолець Запоріжжя. – 1986. – 14 червня; Карафин К., Васильчук Г. Доходная недвижимость старого Александровска// Хортицкий бизнес-клуб. - № 2000. - № 1 (10); Пуха І. Запоріжжя, його вулиці // Запорізька Січ. – 1993. – 28 грудня.
242. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 2А. – С. 78.
243. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 2А. – С. 86.
244. Там само. – С. 87.
245. Там само. – С. 90.
246. Там само. – С. 92.
247. Там само. – С. 93.
248. Там само. – С. 97.
249. ЦАМО РФ – Ф. 33, оп. 793756, спр. 49. – Арк. 93; спр. 64. – Арк. 15; спр. 9. – Арк. 227; спр. 46. – Арк. 232; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 289, 573; М., 1988, Т. 2. – С. 553, 525, 630.
250. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 21.
251. ЦАМО РФ – Ф. 33, оп. 793756, спр. 1 – Арк. 81; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 24.
252. Там само. – С. 79-80.
253. Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 530-531.
254. Там само. – С. 532-533.
255. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. - М., 1987.- Т. 1. - С. 85.
256. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 203.
257. Герои земли Тюменской. – Свердловск, 1975. – С. 195-196; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 234.
258. Історія Запорзького державного медичного університету. – Запоріжжя, 2002. – С. 1-44.
259. Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 536-537.
260. Там само. – С. 538-540.
261. Там само. – С. 551-552.
262. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. - 1 – С. 320.
263. Там само. – С. 328.

264. Мельник М. Письменники Запорізького краю. – Запоріжжя, 2002. – С. 42-43.
265. Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 565-566.
266. ЦАМО РФ – Ф. 33, оп. 793756, спр. 15. – Арк. 173; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 478.
267. Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 591-592.
268. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 67; Золотые звезды Адыгеи. – Майкоп, 1980. – С. 40-41.
269. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987.- Т. 1. – С. 722.
270. Там само. – С. 750.
271. Там само. – С. 857.
272. Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 608-610.
273. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987.- Т. -1. – С. 885.
274. Моисеев В.А. Союз крылатых. К., 1988. – С. 158-234.
275. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987.- Т. 2 – С. 66.
276. Корниенко О.О. Федор Михайлович Муравченко // Корниенко О. Путь к прогрессу. – Запорожье, 2000. – С. 63-75; Шереметьев А.В. Генеральный конструктор Ф.М.Муравченко – создатель двигателей высокой надежности и большого ресурса // Авиационно-космическая техника и технология. - 2010. - № 7. – С. 21-24.
277. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1988.- Т. 2 – С. 152.
278. Там само. – С. 179.
279. Богуслаев В., Жеманюк Л. "Мотор-Сич" от поршневых к газотурбинным. – Запорожье, 2000. – С. 4-51.
280. ЦАМО РФ – Ф. 33, оп. 793756, спр. 36. – Арк. 171-172; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1988. - Т. 2. – С. 229.
281. Там само. – С. 272-273.
282. Історичні віхи розвитку академії (до 40-річчя Запорізької державної інженерної академії). Матеріали Студентської науково-практичної конференції 26 листопада 1999. – Запоріжжя, 1999. – С. 3-46; Запорожский индустриальный институт. – Запорожье, 1989. – С. 3-19.
283. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987.- Т. 2. – С. 328.
284. Раубишко С. Некролог // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 2 августа.
285. ЦАМО РФ – Ф. 33, оп. 793756, спр. 41 – Арк. 112; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1988.- Т. 2. – С. 372.
286. Воробьев В.П., Ефимов Н.В. Герои Советского Союза. Справочник. – СПб., 2010; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1988.- Т. 2. – С. 375; Нестеренко П.А. Соколи. – Літературно-художнє видання. – Суми:Собор, 2004; Формова Н. Он не вернулся из боя.- Знамя труда. – 2008. – 15 февраля.
287. Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 651-652.

288. Сергеева Б. Первый директор // Электрометаллург. – 1982. - 13 января; Беликов Н. Его помнят и любят // Электрометаллург. – 1994. - 4 октября; Ельцов К. “Днепроспецстали” – 40 лет // Индустриальное Запорожье. – 1982. - 5 октября; Трегубенко А.Ф. Некролог // Электрометаллург. – 1963. - 22 июня.
289. Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 665-666.
290. ЦАМО РФ – Ф. 33, оп. 793756, спр. 53 – Арк. 77; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1988. - Т. 2 – С. 715.
291. Митці України. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 634-635.
292. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 2. – С. 744.
293. Там само. – С. 749.
294. Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 669-670.
295. Запорізький державний технічний університет. Історичний нарис (1900-2000). – Запоріжжя, 2000. – С. 79-174; Попов С. Учені вузів Української РСР. – К., 1968. – С. 485-486.
296. Открытое акционерное общество Металлургический комбинат “Запорожсталь”. – Запорожье, 1998. – С. 6-57; Голдобін А. Запорізька алея Слави. Народна святиня. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 672-673.
297. ЦАМО РФ – Ф. 203 сд., оп. 71758, спр. 4. – Арк. 43-44.
298. ЦАМО РФ – Ф. 33 сд., оп. 793756, спр. 44. – Арк. 66; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. - Т. 1. – С. 144; М., 1988.- Т. 2. – С. 472.
299. Бажанова Т. Драма в двух действиях с прологом и эпилогом // Архитектура СССР. - № 3. - 1991. – С. 35; Баркин М. Мастера советской архитектуры об архитектуре. – М., 1975. - Т. 1. – С. 20-34; Боков А. Про АрДеко, Проект Россия. – М., 2001. – С. 3-7; Власов В.Г. Стили в искусстве. – Спб.: Кольпа, 1995. – С. 71; Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. - № 12. – 1932; № 34. – 1933; Орлов Г.М. Архитектура жилищного строительства на Днепрострое // Хроника Днепростроя № 36-37. – Запорожье, 1933.
300. Бажанова Т. Драма в двух действиях с прологом и эпилогом // Архитектура СССР. - № 3. - 1991. – С. 41.
301. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. - № 3-4. – 1933. – С. 37; № 12. – 1939. – С. 51.
302. ДАЗО – Ф.Р. 1385, оп. 21, спр. 894. – Арк. 108-109; Архитектура СССР. - № 12. - 1939. – С. 49.
303. М.И. Глинка. Материалы и исследования. Сборник под ред. члена-корр. Академии наук СССР А.В. Оссовского. Л.: Музгиз, 1950; Памятники истории и культуры Украинской СССР. – К., 1987. – С. 194.
304. Сергеева Б. Первый директор // Электрометаллург. – 1982. - 10 января; Лещук Н. По юбилейной улице без оркестра // Электрометаллург. – 2003. - 5 августа.
305. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. - № 12. – 1939. – С. 53.
306. Хан-Магомедов С.О. Архитектура советского авангарда. – М., 2001. - Т. 2.
307. Хмельницкий Д. Зодчий Сталин// Новое литературное обозрение. – М., 2007; Архитектура СССР. – 1933. - № 3-4.

308. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. - № 12. – 1939. – С. 47; Власов В.Г. Стили в искусстве. – Спб.: Кольпа, 1995. – С. 41.
309. Там само. – С. 43
310. Мастера Советской архитектуры об архитектуре. – М.,: Искусство, 1957. – С. 187.
311. Хан-Магомедов С.О. Архитектура советского авангарда. – М., 2001. – С. 67.
312. Хлебников К. Георгий Вегман // Архитектура СССР. – 1987. - № 4. – С. 102-103.
313. Бажанова Т. Драма в двух действиях с прологом и эпилогом // Архитектура СССР. – 1991. - № 3. - С. 84-95; Ткаченко В.Г. Будівництво «Великого Запоріжжя» в 20-30-ті роки ХХ століття // Наукові праці історичного факультету ЗДУ.- Запоріжжя, 2003. – Вип. ХУІ. – С. 221-225.
314. Хан-Магомедов С.О. Архитектура советского авангарда. – М., 1996.- Т. 1; М., 2001.- Т. 2; Бажанова Т. Драма в двух действиях с прологом и эпилогом // Архитектура СССР. - 1991. - № 3.
315. Посохин М.В. Город для человека. – М., 1973. – С. 16; Хан-Магомедов С.О. Архитектура советского авангарда. – М., 2001. - Т. 2 . – С. 71.
316. Иванова А.Д. Планировка и застройка жилых районов. – К., 1953. – С. 6-7; Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. - 1933. – № 3-4. – С. 33-40; 1939. - № 12. – С. 12-21.
317. Архитектура СССР. – 1991. - № 3. – С. 14-15.
318. Там само. – С. 18.
319. Левин А. Общественное питание на службе строительства // Строим пятилетку. - М., 1931; Бархин Г.Б. Рабочий дом и рабочий поселок-сад. - М., 1922.
320. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. - 1933. – № 3-4. – С. 33-40; Мельник М. Письменники Запорзького краю. – Запоріжжя, 2002. – С. 42-43.
321. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. - 1933. – № 3-4. – С. 33-40; Там само – 1939. - № 12. – С. 12-21.
322. Там само. – С. 33-38; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період). – К., 1962 . – С. 34.
323. Свадковский И. Дальтон-план в применении к советской школе. – Лениздат, 1925; Хан-Магомедов С.О. Архитектура советского авангарда. – М., 2001. - Т. 2; Історичні віхи розвитку академії. До 40-річчя Запорізької державної інженерної академії // Матеріали студентської науково-практичної конференції 26 листопада 1999. – Запоріжжя, 1999. – С. 3-46; Запорожский индустриальный институт. – Запорожье, 1984. – С. 3-19.
324. Ткаченко В.Г. Учебные заведения Александровска в конце 19 – начале 20 в. // Культурологічний вісник. – Запоріжжя, 1995. – С. 16-19.
325. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 г.г.). Сборник документов и материалов. – Запорожье, 1959. – С. 130.
326. Козловский Ф.Н., Галкин П.И. Путь к титану. Краткий очерк истории комбината. – Днепропетровск, 1985. – С. 50-144; Полин В. По велению времени. – Запорожье, 2000. – С. 5-180.
327. На баррикадах. 1905 год в Александровске. – Запорожье, 1925. – С. 71.
328. Синюшкин В.С. Огненный десант. – Днепропетровск, 1984. – С. 41-58; Кобец Ю. Трагедия в плавнях // Индустриальное Запорожье. - 1989. - 26, 27 августа.
329. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 305. – Арк. 37; спр. 255. – Арк. 32-35; спр. 431. – Арк. 70.

330. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 2А. – С. 103.
331. Там само. – С. 105.
332. Герценштейн Г. Глухонемота и глухота. Энциклопедический словарь. Бракгауз Ф.А., Ефрон И.А. – Спб., 1893. – Т. VIII. – А. – С. 905-911; Козыряцкая С.И. Деятельность училища-хутора глухонемых в городе Александровске в начале XX века // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. - № 7. – С. 97-111.
333. ЦАМО РФ – Ф. 33, оп. 793756, спр. 33. – Арк. 16; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1988. - Т. 2. – С. 136.
334. У стен Запорожья. – Днепропетровск, 1978. – С. 81; Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя, 2001. – С. 17-18.
335. Апанович О.М. Гетьмани України та кошові отамани Запорізької Січі. – К. 1993. – С. 79.
336. Сокульський А.Л., Шевченко Т.К. Звіти про археологічні дослідження у південній частині о. Хортиця за 1976-1980 // Науковий архів НАН України; Запорізька старовина. – Запорівжжя, 1995. – С. 3-82; Падалка Л. К вопросу о существовании Запорожской Сечи с первых времен Запорожского казачества. – К., 1894. – С. 18; Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – Львів, 1991. – С. 11-16; Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией. – Спб, 1905. – С. 291-294; ДАЗО – Ф. 161, оп. 1, спр. 4 .– Арк. 3-22; Ласковский П. Материалы по истории инженерного искусства в России. – Спб, 1865; Яворницкий Д.И. Остров Хортица на р. Днепре // Киевская старина. – К. 1886. - Т. XIV. – С. 34; Козачок Н.Л. Отчеты об археологической экспедиции за 1988-1989, 1990-1993 годы // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця".
337. Кобалия Д.Р. Памятники археологии Национального заповедника "Хортица". Информативное приложение к топографической съемке. – Запорожье, 1995. – С. 55-56.
338. Остапенко М.А. Звіти за археологічні експедиції "Хортиця 1993-1997" // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця"; Остапенко М.А. Грунтовий могильник у балці Ушвивій на о. Хортиця // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1993. – Вип. IV. – С. 123-124.
339. Остапенко М.А. Отчет об археологической разведке о. Хортицы в 1990 // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця". – 1990
340. Новицкий Я. Историко-археологический очерк острова Хортица // ДАЗО – Ф. 161, оп. 1, спр. 4. – Арк. 55-56.
341. Новицкий Я. Историко-археологический очерк острова Хортица // ДАЗО – Ф. 161, оп. 1 спр. 4. – Арк. 43, 58 ; Яворницкий Д.И. Остров Хортица на р. Днепре // Киевская старина. – К., 1886. – ХШ. – С. 41.
342. Новицкий Я. Историко-археологический очерк острова Хортица // ДАЗО – Ф. 161, оп 1, спр. 4. – Арк. 45.
343. Там само. – С. 45.
344. Там само. – С. 46.
345. Там само. – С. 48.
346. Там само. – С. 49-50.
347. Там само. – С. 51.
348. Там само. – С. 164; Остапенко М.А. Звіт за археологічні експедиції на о. Хортиця за 1997 // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця". – 1997.

349. Остапенко М.А. Звіт про археологічні дослідження на о. Хортиця 1993-1997// Науковий архів Національного заповідника “Хортиця”.
350. Козачок Н.Л. Звіти про роботу археологічних експедицій Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця за 1988-1990 // Науковий архів Національного заповідника “Хортиця”; План Хортицкому острову 1788 г. с ситуацией // РЦДВІА – Ф. ВУА, спр. 24089, № 3.
351. Бойко А.В. Запорізький зимівник // Запорозька спадщина. – Запоріжжя, 1997. – Вип. 4. – С. 9, 16-17; Карта з “Атласу віце-адмірала Пущіна” 1786 // РДВІА, - Ф. ВУА, спр. 24089. – Арк. 1-3; План снятому на р. Днепре Хортицкому острову с показаниями на оном разного леса, лугов, зимовников и др. Ситуация до 1788. Капрал Иван Пиварович // РДВІА – Ф.ВУА, спр. 240099.– Арк. 27.
352. Козачок Н.Л. Звіти про роботу археологічних експедицій Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця за 1988-1990 // Науковий архів Національного заповідника “Хортиця”; План Хортицкому острову 1788 г. с ситуацией // РЦДВІА – Ф.ВУА, спр. 24089, № 3.
353. Остапенко М.А. Звіт про археологічні дослідження на о. Хортиця за 1993 // Науковий архів Національного заповідника “Хортиця”.
354. Дровосекова О.В. Материалы эпохи энеолита и бронзового века из с. Капуловки Днепропетровской области // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 2002. – Вып. 10. – С. 131-157; Иванова С.В. Исторические реконструкции и археологические реалии// Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 18. – С. 330-339; Тубольцев О.В. Предварительные итоги раскопок экспедиции «НАШ» памятника «Генералка-2» // Археологічні пам’ятки Хортиці та їх музеєфікація.- Запоріжжя, 2006. – Вип. 1. – Арк. 90-101; Тубольцев О.В. Шнуровой орнамент на памятнике Генералка – 2 // Рукопис. – 2009. – Арк. 1-7.
355. Козачок Н.Л. Памятники эпохи бронзы на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Вып. 2. – С. 82-83.
356. Там само.
357. Там само.
358. Кобалия Д.Р. Памятники археологии на территории Национального заповедника “Хортица”. Информативное приложение к топографической съемке. – Запорожье, 1995. – С. 53 // Науковий архів Національного заповідника “Хортиця”.
359. Кобалия Д.Р. Памятники археологии на территории Национального заповедника “Хортица”. Информативное приложение к топографической съемке. – Запорожье, 1995. – С. 53 // Науковий архів Національного заповідника “Хортиця”.
360. Там само.
361. Новицкий Я. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. – Запоріжжя, 2009. – С. 27-29, 32-34, 39; Сокульский А.Л. Отчет об археологической экспедиции, 1977 // Науковий архів Національного заповідника “Хортиця”. – 1981. – С. 61.
362. Там само.
363. Новицкий Я.П. Историко-археологический очерк острова Хортицы // ДАЗО – Ф. 161, спр. 4. – Арк. 20-29.
364. Новицкий Я.П. Историко-археологический очерк острова Хортицы // ДАЗО – Ф. 161, спр. 4. – Арк. 29-30; Смолічев П. Досліди могили в радгоспі ДЕСК о. Хортиця. - 15

травня. – Червня 1930 // Науковий архів інституту археології НАН України. – Ф.ВУАК/ДН. – Ф 79А . – Арк. 33-40.

365. Новицкий Я.П. Историко-археологический очерк острова Хортицы // ДАЗО – Ф. 161, оп. 1, спр. 4. – Арк. 21.

366. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1933-1739 г.г. – Спб, 1906. – С. 291-292; Яворницкий Д.И. Остров Хортица на р. Днепре // Киевская старина. – К. 1886. - Т. XIV. – С. 31; Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ, 1972. – Арк. 59-65.

367. Там само.

368. План Хортицького ретраншементу з ситуацією, 1741 // РДВІА – Ф. 349, оп. 1, спр. 6316; Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1933-1739 г.г. – Спб, 1906. – С. 291-292; Ласковский П. Материалы по истории инженерного искусства в России. – Спб, 1865. - Ч. Ш. – С. 363; Ленченко В. Хортицький ретрашемент // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К., 1998. - Вип. 7. – С. 102-112; Сокульский А.Л. Звіт про роботу археологічної експелиції, 1971 р. // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця", 1972.

369. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1933-1739 г.г. – Спб, 1906. – С. 291-292; План Хортицького ретраншементу з ситуацією, 1741 // РДВІА – Ф. 349, оп. 1, спр. 6316.

370. Там само.

371. Карагодин А. Из истории заселения юга Украины немецкими колонистами (XVIII-XIX) // Из прошлого Запорожья. Материалы к спецкурсу по истории краеведения для студентов и учителей истории. – Запорожье, 1992. – С. 18-21; Новицький Я. Острів Хортиця на р. Дніпро. – Запоріжці, 1993. – С. 365-368.

372. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1933-1739 г.г. – Спб, 1906. – С. 291-293; План Старому и Новому Хортицкому ретраншементам в каком ныне состоянии они находятся, 1740 // РДВІА – Ф. 349, оп. 47, спр. 6316. – Арк. 6-7; Остапенко М.А. Звіти про археологічні дослідження Хортиця 1996-1999 р.р. // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця".

373. Новицький Я. Острів Хортиця на р. Дніпро. – Запоріжжя, 1993. – С. 38; Козачок Н.Л. Звіти про археологічні дослідження Хортиці 1989-1994 // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця".

374. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1933 - 1739 г.г. – Спб, 1906. - Ч. 1. – С. 291-293; Остапенко М.А. Звіт про археологічні дослідження на о. Хортиця 1997-1999 // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця.

375. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1988. - Т. 2. – С. 489.

376. Фесуненко И. Отзовитесь юные герои // Комсомольська правда. - 18 декабря. - 1958; Солонський А. Безсмертя юних // Запорізька правда. – 1968. – 13 жовтня; Шевченко М.Н. З хлоп'ячих літ. – Дніпропетровськ, 1972; Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – С. 91-92.

377. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) – Ф. 359, оп. 71758, спр. 4. – Арк. 127; Ф. 33, оп. 793756, спр. 19. – Арк. 270-271.

378. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. - К., 1991. – С. 150-162.

379. Архів Центрального науково-дослідженого інституту тваринництва і механізації Південної зони СРСР. 1975 р. – С. 10-78.
380. Козачок Н.Л. Памятники эпохи бронзы на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Вып. 2. – С. 85.
381. Козачок Н.Л. Отчет о работе археологической экспедиции "Хортица-90" Государственного историко-культурного заповедника на о. Хортица // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця".
382. Козачок Н.Л. Памятники эпохи бронзы на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Вып. 2. – С. 85.
383. Березанская С.С., Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // Археология Украинской ССР. - Т. 1. – К., 1985. – С. 92, 494; Кобалия Д.Р. Исследования у балки Ганновка на о. Хортица // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеїфікація. – Запоріжжя, 2006. - Вип. 1. – С. 91-102.
384. Козачок Н.Л. Памятники эпохи бронзы на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Вып. 2. – С. 82-83.
385. Козачок Н.Л. Звіти про роботу археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиці 1989-1994 // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця"; Козачок Н.Л. Дослідження козацького зимівника в балці Велика Молодняга // Дослідження козацьких пам'яток України. – К., 1999. - Вип. 3. – С. 46.
386. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – С. 134; Добровольский А.В. Звіт за археологічні досліди на терені Дніпрельстану року 1927 // Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1929. - Т. 1. – С. 31-42; Брайчевський М.Ю.Походження Запорозького козацтва // Матеріали Першої Республіканської науково-практичної конференції "Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практики". – Дніпропетровськ, 1990. – С. 8-17; Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Придніпров'ї (II-XIV ст.). – К., 1975. – С. 3-271; Сокульський А.Л., Шевченко Т.К. Звіти про археологічні дослідження у південній частині о. Хортиця за 1976-1980 // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця"; Шевченко Т.К. До історії питання про виникнення Запорозької Січі // Матеріали Першої Республіканської науково-практичної конференції "Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практики". – Дніпропетровськ, 1990. – С. 87; Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Придніпров'я в IX-XIV ст. – К., 1992. – С. 3-71.
387. Козачок Н.Л. Памятники эпохи бронзы на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Вып. 2. – С. 83.
388. Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію "Хортиця-1995" // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця", 1995.
389. Козловський А. Результати дослідження останніх років на острові Байда // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К., 1998. - Вип. 7. – С. 106-112; Ленченко В. Хортицький ретрашемент // Там само, - С. 71-72; Пустовалов С. Загальний огляд та перспективи розкопок на о. Байда (Мала Хортиця) // Там само. – С. 112-115; Фоменко В. План Запорзької верфі // Архіви України. - К., 1964. - № 3. – С. 49-52.

390. Ласковский П. Материалы по истории инженерного искусства в России. – Спб, 1865. – С. 363-368; Карелин И. Запорожские городища// Записки Одесского археологического общества истории и древности. – Одесса, 1875. - Т. 9. – С. 436; Яворницкий Д.И. Остров Хортица на р. Днепре // Киевская старина. – К. 1886. - Т. XIV. – С. 16-17; Сокульский А.Л. Отчет об археологической экспедиции 1971 года на правом берегу Днепра // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця", 1971.

391. Добровольський А.В. Звіт за археологічні досліди на терені Дніпрельстану 1927 // Збірник крайового історико-археологічного музею. – Дніпропетровьк, 1929. - Т. 1. – С. 4-35; Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К., 1973. – С. 3-4.

392. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 2. – С. 177.

393. Там само. – С. 134.

394. Там само. – С. 135.

395. Адресная книга г. Александровска. – Александровск, 1-10. – С. 17.

396. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 70. – Арк. 74, 312; спр. 255. – Арк. 45, 80 98.

397. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 754. – Арк. 95-124.

398. ЦДАРА – Ф. 1690, оп. 2, спр. 76. – Арк. 52; Ф. 198, оп. 1 спр. 144; ДАЗО – Ф. 826, оп. 1, спр. 10. – Арк. 7; спр. 117. – Арк. 143; Ф. 24, оп. 1, спр. 769. – Арк. 1, 4, 8, 10; спр. 772. – Арк. 218; Ф. Р - 862, оп. 1, спр. 15. – Арк. 61 зв.; Ф. Р-2. оп. 1, спр. 438.- Арк. 29, 29 зв., 30 ; Газета Единение. - № 2. - 9 июня. - 1917. – С. 1; Справочник по г. Александровску на 1914 г. Изд. Б.Д.Розеншейна; Газета Новь. - № 319. - 6 декабря 1921; Газета «Красное Запорожье» № 201.- 3 сентября 1925; Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов. - Т. 2,3. – К., 1967; Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1987; Радянська енциклопедія історії України. - Т. 3. – К., 1971. – С. 247.

399. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 225, 488, 426; Обзор Екатеринославской губернии за 1901 год. – Екатеринослав, 1902. – С. 3, 4.

400. ДАЗО – Ф. 24, оп. 1, спр. 768. – Арк. 38; спр. 764. – Арк. 279.

401. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991. – Т. 2, кн. 2. – С. 194.

402. Шиханов Р. Шенченківський район міста Запоріжжя (1962-2007 роки). Становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008. – С. 13 ; Новое Запорожье. Хроника развития большого города 1921-2006. – Днепропетровск, 2006. – С. 62.

403. Тіхомолова І.Р. Список пам'яток археології м. Запоріжжя // Архів Запорізької обласної інспекції з охорони пам'яток ісорії і культури. – 2007. - № 21 – С. 4.

404. Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя, 2001. – С. 41; Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К., 1987. – С. 192; ЦАМО РФ – Ф. 370, оп. 6518, спр. 79. – Арк. 33-34; спр. 30. – Арк. 89-90.

405. 17-я Воздушная армия в боях от Сталинграда до Вены. – М., 1977. – С. 79, 82-85.

406. У пам'яті нащадків. – Запоріжжя, 2005. – С. 11-13.

407. Историко-архитектурный опорный план г. Запорожья. Материалы поквартальной инвентаризации. Карточки технического состояния. – К., 1991.- Т. 2, кн. 4. – С.123.

Покажчик вулиць

Аваліані вулиця
№ 1 42
Авангардна вулиця 42-47
Анголенка вулиця 42
№ 1/32 – 1 А 43
№ 2 43
№ 7 44
№ 8/6 45
№ 12 46
Артема вулиця 47-55
№ 1/29 47
№ 4 А 48
№ 6 48
№ 14/27 50
№ 26 50
№ 27 51
№ 29/11 53
№ 30 53
№ 31 – 31/14 53
№ 39 54
№ 50/19 54
№ 61/4 54
Базова вулиця 55
Барикадна вулиця
№ 19 55
№ 26 56
Бородинська вулиця
№ 12 – 12а 56
Братська вулиця 56-57
Брюлова вулиця
№ 7 58
Васильєва вулиця
№ 15 58
Великого К. (Костянтина Великого)
№ 1 58
№ 2 60
Верхня вулиця 223, 245
Весніна вулиця (академіка Весніна) 67
Вишневського вулиця 137
Військкоматська вулиця
№ 5 69
№ 20 69
Вінтера бульвар 60-67
№ 1 60, 64
№ 10 64, 65
№ 12 65
№ 16 65
Волі майдан 69
Вороніхіна вулиця
№ 3, 4, 6, 8, 9 70
8-го Березня вулиця 70-72
№ 5-7 70
№ 13 71
№ 15 71
№ 64/18 72
Героїв Сталінграду вулиця (ст.2)
№ 21 73
Гладкого вулиця
№ 2 74
Глісерна вулиця
№ 14 74
Гоголя вулиця 75-82
№ 25/12 75
№ 38 207
№ 44/35 76
№ 47 76
№ 55/33 76
№ 57 77
№ 59 77
№ 60 77
№ 62/33 77
№ 65/34 80
№ 71 81
№ 81/36 81
№ 99 82
Горького вулиця 82-95, 98
№ 4 А 83
№ 18/21 83
№ 21/2 85
№ 23 85
№ 25 85
№ 27/9, 27а, 29/22 87

№ 31 88
№ 32 А 89
№ 38/17 90
№ 41/20 92
№ 45 92
№ 53/18 92
№ 71 93
№ 73 95
Гребельна вулиця 98
Грязнова вулиця 99
12 квітня вулиця 159, 163, 164
Добролюбова вулиця 244, 247, 248
Дзержинського вулиця 99-111
№ 4 100
№ 5/37 100
№ 6/39 100
№ 7/25 103
№ 8 104
№ 9/25 104
№ 13/28 105
№ 20 106
№ 28/32 107
№ 48 107
№ 52/23 108
№ 62/33 110
№ 67 110
№ 98/55 111
Діагональна вулиця
№ 11 112
Дімітрова вулиця
№ 44 112, 113
Доблесна вулиця 113
Дружній проїзд
№ 11 251
№ 12 252
Електрична вулиця
№ 22 113
Жовтнева вулиця 98, 114
№ 8 114
№ 14, 14/28 114
№ 16 – 16-А 114
№ 23 114
Жуковського вулиця 98, 114-126
№ 13 115
№ 16 115
№ 18 115
№ 20 115
№ 21 116
№ 22 116
№ 23 116
№ 29а/29 116
№ 44/41 117
№ 49 117
№ 59 118
№ 61 118
№ 64 118, 121
№ 66 122
№ 70 А 125
№ 71 126
Залізнична вулиця
№ 1 126
Запорізька вулиця 42
Зачиняєва вулиця 168
№ 38 171
Зелинського вулиця 164
Іванова вулиця
№ 1 127
№ 2 128, 130
Ілліча вулиця
№ 12, 12 А 130
№ 30/39 130
№ 41 102
№ 41 А 102
Істоміна вулиця 131, 168
№ 10 171
№16 172
№17 173
№ 18 173
№ 33 175
№ 33 а 175
Київська вулиця 131-136
Кияшко вулиця 193
№ 16 136
Кірова вулиця
№ 79-79 А 136
Комінтерну вулиця
№ 4 177
№ 7, 7а 178
№ 12 179
Комсомольська вулиця 181
№ 16 183
№ 18/11 184

№ 24 185
№ 28 186
№ 30 186
Кремлівська вулиця 136-137
Кругова вулиця
№ 146/3; 148; 150/1; 152/6; 154/11 138
Курортна вулиця
№ 53 139
Лахтинська вулиця
№ 9 139
Леніна проспект 139, 164, 165, 181, 223, 247, 248,
№ 2 188
№ 4 189
№ 4а 189
№ 8 191
№ 9 141
№ 39/23 143
№ 41 144
№ 48 147
№ 52/25 148
№ 59/29 149
№ 64-64а 152
№ 66 153
№ 70 155
№ 84/29 156
№ 86 156
№ 102 157
№ 167 157
№ 171 158
№ 173 159
№ 175 226
№ 177 227
№ 183 229, 230
№ 185 231
№ 187 231
№ 191 233
№ 193 233
№ 206 160, 161
№ 212 161
№ 214 163
№ 216 235
№ 218 236
№ 220 237
№ 224 239
№ 230 231
№ 232 240
№ 234 233
Леппіка вулиця
№ 25/42 166
№ 34 166
Матросова вулиця
№ 28 166
Маяковського площа 167
№ 26 168
Медведєва вулиця 242
Металургів проспект 192, 242, 244, 245, 247, 248,
№ 11, 20, 22, 24 240
Мінська вулиця
№ 10 193
Мокра вулиця 194
Муравченка вулиця 194
№ 5, 7 195
Немировича-Данченка вулиця
№ 21 196
Очаківська вулиця 197
Первозванного Андрія площа 197
Передатна вулиця 198
Перемоги вулиця 297
Південне шосе вулиця 200, 202
№ 8 198, 200
№ 15 200
№ 20 200
№ 72 201, 202
Північне шосе
№ 1 203
Піщана вулиця 203
Портова вулиця 223
Правди вулиця 164
№ 23 204
Привокзальна площа
№ 1 204
Радянська площа 206
Рекордна вулиця 244, 245
Свердлова вулиця 206-209
№ 23 207
№ 24 207
№ 33, 33а 207
№ 35, 35а 208
№ 36 208
№ 37 209

№ 40/33 209
Селищна вулиця 223
Скворцова вулиця 223
Солідарності вулиця 209-222
40 років Радянської України 164, 242, 244, 245, 247
№ 19 250
№ 31 253
Сталеварів вулиця
№ 23 а 256
Стартова вулиця 256
Таганська вулиця 137
Теплічна вулиця
№ 18 257
Тополіна вулиця
№ 16 257
Транспортна площа 257
Трегубенка вулиця 254
Тургенєва вулиця 98
№ 22 257
№ 28/58 258
№ 42/14 258
Уральська вулиця
№ 3 258
Фільтрова вулиця 263
Хмельницького Богдана вулиця 223, 248, 263, 264
Чекістів вулиця 98, 285
№ 18 286
№ 24 286
№ 26 286
№ 27 287
№ 27а/15 288
№ 29 289
№ 30 293
№ 31а 295
№ 36/42 296
Червона вулиця
№ 23 296
14 Жовтня вулиця 297
Чубанова вулиця
№ 2 297
Шевченка бульвар 164, 297
Шушенська вулиця 168, 181, 298
№ 13 180

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абросимов І. О. 212
Акопян А. 229
Авраменко В. М. 211
Айгорн Б. 16
Акінфієв І. Я. 17
Алафузо М. 233
Александров І. Г. 24, 61, 194
Алексєєв А. 99, 104
Аллахбердянц А. 65
Алферов В. 66
Алчевська А. 16
Альбов Б. 225
Альперт М. 160
Альсон Е. 183
Альтзіцер А. 16
Альтзіцер М. 16
Альфонсо де Мауро 264
Амітін М. 182
Андрієвський С. Г. 61, 68, 224, 237, 239, 247, 248, 255
Андрієнко І. 105
Андросов М. В. 131
Андрущенко М. 144, 145, 156, 158-160, 163-165
Анголенка О. 69
Андрух С. 11
Анісімов О. 20
Анна Св. 124
Антип П. 57
Арсеньєв М. І. 279
Артема 47
Артеменко М. 194
Артозеєв Г. С. 211
Ачкасов А.(Карпенко) 126, 139
Ачкасов Л. 30
Бабур І. 268
Багрянородний К. VII 9, 268
Бадовський Я. І. 14, 140, 149-152, 182
Бажанова Т. 247, 252-254
Балакальчук О. 60, 297
Баранов В. 203
Баранов П.І. 70-72, 128, 133, 135, 138, 216, 221
Барсуков В. 257
Барський 152
Бархударов А. 193
Баш Я. 28
Башинський І. 99
Башкатов О. 90, 124, 130, 204
Белькович Ю. 194
Бельман Е. Н. 233, 248
Бер Г. Б. 18, 47, 51
Бергіл А. 277
Берія Л. В. 74
Бережний С. І. 131
Берестов П. П. 131-132
Беренштам В. 265
Бернiков М. М. 132
Беспрозваний О. 223
Бетхер Ф. М. 47-49, 85
Бєгєнов М. 65, 98
Биковський І. 15
Біанки А. 264
Бідна М. 183
Біленький І.М. 106
Біленький Х. К. 22, 285-289
Білокопитов Д. І. 223
Біргер Ю. 16
Бірюков Ю. 70, 197
Блітер Я. 225
Блюхер В. 23
Бобошко К. М. 132
Бовенко 207
Богаєвський К. 29
Богатін С. 293
Богуслаєв В. О. 72, 120, 166
Бодянський О. 265, 266, 269, 274, 280-282
Божко С. 142
Бойко В. Д. 212
Бойко М. Я. 212
Бойков І. Т. 212
Бок Е. 183
Бондаренко А. 204
Бондаренко Р. 47, 75, 83
Боплан Г. 9
Борисенко В. 257

Борисенко О. 193
Борман 19, 22, 23, 152, 191
Борокович М. 73
Бортенко Я. 29
Бот А. 183
Брадке . 267, 276, 278
Бражніков О. М 212, 213
Брежнєв Л. І. 293
Бродська 152
Бродський І. 28
Брунштейн 90
Бузук П. 170, 175
Бунін І. 18, 268
Буряк С. 56
Бутенко Ю. 198
Бухарін М. 293
Бухман Ш. Я. 75
Бухтєєв О.І. 193
Бухтулов П. 128
Бучинський І. І. 103, 109, 115, 118, 155, 156
Буштрук А. 203
Важенін В. М. 213
Вайнер Л. 30, 113, 117, 202
Вальман 13, 14, 170, 170, 175, 176, 178, 179
Вальман А. 170, 171, 174-176, 179, 190, 192
Вальман К. 170, 174, 179
Варикун Г. 206
Василевський С. 137, 160
Васильєв В. Л. 15, 56, 58, 257
Васильєва Н. Я. 58
Васильчук Г. 104
Вебе А. 277
Вега Лопе де 89, 135
Вегман Г. Г. 157-159, 163, 164, 167, 187, 225-229, 233, 239-241, 248, 249
Веденєєв Б. 25
Великий К. Т. 42
Веснін В. О.24, 26, 61, 67-69, 137, 138, 223, 224, 227, 229, 241, 242, 244, 248
Веснін О. 62
Весніни 61, 67, 68 229
Ветошкін М. 155
Винниченко В. 22
Вишиваний В. 22
Вишневецький Б. 283
Вишневецький Д. 283, 284
Вишневецький О. 257
Вібе 182
Візір А. Д. 168, 213
Вілінов Ю. 272
Вінтер О. 25, 27, 29, 61, 65, 68, 69
Вірник Ц. 43, 46
Вітчинкін М. 191
Вітько А. Ф. 213
Водяницький Г. П. 213
Войков 140
Володимир Св. 124
Воробйов Н. 29, 71
Воронін І. М. 209, 210
Врангель 23
Всеволожський М. М. 124
В’ялий В. 59
Габсбург В. 22
Гаврилов І. А. 91-92
Гавронський В. 107
Гагарін 141
Галушка Д. Ф. 34, 214
Галяткін П. 297
Гамченко С. 8, 28
Гарін В. 29
Гелькер 191, 192
Ген І. 14
Гепнер Я. 268, 277
Герасін В. В. 214
Гермес 147
Герцен А. 183
Гесс 171
Гинцбург І. 289
Гиря А. 30, 114, 117, 202
Гільдебрандт В. 277
Гільдебрандт К. 13, 171, 180, 182, 191
Гільдебрандт М. 277
Гільдебрандт П. 184, 191
Гільдебрандт Р. 277
Гінц 115, 118
Гітлер А. 197
Гладкий Й. М. (Бондар) 6, 13, 115, 124, 125, 166
Гладков В. 279

Гладков Ф. 28
Гладков Я. М. 93
Гладнів М. 22
Глінка М. І. 36, 141, 226, 229, 230, 231
Глобін М.І. 214
Гнєдін Д. Т. 16
Гоголя М. В.75, 90, 135, 268
Голіцин О. 5, 12, 42
Гончар М. Г. 30, 73, 113-115, 117, 202
Гончар О. 124
Горбатюк Є. 211
Гордієнко М. 71
Горький М. 18, 28, 73, 82, 89, 135, 139, 141
Гризодубова В. 71
Грінченко В. А. 10, 265
Громов М. 24
Грубіцин В. 203
Грунін В. 69
Грязнов І. К. 80, 127
Гулий В. 267, 280
Гуслиста П. Л. 262
Гуслистий К. Г. 262
Гюберт Г. 182
Гюберт К. 182, 184, 185
Данилов О. І. 32, 206
Девдаріан Г. 29
Делант Я. 156, 290
Денисенко Г. 7, 114
Денікін А. 23, 156
Дерябін Ф. Н. 225, 235, 236
Джигурда О. П. 214, 252
Дибенко П. 23
Дикий А. 202
Дік 175, 188
Дік Г. 171
Дік Я. 182, 185-188
Діпаоло Л. 137, 233
Добровольський А. В. 8, 9, 28, 265, 266, 285
Добровольський М. 184
Довженко О. 29, 90
Дончак В. 28
Драгоманов М. 17
Дровосєкова О. 35
Дубінін В. 99, 124, 165, 202, 257, 279
Дубовець М. О. 63
Дудикін Є. 65, 98, 99
Дудка І. 257
Дудкін С. 229
Дьомочка М. 199
Дюфлон 19, 71
Д`яченко І. Д. 280
Ейдеман Р. 293
Ельворт Р. 14
Енгельс Ф. 74
Епп П. 181
Естерович В. 107
Євдаш А. 200
Євтушенко С. Ф. 54
Євстаф`єв Є. 200, 279
Євстаф`єв Н. 279
Єгоров Д. 200
Єгоров Ю. 200, 297
Єгорович В. О. 132, 133
Єлисеєв Г. С. 279, 289
Єльцов К. С. 214
Ємельянов Д. І. 214, 215
Ємельянов Х. 279
Єременко О. Г. 161
Єрмолін П. Я. 55
Жданов 142
Ждановська П. 182
Желяб А. 14
Жемчужина П. 92
Живенко І. 202
Жмайло М. 267
Жолудь О.С. 167
Жуковський М. 74, 145
Жученко Г. 28
Забіла В. 230
Завардін А. 65
Задорожній В. 137
Заєст Л. 187
Зайцев Ф. 57, 113, 121, 122, 223, 257, 264, 297
Заньковецька М. 28, 140, 142, 145
Запорізький 28
Затонський В. 293
Захаренко А. 137
Захар'їн П. Л. 82-84

Звілінський С. 135
Землячка Р. 293
Зуль В. 293
Ібатулін І. 29
Ібрахім-паша 124
Іваніцкий А. 68
Іванов 250
Іванов В. 257
Іванов П. І. 62
Іванов П.М. 73, 209, 210
Іверов Г. 107
Івченко О. Г. 24, 34, 36, 72, 120, 128-130, 133, 217
Ільїнський В. Є. 265
Інкерман 215, 252
Іоанн 42
Іотка Ф. К. 279
Іргашев Б. Х. 279
Істомін В. 297
Кавалерідзе І. 192
Кадученко Й. А. 133
Казабаш А. 51, 53, 58, 70, 73, 83, 93, 107, 112, 126, 127, 139, 143, 171, 175, 176, 180, 171, 195, 196, 242, 295, 297
Казачук Н. С. 204
Калашнік В. С. 280
Калінін М. 62, 141, 293
Калмукіді Л. Ю. 55, 60, 137, 202, 203
Камінський Ф. Т. 10, 265
Камов 129
Кампін К. 70
Карафін К. 46, 52, 60, 69, 74, 80, 85, 92, 95, 98, 103, 104, 121, 124, 126, 152, 155, 157, 198
Карпенка-Карий І. 111
Катерину II 98, 181, 277
Касьян А. 71, 197
Кацин Г. М. 43, 46, 80, 81
Кащенко І. 14
Келлер Г. 51
Кернер Б. С. 16
Киценко М. П. 36, 133, 134, 269
Кінебас М. С. 34, 215
Кіров С. М. 28, 29, 192
Классен А. 170, 182
Клейменов В. 56
Клімашевська Т. 202
Ключнева А. 183
Книш І. 28
Князев Д. 224
Князєв І. 183
Князєв К. Ф. 25, 223, 244, 250
Кобалія Д. 265, 269, 270-278, 281, 285
Коваленко Г. В. 215
Ковальчук І. 203
Ковпак С. 90, 131
Ковтун Н. 225
Коган П. А. 15, 47, 48
Кожедуб І. 71
Козачок Н. 265, 272-275, 278, 280-282
Козирєв 29
Козлінер І. Л. 226, 237, 238, 248
Козловський А. 265, 283
Коккінакі В. 24, 71
Коллі М. 26, 61, 68, 224, 227, 241
Коломоєць Г. 73
Комарова М. 137
Комлєв Ф. 229
Конашевич-Сагайдачний П. 267
Кондратьєв М. Н. 75, 115, 122
Кононов А. О. 295, 296
Константинович 19, 71
Коняшкін М. М. 128, 215
Копп А. 13, 14, 21, 73, 74, 170,171, 182, 183, 186, 187
Копп Я. 19, 191
Корнієць Л. 30
Корсалі І. 257
Корсунський 100
Корф М. О. 16, 17
Коробова П. 33
Косинський К. 267
Костюк Ю. 28
Костяков Б. О. 216
Костянтинов М. 293
Котляревський І. 90, 136
Коцюбинський М. 18, 136
Кравець С. 64
Кравцов 272
Кравцов І. 152
Кравцов М. 69
Кравченко С. 282

Крапива К. 90, 136
Кржижановським Г. 24
Криворучко М. 29
Кригульська Т. 74, 107, 113, 202, 264, 280
Кронік І. 45
Кропивницький М. 111
Крюгер 171
Крюков А.Ю. 209
Кузьменко Б. 63
Кузьменко В. 205, 226
Кузьменко О.45, 46, 48, 50, 63, 65, 66, 69, 76, 81, 84, 86, 88, 89, 105-109, 117, 138, 148, 156, 161, 165, 167, 171-173, 175, 177, 179, 183, 184-186, 188, 189, 191
Кузьминський І. 294
Кузьмич В. 28, 142
Кузьмін А. М. 195, 198, 200, 201
Кузьомін І. Н. 193
Кук В. 31
Кунгурцев Є. 160
Купер Х. Л. 24, 25, 61
Купеціо І. 66, 224
Куржупов І. А. 88, 89, 99, 104, 207
Кухтін Н. 56
Кучма Л. Д. 63
Куштусов А. 85
Лавров В. 26, 224, 227, 228,246, 248, 251-253
Лавров В. Г. 225, 245, 251, 253
Лавров В. Л. 231
Лаврова В. Р. 239
Лавриненко Г. 257
Лазаренко О. 22
Ланшин О. А. 84, 146-148
Лапкін М. 161
Ласка І. 200, 231
Ласкін В. 257
Латишев М. 225
Лебедєв М. 206
Левітан В. С. 216
Легут П. О. 193
Лейбензон М. 29
Лелюшенко Д. Д. 32, 160, 206
Ленін В. І. 25, 26, 34, 60, 62, 90, 94, 139, 140
Лепп А. 189, 190
Лепп І. 182
Лепп Й. 170, 189-191
Лепп П. Г. 13, 14, 170, 171, 175, 179, 183, 190, 192
Леппік Й. 69, 141, 157
Летавін В. 224, 244, 245
Летяга В. 279
Лещенко О. І. 216
Лещинський Я. І. 21, 140, 148, 286, 287
Лизков С. 95
Лисенко М. 18, 11, 134, 268
Литвин М. 273
Литвинов П. Н. 280
Лібкнехт К. 140
Лімберг Я. І. 153, 155
Ліфшиць М. 16
Лозовський В. А. 216
Лотарєв В. О. 128, 129, 216, 217
Луки 16
Луконін Д. 128
Луконін Я. 128
Лукін М. 71
Луначарський А. В. 89
Лур'є Л. 43
Луців Ю. 229
Лущинський Ю. 297
Лущенка Г. А. 56, 57
Лютий Г. А. 203
Ляхович А. 29
Ляшко С. 11, 281
Мавтерс С. 267, 276-278
Магар В. Г. 34-36, 110, 111, 134, 140, 144, 145
Мазур Т. 36
Майбород Г. 28
Майбород П. 28, 134
Майоренко П. 106, 289
Макарук 29
Маклер 29
Максимович-Григоренко П. 15
Малашевич І. 276, 284
Малевич К. 229
Малєєва В. 14
Малиновський Р. Л. 206, 297
Малихіна Л. 56, 63, 71, 72, 74, 75, 90, 99, 113, 115, 125, 128, 130, 136, 166, 192, 197,

198, 200, 202, 204, 206, 207, 211-214, 216-223, 240, 256, 257, 263, 297
Маліков Й. 137
Малоземов І. 223, 228
Мальцев А. А. 262
Мальцев Л. 94
Манило-Дніпряк І. 28
Марк (апостол) 42
Мартенс Г. 265, 284
Марфельд Р. 115, 118
Марченко І. 182
Масліх С. О. 224, 233, 244, 250
Маслов С. 138
Масютка М. 290
Матвієвський П. 28
Маторін А. 159, 162-164
Матфей (апостол) 42
Махно Н. 22, 23, 79, 127, 155, 286, 289
Маяковський В. 94, 229
Меерсон Д. 138
Межин Ю. 293
Мейєр Д. 289, 293
Мейєрхольд В. 229
Мейлус І. Г. 217
Миколай Св. 48
Микола Олександрович ім. 118
Мирний П. 90, 136
Миронов Б. (Михальчук) 30, 126, 139
Михайлов П. 36, 120
Михайлов-Щукін В. 15
Мілін Б. 16
Міль 129
Мілушин Т. Т. 134
Мінаєв О. А. 14, 99, 108-110, 134, 135
Мінаєв Д. А. 14, 134, 182
Мінаєв Д. А. 116, 122, 125, 134, 188
Мініх фон Гергард 42, 275, 276, 284
Міхелович Т. 82, 104, 149
Мовчановський Ф. Ф. 14, 17, 18, 75, 259, 263
Моїсеєв В. 279
Мокроусов О. 21, 97
Молотов В. 92
Мороз (Коган) 15
Мороз Я. 124
Морозов Д. 225
Морозова А. І. 36, 89, 135, 145
Морозова С. К. 57, 64, 65, 73, 121, 131, 132, 134-136, 156, 166, 167, 181, 192, 194, 204, 217, 220
Мозолевський Б. 11
Мужайло М. Т. 57
Муравченко Ф. М. 130, 217
Муромець І. 71
Нагибін В. 279
Нагірний М. П. 263
Нагнибіда М. 28
Назаров А. 29
Наливайко С. 267
Невський О. 57, 128, 133
Немзер І. 28
Непомнящий А. 105
Несмашний Г. І. 218
Нестерова П. 73
Нібур А. 187
Нібур Г. А. 170, 171, 173, 182, 185, 186, 187
Нібур Я. 187
Нікольчук М. 128
Новицький Я. П. 6, 8, 17, 28, 42, 94, 197, 265, 267, 270, 271, 274, 275, 277, 278, 293
Номінас Б. Д. 218
Носенко І. 70, 160
Носов М. 139
Овсюк (Крюкова) К. 171
Огла У. 183
Огурцов Д. 29
Олександр II 14
Олександров С. 29
Олійник В. 57, 72
Оліфер І. 20
Оліфер М. 28
Омельченко В. І. 36, 71, 72, 120, 218
Онойко Л. 223
Орджонікідзе Г. К. (Серго) 26, 201, 203, 227, 293
Орлов Г. М. 61, 64, 68, 224, 225, 227, 228, 231, 239, 241, 245, 248, 249, 251, 252
Орлов І. 62
Орлов М. 293
Орлова Р. М. 236
Орловський М. 105

Осадчий В. 198
Осадчий Г. 198
Осипенко Д. О. 280
Осипенко П. 71
Осіт В. 69
Остапенко М. 265, 269-275, 278, 283, 285
Оськин І. 257
Павленко Т. Г. 43, 45, 46
Павло І 98
Павло А. М. 120
Палатн А. 277
Панасєв Д. 183
Панів А. 142
Панков Б. Н. 218
Панфіловський Л. 278, 279
Папазова І. 36
Пастушенко 31
Патон Є. О. 199, 220, 231, 260
Паторжинський І. 229
Патрикеєв Ю. 56
Паук І. 293
Певзнер Л. Ш. 43, 45, 46, 81
Пекутовськ Ф. С. 43, 46, 259, 260, 261
Пеннер Й. 171
Первозванний А. 36, 197, 198
Перлін Г. 257
Перовська С. 62
Пестушко К. Ю. (Степовий-Блакитний) 120
Петлюра С. 90
Петренко В. 279
Петров В. 160
Петровський Г. 293
Пєшанов В. 10, 265, 272, 274, 283
Писаревич Х. 279
Писаренко М. Ф. 218, 219
Півень І. 279
Півнєв В. 73
Плешивенко А. 11
Погорєлов В. 225
Поддєрьогін Д. М. 17, 118, 121
Пойденко В. Ф. 60, 210, 211
Покришкін О. 160
Поль О. 8, 264
Поляк О.В. 57
Померанцев С. 202
Попандопуло З. 11, 139
Попов А. 128
Попов В. 224
Попов М. 22
Порада О. М. 112, 113
Потебня Ю. М. 219, 255, 256
Потьомкін Г. 268
Потьомкін Л. С. 105
Примакова В. 14
Пронін І. 128
Проскуров І. Й. 74
Прокашев А. 128
Прутко Г. І. 219
Пулавський 82, 147
Пункін Я. Г. 135
Пустовалов С. 283
Путін В. В. 63
Пушкін О. 36, 55
Пушкін Ю. Г. 32, 206
Равдонікас В. 9
Раковський Х. 293
Раппопорт Б. 197, 200, 263, 297
Раскова М. 71
Раубішко С. В. 219
Рац С. 92
Регер К. 184
Регирер М. І. 153
Редя В. 229
Ремпель П. 170
Ретшем М. 284
Решетняк П. 112
Решпель Г. 13
Рєпін І. 18, 28, 268
Ріппас Б. 58
Ріхтер А. Є. 43-45
Рогачевський І. З. 29, 201-203
Розов І. 60
Романенко Ю. 225
Романицький Б. 28, 142, 145
Романов Д. 18
Рослик П. А. 219
Роттерт П. 25
Рош Т. Г. 99, 107, 108
Рубан П. В. 220
Рудинський М. Я. 8, 265
Русіянов І. М. 32, 206

Сабатюк Н. 43, 259, 286, 287
Сакулін Б. 223
Самсик І. 29
Сапко О. 256
Сарай-аль Джедід Кідільбеком 266
Саркісов Б. 200
Сацький В. 201
Святослав І. кн. 5, 9, 35
Сеник О. 28
Сеннік С. 56
Сенявін Н. Я. 267, 284
Сергеєв 47
Сергієнко В. 28
Сєров В. 18
Сидельников М. 28, 279
Сикулін М. 26
Симон Д. 183
Ситов І.М. 209, 210
Сікорський І. 71
Сіменс Ю. 182
Скворцов І. В. 223
Скомарохов М. 160
Скоропадський П. 21
Славянов А. 289
Смоленський С. М. 65, 98, 278
Смолічев П. І. 28, 265, 275
Соболєв Г. 257
Соболь М. 197, 257
Собяник В. 257
Соколовський А. І. 262
Сокульський А. 265, 266, 274-276, 282, 285
Сосюра В. 142
Сошинський М. 32
Сполітак Ф. 36
Сталін 30, 126, 197
Сталін П. М. 225, 231
Старицький М. 89, 111, 135
Стельмах М. 124
Стефанов Д. М. 209
Стефанов Д. І. 210
Страхов А. 229, 230
Стрелецький М. С. 24
Стрибков Н. 202
Судця В.О. 32, 206
Сулим І. 267
Сьомка М. Ф. 34, 220
Сьомочкін І. 81, 117, 156, 230
Тавоніус 182, 184, 185
Тагаєвський 99, 100
Тараненко С. 133, 134
Татаринов И. Н. 52
Тевасян І. 199
Терещенко А. 264
Тимофеєв В. 281
Тихонов М. 124, 204
Тищенко О. 80, 92, 95, 98, 104, 121, 124, 149, 152, 155
Тіссен Д. 141
Тіссен П. 13
Тіхомолова І. Р. 56, 131, 139, 297
Ткаченко В. 37
Толстой Д. 16
Тополін С. М. 15, 257
Тощев Г. М. 11
Тощев Г. В. 279
Трегубенко О. Ф. 36, 198, 199, 220, 221, 231
Трегубова Т. 7, 52, 59, 293
Трохименко К. 29
Троценко О. Г. 168
Троцький Л. 293
Троцюк О. 29
Трощановський А. Ф. 89, 90, 136, 145
Тубольцев О. 273-275, 280-283, 285
Тулуб 93
Тумаринко І. І. 73
Турченко Ф. 37
Уборевич І. 293
Уваров А. 16
Угненко В. П. 221
Українка Л. 18, 60, 73, 90, 136
Ульянов Д. І. 155
Унгер А. 19
Усачов Л. 28
Усманов І. 209, 210
Усова Н. 85
Утьосов Л. 139
Ушинський К. 16
Фадєєв 60
Федоренко В. 200
Федоренко Ф. 160

Федоров О. 211
Федотов Б. 56
Федорович Т. 267
Федоровський О. С. 265
Фельгер М. 64
Фешотт А. 135
Філатов В. 166
Філянський М. 28
Фокін О. 202
Фохт А. 183
Франко І. 135
Фридездорф 42
Фрідлін С. 144
Фрунзе М. 23, 222, 293
Хазан Р. А. 82, 90
Хазанов М. 85
Хайрулін З. 201
Харлова В. 36
Хилюк М. 112, 126, 257
Хмельницький Б. 36, 128, 264, 267, 279, 280
Ходарєв О. 257
Хорунжий Г. М. 280
Хрущов М. С. 234
Худас М. 134, 297
Цвєркун П. 293
Цибульов О. 202
Циглер О. І. 14
Цимбал І. 201
Цимерман Р. 183
Ципко С. 34
Чаговець П. 257, 269
Чайка О. 82, 171, 179, 183, 184, 188, 191
Чак Б. 113, 120, 122, 223, 264, 297
Чапаєв 31, 42
Челомей В. 24
Чендиріна Р. 42, 57, 69, 113,117, 131-133, 161, 211, 215, 223, 298
Чепига І. 257
Червоній Л. Д. 221
Черемис А. 44, 48, 50, 53-55, 69, 76, 77, 81, 82, 92, 100, 104, 114, 116, 118, 126, 130, 136, 152, 166, 208, 209, 259, 286, 287, 296
Череміс Т. 14
Чериковер Е. 223, 224
Чечвянський В. 142
Чкалов В. 24
Чубанов Ф. 15
Чубарь В. Я. 26, 67, 120, 293
Чудаков Б. 279
Чудновський К. 57
Чудновський Ю. 112
Чуйков В. І. 32, 160, 206
Чуйков Є.В. 221
Чупілко І. А. 221
Шабашвілі С. 29
Шабельник В. І. 221, 222
Шапільський В. 225
Шаповалов Г. 37
Шах Я. 267
Шпак М. 28
Шведа 152, 191
Шевельов І. С. 222
Шевцова О. 128
Шевця І. 272
Шевченко І. 28
Шевченко Т.42,43, 56, 65, 70, 72, 99, 100, 111, 112, 121, 122, 125, 134, 141, 168, 194, 196, 198, 200, 202, 203, 206, 211, 213-216, 218-222,256, 264-266, 269-271, 273, 276-282, 286, 297
Шевченко Т. Г.6, 18, 30, 35, 72, 230, 268, 296
Щеговський Д. 4
Шелюлєв В. 206
Шепель В. 257
Шенделя Ф. А. 85
Шилін О.П. 160
Шилін П. 279
Шило П. 33
Шинкарьов В. 202, 290
Ширяєв А. 10, 11
Ширяєва М. 42, 56, 58, 60, 98, 121, 257
Шитова Ю. 42, 57, 69, 113, 131-133, 139, 161, 211, 213, 215, 216, 218, 219, 221, 263, 298
Шлома М. 28
Шльомін І. 297
Шмідт В. 147
Шмідтгаля 155
Шовкуненко О. 29

Штейнфаєр Л. Я. 87
Шульт Ю. А. 120, 222
Шумний Г. 183
Щедрович Л. І. 85
Щекотіхіна В. 14
Щорс М. 34, 89, 90, 111, 134, 136, 145
Щусєв О. 26, 223
Юпко Л. Д. 34, 36, 201, 222, 240
Юра Р. О. 265, 271, 276, 283
Юрезанський В. 28
Юровський С. 16
Яворницький Д. І. 8, 17, 28, 134, 265, 272, 283
Янцен Г. 182, 183
Янцен Ю. 183
Ярослав Мудрий 63
Яр Славутич 28
Ясенко Д. 31
Ясенко І. 15
Яфа О. 138, 224, 242, 244
Яценко М. 206

ПОСТАТЕЙНИЙ ПОКАЖЧИК

1. Цех локомотивного депо, в якому працював Великий К.Т., 1904-1905. Вул. Аваліані, 1. С.42
2. Пам'ятне місце Олександрівської фортеці, 1770-1771. Авангардна, Героїв Сталінграду, Запорізька вул. та Леніна проспект. С.42
3. Анголенка вулиця, к. 19 – поч. 20 ст. С.42-43
   - 3.1. Міська садиба, к. 19 ст. (№ 1/32-1а). С.43
   - 3.2. Міське початкове училище, 1913 (№ 2). С.43
   - 3.3. Прибутковий будинок з аптекою А.Ріхтера, поч. 20 ст. (№ 7). С. 44-45
   - 3.4. Прибутковий будинок Л. Певзнера, в якому розташовувалася жіноча гімназія Т. Павленко, 1908-1909 (№ 8). С. 45-46
   - 3.5. Прибутковий будинок Лур'є Л.Ш. і Вирник Ц.Ш., поч. 20 ст. (№ 12). С.46-47
4. Артема вулиця, к. 19 – поч. 20 ст. С.47
   - 4.1. Прибутковий будинок Когана П.А., 1911 (№ 1/29). С.47-48
   - 4.2. Особняк, к. 19 – поч. 20 ст. (№ 4а). С.48
   - 4.3. Особняк Бетхера Ф.М., 1910 (№ 6). С.48-50
   - 4.4. Житловий будинок, к. 19 – поч. 20 ст. (№ 14/27). С.50
   - 4.5. Житловий будинок, 1900 (№ 26). С.50-51
   - 4.6. Будинок лікарні пологового притулку Бера Г.Б., 1911-1912 (№ 27). С.51-52
   - 4.7. Жіноче парафіяльне училище, к. 19 ст. (№ 29/11).С. 53
   - 4.8. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 30). С. 53
   - 4.9. Міська садиба, 1890 (№ 31-31/14). С. 53-54
   - 4.10. Особняк Євтушенка С.Ф., 1910 (№ 39). С.54
   - 4.11. Будинок мирового суду, 1900 (№ 50/19). С.54
   - 4.12. Будинок міської водокачки, к. 19 ст. (№ 61/4). С. 54-55
5. Кладовище німецьких військовополонених, 1954. Вул. Базова. С. 55
6. Могила Єрмоліна П.Я., 1943. Вул. Барикадна, 19. С.55
7. Пам'ятник борцям революції, 1930. Вул. Барикадна. С. 55-56.
8. Братська могила учасників грудневого збройного повстання, 1905, Вул. Барикадна, 26. С.56.
9. Пам'ятник робітникам-залізничникам, які загинули в Другій світовій війні, 1975. Вул. Барикадна, 26. С.56
10. Курган. Вул. Бородинська, 12-12А. С. 56
11. Могила Лущенка Г.А. Вул. Братська, Осипенківське кладовище. С.56-57
12. Могила Мужайла М.Т. Вул. Братська, Осипенківське кладовище. С.57
13. Могила Поляка О.В., 2003. Вул. Братська, Осипенківське кладовище. С. 57
14. Їдальня, 1934-1939. Вул. Брюлова, 7. С. 58
15. Будинок, в якому проживав Васильєв В.Л., 1902. Вул. Васильєва, 15. С.58
16. Залізничний вокзал станції „Олександрівськ" Катерининської залізниці, 1904. Вул. К.Великого, 1. С.58-60
17. Пам'ятник робітникам Запорізького електровозоремонтного заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1975. Вул. К.Великого, 2. С. 60
18. Дніпровська гідроелектростанція ім. В.І.Леніна 1927-1932, 1943-1947, 1971-1982. Бул. Вінтера, 1. С. 60-63
19. Могила невідомого солдата, 1943. Бульв. Вінтера, 1. С. 64
20. Будинок Головного управління Дніпробуду, 1949. Бульв. Вінтера, 10. С. 64-65
21. Пам'ятне місце форсування Дніпра радянськими військами, 1943. Бульв. Вінтера, 10. С. 65
22. Пам'ятник Вінтеру О.В., 1966. Бульв. Вінтера, 12. С. 65
23. Палац енергетиків, 1949. Бул. Вінтера, 16. С. 65-66
24. Четверте селище, 1927-1928. Бульв. Вінтера, вул. Академіка Весніна, Кияшка вул. С. 67-69
25. Міське чоловіче початкове училище, к. 19 ст. Вул. Військоматська, 5. С. 69

26. Особняк, к. 19 ст. Вул. Військоматська, 20 С. 69
27. Братська могила бійців винищувального батальйону, 1941. Майдан Волі (сквер). С.69
28. Братська могила учасників боротьби за радянську владу, 1917-1921, 1936. Майдан Волі (сквер). С. 69
29. Житлові будинки, 1934-1939. Вул. Вороніхіна, 3, 4, 6, 8, 9. С. 70
30. Братська могила жертв фашизму, 1941-1943. Вул. 8-го Березня, 5-7 (сквер). С. 70
31. Пам'ятник робітникам заводу „Мотор Січ", які загинули в Другій світовій війні, 1975. Вул. 8-го Березня, 13.С.71
32. Будівля заводоуправління Запорізького моторобудівного заводу де працював Омельченко В.І., 1916, 1945. Вул. 8-го Березня, 15. С. 71-72
33. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1989. Вул. 8-го Березня, 34. С. 72
34. Житловий будинок з кутовою баштою, 1939. Вул 8-го Березня, 64/18. С. 72-73
35. Парафіяльне училище № 2, 1906. Вул. Героїв Сталінграду, 21. С. 73
36. Майстерні з виробництва сільськогосподарських машин А.Коппа, 1863. Вул. Гладкого, 2. С.73-74
37. Пам'ятник робітникам заводу „Запоріжкабель", які загинули в Другій світовій війні, 1975. Вул. Гладкого, 2. С. 74
38. Пам'ятник робітникам суднобудівного-суднoремонтного заводу, які загинули в Другій світовій війні. Вул. Глісерна, 1. С. 74
39. Гоголя вулиця, к. 19 – поч. 20 ст. С. 75
    39.1. Міська садиба з булочною Бухмана Ш.Я., 1910. (№ 25/12).С. 75-76
    39.2. Особняк, рубіж 19-20 ст. (№ 44/35). С.76
    39.3. Парафіяльне училище, 1900 (№ 47). С.76
    39.4. Пошта, злам 19-20 ст. (№ 55/33). С. 76-77
    39.5. Житловий будинок Золотницького В.О., злам 19-20 ст. (№ 57). С. 77
    39.6. Прибутковий будинок, к. 19 ст. (№ 59). С. 77
    39.7. Палац піонерів, 1950 (№ 60). С.77
    39.8. Жіноча гімназія, 1902-1903 (№ 62/33). С. 77-80
    39.9. Ремісннча школа Талмуд-Тора, 1914 (№ 65/34). С. 80-81
    39.10. Особняк Кацина Г.М., 1908 (№ 71). С. 81
    39.11. Житловий будинок, 1900 (№ 81/36). С. 81-82
    39.12. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 99). С. 82
40. Горького вулиця, злам 19-20 ст. С. 82-83
    40.1. Громадська споруда, поч. 20 ст. Вул. Горького, 4а. С. 83
    40.2. Будинок купця Захаріна, сер. 19 ст. (№ 18/21). С. 83-84
    40.3. Особняк Щедровича Л.І., 1910 (№ 21/2) С. 85
    40.4. Прибутковий будинок Бетхера Ф.М., 1910 (№ 23) С. 85
    40.5. Прибутковий будинок Шенделя Ф.А., 1911-1912. (№ 25). С. 85-86
    40.6. Гуртожиток заводу „Комунар", 1949 (№ 27-27А, 29). С. 87-88
    40.7. Будинок реального училища, к. 19 ст. (№ 31). С. 88-89
    40.8. Будинок, в якому проживали Морозова А.І. і Трощановський А.Ф., 1957 (№ 32А; кв. 3, 35). С. 89-90
    40.9. Міська садиба Хазана Р.А., 1900-1910 (№ 38/17). С. 90-92
    40.10. Житловий будинок С.Рац, 1890 (№ 41). С.92
    40.11. Житловий будинок з медичним закладом, поч. 20 ст. (№ 45). С. 92
    40.12. Житловий будинок, кін. 19 ст. (53/18). С. 92-93
    40.13. Народний будинок, 1901 (№ 71). С. 93-95
    40.14. Електрична станція, 1910 (№ 73). С. 95-98
    40.15. Місце форштадта Олександрівської фортеці та заснування м. Олександрівська, 1795. Вул. Горького, Жовтнева, Жуковського, Тургенєва, Чекістів. С. 98
41. Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, які загинули під час форсування Дніпра в 1943 р. Вул. Гребельна (сквер). С.98-99

42. Пам’ятник робітникам-залізничникам, які загинули в Другій світовій війні, 1971. Вул. Грязнова. С.99
43. Дзержинського вулиця, злам 19-20 ст. С. 99-100
43.1. Прибутковий будинок Корсунського, к. 19 ст. (№ 4). С.100
43.2. Особняк Тагаєвського, к. 19 ст. (№ 5/37). С. 100
43.3. Земська повітова Управа (стара), 1860-1870 (№ 6/41). С. 100-103
43.4. Особняк, к. 19 ст. (№ 7/25). С. 103-104
43.5. Прибутковий будинок Куржупова І.А., 1906 (№ 8). С. 104
43.6.Міщанська управа Олекандрівського міщанського товариства, 1885-1895 (№ 9/25). С. 104-105
43.7. Житловий будинок купця Потьомкіна Л.С., 1873, 1913. (№ 13/28). С. 105-106
43.8. Житловий будинок Біленького І.М., поч. 20 ст. (№20). С. 106-107
43.9. Пам’ятник жертвам політичних репресій 30-50-і роки 20 ст., 1996 (№ 28-32). С.107
43.10. Особняк Рош Т.Г., 1912-1913 (№ 48). С. 107-108
43.11. Прибутковий будинок з заїздом Мінаєва О.А., 1908 (№ 52/53). С. 108-110
43.12. Будинок управління СБУ, 1950-ті р.р. (№ 92). С. 110
43.13. Будинок, в якому мешкав Магар В.Г., 1958 (№ 67). С. 110-111
43.14. Будинок 1-го змішаного училища, кін. 19 ст. (№ 98/55). С. 111-112
44. Пам’ятник робітникам ферросплавного заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1970 (№ 11, перед будинком заводоуправління). Вул. Діагональна, 11. С. 112
45. Будівля заводоуправління Запорізького абразивного комбінату в якому працював Порада О.М., 1939. Вул. Дімітрова, 44. С.112-113
46. .Пам’ятник робітникам Запорізького абразивного комбінату, які загинули в Другій світовій війні, 1975. територія комбінату). С. 113
47. Братська могила військовополонених, 1942-1943. Вул. Доблесна, квартал 2. С. 113
48. .Житловий будинок, в якому мешкав Гончар М.Г., 1941. Вул. Електрична, 22. С. 113-114
49. .Житловий будинок, к. 19 ст. Вул. Жовтнева, 8. С. 114
50. Міська садиба, поч. 20 ст. Вул. Жовтнева, 14 та 14/28. С.114
51. Міська садиба, поч. 20 ст. Вул. Жовтнева, 16-16А. С.114
52. Житловий будинок, к. 19 ст. Вул. Жовтнева, 23. С. 114
53. Жуковського вулиця, злам 19-20 ст. С. 114-115
53.1. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 13). С.115
53.2. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 16). С. 115
53.3. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 18). С. 115
53.4. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 20). С. 115-116
53.5. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 21). С. 116
53.6. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 22). С. 116
53.7. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 23).С. 116
53.8. Будинок В. Мінаєва в комплексі з будинком „Аптеки”, 1905. (№ 29-29А). С. 116-117
53.9. Житловий будинок, 1900 (№ 44/41). С. 117
53.10. Особняк, 1900 (№ 49). С. 117
53.11. Житловий будинок, 1950-1951 (№ 59). С.118
53.12. Житловий будинок, 1950-1951 (№ 61).С. 118
53.13. Механіко-технічне училище, 1900-1903 (№ 64).С. 118-120
53.13.а. Пам’ятник Поддєрьогіну Д.М., 2003 (№ 64, перед головним корпусом). С. 121
53.13.б. Пам’ятник студентам і викладачам ЗНТУ, які загинули в Другій світовій війні, 2000 (№ 64). С. 121-122
53.14. Чоловіча гімназія, 1910-1911(№ 66). С. 122-124
53.15. Могила Гладкого Й.М., 1866, 1992 (територія ЗНУ). С. 124-125
53.16. Будинок дитячого притулку, 1896 (№70-а). С. 125-126
53.17. Особняк, к. 19 ст. (№ 71). С. 126
53.18. Пам’ятник підпільній групі „Ревком”, 1965 (в парку ім.. Дроб’язка). С.126

54. Будинок лікарняної частини Катеринославських залізничних майстерень, поч. 20 ст. Вул. Залізнична, 1. С. 126-127
55. Алея Героїв Радянського Союзу, 1969. Вул. Іванова,1 (територія військової частини). С.127-128
56. Будинок дослідного конструкторського бюро № 458 (тепер Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро Івченко-Прогрес»), 1933, 1945, в якому працювали Івченко О.Г., Лотарєв В.О. Вул. Іванова, 2. С.128-130
56.1. Пам'ятник Івченку О.Г., 2009. Вул. Іванова, 2 (перед головним корпусом ЗМКБ „Івченко- «Прогрес»). С.130
57. Міська садиба, 1900. Вул. Ілліча, 12-12А. С.130
58. Особняк, к. 19 ст. Вул. Ілліча, 30-39. С.130
59. Курган. Вул. Істоміна, між балками Канцерівською і Глиняною. С.131
Вул. Київська, Південне кладовище.
60. Могила Андросова М.В. С.131
61. Могила Бережного С.І. С.131
62. Могила Берестова П.П. С.131-132
63. Могила Бернікова М.М. С.132
64. Могила Бобошка К.М. С.132
65. Могила Єгоровича В.О. С.132
66. Могила Івченка О.Г. С.133
67. Могила Кадученка Й.А. С. 133
68. Могила Киценка М.П. С. 133-134
69. Могила Магара В.Г. С.134
70. Могила Мілушина Т.Г. С.134
71. Могила Мінаєва О.А. С. 134-135
72. Могила Морозової А.І. С.135
73. Могила Пункіна Я.Г. С. 135-136
74. Могила Трощановського А.Ф. С.136
75. Пам'ятник робітникам енергомеханічного заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1975. Вул. Кияшка, 16. С.136
76. Міська садиба, к. 19 ст. Вул. Кірова, 79-79А. С.136
77. Пам'ятне місце подвигу воїнів 3-ї бригади МППО, 1971. Вул. Кремлівська, у сквері. С.136-137
78. Селище трансформаторного заводу, 1947-1956. Вул. Кремлівська, Таганська, Вишневського. С. 137-138
79. Житлові будинки, 1934-1939 рр. Вул. Кругова, 146/3, 148, 150/1, 152/6, 154/11. С. 138-139
80. Будинок, де містилася явочна квартира підпільної організації „Ревком", 1938. Вул. Курортна, 53. С.139
81. Курган. Вул. Лахтинська, 9, на подвір'ї лицею № 92. С.139
82. Леніна проспект, 19-20 ст. С. 139-141
82.1. Клуб «Металіст», 1925 (№9). С. 141-142
82.2. Готель „Театральний", 1950-і. (№ 39/23). С.143-144
82.3. Запорізький академічний музично-драматичний театр ім. В.Г. Магара, 1953 (№ 41). С.144-145
82.4. Прибутковий будинок Ланшина О.А., 1912 (№ 48). С.147-148
82.5. Прибутковий будинок Лещинського Я.І., 1908-1909 (№ 52/25). С.148-149
82.6. Міська садиба Бадовського Я.І., к. 19 ст. (№ 59/29). С. 149-152
82.6.а.Садибний будинок, к. 19 ст. С. 150
82.6.б.Флігель, 1911. С. 151
82.6.в. Старі ворота, к. 19 ст. С. 152
82.7. Міська садиба Бродської, к. 19 ст. (№ 64-64А). С.152
82.8. Міська садиба Регирера М.І., поч. 20 ст. (№ 66). С. 153-155

82.9. Земська лікарня, 1914-1916 (№ 70). С.155-156
82.10. Житловий будинок, 1930 (№ 84/29). С.156
82.11. Житловий будинок, 1930 (№ 86). С.156
82.12. Житловий будинок, в якому жив Й Леппік, 1929 (№ 102). С.157
82.13. Житловий будинок з вбудованим кінотеатром, 1951 (№ 167). С.157-158
82.14. Житловий будинок, 1951 (№ 171). С. 158-159
82.15. Житловий будинок, 1950 (№ 173). С.131-132
82.16. Алея Слави, 1965 (№ 206, поряд із будинком міської ради). С. 160-161
82.17. Будинок Запорізького будівельного технікуму, 1954 (№ 206). С.161
82.18. Житловий будинок, 1950 (№ 212). С.161-163
82.19. Житловий будинок, 1950 (№ 214). С.163-164
82.20. Забудова кварталу № 70, 1951. (Просп. Леніна, вул. 12 квітня, Зеленського, 40 років Радянської України). С. 164
82.21. Забудова кварталу №79, 1951 (Просп. Леніна, вул. Правди, бул. Шевченка). С.164-165
82.22. Пам'ятник воїнам-афганцям, 1993 (Просп. Леніна, у сквері). С. 165-166
83. Особняк, 1900. Вул. Леппіка, 25/42. С.166
84. Особняк, 1900. Вул. Леппіка, 34. С.166
85. Пам'ятник Гладкому Й.М., 2010 Вул. Леппіка (територія ЗНУ). С. 166
86. Пам'ятник працівникам міліції, 2000. Вул. Матросова, 28. С.166-167
87. Забудова площі Маяковського, 1953-1954 (Пл. Маяковського, просп. Маяковського). С. 167
88. Запорізький державний медичний університет, де працював академік НАН і дійсний член АМН України Візір А.Д., 1966-2002 (просп. Маяковського, 26). С.168
89. Менонітська колонія Хортиця-Розенталь, 1789. Вул. Істоміна, Зачиняєва, Шушенська. С. 168-171
89.1. Будинок заводу німецького колоніста, кін. 19 ст. Вул. Зачиняєва, 38. С. 171
89.2. Будинок волосного правління, к. 19 ст. Вул. Істоміна, 10. С.171-172
89.3. Будинок середньої школи для хлопчиків, 1870, 1890-1891. Вул. Істоміна, 16. С. 172-173
89.4. Банк Нібура, 1904. Вул. Істоміна, 17. С. 173
89.5. Будинок середньої школи для дівчат, 1904. Вул. Істоміна, 18. С.173-175
89.6. Будинок Діка, кін. 19 ст. С. 175
89.7. Завод Леппа і Вальмана, 1880. Вул. Істоміна, 33-а. С. 175-177
89.8. Будинок вчительської семінарії, 1912. Вул. Комінтерну, 4. С. 177
89.9. Замок Вальмана зі службами (дитячий садок), 1910. Вул. Комінтерну, 7-7а. С. 178-179
89.10. Будівля шпиталю для фабричних робітників, кін. 19 ст. Вул. Комінтерну, 12. С. 179-180
89.11. Завод Гільдебрандта і Пріса, 1878. Вул. Шушенська, 13. С. 180-181
90. Менонітська колонія Шенвізе, 1797. Вул. Комсомольська, просп. Леніна. С. 181-183
90.1. Фризька церква, 1862. Вул. Комсомольська, 16. С. 183-184
90.2. Прибутковий будинок Гюберта К.К. з аптекою Тивоніуса, поч. 20 ст. Вул Комсомольська, 18/11. С.184-185
90.3. Особняк Я.Діка, поч. 20 ст. Вул. Комсомольська, 24. С. 185
90.4. Особняк А.Коппа, 1907. Вул. Комсомольська, 28. С. 186
90.5. Млин Г. Нібура, 1893-1895. Вул. Комсомольська, 30. С. 186-188
90.6. Прибутковий будинок Мінаєва Д.А., 1909. Просп. Леніна, 2. С. 188-189
90.7. Особняк А.Леппа, к. 19 ст. Просп. Леніна, 4. С. 189
90.8. Особняк Й.Леппа, 1913. Просп. Леніна, 4а. С.189-191
91. Запорізький автобудівний завод, к. 19 ст. Просп. Леніна, 8. С. 191-192
92. Металургів проспект, 1930-і. р.р. С.192
92.1.Пам'ятник Кірову С.М., 1956 (№ 1). С.192
93. Запорзький гідроенергетичний технікум, 1935, 1949-1952. Вул. Мінська, 10. С.193-194
94. Мости (2) Преображенського через Новий і Старий Дніпро, 1952. С.194

95. Пам’ятник на честь льотчиків і техніків 131-го винищувального авіаційного полку, 1981. Вул. Мокра, сквер. С.194
96. Музична школа, 1950. Вул. Муравченка, 3. С. 194-195
97. Житлові будинки, 1934-1939 рр. Вул. Муравченка, 5, 7. С. 195-196
98. Металургійний технікум Запорізької державної інженерної академії, 1959. Вул. Немировича-Данченка, 21. С.196
99. Братська могила жертвам фашизму, 1941-1943, 2000. Вул. Очаківська, територія дачного кооперативу. С.197
100. Пам’ятник Андрію Первозванному, 2003. Пл. А.Первозванного. С.197-198
101. Братська могила працівників агітпотягу політсекції Олександрівського району, 1920. Вул. Передатна, територія кар’єру. С.198
102. Пам’ятник робітникам Передатчного кар’єру, які загинули в Другій світовій війні, 1978. Вул. Передатна, поряд з будинком управління. С.198
103. Будинок заводоуправління Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь» ім. А.М. Кузьміна, 1932, 1948. Вул. Південне шосе, 8. С.198-199
104. Пам’ятник „Збережемо мир”, 1985. Вул. Південне шосе, 8. С. 200
105. Пам’ятник Кузьміну А.М., 1963. Вул. Південне шосе, 70. С.200
106. Пам’ятник робітникам Дніпровського алюмінієвого заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1973. Вул. Південне шосе, 15. С. 200
107. Пам’ятник робітникам „Укрграфіту”, які загинули в Другій світовій війні, 1975. Вул. Південне шосе, 20, поряд із заводоуправлінням. С. 200
108. Будинок заводоуправління металургійного заводу „Запоріжсталь”, 1933, 1949. Вул. Південне шосе, 72. С. 201
    108.а. Пам’ятний знак на честь 50-річчя залізничного цеху комбіната «Запоріжсталь». С. 202
    108.б. Цех, в якому працював Герой Радянського Союзу Цибульов О.І., 1932. С. 202
109. Пам’ятник підпільній групі М.Гончара, 1967. (центральна алея заводу). С. 202
110. Пам’ятник робітникам заводу «Запоріжсталь», які загинули в Другій світовій війні, 1975. С. 202
111. Пам’ятник Рогачевському І.З., 2000. Вул. Південне шосе, 72. С.202-203
112. Пам’ятник робітникам Запорізького вогнетривкого заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1975. Вул. Північне шосе, 1, поряд із заводоуправлінням. С. 203
113. Пам’ятник робітникам сталепрокатного заводу, які загинули в Другій світовій війні, 1975. Вул. Північне шосе, 8, поряд із будинком заводоуправління. С. 203
114. Братська могила жертв фашизму, 1941-1943. Вул. Піщана. С. 203-204
115. Школа, в якій працювала Казачук Н.С., 1952. Вул. Правди, 23. С. 204
116. Залізничний вокзал «Запоріжжя-І», 1953. Пл. Привркзальна, 1. С. 204-205
117. Пам’ятник радянським воїнам-визволителям м. Запоріжжя, 1960. Пл. Радянська. С. 206
118. Свердлова вулиця, злам 19-20 ст. С. 206-207
    118.1. Житловий будинок, поч. 20 ст. (№ 23). С. 207
    118.2. Особняк, к. 19 ст. (№ 24). С. 207
    118.3. Міська садиба, злам 19-20 ст. (№ 33-33А). С. 208
    118.4. Міська садиба, 1900 (№ 35-35А). С. 208
    118.5. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 36). С. 208
    118.6. Особняк, 1900 (№ 37). С. 209
    118.7. Особняк, злам 19-20 ст. (№ 40/33). С. 209
119. Військовий цвинтар, 1920-1943. Вул. Солідарності, Капустяне кладовище. С.209-211
    Вул. Солідарності, Капустяне кладовище.
120. Могила Абросимова І.О. С. 211
121. Могила Авраменка В.М. С. 211
122. Могила Артозеєва Г.С. С. 211-212
123. Могила Бойка В.Д. С. 212
124. Могила Бойка М.Я. С. 212

125. Могила Бойкова І.М. С. 212
126. Могила Бражнікова О.М. С. 212-213
127. Могила Важеніна В.М. С. 213
128. Могила Візіра А.Д. С. 213
129. Могила Вітька А.Ф .С. 213
130. Могила Водяницького Г.П. С. 213
131. Могила Галушки Д.Ф. С. 214
132. Могила Герасіна В.В. С. 214
133. Могила Глобіна М.І. С. 214
134. Могила Джигурди О.П. С. 214
135. Могила Єльцова К.С. С. 214-215
136. Могила Ємельянова Д.І. С. 215
137. Могила Кінебаса М.І. С. 215
138. Могила Коваленка Г.В. С. 215
139. Могила Коняшкіна М.М. С. 215-216
140. Могила Костякова Б.О. С. 216
141. Могила Левітана В.С. С. 216
142. Могила Лещенка О.І. С. 216
143. Могила Лозовського В.А. С. 216
144. Могила Лотарєва В.О. С. 216-217
145. Могила Мейлуса І.Г. С. 217
146. Могила Муравченка Ф.М. С. 217
147. Могила Несмашного Г.І. С. 218
148. Могила Номінаса Б.Д. С. 218
149. Могила Омельченка В.І. С. 218
150. Могила Панкова Б.Н. С. 218
151. Могила Писаренка М.Ф. С. 218-219
152. Могила Потебні Ю.М. С. 219
153. Могила Прутка Г.І. С. 219
154. Могила Раубішка С.В. С. 219
155. Могила Рослика П.А. С. 219-220
156. Могила Рубана П.В. С. 220
157. Могила Сьомки М.Ф. С. 220
158. Могила Трегубенка О.Ф. С. 220-221
159. Могила Угненка В.П. С. 221
160. Могила Червонія Л.Д. С. 221
161. Могила Чуйкова Є.В. С. 221
162. Могила Чупілки І.А. С. 221
163. Могила Шабельника В.І. С. 221-222
164. Могила Шевельова І.С. С. 222
165. Могила Шульте Ю.А. С. 222
166. Могила Юпка Л.Д. С. 222
167. Братська могила радянських воїнів, 1943. Вул. Селищна. С. 223
168. Братські могили радянських воїнів, могили Білокопитова Д.І. та Скворцова І.В., 1943. Вул. Скворцова. С. 223
169. Соцмісто, 1929-1654. Просп. Леніна, Металургів, вул. Верхня, Портова, Рекордна, Б.Хмельницького. С. 223-226
    169.1. Житловий будинок, 1949-1954. Просп. Леніна, 175. С. 226-227
    169.2. Житловий будинок, 1929-1932, 1934-1936, 1946-1948. Просп. Леніна, 177.С. 227-229
    169.3. Кіноконцертний зал ім. М.І. Глінки (Запорізька обласна філармонія), 1953. Просп. Леніна, 183. С. 229-230
    169.4. Пам’ятник Глінки М.І.,1956. Просп. Леніна, 183. С. 230-231

169.5. Житловий будинок, в якому проживав О. Трегубенко, 1934, 1949. Просп. Леніна, 185. С. 231
169.6. Житлові будинки, 1934. Просп. Леніна, 187, 230. С. 231-233
169.7. Будинок громадських організацій, 1930. Просп. Леніна, 191. С. 233
169.8. Житлові будинки, 1952-1955. Просп. Леніна, 193, 234. С. 233-235
169.9. Житловий будинок, 1936-1938. Просп. Леніна, 216. С. 235-236
169.10. Житловий будинок, 1936-1938. Просп. Леніна, 218. С. 236-237
169.11. Житловий будинок 1947-1949. Просп. Леніна, 220. С. 237-239
169.12. Житловий будинок, 1933, 1949, Просп. Леніна, 224. С. 239
169.13 Житловий будинок, в якому мешкав Л. Юпко, Просп. Леніна, 232. С. 240
169.14. Житлові будинки, 1929-1932; 1947-1949 рр. Просп. Металургів, 11, 20, 22, 24. С. 240-242
169.15. Амбулаторне містечко, 1929-1932. Просп. Леніна, вул. 40 років Радянської України, Медведєва.С. 242-244
169.16. Квартал № 2 „Квартал-комуна", 1928-1932, 1948. Просп. Металургів, вул. Добролюбова, Рекордна, 40 років Радянської України. С. 244-245
169.17. Квартал № 3, 1933-1934, 1936-1937, 1947-1950, Просп. Металургів, вул. Верхня, Рекордна, 40 років Радянської України. С. 245-247
169.18. Квартал № 5, 1930-1933, 1946-1949. Просп. Металургів, Леніна, вул. Добролюбова, 40 років Радянської України. С. 247-248
169.19. Квартал № 8, 1929-1933, 1946-1948. Просп. Металургів, Леніна, вул. Добролюбова, Б. Хмельницького. С. 248-249
169.20. Квартал № 2 „Клуб-їдальня", 1930-1931, 1949, 1968, 2003. Вул. 40 років Радянської України, 19. С. 250-251
169.21. Житловий будинок, 1933-1934. Проїзд Дружній, 11. С. 251-252
169.22. Житловий будинок, 1933-1934. Проїзд Дружній, 12. С. 252-253
169.23. Житловий будинок, 1933-1934. Вул. 40 років Радянської України, 31. С. 253-254
169.24 Школа-гігант (Запорізька державна інженерна академія), 1930. Вул. Трегубенка. С. 254-256

170. Земська школа, поч. 20 ст. Вул. Сталеварів, 23А. С. 256
171. Братська могила військовополонених, 1941-1943. Вул. Стартова, на східній околиці. С. 256-257
172. Пам'ятник робітникам Запорізького титано-магнієвого комбінату, які загинули в Другій світовій війні, 1975. Вул. Теплична, 18, на території комбінату. С. 257
173. Будинок, в якому мешкав Тополін С.М., 1905. Вул. Тополіна, 16. С. 257
174. Пам'ятник чекістам-десантникам, 1969. Транспортна площа. С. 257
175. Синагога третього молитовного товариства, 1888. Тургенєва, 22. С. 257-259
176. Житловий будинок, 1950. Вул. Тургенєва, 28/58. С.216
177. Житловий будинок, к. 19 ст. Вул. Тургенєва, 42/44. С. 259
178. Олександрівське училище глухонімих, 1903. Вул. Уральська, 3. С. 259-260
178.1. Будинок школи, 1903. С. 260
178.2.Будинок гуртожитку та церква, 1904. С. 261
178.3.Будинок сторожки, 1903. С. 261
178.4. Альтанка, 1905. С. 262
178.5. Адміністративний корпус, 1908-1910. С. 262
178.6. Машинобудівний завод, 1909. С. 262-263
179. Могила Нагірного М.П. Вул. Фільтрова, Кічкаське кладовище. С. 263
180. Пам'ятний знак на честь воїнів 274-ї стрілецької дивізії, 2001. Вул. Б. Хмельницького (парк Металургів). С. 263-264
181. Пам'ятник Б. Хмельницькому, 1995. Вул. Б.Хмельницького. С. 264
182. Хортиця – національний заповідник. С. 264-269

182.1.Безкурганний могильник, 5 ст. до н.е. Північне плато острова, на підвищенні „Канфарка”. С. 269
182.2.Безкурганний могильник, 3-2 тис. до н.е. – 5-3 ст. до н.е. Північно-східна частина острова, між балками Ушвивою та однойменою скелею. С.269-270
182.3.Безкурганний могильник, 16-12 ст. до н.е. Схіне узбережжя острова, за 150 м на південь від гирла балки Башмачки. С. 270
182.4.Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків, 1735-1739. Південна частина острова, північний схил балки Широкої. С. 270
182.5.Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків, 1735-1739. Західне узбережжя острова, проти о. Байди. С. 270
182.6.Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків, 1735-1739. Північно-західна частина острова, північно-західний схил балки Музичиної. С. 270
182.7.Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків, 1735-1739. Північно-західна частина острова, між верхів’ями балок Куцої і Наумової. С. 270
182.8.Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків, 1735-1739. Північно-східна частина острова, південний схил балки Савутиної. С. 270
182.9.Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків, 1735-1739. Північно-східна частина острова, обидва схили балки Велика Молодняга. С. 270
182.10. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків, 1735-1739. Північно-східна частина острова, між балками Великою Молоднягою та Савутиною. С. 270-271
182.11. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків, 1735-1739. Північна частина острова, на плато, над руслом старого Дніпра. С. 271
182.12. Військовий цвинтар запорозьких козаків і російських вояків, 1735-1739. Північно-східна частина острова, висота „Брагарня”. С. 271
182.13. Городище, поселення, 5-3 ст. до н.е. Північно-східна частина острова, скеля Савутина. С. 271-272
182.14. Зимівник І.Швеця, 18 ст. Південно-східне узбережжя острова, між балками Костіною та Липовою. С. 272
182.15. Зимівник Кравцова, 1769. Східне узбережжя острова, за 120 м на північ від балки Мала Вербова. С. 272
182.16. Зимівник С. Кравця, 18 ст. Східне узбережжя острова, гирло балки Башмачка. С. 272
182.17. Кам’яна споруда, 3-1 тис. до н.е. Північно-східна частина острова, поблизу скелі Савутиної. С. 272-273
182.18. Культовий комплекс Генералка-2, к. 3 – поч. 2 тис. до н.е. Західне узбережжя острова, правий схил балки Генералки. С. 273
182.19. Курган. Центральна частина острова, верхів’я балки Шанцевої. С. 273
182.20. Курган. Південно-східна частина острова, верхів’я балки Ушвивої. С. 273
182.21. Курган. Північно-східна частина острова, південний схил балки Савутиної. С. 273
182.22. Курган. Північно-східне плато острова, на повороті автошляху, в лісосмузі. С. 273
182.23. Курган. Північно-західне плато острова, поблизу автошляху бази „Динамо”. С. 273-274
182.24. Курган. Північно-західне плато острова, на північний схід від в’їзду до профілакторію заводу „Запоріжсталь”. С. 274
182.25. Курганний могильник-1. Північно-східна частина острова, проти урочища Сагайдачного. С. 274
182.26. Курганний могильник-3. Західне плато острова, між балками Широкою та Генералкою. С. 274
182.27. Курганний могильник-4. Центральна частина острова, на захід від балки Костіної. С. 274
182.28. Курганний могильник-5. Південне плато острова, між верхів’ями балок Корнійчихи та Костіної. С. 274-275

182.29. Курганний могильник-6. Південне плато, верхів'я балки Корнетівської. С. 275
182.30. Лінія укріплень, 1738. Північно-східна – західна частина острова від скелі Ушвивої на сході до Старого Дніпра – на заході. С. 275
182.31. Лінія укріплень, 1736. Середня частина острова, між верхів'ями балки Шанцевої на сході і балкою Широкою на заході. С. 275-276
182.32. Лінія укріплень, 1738. Північно-східна частина острова, від балки Чавунової до урізу води. С. 276
182.33. Лінія укріплень, 1739. Західне плато, на північ від балки Музичиної до гирла балки Каракайки. С. 276
182.34. Лінія укріплень, 1739. Північно-західна частина острова, за 0,3 км на південь від балки Наумової. С. 277
182.35. Менонітський цвинтар, к. 18 ст. С. 277
182.36. Місце стоянки третьої морської дивізії капітана Семерсета Мавтерса, 1739. Північно-західна частина острова, схил балки „У перевозу".С. 277-278
182.37. Місце табору російських військ, 1738. Північно-східна частина острова, на північ від гирла балки Велика Молодняга. С. 278
182.38. Місце штаб-квартири генерал-майора фон Брадке, 1738. Північно-західна частина острова, між балками Громушиною та Наумовою. С. 278
182.39. Пам'ятник Смоленському С.М., 1980. Південно-східна частина острова, територія школи-інтернату № 8. С. 278
182.40. Пам'ятник „Юним Чапаєвцям", 1968. Східна частина острова, територія Наукового містечка, поряд з будинком муніципального театру „Vie". С. 278-279
182.41. Пам'ятник знак на честь воїнів 60-ї гвардійської стрілецької дивізії, 1975. Східне узбережжя острова, територія профілакторію заводу „Дніпроспецсталь". С. 279
182.42. Пам'ятний знак на честь першої перемоги Б.Хмельницького над польською шляхтою 1648, 1996. Північна частина острова, у підніжжя насипного кургану, перед фасадом Музею історії Запорозького козацтва. С. 279-280
182.43. Пам'ятний знак робітникам експериментального господарства „Хортиця", які загинули в Другій світовій війні, 1975. Східне узбережжя острова. С. 280
182.44. Поселення, 13-10 ст. до н.е. Південно-східне узбережжя острова, східний схил балки Костіної, в береговому урвищі. С. 280
182.45. Поселення, 3-4 ст. н.е. Західне узбережжя острова, східний схил балки Корнійчихи. С. 280
182.46. Поселення 12-10 ст. до н.е. Східне узбережжя острова, західний схил балки Липової. С. 280
182.47. Поселення, 14-12 ст. до н.е. Північно-східна частина острова, гирло балки Ганнівки. С. 281
182.48. Поселення, 17-15 ст. до н.е. Південно-східний край корінного берега острова, на високій надзаплавній терасі. С. 281
182.49. Поселення, 17-15 ст. до н.е. Північно-східне узбережжя острова, між балками Великою Молоднягою і Савутиною. С. 281-282
182.50. Поселення „Протовче", 11-14 ст. Південно-західна частина острова. С. 282
182.51. Поселення, 14-13 ст. до н.е. Північно-східне узбережжя острова, західний схил безіменної балки. С. 282-283
182.52. Поховально-поминальний комплекс „Канфарка", 4 ст. до н.е. Північна частина острова, район одноарочного мосту. С. 283

183. Байда – острів (багатошарова пам'ятка). Русло Старого Дніпра, проти острова Хортиця. С. 283-285
184. Лінія укріпленнь, 1738. Правий берег Дніпра, урочище „Вирва", між скелями Рогози та Канцерівською. С. 285
185. Поселення „Три стоги", 2 пол. 5-4 тис. до н.е. Акваторія Дніпра, поблизу Дніпрогесу. С. 285

186. Чекістів вулиця, рубіж 19-20 ст. С. 285-286
186.1.Житловий будинок, 1900 (№ 18). С. 286
186.2. Житловий будинок, к. 19 ст. (№ 24). С. 286
186.3. Прибутковий будинок, к. 19 ст. (№ 26). С. 286-287
186.4. Центральна хоральна синагога, 1898 (№ 27). С. 287-288
186.5. Прибутковий будинок Біленького Х.К., 1908-1909 (№ 27А/15). С. 288-289
186.6. Олександрівська повітова земська управа, 1913-1915 (№29). С. 289-293
186.7. Будинок пожежної міської управи, 1906 (№ 30). С. 293-295
186.8. Особняк Кононова А.О., 1910 (№ 31А). С. 295-296
186.9. Особняк, к. 19 ст. (№ 36/42). С. 296
187. Будинок культури ім. Т.Г.Шевченка, 1950. Вул. Червона, 23. С. 296-297
188. Курганний могильник. Вул. 14 жовтня. С. 297
189. Пам'ятне місце форсування Дніпра радянськими військами у 1943. 1968. Вул. Чубанова, 2. С. 297
190. Пам'ятник Перемоги, 2005. Перехрестя бульв. Шевченка і вул. Перемоги. С. 297
191. Пам'ятник радянським льотчикам, 1974. 1990. Перехрестя бульв. Шевченка, вул. Перемоги (навпроти пам'ятника Перемоги). С. 297-298
192. Братська могила радянських воїнів, 1943. Вул. Шушенська, поряд з „Ощадбанком". С. 298